

APOR PÉTER

A jövő mint történeti probléma

1918 és 1945 Európában

A hidegháború vége különös pillanat volt. Úgy tűnt, egyszerre zárja le a múlt egy szakaszát és szabadítja fel a lehetséges jövő elgondolására és tervezésére irányuló teremtő képzeletet. Az 1989-et követő néhány évben számos elképzelés látott napvilágot arra vonatkozóan, hogy mi várható majd a jövőben, és mi lenne e változások kívánatos iránya. A jövőbeli folyamatok megtervezésére vonatkozó erőfeszítések jól mutatják, hogy az európaiak jelentős része 1989-re sok szempontból mint a hidegháborút – melyet akkoriban a „jövő” jobbítására irányuló szándékok fő akadályának láttak – végleg felszámoló lehetőségre tekintett. Az európai elitek, illetve a társadalom nagy része is úgy vélte, hogy a jövőt lehetséges előre jelezni, nagy és meghatározó társadalmi folyamatok előre láthatók, és ebből adódóan akár átfogó, rendszer-szintű változások is tervezhetők. Ugyanakkor a jövőre vonatkozó elképzelések és a tervezhetőségére irányuló kísérletek megsokszorozódása arra is figyelmeztet, hogy a további fejlődést illető előrejelzés alapvető komponensei s ezzel együtt Európa „jövője” maga is bizonytalanra vált.

A kontinens huszadik századi története különösen gazdag a jövőre vonatkozó különböző politikai és kulturális ihletésű, illetve célzatú kezdeményezésekben, melyek, különbségeikkel együtt is, mind mélyen gyökerező modernista előfeltevéseket osztottak. A modernitás világa saját jelenét alapvetően a már előre vetített holnap hátterében alkotja meg. Ebben az értelemben a jövő a modern társadalmak és kormányaik előtt álló kihívás és lehetőség is egyben. Az pedig, hogy miként lehetne irányítani és felügyelni a társadalom jövőjét, a 19–20. századi nyugati modernitás politikai, szellemi és kulturális életének alapvető kérdésévé vált.

Az 1989 környékén körvonalazódó, a jövő bizonytalanságával szembenező eljárások egyértelműen ezeken a tágabb, a jövő kormányzására vonatkozó modernista politikai és kulturális programokon alapultak. Különösen hatott rájuk az 1960-as és 1970-es években megszülető tudományos jövőkutatás gondolkodásmódja, melynek öröksége az 1980-as és 1990-es években is kézzelfoghatóan érzékelhető maradt.¹ Mindazonáltal a jövőre vonatkozó remények és félelmek, akárcsak a velük való szembenézés módjai feltűnő hasonlóságot mutatnak a huszadik századi Európa két másik, valódi háborút követő időszakával, az 1918–1922 és az 1945–1949 közti évekkel. Tanulmányom e sajátos töredezettség magyarázatára tesz kísérletet, és igyekszik összekötni a háború utáni időszakok hasonló elemeit. Arra a kérdésre keresi a választ, hogy vajon ezek az egymással összefüggő megszakítottságok a jövő kezelésének sajátos, háború utáni technikáiról árulkodnak-e. Van-e a jövőnek sajátos, háború utáni

¹ Andersson, Jenny: *The Great Future Debate and the Struggle for the World*. *American Historical Review*, vol. 117. (2012) No. 5. 1411–1430.

„rendje”² Az effajta vizsgálódásnak túl kell lépnie azon, hogy a jövő alakításának politikáját csupán a nemzetállamok vagy a nemzetközi kapcsolatok ügyének tekintse.³ A jövőre vonatkozó elképzelések és tervek nem csupán a politikai közösségek számára voltak fontosak; valójában az emberi környezet és az egyéni identitás legmélyebb rétegeire is kiterjedtek.

A 19. század folyamán már valóban sokféle módon vált lehetségessé a jövő alakítása. A modern európai társadalmakban a jövő megalkotására és kormányzására szolgáló sokrétű eszköztár és eljárásrend alakult ki. Ezek, vagyis a tudomány, a technika és a bölcelet meghatározó eszközei az őket körülvevő világról alkotott modellel szoros összefüggésben jöttek létre. A technikai innováció, az új gépek fejlesztése, a racionalizált és standardizált tudományos tudás növekedése nyomán lehetővé vált olyan társadalmi és gazdasági folyamatok ösztönzése, melyek hosszabb távon is hatással voltak a termelésre, az értékesítésre, az életszínvonalra és a társadalom szerkezetére is. Új intézmények jöttek létre (mint például a biztosítás), amelyek lehetővé tették a jövedelem, az anyagi helyzet, az anyagi és kulturális fogyasztás és ezzel a társadalmi státusz jövőbeli befolyásolását. Ezzel egy időben új, az időbeli változást elemző és megjósoló, számszerű objektifikáló módszerek alakultak ki, főként a statisztikában.⁴ Bár a 20. század folyamán az egyén megszűnt a tervezés legfontosabb alanya lenni, és átadta helyét a kormányoknak és más állami intézményeknek, a „tervezés kultúrája” meghatározó maradt abban, hogy a jövőnek irányt és rendet szabjon, és ezzel együtt elgondolhatóvá tegye az előrejelzéshez való racionális viszonyulást. A holnap céljainak elérésére tett erőfeszítések nyomán – akár tételesen megfogalmazták ezeket, akár nem – a modern tudományok és ideológiák a világot és egyes társadalmait az igazgatás és a racionális kormányzás tárgyává tették.⁵ A politikai programmá és cselekvéssé átforgalmazott utópikus gondolkodás az

² A jövő ilyen története különbözik David J. Staley programjától, amely a történészek történeti módszertanon alapuló képességét feltételezi lehetséges jövőbeli foratókönyvek előrejelzésére. Staley, David J.: *A History of the Future*. History and Theory, vol. 41. (2002) No. 4. 72–89. E megközelítés egy 1989-es példája: Wagar, W. Warren: *A Short History of the Future*. Chicago, 1989.

³ Az állam David C. Engermannak a jövő történetére vonatkozó programjának tárgya. Engerman, David C.: *Introduction: Histories of the Future and the Futures of History*. American Historical Review, vol. 117. (2012) No. 5. 1402–1410. Matthew Connelly és mások munkáiban a hidegháborús nemzetközi viszonyok az előrejelzés hasznának terepei. Connelly, Matthew – Fay, Matt – Ferrini, Guilia – Kaufman, Micki – Leonard, Will – Monsky, Harrison – Musto, Ryan – Paine, Taunton – Standish, Nicholas – Walker, Lydia: *“General, I Have Fought Just as Many Nuclear Wars as You Have”*: *Forecasts, Future Scenarios, and the Politics of Armageddon*. American Historical Review, vol. 117. (2012) No. 5. 1431–1460.

⁴ Adas, Michael: *Machines as the Measure of Men: Science, Technology, and Ideologies of Western Dominance*. Ithaca, 1989.; Clark, Geoffrey – Anderson, Gregory – Thomann, Christian – Schulenburg, J.-Matthias Graf von der (eds.): *The Appeal of Insurance*. Toronto, 2010.; Rotman Zelizer, Viviana A.: *Morals and Markets: the Development of Life Insurance in the United States*. New York, 1979.; Kreitner, Roy: *Calculating Promises: the Emergence of Modern American Contract Doctrine*. Stanford, 2007.; Eghigian, Greg: *Making Security Social: Disability, Insurance, and the Birth of the Social Entitlement State in Germany*. Ann Arbor, 2000.; Porter, Theodore M.: *Trust in Numbers: The Pursuit of Objectivity in Science and Public Life*. Princeton, 1996.

⁵ Laak, Dirk von: *Planung. Geschichte und Gegenwart des Vorgriffs auf die Zukunft*. Geschichte und Gesellschaft, Jg. 34. (2008) No. 3. 305–307., 323.; Gosewinkel, Dieter: *Zwischen Diktatur und Demokratie. Wirtschaftliches Planungsdenken in Deutschland und Frankreich: Vom Ersten Weltkrieg bis zur Mitte der 1970er Jahre*. Geschichte und Gesellschaft, Jg. 34. (2008) No. 3. 332.; Doering-Manteuffel, Anselm: *Ordnung jenseits der politischen Systeme: Planung im 20. Jahrhundert. Ein Kommentar*. Geschichte und Gesellschaft, Jg. 34. (2008) No. 3. 388–401.; Heilbroner, Robert: *Visions of the Future: the Distant Past, Yesterday, Today, Tomorrow*. New York, 1995. 49., 65–66.

európai politika- és társadalomelmélet meghatározó öröksége és a huszadik századi politika lényegi eleme lett.⁶

A két háború utáni időszak mégis különbözött a békeidőben történő beavatkozásoktól a jövőbe. Ezekben az években olyan programok sokasága jött létre, melyek nem egyszerűen elképzelték, hanem megtervezték a jövőt olyan akciótervek alakjában, melyek meghatározott, előre rögzített célok elérését tűzték ki maguk elé. A jövő megtervezése mindkét időszakban hasonlóan széles körű hatalomgyakorlási módokat hozott létre hasonlóan sokrétű intézményi és személyi szereplők számára. A két háborút követő évek egyedisége leginkább abban mutatkozott meg, hogy olyan átfogó terveket dolgoztak ki és használtak föl, amelyek egyszerre foglalkoztak a társadalom minden fontos összetevőjével.

Formálni a jövőt: 1945 és 1918

Az egymásra következő politikai beavatkozások jövőbeli állapotot alakító időbeli logikája már az 1945-ös potsdami konferencián megfogalmazott alapelvekben is tetten érhető volt. Az itt elfogadott intézkedési terv meghatározta a független területi és városi önkormányzatok helyreállításának célját Németországban, és leszögezte a soron következő, megteendő lépéseket is: demilitarizáció, náciitlanítás és decentralizálás. A második világháborút követő időszakban az európai államközi rendszerbe való legnagyobb szabású célzott beavatkozás kétségkívül a Marshall-terv – pontos nevén az Európai Újjáépítési Program –, melyet 1947-ben indított útjára a Truman-kormány. A program egyértelműen a jövőbe való befektetés kívánt lenni: az Egyesült Államok szabadon felhasználható árucikkeket szállított a részt vevő országokba előre meghatározott mennyiségben, amit előzetesen kellett igényelni. A (nyugat-Európai országok így arra voltak kényszerítve, hogy már előre számoljanak szükségleteikkel, és megtervezzék soron következő befektetéseiket. A program jelentős mértékben meghatározta az európai gazdaságok szerkezetváltását, de legalább ilyen mértékben fontos volt a jövő alakításának politikai célja is. A Marshall-tervtől azt várták, hogy létrehozza a demokratikus, szabadpiaci alapú, Amerika-barát és szovjetellenes államok csoportját, szemben az éppen születőfélben lévő kelet-európai szovjet befolyási övezettel.⁷

A jövővel kapcsolatos tervezés elképzelése központi szerepet játszott az európai államok és a nemzetközi rendszer újrarajzolásában 1918 után is. A korábbi, soknemzetiségű birodalmak felváltása független nemzetállamok rendszerével azon a meggyőződésen (is) alapult, hogy a birodalmak irracionális és esetleges, ezért kiszámíthatatlan kormányzati formát jelentenek. Ezt a tényt befolyásos politikusok – különösen Georges Clemenceau – a háború fő okának tekintették. Éppen ezért, hogy megelőzhetőek legyenek a jövőbeli konfliktusok, és biztosítható legyen a kívánt jövő, úgy vélték, szükséges lenne kiszámítható államok „racionalizált” rendszerét létrehozni. A nemzetközi intézményekre, különösen a Népszövetségre vagy éppen a Németország fölötti ellenőrzésre hasonlóképpen, a jövő aktív befolyásolásának eszközeként tekintettek, melyek elkerülhetővé teszik a háborút Európában.⁸

Az államrendszerekbe való, a jövő befolyásolásának szándékával történő európai beavatkozás túlnyúlt a kontinens határain is. Különösen 1945-öt követően érezték úgy a nyugat-európai éltek, hogy Európa jövője a harmadik világban dőlhet el. Sokak számára úgy tűnt,

⁶ Manuel, Frank E. – Manuel, Fritzie P. (eds.): *Utopian Thought in the Western World*. Cambridge, Mass., 1979.; Jacoby, Russell: *The End of Utopia: Politics and Culture in an Age of Apathy*. New York, 1999.

⁷ Judt, Tony: *A háború után. Európa története 1945 óta*. Budapest, 2007. 135–145.

⁸ Fejtő Ferenc: *Rekviem egy hajdanvolt birodalomért. Ausztria-Magyarország szétrombolása*. Budapest, 1997.

hogy az újonnan függetlenné vált vagy még gyarmati sorban lévő nemzetek jelentik azt a területet, ahol majd megvívják a kommunizmus és a „szabad világ” közti ideológiai küzdelmet. A kommunizmus Kelet-Európán túl is fenyegetőnek látszott; ám ott még lehetségesnek tűnt megállítani ezt a fenyegetést. Előretörése leginkább azáltal tűnt feltartóztathatónak, ha az érintett társadalmak számára a jövőt érintő, vonzó elképzeléseket állítanak elő. Sokan úgy érveltek, hogy ha a harmadik világ nyugatosodhatna, ha hasonló lehetne Európához, akkor Európa jövője megmenthető lenne a kommunizmus veszélyétől. Ezeknek a vízióknak a kialakulása szorosan kötődött a jövőbe való aktív beavatkozáshoz: politikai és kulturális értékek kialakítása és technikai fejlesztések átadása révén a modernizáció, az ipari társadalom felé való átmenet elősegítése valósulna meg.⁹ A dekolonizáció racionalizált, megtervezett természetét jól mutatja a független indiai kormány megszületése. 1947. február 20-án Clement Attlee, brit miniszterelnök a Képviselőházban 1948 júniusát határozta meg brit India független kormánya létrehozásának dátumaként. Ezzel egyidejűleg az új királyi biztost, Lord Mountbattent megbízták, hogy felügyelje a dekolonizáció előre eltervezett menetrendjének következetes végrehajtását.

A második világháború utáni európai gazdaságok is számos tervezési program területévé váltak. Az 1945 utáni helyreállítási programok jellegzetes intézkedései a központi hatóságok beavatkozása, illetve bizonyos termelési célok és a szükséges befektetési források kormányok általi meghatározása voltak – legalábbis 1947-ig, a Marshall-program elindulásáig. 1946-ban az olyan közszolgáltatások, mint a közlekedési infrastruktúra legfontosabb részei, a telekommunikációs hálózat és az energiaszektor állami kézbe kerültek, például Nagy-Britanniában, vagy a kormányok befejezték már korábban elkezdett államosításukat, ahogyan ez Franciaországban történt, ahol az állam már a háború előtt is jelentős részben tulajdonos volt ezekben az ágazatokban. Az állam ugyanakkor kétségkívül vonakodott mindent saját kezébe venni. Különösen tartott az összes termelőeszköz államosításától, illetve hogy közvetlen állami felügyeletet gyakoroljon a vállalatokban és a szakszervezetekben. A nemzetgazdaságokba való beavatkozás ugyanakkor egyértelműen jövőbeli célokra irányult, és az előrejelzés standardizált módszerein alapult. A tervezés Nyugat-Európában a kormányok szisztematikus koordinációs tevékenységét jelentette, melynek célja a nemzetgazdaság termelési kapacitásainak maximalizálása, illetve a hosszú távú növekedés minél pontosabb előrejelzése és megállapítása volt. A piactól kiszámíthatóbb működést vártak annak érdekében, hogy a jövőbeli gazdasági célok tervezhetőek legyenek.¹⁰

1918 után az európaiak többsége a háború előtti normalitáshoz való visszatérést kívánta,¹¹ és nem a radikálisan új gazdasági és társadalmi formákkal való kísérletezést. Ennek ellenére több európai kormány, értelmiségi és társadalom-reformer csoport dolgozott ki terveket a nem teljesen hatékonynak vélt gazdaságok, társadalmi és politikai struktúrák átszervezésére. E programok közös jellemzője az volt, hogy a belátható jövőben szándékoztak hatást gyakorolni a gazdasági termelékenységre, a munkafeltételekre, valamint a háztartások és a családi élet megszervezésére is. Nagy-Britanniában, Franciaországban és Németországban nagy hatású elméletek születtek arra vonatkozóan, hogy a társadalom különböző területein a technikai és tudományos módszereket hogyan lehet hasznosítani a hatékonyság

⁹ Westad, Odd Arne: *The Global Cold War: Third World Interventions and the Making of Our Times*. Cambridge, 2005. 33–34.

¹⁰ Millward, Robert: *Private and Public Enterprise in Europe: Energy, Telecommunications and Transport, 1830–1990*. Cambridge, 2005. 171–193.; Sherman, Andrew: *Rethinking France: Plans for Renewal 1860–1946*. Oxford, 1989. 224–286.

¹¹ Milward, Alan S.: *The European Rescue of the Nation-State*. London – New York, 2000. 37.

növelésére. Ezek az elgondolások hamarosan a kontinens legtöbb országában hatást gyakoroltak a politikai gondolkodásra. A „tudományos igazgatás” Nagy-Britanniában, a „munka tudományos szervezése” Franciaországban, illetve a „racionalizálási” programok Németországban meghatározták az értelmiségi és szakértői beavatkozásokat az első világháború utáni korszakban. 1921-ben Németországban még egy különleges kormány szervet, a *Reichskuratorium für Wirtschaftlichkeit*ot is felállítottak, hogy koordinálja az ez irányú erőfeszítéseket. A „racionalizáció,” vagyis a tudományos módszerek felhasználása a hatékonyság növelése érdekében a társadalom-reformerek és a kormányzervek kezében olyan intézkedések sorává vált, melyet annak érdekében kezdtek alkalmazni, hogy szisztematikus módon meghatározassák, hogyan is nézzenek ki a jövőben a családok, a házimunka, a szexualitás és a gyermekvállalás, a társadalom szervezete vagy az egészségügyi rendszer.¹²

A tervezés a második világháború utáni Kelet-Európában már a kommunista hatalomátvétel előtt is többet jelentett, mint a jövő befolyásolásának kifinomult, mégis szigorú eszköztárát. A kommunista pártok szemében a terv a nemzet várt, mélyreható társadalmi és kulturális átalakulását jelképezte. A tervnek a kelet-európai kommunisták számára mitikus jellege volt, és sokkal többnek számított a háború utáni helyreállítás hatékony programjánál; a teljes körű morális regeneráció és társadalmi átalakulás régóta várt eszközét látták benne. Ugyanakkor az a hozzáállás, amely a gazdasági helyreállítás feladatait morális kérdésekkel kötötte össze, nem volt csupán a kommunista vezetők vagy baloldali értelmiségiek sajátja. Ebben a hitben osztoztak számos katolikus vagy protestáns értelmiséggel is.¹³

A tervezés mint a jövő befolyásolásának eszköze a korabeli Nyugat-Európában sem szorítkozott csupán a gazdaság területére. A második világháború után a jövőre vonatkozó elképzelések radikálisan átértékelődtek, és egyre inkább az anyagi bőség, technikai fejlődés révén biztosított folyamatos növekedést értették alattuk.¹⁴ Egyrészt a háború tapasztalata és a nemzetállamok összeomlása, másrészt a demokratikus struktúrák szétmállása és az agresszív elnyomó államok még háború előtti felemelkedése meggyőzte az európai politikai vezetők és elkötelezett értelmiségiek többségét, hogy társadalmikban szükség van a fogyasztói javak és a jövedelem egyenlőbb elosztására, amit elkerülhetetlennek láttak a jobb társadalmi integráció és időtállóbb államszervezetek létrehozása érdekében. A háború utáni gazdasági programok jellemzően nem egyszerűen a háború előtti termelési szintet kívánták újra elérni, hanem kifejezetten azzal a céllal készültek, hogy meghaladva azt, a termelés látványos növelése segítségével nagyobb gazdaságokat és gazdagabb társadalmakat hozzanak létre. Az előre meghatározott célok kitzűzésével a jövőbe történő beavatkozás a háború utáni kormányprogramok alapvető része volt. E programok jellegzetes eleme volt a jövedelmek kiegyenlítésének terve, melyet elsősorban a mezőgazdasági munkások szociális ellátó rendszerekbe való bevonásával és az ipari bérek emelésével vagy államilag támogatott lakásprogramokkal és a teljes foglalkoztatottság megcélzásával vélték elérhetőnek.¹⁵

¹² Sachse, Carole: *Rationalizing Family Life – Stabilizing German Society: The “Golden Twenties” and the “Economic Miracle” in Comparison*. In: Levy, Carl – Roseman, Mark (eds.): *Three Postwar Eras in Comparison: Western Europe 1918–1945–1989*. Basingstoke, 2002. 175., 178.; Grossmann, Atina: *Reforming Sex: the German Movement for Birth Control and Abortion Reform, 1920–1950*. New York, 1995., 78–135.

¹³ Abrams, Bradley F.: *The Struggle for the Soul of the Nation: Czech Culture and the Rise of Communism*. Lanham – Toronto – New York – Oxford, 2004. 187.

¹⁴ Roseman, Mark: *Defeat and Stability: 1918, 1945, and 1989 in Germany*. In: Levy–Roseman (eds.): *Three Postwar Eras in Comparison*, 263–264.

¹⁵ Milward: *The European Rescue of the Nation-State*, 25–37.

A háború utáni években a jövő tervezésének átfogó jellege az újjászületés és a nemzeti megújulás céljaival összefüggésben alakult ki. A tervezés a gazdaság területein túl felbukkant a nemzeti közösségek újjászületését népeségszámokban vagy éppen egészséges testekben mérő programokban is. A különböző nemzeti kormányok sokféle és változatos programot dolgoztak ki, melyek a széles körű gyermeknevelési támogatásoktól az abortuszellenes kampányokig terjedtek. Az ENSZ Népesedési Bizottsága már 1946-ban előrejelzéseket készített a lehetséges jövőbeli demográfiai trendekről. A megjósolt demográfiai hanyatlás ellensúlyozása céljából a háború utáni években a legtöbb európai kormány növelte a családtámogatási kiadásokat. Hasonlóképpen számos európai országban ekkor indult fejlődésnek a nemzeti egészségbiztosítási rendszer, a nyugdíjprogramok és a munkanélküli járadékok rendszere.¹⁶ Az egészség és a higiénia növelése érdekében végzett szisztematikus beavatkozások elérték az egyén szintjét is. A második világháború utáni évek a plasztikai sebészet felemelkedésének és a gyógyszerek növekvő használatának az időszaka is, melyeket az egyéni test jövőjének alakítása céljából alkalmaztak, jórészt azért, hogy meghosszabbítsák fiatalos külsejét vagy egészséges mivoltát. Ezek a beavatkozások eredetileg katonai célú kezdeményezések eredményei voltak; azonban a második világháborút követő években növekvő mértékben használták őket civilek is, így az egyéni fizikai identitás jövőjének alakítására használt eszközökké váltak.¹⁷

1945-höz hasonlóan a demográfiai folyamatokba való beavatkozás a jövő szisztematikus befolyásolásának fontos területe volt 1918-ban is. A kormányok felismerték a népesedési statisztikáknak a társadalmi tervezésben betöltött fontos szerepét, és bátorították a demográfia tudományának mint hasznos előrejelző eszköznek a fejlődését. Az első világháború után a várható népesség előrejelzésének jelentős, még ha alkalmanként abszurd szerepe is lett, különösen francia–német és kelet-európai összefüggésben. A francia politikusok elborzadtak annak lehetőségétől, hogy egy jövőbeli konfliktusban egy 70 milliós Németország áll majd szemben 38 millió franciával.¹⁸ Hasonlóképpen a magyar és a román kormányok is hajlottak arra, hogy a számítások alapján kísérletet tegyenek az etnikai magyarok vagy románok létszámának aktív befolyásolására, különösen a vitatott erdélyi régióban. A háború utáni alacsony születésszám miatti aggodalmak, melyek a termékenység és a népességszám feltételezett hanyatlását vetítették előre, döntő hatással voltak a népesedéspolitikák alakulására az 1918 utáni Európában. Ebben az időszakban a legtöbb kormány aktív születésösztönző politikát folytatott, amelyet számos demográfiai szakértő és elkötelezett értelmiségi is támogott.¹⁹ A Kelet-Közép-Európa helyreállítását célzó francia programok jellemzően a jóléti államhoz, az egészségügyi politikákhoz és az egészségügyi rendszerek fejlesztéséhez tartozó elemeket ötvözték egyéb pro-natalista intézkedésekkel. A születések számának növelésén

¹⁶ Lengwiler, Martin: *The Rise of Mixed Welfare Economies in Europe, 1850–1945*. In: Clark, Geoffrey – Anderson, Gregory – Thomann, Christian – Schulenburg, J.-Matthias Graf von der (eds.): *The Appeal of Insurance*. Toronto, 2010. 190.; Gauthier, Anne H.: *The State and the Family: a Comparative Analysis of Family Policies in Industrialized Countries*. Oxford, 1996. 60., 65.; Gordon, Margaret S.: *Social Security Policies in Industrial Countries: a Comparative Analysis*. Cambridge, 1988. 5–8., 45., 145., 293.

¹⁷ Serlin, David: *Replaceable You: Engineering the Body in Postwar America*. Chicago, 2004. 3–4.

¹⁸ Johnson, Douglas: *France's German Question, 1918–1945–1989*. In: Levy–Roseman (eds.): *Three Postwar Eras in Comparison*, 238.

¹⁹ Kuhlman, Erika: *Of Little Comfort: War Widows, Fallen Soldiers, and the Remaking of the Nation after the Great War*. New York, 2012. 126.; Pedersen, Susan: *Family, Dependence, and the Origins of the Welfare State: Britain and France, 1914–1945*. Cambridge, 1993.; Gauthier: *The State and the Family*, 36–58.

kívül azonban az előrelátható demográfiai fejlődésbe való beavatkozásnak egyéb eszközei is voltak. Az 1920-as évek elején számos európai országban születtek az alkoholizmus és a tüdővész elleni küzdelmet vagy a hatékony születésszabályozást célzó szociális vagy egészségügyi programok.²⁰

Közép-, Kelet- és Délkelet-Európában ugyanakkor a társadalmi higiénia fogalma szorosan összekapcsolódott a nemzetállamok jövőjének biztosításával. Mivel a legtöbb újonnan létrejött nemzetállam etnikai többségének államaként határozta meg magát, jövőjük hamarosan etnikai identitásuk folytonosságával kötődött össze. Ily módon ezeknek az etnonemzeteknek a kulturális, illetve – egyre növekvő mértékben – biológiai örökségének a feltárása, megőrzése és ápolása kulcsfontosságú feladatnak tűnt. Ha a modern állam a jövő óre kívánt lenni, ebben az értelemben a biológiai tőke védelmezőjének is kellett lennie. A fajegészséget a jövő megfelelő tudományának tűnt, hiszen az állandó megújulás racionális, kiszámítható és ellenőrizhető folyamatának megteremtését ígerte. A degeneráció és a hanyatlás objektív összetevőinek megállapítása segítségével lehetségesnek tűnt kiválogatni a megújuláshoz szükséges elemeket, melyek az emberiség jövőjét valóban egészséges alapokra helyezhetnék.²¹ Habár ezek az elgondolások egész Európában felbukkantak, a biogyógyászat segítségével jövőt tervező szakértők legbefolyásosabb és legkiterjedtebb hálózata a weimari Németországban alakult ki az 1920-as években.²²

A társadalmi higiénia eszközeivel történő kormányzati és szakértői beavatkozás tárgya az egyén volt. Az egyének azonban maguk is foglalkoztak saját jövőjük alakításával. Az 1920-as években gyorsan nőtt a biztosítási szerződések és magán egészségbiztosítók száma, különösen Németországban, ami hozzájárult a biztosítási részvénytársaságok látványos térnyeréséhez. Az első világháború után a magán egészségbiztosítás messze túlnőtt hagyományos piacán, az alacsony keresetű munkásosztályon. A német és svájci biztosítótársaságok ezekben az években alakították ki ügyfélkörüket a jómódú középosztályok körében is.²³ A plasztikai sebészetet, amely egyúttal a jövőbeni várható élettartam aktív befolyásolásának eszköze is, az első világháború után találták fel, illetve kezdték a polgári életminőség javítására használni.²⁴ Mindazonáltal az első világháborút követő időszakban az egyéni identitás alakításának legfontosabb tárgya a nemiséget hordozó test volt. Jellemzően baloldali szocialisták, mint az ausztro-marxista Max Adler vagy Leonhard Frank dolgoztak ki különféle terveket, hogy megalkossák a jövőbeni férfitest alakítására alkalmas technikákat.²⁵ A háború utáni társadalmak regenerációja összetett feladatot jelentett, s beavatkozások összetett rendszerének és a szakértelem széles körének adott teret.

²⁰ Turda, Marius – Weindling, Paul J.: *Eugenics, Race and Nation in Central and Southeast Europe, 1900–1940: A Historiographic Overview*. In: Turda, Marius – Weindling, Paul J. (eds.): *Blood and Homeland: Eugenics and Racial Nationalism in Central and Southeast Europe, 1900–1940*. Budapest – New York, 2006. 2–12.

²¹ Griffin, Roger: *Tunnel Visions and Mysterious Trees: Modernist Projects of National and Racial Regeneration, 1880–1939*. In: Turda–Weindling (eds.): *Blood and Homeland*, 418–445.

²² Kallis, Aristotle A.: *Racial Politics and Biomedical Totalitarianism in Interwar Europe*. In: Turda–Weindling (eds.): *Blood and Homeland*, 391.

²³ Lengwiler: *The Rise of Mixed Welfare Economies*, 184., 192.

²⁴ Serlin: *Replaceable You*, 3–4. Megjegyzendő, hogy az első világháború során a harctéri sérülések okozta deformitás mérséklése, illetve sokszor a túlélés érdekében végrehajtott rekonstrukciós műtétek – mai szemmel nézve mérsékelt eredményük ellenére – vékony szakmai hozadékkal bírtak.

²⁵ Adler, Max: *Neue Menschen: Gedanken über sozialistische Erziehung*. Berlin, 1924. 69.; Frank, Leonhard: *Der Mensch ist Gut*. Zürich, 1918.; Mosse, George L.: *The Image of Man: The Creation of Modern Masculinity*. New York – Oxford, 1996. 119–121.

Figyelemreméltó, hogy a jövő irányát faggató legfontosabb írások, a történelem jelentését firtató 20. századi történelemfilozófiai munkák a két háború utáni időszakban jelentek meg. Ezek azonban távolról sem csupán a nyugati civilizáció jövőbeli hanyatlásáról szőtt sötét látomások vagy éppen bekövetkező diadalának ünneplései voltak. Valójában nagyon is konkrét programokat fogalmaztak meg arra vonatkozóan, hogyan kerülhető el a bukás vagy biztosítható a győzelem. Röviden szólva: ezek a történelemfilozófiák arra tettek kísérletet, hogy a jövő uralásának elméletileg megalapozott technikáit dolgozzák ki. Oswald Spengler 1918-as, *A Nyugat hanyatlása* című könyve nem csupán azért fogalmazta meg a porosz szocializmus tervét, hogy megállíthassa a civilizáció hanyatlását a német határokon, hanem azért is, hogy megalapozzon egy olyan államot, amely a jövő körülményeihez megfelelően alkalmazkodva képes lehet azt uralni is.²⁶

R. G. Collingwood, Karl Jaspers és Jacob Taubes, akik az 1945 utáni években vették észre a keresztény eszkatológiának a történelmi haladásba vetett modern hitben megtestesülő szekularizációját, mindannyian az egyén jövőért viselt morális és tényleges felelőségét állították munkáik központjába. Mindhárman azt kívánták világossá tenni, hogy a társadalmak és egyének akkor lehetnek képesek uralni a jövőt, ha felismerik az emberi élet lényegi történeti meghatározottságát. Ha a társadalmak megértik, hogy a múlt elkerülhetetlenül alakítja az élet mikéntjét a jelenben, tudatosabban és felelősebben fognak cselekedni a jelenben, állandóan szem előtt tartva a jövő alakításának perspektíváját.²⁷ Mindez igaz Karl Löwith-nek az eszkatológiai gondolkodást érintő lényegi bírálatára is. Ha a történelem jelentését kutató európai gondolkodás a jövő célzatosságát feltételező alapvető tévedésen nyugszik, akkor csupán a jövő értelmetlenségének feltétel nélküli belátása készítheti fel a társadalmakat a jövőbeni korszakok valódi kihívásaival való szembenézésre.²⁸

A lehetőségek megsokasodása

A jövő alternatíváinak kialakulása a jövővel kapcsolatos jellegzetes, egész Európában megfigyelhető tapasztalat volt a háború utáni időszakokban. Nem egyszerűen az államrendszerekbe, demográfiai folyamatokba, a gazdaságba vagy az egyéni identitásba való szisztematikus beavatkozás akcióterveinek a sokasodása köti össze a 20. századi háborúk utáni időszakokat. A tervek megsokasodása azt a tapasztalatot tükrözi, mely szerint a jövő nyitottá vált számos olyan lehetőség előtt, amelyek nem egyszerűen elképzelések, elvont ideális állapotok vagy éppen nyomasztó aggodalmak, hanem tényszerűen lehetséges, valós forgatókönyvek voltak, s mindegyikük – nagyon is kézzelfogható módon – jelen volt a korszakban.

Mindenekelőtt a két háború utáni időszakban a nemzetek feletti integráció megvalósulása és a független nemzetállamok helyreállítása mint a jövő felé vezető út egyformán lehetségesnek tűnt.²⁹ Az első világháború előtti birodalmak, Ausztria-Magyarország, Oroszország

²⁶ Spengler, Oswald: *Der Untergang des Abendlandes*. Bd. 1.: *Gestalt und Wirklichkeit*. Bécs, 1918.; Bd. 2.: *Welthistorische Perspektiven*. München, 1922. [Magyar fordításban: *A Nyugat alkonya I-II. A világtörténelem morfológiájának körvonalai*. Budapest, 1994.]

²⁷ Collingwood, Roger G.: *The Idea of History*. Oxford, 1946. [*A történelem eszméje*. Budapest, 1987.]; Taubes, Jacob: *Abendländische Eschatologie*. Bern, 1947. [*Nyugati eszkatológia*. Budapest, 2004.]; Jaspers, Karl: *Vom Ursprung und Sinn der Geschichte*. München, 1949.

²⁸ Löwith, Karl: *Meaning in History: The Theological Implications of the Philosophy of History*. Chicago, 1949. [*Világtörténelem és üdvtörténet. A történelemfilozófia teológiai gyökerei*. Budapest, 1996.]

²⁹ Maier, Charles: *Empires or Nations? 1918, 1945, 1989...* In: Levy–Roseman (eds.): *Three Postwar Eras in Comparison*, 41–66.

és az Oszmán Birodalom bukása és új köztársaságokká osztdódása számos európaít meggyőzött arról, hogy a nemzetállamok jelölik ki a jövőbeli fejlődés irányát. 1945 és 1949 között, amint a német megszállás évei után helyreállt a nemzetállamok szuverenitása, hasonló várakozás volt megfigyelhető egész Európában.³⁰

Ugyanakkor a nemzetek feletti vagy birodalmi szerveződések sikere is igen valószínűnek látszott a háborúk utáni években. 1922 körül számos európai értelmiségi, különösen Franciaországban, Németországban és Ausztriában dolgozott ki a jövőbeni egyesült Európára vonatkozó terveket. Ezek az értelmiségiek hittek abban, hogy megszületik majd a szellem új európai elitje, és hogy a nemzeti rivalizálás legyőzhető a jövőbeli nemzetek feletti közösségben. 1948-ban ezek a nézetek találtak visszhangra mások mellett Julien Benda írásaiban, aki a nacionalizmusból az internacionalizmus felé való átlépést és a kontinens jövőjét majdan alakító európai szellem újjászületését látta megtörténni.³¹ A korábbi német gyarmatok 1918 utáni brit és francia bekebelezése sokakat meggyőzött arról, hogy a birodalmi terjeszkedés folytatódni fog. Mások számára azonban a bolsevikok nem várt sikere Oroszországban arra szolgáltatott bizonyítékot, hogy a világháború és a világméretű szocialista föderáció a jövő kézzelfogható lehetőségét jelenti. Habár 1918 után ezek a várakozások nem teljesedtek be, a Vörös Hadsereg 1945-ös győzelme a kommunista Európa eszméjét újra kézzelfogható közelségbe hozta.³²

Másodsorban 1918 és 1945 után is sokan osztották azt a nézetet, hogy Európának a világban elfoglalt vezető szerepét Amerika és Ázsia fenyegeti. Igen valószínűnek látszott, hogy az Egyesült Államok átveszi Európa hegemon szerepét, de az is hasonlóképpen valószínűnek tűnt, hogy Japán vagy Kína lép majd föl hasonló igényekkel. Az 1920-as évek elején olyan – eltérő eszmevilágot képviselő – értelmiségiek, mint Hermann Hesse, D. H. Lawrence vagy Bronislaw Malinowski újra felfedezték az Európán kívüli világ vonzerejét, és hittek abban, hogy Afrika és Ázsia kulturái nyújtanak mintát Európa újjászületéséhez.³³ Mindazonáltal a legtöbb európai számára a két világháború utáni időszakban Amerika testesítette meg a jövőt a haladás és modernizáció iránti várakozások formájában. Amerika képe lehetőséget adott arra, hogy az európaiak megfogalmazzák a háború utáni világba vetett reményeiket 1918-ban és 1945-ben is: egy igazságos, hatékony és jó élet ígérését. Ezek az elképzelések azonban többet jelentettek az anyagi gyarapodásnál vagy a technikai innovációnál. Amerikát sokan olyan erőként látták, ami képes arra, hogy a jövő felé mutató cselekvésre és tervezésre ösztönözze Európát, új energiákat mozgósítson a kimerült, csalódott és elgondolt kontinensen, megfiatalítsa a társadalmakat, újjáélessze a közösségeket, és megvédje őket a kulturális atavizmus csábításaitól. Ahogyan Raymond Aron jegyezte meg a Marshall-tervvel kapcsolatban, Amerika reményt és energiát hozott Európába a jövő számára. Az olasz kommunista teoretikus, Antonio Gramsci is hajlott rá, hogy a fordizmus és a tudományos vállalatigazgatás amerikai együttesében lássa meg a szocialista jövő lehetséges modelljét. Az 1945 utáni katonai jelenlét korai időszakában a vidám, jól táplált és jól öltözött amerikai katona és

³⁰ Seton-Watson, Christopher: *The Nationalist Challenge to Stability in Eastern and Central Europe: 1918–1945–1989*. In: Levy–Roseman (eds.): *Three Postwar Eras in Comparison*, 86–96.; Puttkamer, Joachim von: *Ostmitteleuropa im 19. und 20. Jahrhundert*. München, 2010.; Hobsbawm, Eric: *A szélsőségek kora (A rövid 20. század története)*. Budapest, 1998.

³¹ Wardhagh, Jessica – Leiserowitz, Ruth – Beily, Christian: *Intellectual Dissidents and the Construction of European Spaces, 1918–1988*. In: Conway, Martin – Patel, Kiran Klaus (eds.): *Europeanization in the Twentieth Century: Historical Approaches*. New York, 2010. 21., 30–32.

³² Kenéz Péter: *A Szovjetunió története. A kezdetektől az összeomlásig*. Budapest, 2008. 49–54.

³³ Adas: *Machines as the Measure of Men*, 389–390.

csillogó technikai felszerelésének látványa könnyen kézzelfoghatóvá tette Amerikának mint a bőség és modernség országának képét.³⁴

Azonban a két háború utáni időszakban elegendő bizonyíték létezett arra is, hogy ezek a folyamatok rossz véget érnek. A két világháború végén sokan féltek az Európa jövőjét befolyásoló amerikai hatás káros következményeitől. 1919-ben Paul Valéry például úgy látta, hogy az Egyesült Államok ugyan elérte az ipari civilizáció legmagasabb és leghatékonyabb fokát, mégis ezzel egy időben kitörölte a humanizmust, az egyénit és az ösztönöst a társadalomból.³⁵ Sokak számára éppen az Egyesült Államok európai befolyása veszélyeztette a nemzetek talpra állását és az igazságos társadalom jövőjét. Több politikai elméletalkotó szemében úgy tűnt, hogy az amerikai kulturális hatás a nyugati civilizáció lényegét fenyegeti, az alapvető sokszínűséget egyfésülésbe kényszerítve. Eltérő irányzatokhoz tartozó értelmiségiek és kultúra-kritikusok érezték úgy, hogy az amerikai jövő szellemi romlást és a humanizmus hanyatlását hozza majd magával. Különösen a háború utáni Nyugat-Németországban azonosították a modern jövő amerikai változatát pusztá, embertelen technikával és a valódi kulturális értékek iránti barbár érzéketlenséggel.³⁶ 1948-ban még a pápa is elítélte az amerikai fogyasztói társadalmat azért, mert aláássa a szellemi értékeket és az európai magas kultúrát. Számos esetben az amerikaiak fizikai értelemben is veszélyeztették az európai nemzetek újjászületését. Azoknak az országoknak a férfi polgárai, ahol amerikai katonák állomásoztak, megbotránkozva és elégedetlenül figyelték, hogy női honfitársaik szívesen barátkoznak amerikai közkatonákkal, aminek nem egyszer házasság lett a vége.³⁷

Az egyéni fizikai identitást övező bizonytalanság általánosabb tapasztalatot is jelentett a két háború utáni időszakban. Értelmiségiek, politikusok és korábbi frontkatonák igen eltérő tanulságokat vontak le az 1914 és 1918 közti háború radikális tapasztalatából. A humanista értelmiségiek meggyőződéssel vallották, hogy az emberiség jövőjét olyan egészségesebb férfi testek jelentik majd, amelyek elvetik a háború brutalitását, de magukévá teszik a személyes szabadságot és az egész emberiséggel való szolidaritást. Számos korábbi frontharcos azonban, mint például a német Ernst Jünger vagy éppen Benito Mussolini, úgy vélte, hogy a lövészárcok mélyén új típusú férfitest született, amely immár uralja a háború alatt megtapasztalt brutalitást, beépíti önmagába a fejlett technikát, és mindezeket teremtő energiává alakítja át, ahelyett, hogy botorul elutasítaná őket.³⁸ Ezzel szemben az új női testek a jövőben fenyegetni látszottak a személyes identitást. Amint a városi teret ellepték az új, rövid hajú, férfias kinézetű női test szembetűnő képviselői, a kultúra kritikusai rögvest hangot adtak abbéli félelmeiknek, hogy az efféle testi újítások először elpusztítják általában véve a női, majd idővel a férfi nemet is.³⁹

Az 1945 utáni években hasonlóképpen kérdőjeleződtek meg az egészséges férfi és női test konvencionális fogalmai. Egyrészt a férfiak viszonylagos hiánya lehetővé tette a nők

³⁴ Ellwood, David W.: *The Shock of America: Europe and the Challenge of the Century*. Oxford, 2012. 275., 286–287., 293–294., 304., 309–310., 355.

³⁵ Gundle, Stephen: *Visions of Prosperity: Consumerism and Popular Culture in Italy from the 1920s to the 1950s*. In: Levyl–Roseman (eds.): *Three Postwar Eras in Comparison*, 154., 157.; Ellwood: *The Shock of America*, 72–77., 84–85., 98., 108.

³⁶ Lepenies, Wolfgang: *The Seduction of Culture in German History*. Princeton, 2006. 9., 146.

³⁷ Ellwood: *The Shock of America*, 290., 302., 313–314., 324., 329–330., 334., 336., 341–342., 365.

³⁸ Jünger, Ernst: *Der Kampf als inneres Erlebniss*. Berlin, 1922. 32.; Mosse: *The Image of Man*, 110., 112–113., 115.; Adas: *Machines as Measure of Men*, 382–383.

³⁹ Frevert, Ute: *Women in German History: From Bourgeois Emancipation to Sexual Liberation*. Oxford, 1993. 178.; Roberts, Mary Louise: *Civilization without Sexes: Reconstructing Gender in Postwar France, 1917–1927*. Chicago, 1994. 53.; Mosse: *The Image of Man*, 9., 147.

számára, hogy a testi erő és kitartás hagyományos férfi tulajdonságait a saját testük megjelenítéseikhez kössék. Másrészt a háborús idők férfias erőszakának brutális tapasztalata nyitottabbá tette az európai társadalmakat a nőiesebb, gyengédebb és érzékenyebb férfi test elfogadására. Mindazonáltal az az általános elképzelés, hogy a háborúban megviselt társadalmak gyors újjászületést igényelnek, hamarosan újratemtette a minden kísérletezéstől mentes hagyományos testi sztereotípiákat. Ha tényleg a nők jelentették a jövőt, ez anya szerepükből adódott, vagyis abból, hogy az új világ megteremtőinek és felnevelőinek tekinthették őket.⁴⁰

A bizonytalanság kezelése

A jövő nyitottá válása, a lehetséges forgatókönyvek megszaporodása elbizonytalanodással járt együtt. A háború utáni időszakokban a jövővel kapcsolatos jellegzetes tapasztalat a bekövetkező fejleményeket érintő növekvő bizonytalanság volt. Ez a probléma azonban többet jelentett, mint annak a nehézségét, hogy világosan előre lehessen látni a valószínűleg majd bekövetkező eseményeket. Éppen azok az elemek váltak bizonytalanná, amelyeket általában mint az időbeli folyamat mozgatóit szokás megérteni: az államok, a nemzetközi rendszer, a gazdasági és társadalmi szerkezet és a kulturális kánonok. Az ezekkel kapcsolatos világos fogalmak hiányában a történelem iránya vált bizonytalanná, ami alapvetően ingatta meg a „jövő modern rendjét”. A jövőbe való beavatkozás képessége mindenekelőtt feltételezte a „jövőt”, azaz olyan új események elgondolásának a lehetőségét, amelyek minőségi változásokat hoznak a társadalom szerkezetébe, a kultúrába, a politikai döntéshozatal és a gazdasági termelés módjaiba, és így új „elvárási horizontokat” nyitnak meg.⁴¹

Ezzel egy időben a jövő befolyásolásának lehetőségébe vetett hit az időbeli folyamat elemeinek bizonyos fokú állandóságán alapult. A tervezés és számítás képessége feltételezi olyan összetevők folytonosságát, amelyek keretet adnak az időbeliség érzékelésének és annak az elképzelésnek, hogy az idő egyáltalán halad valahova. Ahogyan Zygmunt Bauman fogalmazott, a tervszerű racionalitás megalkotja a folytonos világ képét, amely az idő egy olyan sajátos fogalmát is feltételezi, melynek értelmében ez kumulatív, egyenes vonalú és véges, hiszen csak egy ilyen időbeli rend teszi lehetségessé a jövőbe vetülő tekintetet és nagy társadalmi-politikai projektek fokozatos fizikai és technikai megalkotását.⁴² A 20. század nagy háborúi megrengették a modernitás ilyen értelmű alapelveit; lényegében véve felfüggesztették a modern időbeliség rendjét. A háború utáni időszakok jövőre vonatkozó programjai az időbeliség megzavart rendjének, a háború utániság válságának ellenében születtek meg.⁴³ Az újjászületés biztosításának vágyától hajtva a jövő uralásának politikái a háború utáni válság környezetében jöttek létre, az irányvesztés, hanyatlás, de ugyanakkor a remény érzékelése közepette is.

A jövőbeli lehetséges forgatókönyvek korlátozásának és így a normatív jövő megteremtésének a vágyát jól mutatja Kelet-Európa 1945-ös átmenetének időszaka. A kommunista

⁴⁰ Duchon, Claire – Bandhauer-Schöffmann, Irene: *Introduction*. In: Duchon, Claire – Bandhauer-Schöffmann, Irene (eds.): *When the War was Over: Women, War and Peace in Europe, 1940–1956*. London – New York, 2000. 2–3.; Mosse: *The Image of Man*, 181.; Sachse: *Rationalizing Family Life*, 188–189.

⁴¹ Koselleck, Reinhart: *Elmúlt jövő. A történeti idők szemantikája*. Budapest, 2003.; Hölscher, Lucian: *Die Entdeckung der Zukunft*. Frankfurt a/M, 1999.

⁴² Bauman, Zygmunt: *Liquid Modernity*. Cambridge, 2000.

⁴³ Berend T. Iván: *Válságos évtizedek. A 20. század első fele közép- és kelet-európai történetének interpretációja*. Budapest, 1987. 13.

pártvezetők „szocialista társadalmak”-at láttak a jövőben, és érteni vélték a cél eléréséhez vezető út különböző időbeli fázisait is. A pártvezetők és az ideológusok azon vitatkoztak, hogy ezt az átmeneti formát vajon a munkások és parasztok protoszocialista, a demokratikus átalakulás feladatait szolgáló államának kell-e értelmezni, a szocializmusba való lassú és békés átmenet eszközeként, vagy egyszerűen egy még nem szocialista átmeneti állapotnak, a szocializmushoz vezető sokféle „nemzeti út” formájának. A kelet-európai kommunista pártok 1947. szeptember 22-i lengyelországi találkozója, ahol döntöttek a Kominform megalapításáról, lényegében éppen a lehetséges forgatókönyvek számának csökkentését szolgálta, illetve a jövő ezek által keltett bizonytalanságán igyekezett úrrá lenni. Az értekezlet során a szovjet vezetés egyformán alkalmazandó intézkedéssort írt elő szövetségeseinek, és súlyos bírálatban részesítette azokat, akik alternatív forgatókönyvek számára is nyitva hagyták volna a jövőt.⁴⁴

A háború utáni időszakok módszerei, melyekkel úrrá kívántak lenni a jövőn, nem feltétlenül voltak újak, ám alkalmazásuk módja mindenképpen különbözött a konfliktusokat megelőző időszaktól. A lehetőségek számának korlátozása az, amely döntően megkülönbözteti a jövő befolyásolásának mechanizmusait a háború utáni időszakokban a két háború közti vagy a békeidők hasonló gyakorlataitól. Ilyen körülmények között a jövőbe való beavatkozás célja a lehetséges forgatókönyvek számának korlátozása, azaz az időbeli folyamat bizonytalanságának megszüntetése volt. Röviden szólva a történelmi fejlődés kiszámíthatóságának helyreállítása annak érdekében, hogy visszaszerezzék a jövő alakításának képességét a modernitás megszokott eszközeinek, a tervezésnek, előrelátásnak és előrejelzésnek a segítségével. A társadalom, a gazdaság, a politikai rendszer és a kulturális alkotóerő újjászületése a háború után egyben a modern időbeliség újjászületése is volt, az idő normalizálását célzó beavatkozás.

PÉTER APOR

The Future as a Historical Issue. 1918 and 1945 in Europe

This article explores the ways of imagining and planning of possible futures that emerged in the two postwar periods of Europe, 1945 and 1918. Elites, intellectuals and large proportions of European societies found it very likely that the future was possible to anticipate, that it was possible to foresee large and decisive trends of social developments, therefore it was possible to plan even large systematic changes. However, the multiplication of ideas about the issue and attempts to plan the future also suggest that crucial components of prognosis about further development were shaken and the “future” of Europe itself became uncertain.

The hopes and fears concerning the future as well as the ways to cope with them show striking similarities in the two proper postwar periods of 20th century Europe, roughly the years between 1918–1922 and 1945–1949. This paper tries to make sense of these discontinuities and seeks to link these commensurable aspects of the postwar periods together. It also asks if these interlinked discontinuities reveal a specific set of techniques for managing the

⁴⁴ Zubok, Vladislav M. – Pleshakov, Constantine: *Inside the Kremlin's Cold War: From Stalin to Khrushchev*. Cambridge, 1996. 125–137.; Rothschild, Joseph: *Return to Diversity: a Political History of East Central Europe since World War II*. New York, 1989. 125–132.; Crampton, Richard J.: *Eastern Europe in the Twentieth Century*. London, 1994. 255–260.; Schöpflin, George: *Politics in Eastern Europe, 1945–1992*. Oxford, 1993. 57–74.

future in the postwar periods; if there was a specific postwar “regime of the future”. In order to adequately address these questions, the article extends the scope of investigation beyond the sphere of politics. It investigates how social groups and even individuals were engaged in a broad cultural process of mastering the future that encompassed aspects of the human environment and the deepest layers of individual identities.

ZAHORÁN CSABA

Reciklált történelem

A múlt instrumentalizálása a jelenlegi magyar és román nemzetépítésben

Bevezetés – a múlt mint ihlet és minta

Közhely, de attól még nem kevésbé igaz, hogy a politika alakítói hagyományosan kiemelten kezelik a történelmet. A politikusok és aktivisták előszeretettel tekintenek a múltra olyan tárházként, amelyből kedvük szerint lehet ihletet meríteni és „csemegezni”, az elvont eszméktől és gondolatoktól egészen a konkrétan is felhasználható modellekig vagy példákig. Így volt ez, mondjuk, az amerikai és a francia forradalmárok esetében, akik gyakran utaltak az – idealizált – ókori Római Köztársaságra,¹ de Mussolini is Rómához nyúlt vissza, igaz, ő elsősorban a birodalom nagyságát szerette volna feltámasztani, immár „olasz” formában,² mint ahogy a náci Németországot sem véletlenül nevezték Harmadik Birodalomnak.³ Ugyanakkor a történelem instrumentalizálásának számtalan módja van. Megnyilvánulhat az állami intézmények szerkezetében vagy megnevezésében – akár magában az államformában is –, az építészetben vagy a legkülönfélébb szimbolikus gyakorlatokban. A legbanálisabb példát épp az ünnepeken, évfordulókon, emléknapokon rendszeresen megismétlődő rítusok alkotják. A historizáló diskurzus azért is tűnik hálás és jól használható beszédmódnak, mert mindenki számára ismerős lehet – az iskolai történelemórákról, a történelmi témájú filmekből, regényekből, az újságokból vagy a családi történetekből. A múlt ugyanis folyamatosan jelen van a kultúránkban – a populáris kultúrában is –, az emberek tehát értik (vagy pontosabban érteni vélik) kódjait és toposzait. S ami nagyon fontos: a történelemre való hivatkozással könnyen lehet érzelmeket kiváltani és tömegeket mozgósítani.

A történészek – vérmérséklet függvényében – rezignáltak, fanyalogva vagy felháborodottan reagálnak a politikusok és aktivisták „történészkedéseire”, még akkor is, ha többnyire épp a történettudomány – és valamelyik történész – szolgáltatja az eszközt az ilyen tevékenységekhez. Igaz, nem mindegy, hogy ezt az eszközt végül hogyan használják a politikai diskurzusban. Romsics Ignác rámutat, hogy a „politikai” értelmezés „alapvetően különbözik a szakmáját professzionális módon művelő történészétől. A történész ugyanis mindig kontextualizálja a múltat, azaz megkísérli az akkor és ott viszonyai között elhelyezni tárgyát, és ennek révén oksági magyarázatokkal ellátni azt. Az emlékező identitáspolitikus viszont mindig a

¹ Frank Tibor: *Amerika világa*. Budapest, 2018. 51–53.; Tinková, Daniela: *Revoluční Francie 1787–1799*. Praha, 2008. 233., 226.

² Furtado, Peter (szerk.): *Nemzettörténetek*. Budapest, 2014. 267.

³ Evans, Richard J.: *A Harmadik Birodalom születése*. Budapest, 2015. 140.

jelen igényeihez igazítja a múltat. Ennek érdekében leegyszerűsít, időtlenített általánosításhoz és morális igazságokhoz jut el, vagyis mitizálja és instrumentalizálja a múltat.”⁴

A jelen tanulmányban a politikai diskurzusból megnyilvánuló historizálásról lesz szó, amit két nemzeti mozgalom, a székelyföldi magyar „autonomisták” és a Románia és Moldova egyesüléséért küzdő „unionisták” példáján keresztül próbálok meg bemutatni. Ehhez azonban legelőször szükségesnek tartom röviden tisztázni, mit is értek „historizálás” alatt – a kifejezés ugyanis számos kontextusban fordul elő, de a publicisztikától a szakmai szövegekig különféle jelentésekkel használják (az építészetben például historizmusként van jelen). A következőkben olyan esetekről lesz szó, amikor az aktuális politika a történelemből merít inspirációt. Ez jelentheti a múlt egyszerű – akár öncélú – fel- vagy megidőzését, de egészen a történelem legitimitációs céllal való felhasználásáig, kisajátításáig terjedhet.⁵ Azokra az eljárásokra szeretnék itt rámutatni, amelyek révén a múlt központi szerepet kap, mégpedig nemcsak a belpolitikában, hanem az államközi kapcsolatok szintjén is. A két kiválasztott törekvést ugyanakkor nem csak az teszi érdekessé, hogy aktorai a történelmet használva – abból példákat és legitimitációt merítve – próbálják meg alakítani a jelent és a jövőt, hanem a köztük megfigyelhető párhuzamok és közös hivatkozási pontok is, miközben céljaik részben ellentétesek egymással.

Természetesen a Székely Nemzeti Tanács – és általában a székelyföldi magyar autonomista mozgalom –, valamint a román és moldovai unionista szervezkedés között kétségkívül számos különbség van. Míg az előbbi esetben olyan törekvről van szó, amely etnokulturális alapú önkormányzat létrehozására – azaz belső, korlátozott önrendelkezésre – irányul, egy magát egységes nemzetállamként meghatározó országban (Romániában), a másodikban már egy szuverén állam (a Moldovai Köztársaság) önállóságát érintő, azaz a nemzetközileg is garantált határok megváltoztatását célzó erőfeszítésekről beszélhetünk.⁶ Eltérő a két érintett népesség és terület is – a Székelyföld területe körülbelül 10 000 km², alig több, mint 800 ezer lakossal, míg Moldova kiterjedése közel 34 000 km², lakossága pedig körülbelül 3,5–4 millió fő lehet,⁷ mint ahogy más a két geopolitikai (nemzetközi érintettség) és történeti kontextus is. Bár a székelyföldi magyar autonomizmus és a román unionizmus közötti konkrét különbségeket is hosszasan lehetne sorolni (támogatottságuk és tömegbázisuk összetétele stb.), hasonlóságok is megállapíthatók: mindkét esetben vegyes – részben politikai, részben „civil”, alulról építkező – mozgalomról van szó, amelyek bizonyos esetekben állami struktúrákra, erőforrásokra és támogatásra is támaszkodhatnak (a Székelyföld esetében a helyi hatóságokra és Budapestre, az unionisták esetében a szimpatizáns moldovai hatóságokra és Bukarestre). Mindezt figyelembe véve a két jelenség összehasonlíthatósága mellett szólnak a nemzeti mozgalmak és identitáspolitikák közötti párhuzamok, a diskurzusok hasonlósága,

⁴ Romsics Ignác: *Identitáspolitika és történelem*. In: uő: *Történelem, történetírás, hagyomány*. Budapest, 2008. 269. Lásd még például: Hartog, François–Revel, Jacques (szerk.): *A múlt politikai felhasználásai*. Budapest, 2006.

⁵ A historizálással kapcsolatban lásd még: Jakab György: *Történelemkönyveink ideológiai háttéréről*. Elektronikus Könyv és Nevelés, 11. évf. (2009) 3. sz. http://epa.oszk.hu/01200/01245/00043/jgy_0903.htm (letöltve: 2018. dec. 12.)

⁶ Nem is beszélve a két mozgalom esetleges sikerének eltérő következményeiről.

⁷ A Székely Nemzeti Tanács 2009-es Autonómia Statútumában meghatározott Székelyföld. A moldovai adatok hozzávetőleges jellege a jelentős kivándorlásból és a Kisinyov által el nem ismert szeparatista Dnyeszter-menti Moldáv Köztársaság („Transznisztria”) létéből fakad.

valamint a román elem mint összekötő kapocs – mindez pedig megalapozhatja a közös elemzést.⁸

A következőkben először fel szeretném villantani a történelem, a történettudomány és történetírás, valamint a politika sajátos kapcsolatát, majd pedig érintőlegesen felelevenítem azokat a történelmi eseményeket, amelyekkel – pontosabban amelyek *értelmezéseivel* – a politikusok és aktivisták ma dolgoznak, vagyis az 1918-as év meghatározó fejleményeit. Ezt követően a kelet- és közép-európai nemzeti önrendelkezések legújabb hullámain vizsgálom: az 1980-1990-es évek fordulóján érkezőt, majd az ezredforduló utáni hullámot. Végül pedig a régi minták aktuális kontextusban való használatát mutatom be egy-egy kérdésen és kiválasztott forrásokon keresztül.⁹

A nemzetépítés szolgálatába állított múlt

A historizáló beszédmód magyar–román viszonylatban is meglehetősen szokványosnak számít. Kifejezetten hosszú múltra tekint vissza – gyakorlatilag a nacionalizmusok kialakulása óta jelen van a két elit diskurzusában. Maga a modern román nemzeteszmé is a románok latin (római) eredetére és a római–román kontinuitásra építve jött létre a 18. század végén, hogy – később a dák származás tanával versengve és kiegészülve – megalapozza az erdélyi román politikai emancipációs igényeket.¹⁰ Ezzel párhuzamosan a reformkor, majd a dualista időszak magyar politikai és értelmiségi elitje a középkori Magyar Királyságra és történetiségére hivatkozva látott neki az ország modernizálásához – a Mohács előtti Magyarország újjáteremtésének céljával. Ebben a diskurzusban a dicső múlt – különösen a honfoglalás, az államszervezés és a középhatalmi státus – egyszerre legitímálta a Kárpát-medencei (magyar) nemzeti dominanciára és a regionális, balkáni befolyásra irányuló magyar igényeket.¹¹ Hasonló a helyzet a moldovai esetben is, ahol a román nemzeti és a szovjet, majd 1991 után újra az orosz állami érdekek határozzák meg az érintett történelmi tudatokat, élesen szembeállítva őket egymással. A román nemzet egységét és annak erőszakos orosz-szovjet megbontását hirdető román egységdiskurzussal a szovjet ihletettségű „moldovanista” megközelítés vitatkozik, amely a moldovaiak különállását hangsúlyozza, elmenve egészen az önálló moldáv nemzet létezésének hangoztatásáig.¹² Ez az ellentét, illetve az azt megalapozó és belőle merítő historizáló diskurzusok a két világháború közötti időszakban gyökereznek, és mindmáig nagy szerepet játszanak a moldovai nemzetépítési vagy identitáspolitikai rivalizálásokban.¹³

⁸ Ezzel kapcsolatban lásd még: Patakfalvi-Czirják Ágnes – Zahorán Csaba: *A román nemzet határai – régió és identitás Székelyföldön és a Moldovai Köztársaságban*. Replika, 28 évf. (2017) 5. sz. 107–145.

⁹ Terjedelmi okokból csupán néhány rövid szemelvény segítségével próbálom meg érzékeltetni a két diskurzust, de a teljes szövegek online is hozzáférhetők.

¹⁰ Ezzel kapcsolatban lásd: Boia, Lucian: *Történelem és mítosz a román köztudatban*. Kolozsvár, 1999.

¹¹ Lásd: Romsics Ignác: *A magyar birodalmi gondolat*. In: uő: *Múltról a mának*. Tanulmányok és esszék a magyar történelemről. Budapest, 2004. 121–158.

¹² Erről lásd például: Cașu, Igor: *Identity Policies in Soviet and Post-Soviet Moldova*. In: Rusu, Ștefan (ed.): *RO-MD/Moldova in Two Scenarios*. Centrul pentru Artă Contemporană-[KSA:K], Chișinău. 2008. 75–84.; Nantoi, Oazu: *A moldovai államiság dilemmái*. Pro Minoritate, 18. évf. (2008) Tél. 45–58.

¹³ Erről lásd: Patakfalvi-Czirják Ágnes – Zahorán Csaba: *„Románok vagyunk és punktum.” Identitás-konstrukciók és hétköznapi stratégiák a mai Moldovában*. Magyar Kisebbség, 21. évf. (2016) 1. sz. 125.

Moldova 1991-es függetlenségének kikiáltása óta pedig mindez a moldovai államiság szempontjából is központi jelentőséggel bír.

Az elsőségre, az ókori és középkori nagyságra, az egységre vagy a különbözőségekre hivatkozó – és mindegyiket jogalapként tekintő – magyar, román, szovjet/oroszl, moldovai nemzeti és politikai programok értelemszerűen keresztezik egymást, az érdekellentétek tétje, valamint a nemritkán hittételekre, dogmákra emlékeztető szakmai tézisek pedig egyaránt kizárólagossá és kompromisszumképtelenné teszik őket. Az egyes aktorok közötti viták terepe eleve tág volt, és idővel még tovább bővült, így az uralkodóhoz vagy a kormányzathoz intézett kérvények, tudományos röpiratok, parlamenti naplók, politikai testületek jegyzőkönyvei, béketárgyalások feljegyzései és különösen a sajtó és a modern média mind bőséges forrásokkal szolgálnak az utókor számára. A nemzetépítő nacionalizmusok megújulási képességéből következik, hogy ezek a diskurzusok napjainkban is zajlanak, szüntelenül újabb és újabb eseményekkel és jelenségekkel bővülve a közelmúlttá váló jelenből. Mivel a nemzetépítés viszonylatában is eredményesnek tűnik, a történelem instrumentalizálása szemlátomást ma is töretlen népszerűségnek örvend.

Ugyanakkor az aktuális historizáló diskurzusok egyik jellemzője az, hogy – Gyáni Gábor megfogalmazásában – „újabbban túlzott mértékben előtérbe került a közelmúlt, a jelenkor története, mint ami a jelen szempontjából kivételesen fontos legitimáció forrása. [...] az épp letűnt idők történelme maga is közvetlen haszonnal járhat a mindenkori jelen számára. Nem is rest a jelenbeli politikai elit a saját céljaira kiaknázni a történelem aktualizálható értelmét, mint ahogy egy sor nem-állami szervezet (egyház, civil társadalmi szerveződés) is indítva érzi magát a történetmondó szerepére.”¹⁴ (Kiem. az eredetiben) A múltat mindegyik érintett nemzeti mozgalom aktorai folyamatosan használják, a cél pedig – itt is – a közbeszéd, a nyilvánosság uralása, vagyis hogy *arról és úgy* legyen szó, ahogy azt a diskurzusok forgalmazói akarják.

A múlt központi szerepét jól érzékeltetik a történelemoktatás – és legfontosabb eszközei, a történelem tankönyvek – körüli ellentétek. Ez ugyanis – az emlékezetpolitika mellett – az a terület, ahol a politikusok közvetlenül is befolyásolhatják a történelmi tudat alakítását. Az egyes konkrét kormányzatok abbéli törekvése, hogy kizárólagos – vagy legalábbis domináns – szerepet játsszanak a fiatalok nemzettudatának formálását is célzó történelemtanításban, számos konfliktushoz vezetett a különféle aktorok között. Romániában a nacionalisták számára csak az ország történetének egységes, központilag meghatározott – és román nyelven történő – tanítása az elfogadható, és sokáig ez volt a „hivatalos” álláspont is, ami csak hosszú egyezkedés következtében módosult.¹⁵ Ez időnként kisebb-nagyobb, nemritkán valóságos „botrányokká” dagadó ügyekhez vezetett, mint például a Magyarországról behozott (magyar nyelvű) történelem tankönyvek, a különféle alternatív (román) történelemkönyvek, valamint a Székelyföld regionális történelmét bemutató *A székelység története* című kiadvány esetében.¹⁶ A Moldovai Köztársaságban szintén komoly harcok folynak a történelem tanítása

¹⁴ Gyáni Gábor: *Történelem vagy (csupán) emlékezet?* In: uő: *A történelem mint emlékmű*. Budapest, 2016. 20.

¹⁵ Lásd például: Hajnal Csilla: *Őstől magyarul tanulják Románia földrajzát és történelmét*. Székelyhon.ro 2011. szept. 01. <https://szekelyhon.ro/aktualis/magyarul-tanulhatjak-romania-foldrajzates-tortenelmet> (letöltve: 2018. dec. 12.)

¹⁶ Lásd: Suciú, Dorin: *Tone de manuale-pirat aduse din Ungaria deformează istoria Ardealului și instigă la separatism etnic*. Adevărul, 1997. november 3. 4.; Pârâianu, Răzvan: *National Prejudices, Mass Media and History Textbooks: The Mitu Controversy*. In: Trencsényi, Balázs – Petrescu, Dragoș – Petrescu, Cristina – Iordachi, Constantin – Kántor, Zoltán (eds.): *Nation-Building and Contested Identities. Romanian & Hungarian Case Studies*. Regio Books (Budapest)–Editura Poli-

kapcsán az egyesülés-párti – vagy legalábbis román nemzeti identitású – csoportok és a moldovanista vagy „oroszbarát”, „baloldali” erők között. Ennek egyik központi elemét jelentette, hogy az 1990-es években bevezetett „Románok történetét” a kétezres évek folyamán átmenetileg az „Integrált történelemmel” váltották fel, majd a 2010-es években visszatért a „Románok története”, kisebb fáziseltolódásokkal tükrözve a moldovai (párt)politikai fordulatokat is. Míg a „román” változat kritikusai azt vetették fel, hogy miért tanítják Moldovában „egy másik ország” történelmét, a második bírálói a „szovjet ideológia” máig élő hatását kifogásolták. A szakmai vitákat utcai tüntetések is kísérték, egyértelműen jelezve a kérdés identitáspolitikai tétjét.¹⁷

A történeti tudat formálásában nagy szerepet játszó nemzeti és állami ünnepek magyar–román és román–moldovai viszonylatban egyaránt érzékeny kérdésnek számítanak. Elég, ha csak Magyarország és Románia két legfontosabb ünnepére – március 15-re és december 1-jére – gondolunk, de mindkét vonatkozásban számos további vitatott évforduló – a trianoni békeszerződés, a második bécsi döntés, a román hadsereg napja, Besszarábia Nagy-Romániához való csatlakozása, Kisinyov 1944-es szovjet „felszabadítása” és az 1940-es „szovjet megszállás napja” – bír ellentmondásos értelmezésekkel,¹⁸ amelyekkel viszonylag könnyen mozgósítható a lakosság és tematizálható a közbeszéd. A jelen tanulmány szempontjából is kiemelkedő a 2018-as „centenárium” év, amely már a 2010-es évek közepe óta foglalkoztatta a romániai és moldovai nyilvánosságot – különösen pedig a történészeket és a politikusokat. A modern Románia létrejöttének századik évfordulójára a román nemzetépítő elit komoly projektekkel – rendezvényekkel, kiadványokkal, emlékművekkel és infrastrukturális beruházásokkal – készült.¹⁹ Az emlékezetpolitikai és fejlesztési terveknek – közvetlen hasznukon túl – egyszerre szánták azt a funkciót, hogy segítsenek tudatosítani a román nemzeti eszmét a romániai és moldovai románokban, erősítsék meg a hagyományos nemzeti narratívát,²⁰ és nemzetközi szinten is legitimálják a mai Románia célkitűzéseit. Az utóbbiak ugyanakkor nem csupán arra irányulnak, hogy Románia és a román nemzet elfoglalhassák az elitjeik szerint őket megillető, „méltó” helyet Európában, hanem optimális esetben a nemzeti egység helyreállításának, vagyis Moldova/Besszarábia (re)integrálásának is megágyazhatnak.

1918: a nemzeti önrendelkezés éve

A 19. és 20. században a magyar és a román nemzetépítés egyik fő célkitűzése a sajátnak tartott, elképzelt „nemzeti tér” egyesítése és integrálása volt. Ez a két törekvés Erdélyben keresztezte egymást, így verseny bontakozott ki a régió uralásáért, amelyben a magyar fél a kiegyezést követően jelentős előnyre tett szert. Hasonló volt a helyzet az 1812-ben orosz fennhatóság alá került Besszarábiában is – vagyis az egykori Moldvai Fejedelemség keleti

rom (Iași), 2001. 93–117.; Diaconescu, Marius: *Mit și manipulare prin manualul de istorie a secuilor*. Historia, vol. 13. (2013) No. 134. 19–23.

¹⁷ A kérdésről bővebben lásd: Anderson Worden, Elizabeth: *National Identity and Educational Reform. Contested Classrooms*. New York – London, 2014. Áttekintő táblázat a 29. oldalon.

¹⁸ Patakfalvi-Czirják–Zahorán: „Románok vagyunk és punktum”, 142.

¹⁹ Vancu, Anca: *Cum sărbătorim centenarul Marii Uniri? Despre proiectul Guvernului „Legea Centenarului”*. Adevarul.ro 2016. nov. 29. https://adevarul.ro/news/politica/cum-sarbatorimcentenarul-marii-unirir-despre-proiectul-guvernului-legea-centenarului-laadevarul-live-ora-1200-1_583d24bd5ab6550cb8f34001/index.html (letöltve: 2018. dec. 12.)

²⁰ A hivatkozott cikkben ugyan utalások történtek a kritikai történetírás fontosságára – vagyis a „demitizálásra” és a „nemzeti-kommunista” narratíva elvetésére –, mindazonáltal 2018-ban is inkább az azelőtt is fősodornak számító nemzeti diskurzus maradt a domináns.

felén –, ahol a román nacionalistáknak az orosz birodalmi törekvésekkel kellett megküzdeniük. Ebben a két párhuzamos rivalizálásban a magyarok és oroszok a politikai, gazdasági és kulturális fölényükre, a románok pedig elsősorban az etnikai elvre, vagyis demográfiai súlyukra támaszkodhattak – igaz, ez abban a korszakban még nemigen számított. Az erdélyi magyar és a besszarábiai orosz dominanciát csak a világháborús vereség és a két birodalom megroppanása kérdőjelezte meg, amikor a nemzeti önrendelkezés elve – Lenin és Wilson nyomán – döntő tényezővé vált a győztes hatalmak diskurzusában.²¹

Az első világháború 1918-as vége és a nemzeti önrendelkezés elve egyaránt a mai európai berendezkedés pilléreit képezik. Mivel ezt a nemzetállamokra épülő rendszert többé-kevésbé általános konszenzus övezi, így a két tényező tulajdonképpen „szalonképes” hivatkozási és legitimációs alapként szolgálhat bármelyik mai politikus vagy nemzeti aktivista számára. Így tekintenek rájuk a székhelyföldi magyar autonomisták és a román unionisták is, igaz, a két történeti tudatban eltérő pozíciót foglalnak el. Míg a „hivatalos” román történetírásban az önrendelkezés és az egyesülési folyamat egyfajta nemzeti üdvtörténetként kanonizálódott, hatására pedig a román köztudatban az 1918-as év „Románia asztrális órájaként”²² van jelen, a magyarban a történelmi ország felbomlási folyamatának kezdeteként szerepel, amely a nemzeti egység megbontását és a magyar önrendelkezés sérülését szentesítő trianoni békeszerződéssel zárult. Egyfelől tehát 1918-at és az azt követő rendezést egy ideál teljesüléseként idézik fel, és azóta is egyfajta igazságos és majdnem tökéletes műként hivatkoznak rá, másfelől viszont egy ideál tragikus összeomlásaként és traumatikus következményekkel bíró²³ katasztrófaként látják, főképp az akkori igazságtalanságokra és a rendezés tökéletlenségére emlékezve.

Besszarábia 1918. tavaszi csatlakozása Romániához a nemzeti egység megvalósulásának „első állomásaként” él a román történeti tudatban. A közel felerészben román anyanyelvűek lakta régió²⁴ az 1917-es oroszországi forradalmakat követően először autonóm lett, majd független állammá alakult. A helyi román nemzeti mozgalom vezetői azonban rövidesen Bukaresthez fordultak segítségért, tartva a bolsevikok és az ukrán nacionalisták törekvéseitől. Így 1918 elején – akkor még a központi hatalmak és az antant (párhuzamos) jóváhagyásával – román csapatok vonultak be Kisinyovba, majd március 27-én (a Gergely naptár szerint április 9-én) az Országtanács (*Sfatul Țării*) kimondta Besszarábia egyesülését Romániával. Az egyesülési folyamat a Monarchia felbomlásával folytatódott, amikor novemberben a bukovinai Román Nemzeti Tanács hívására román csapatok vonultak be a tartományba, 28-án pedig a Bukovinai Általános Kongresszus is megszavazta a Romániához való csatlakozást. Hasonló forgatókönyv játszódott le Magyarországon is. Október és november folyamán a román politikuskok kinyilvánították a románság önrendelkezési igényét, és a helyi román nemzeti tanácsok és gárdák segítségével megkezdték a hatalomátvételt a román többségű vidékeken. A november 13-14-én Jászi Oszkár miniszterrel és a magyar kormány küldöttségével

²¹ Ezzel kapcsolatban lásd például: Neuberger, Benyamin: *Nemzeti önrendelkezés: egy fogalom dilemmái*. In: Kántor Zoltán – Majtényi Balázs (szerk.): *Szöveggyűjtemény a nemzeti kisebbségekről*. Budapest, 2005. 349–376.

²² Lásd például: Pop, Ioan-Aurel: *Marea Unire și Sărbătoarea Națională*. In: uő: *Transilvania, starea noastră de veghe*. Cluj-Napoca, 2016. 85–96. Vö. Boia, Lucian: *Az 1918-as nagy egyesülés – Nemzetek, határok, kisebbségek*. Kolozsvár, 2018.

²³ A téma hatalmas irodalmából lásd például: Ablonczy Balázs: *Trianon-legendák*. Budapest, 2010.; Kovács Éva: *Trianon, avagy „traumatikus fordulat” a magyar történetírásban*. Korall, 59. 2015. 82–107.; Archimédesz, Szidiropulosz: *Trianon utóélete. A magyar társadalom Trianon-képe az ezredfordulón*. Budapest, é. n.

²⁴ King, Charles: *Moldovenii. România, Rusia și politica culturală*. Chișinău, 2002. 23.

folytatott tárgyalásokon elutasították a felajánlott autonómiát, és egyértelművé tették a Magyarországból való kiválás szándékát. Ezt követően a Központi Román Nemzeti Tanács – a román kormánnyal is konzultálva – népgyűlést hívott össze december elsejére Gyulafehérvárra, azzal a céllal, hogy biztosítsák döntéseikhez a szükséges legitimitációt, egyúttal pedig elkerüljenek egy bizonytalan kimenetelű általános népszavazást is. A több mint százezer főt megmozgató „nagy nemzetgyűlésen” a magyarországi románok képviselői kinyilvánították az elszakadást és a csatlakozást a Román Királysághoz.²⁵ Az antant által támogatott román csapatok pedig hamarosan a gyulafehérvári döntésre is hivatkozva folytatták a kelet-magyarországi területek megszállását és az ottani berendezkedést.

A szinte maradéktalanul kiteljesedő román önrendelkezéshez képest a hasonló magyar igények jóval kevesebb sikerrel érvényesültek 1918–1919 fordulóján. A magyar politikai elittek 1918 őszén – a történelmi Magyarország felbomlásának egyre realisabbá váló rémképével szembesülve – kétségbeesett kísérleteket tettek az ország integritásának megőrzésére. Ám a háborús vereség következményeivel és az általános válsággal az őszirózsás forradalommal hatalomra kerülő korábbi ellenzék sem tudott megbirkózni. Erdélyben ugyan a román nemzeti mozgalom szervezkedésével párhuzamosan magyar és székely nemzeti tanácsok és nemzetörségek is alakultak, az események további alakulására azonban csak kis mértékben lehetett befolyással – azt elsősorban a nagyhatalmak és a katonai és demográfiai erőviszonyok határozták meg. Ezekben a hónapokban az integer Magyarország alternatívájaként – és egyfajta kényszermegoldásként – többször is felmerült a „kantonizált” Erdély²⁶ vagy Székelyföld független, esetleg autonóm alakulatként való megszervezése.²⁷ A magyar állami fennhatóság vagy legalább a magyar önrendelkezés védelmében alakult meg november 9-én Budapesten a Székely Nemzeti Tanács,²⁸ a november 28-án Marosvásárhelyen megtartott székely nemzetgyűlés, valamint a december 22-i kolozsvári magyar nagygyűlés pedig Magyarország integritása mellett foglalt állást.²⁹ A román bevonulás azonban új helyzetet teremtett. Paál Árpád akciója, aki az Udvarhely megyei Székely Nemzeti Tanács vezetőjeként és helyettes alispánként 1919 januárjában – a román megszállással dacolva – megpróbálta létrehozni a független Székely Köztársaságot, a magyar önrendelkezés egyik elvetelt példájának tekinthető. Paált ugyanis a kikiáltást megelőző napon letartóztatták, elképzelése így csak egy emlékiratban ölthetett formát, a román uralom pedig fokozatosan konszolidálódott Erdélyben – és a magyar többségű Székelyföldön is.³⁰

Az önrendelkezés hullámai a 20. század végén és a 21. század elején

A második világháborút követő új („jaltai”) rendezés következtében jelenleg az egyik fentebb érintett 1918-as nemzeti törekvés sem érvényesül teljes mértékben. Kelet-Európa aktuális

²⁵ Szász Zoltán (szerk.): *Erdély története. Harmadik kötet, 1830-tól napjainkig*. Budapest, 1986. 1714–1717.

²⁶ Lásd: Szarka László: *Iratok az 1918. novemberi aradi magyar–román tárgyalások történetéhez*. Regio, 5. évf. (1995) 3. sz. <http://epa.oszk.hu/00000/00036/00019/pdf/09.pdf> (letöltve: 2018. dec. 12.)

²⁷ Bővebben lásd: Bárdi Nándor: *Javaslatok, modellek az erdélyi kérdés kezelésére (A magyar elképzelések 1918–1940)*. Magyar Kisebbség, 9. évf. (2004) 1–2. sz. 329–376.

²⁸ Bárdi Nándor – Pál Judit (szerk.): *Székelyföld története. 3. kötet. 1867–1990*. Székelyudvarhely, 2016. 397.

²⁹ Lásd: Romsics Ignác: *Erdély elvesztése 1918–1947*. Budapest, 2018. 125–151.

³⁰ Lásd: Bárdi Nándor: *Paál Árpád Székely Köztársaság terve 1919-ből*. Magyar Kisebbség, 8. évf. (2003) 2–3. sz. 115–119.; a tervezetet lásd uo. 120–133.

politikai és etnikai térképeit egymás mellé helyezve jól látható, hogy a magyar nemzet széttagolt, és bár egyes kisebbségi közösségei viszonylag kiterjedt jogokkal rendelkeznek, egyik fő aktuális céljuk – a területi autonómia – sehol sem valósult meg, még az olyan viszonylag kompakt régiókban sem, mint a Székelyföld. Román „nemzeti szemmel” nézve valamivel kedvezőbb a helyzet, de itt is vannak még „kihívások”: egyrészt a román nemzetállam-építés folytatása Románia vegyes lakosságú területein – különösen a Székelyföldön –, másrészt pedig a „meg nem váltott” Besszarábia (Moldova), vagyis az (újra)egyesülés kérdése.

Az államszocialista diktatúrák bukása az 1980-1990-es évek fordulóján, illetve az azt követő átrendeződés a nacionalizmus új hullámával („feltámadásával” vagy „reneszánszával”) járt.³¹ Egy sor nemzet számára vált valóra a nemzeti önrendelkezés: szövetségi államok estek szét, etnikai konfliktusok robbantak ki számos helyen. Románia azonban változatlan formában élte túl ezt a viharos időszakot, noha ekkor nyílt meg újra mind a „magyar”, mind pedig a „besszarábiai” kérdés. Egyrészt az 1989 végi fordulat után azonnal jelentkeztek a magyar kisebbségi és autonómiatörekvések,³² ami különösen az ország közepén elterülő magyar többségű Székelyföld kapcsán töltötte el aggodalommal a román nemzetállam védelmezőit. Másrészt a Szovjetunió 1991-es felbomlásával egy időben felmerült a függetlenné váló Moldova (re)integrálásának lehetősége is. Azonban mindkét ügy „jegelve lett”. A magyar törekvéseket részben megfékeztek – amit az 1990. márciusi marosvásárhelyi összecsapás, az 1991 végén kibontakozó „Har–Kov-ügy”,³³ majd a hatalom további lépései is jeleztek –, részben pedig a magyar politikai képviselő integrálásával leszerelték.³⁴ Mivel a Romániát egységes nemzetállamként meghatározó román politikai elit mereven elzárkózott az etnikai alapú autonómiától, e vonatkozásban csak a decentralizáció kínált némi perspektívát. A román nacionalista mozgalom kezdeti fellángolása hamarosan Moldovában is lecsengett. Az unionista mozgalom néhány év alatt kifulladásra jutott, a moldovai állam függetlenségét előnyben részesítő elit-csoportok pedig egy sajátos, Oroszország és Európa között egyensúlyozó pályára állították az országot. A Romániával való egyesülés ügyét ugyan az iránta elkötelezettek mind Kisznyovban, mind pedig Bukarestben továbbra is igyekeztek napirenden tartani, ám az hosszú időre – különösen a kommunisták 2001-es moldovai választási győzelme után – kikerült a reális opciók közül.³⁵

Az első hullámot azonban a 2000-es években egy újabb követte – először magyar autonomista, majd román unionista viszonylatban. Az időbeli eltolódás egyaránt következett az eltérő nemzetközi és belpolitikai körülményekből, amelyeket egy sokpólusú (Moszkva–Kisznyov–Bukarest–Kolozsvár–Budapest–Brüsszel–Washington) erőter folyamatosan módosuló dinamikája határoz meg.

A székelyföldi magyar autonómiatörekvések Románia 2007-es európai uniós csatlakozása előtt erősödtek meg. A belpolitikai okok között szerepel a Romániai Magyar Demokrata

³¹ Ezzel kapcsolatban lásd például: Romsics Ignác: *Nemzet, nemzetiség és állam Kelet-Közép- és Délkelet-Európában a 19. és 20. században*. Budapest, 1998. 319–360.

³² Ezzel kapcsolatban lásd: Bárdi Nándor – Gidó Attila – Novák Csaba Zoltán (szerk.): *Együtt és külön. Az erdélyi magyarok önszerveződése (1989–1990)*. Kolozsvár, 2014.

³³ Zahorán Csaba: *Románülődés a Székelyföldön? Egy állítólagos etnikai tisztogatás története*. In: Juhász József – Krausz Tamás (szerk.): *Az új nemzetállamok és az etnikai tisztogatások Kelet-Európában 1989 után*. Budapest, 2009. 268–298.

³⁴ Bővebben lásd: Kiss Tamás: *Marginalizáció, etnikai párhuzamosság és aszimmetrikus akkomodáció. Az erdélyi magyar közösséget érintő társadalmi és politikai folyamatok*. Magyar Kisebbség, 20. évf. (2015) 1–2. sz. 30–64.

³⁵ Erről bővebben lásd: King: *Moldovenii*, 149–210.; a 2001 utáni időszakról Cimpoeșu, Dorin: *Regimul post-totalitar din Republica Moldova (1990–2012)*. Târgoviște, 2012. 168–258.

Szövetség (RMDSZ) által képviselt „mérsékelt” politika eredményeivel való elégedetlenség, amelyre több rivális szervezet³⁶ is megpróbált építeni. Ezek közül a 2003. október 16-án megalapított Székely Nemzeti Tanács (SZNT) kifejezetten a Székelyföld területi autonómiájának programjával lépett fel, már a névválasztásával is jelképesen utalva az 1918-as székelyföldi magyar önrendelkezési törekvésekre. Az SZNT-ben tömörülő autonomisták Magyarország épp lezáruló EU-s belépésével párhuzamosan, a még folyó román csatlakozási tárgyalásokra is hivatkozva elevenítették fel az autonómia kérdését azzal, hogy a Székelyföld önkormányzata kerüljön be Románia uniós tagságának feltételei közé. Bár ez a célkitűzés nem teljesült, az SZNT (és a többi autonomista csoport) viszonylag sikeresen mozgósította a helyi lakosságot – nem hivatalos népszavazást tartott az autonómiáról, amelyen a résztvevők 99,31%-a támogatta a kezdeményezést,³⁷ továbbá számos nagygyűlést és szimbolikus megmozdulást szervezett –, ekképp megjelenítve az autonómiatörekvéseket mind a régióban élők között, mind pedig a romániai és nemzetközi nyilvánosságban.³⁸ A későbbiek során az évek óta húzódozó romániai közigazgatási reform („regionalizáció”) is megjelent mint fontos mozgósító tényező. Az autonomisták – és az RMDSZ – egyik fő célkitűzése az volt, hogy elkerüljék Székelyföld esetleges felosztását, amely lehetőleg önállóan alkosson egy új, magyar többségű régiót.³⁹

A 2010-es magyarországi kormányváltást követően úgy tűnhetett, hogy új perspektíva nyílik az autonomisták előtt. Nemcsak az SZNT és szövetségesei és a FIDESZ-kormány közötti jó politikai és személyes kapcsolatokból kifolyólag, hanem mert az újra hatalomra kerülő magyar jobboldal gyakran historizáló nemzetpolitikai diskurzusa és a szimbolikus politizálásra való fogékonysága találkozott az autonomisták hasonló irányultságával. Ennek az összhangnak az egyik leglátványosabb megnyilvánulása volt az SZNT 2010. novemberi 19-i ünnepi ülése a budapesti Országházban, de jelzésértékű gesztus volt a székely zászló kitűzése is a magyar országgyűlés épületére az ún. „zászlóháború” idején.⁴⁰ Noha Budapest ismételen kiáll a külföldi magyar közösségek autonómiája mellett, a székelyföldi autonómia ügyének támogatása inkább diszkurzív síkon folyik, míg a gyakorlatban főképp magyarországi gazdasági és politikai terjeszkedés zajlik Erdélyben, valamint a nemzet „virtuális újraegyesítése” a könnyített honosítás révén. Az SZNT-nek és a többi autonomista csoportnak így azon túl, hogy asszisztál Budapest nemzetpolitikájához, jobbára csak az identitáspolitika – regionális nemzetépítés – és közösségépítés marad.

³⁶ A legjelentősebb a 2008-ban bejegyzett (de már korábban megalakult) Magyar Polgári Párt, majd a 2003-ban létrejött Erdélyi Magyar Nemzeti Tanács, amely 2011-ben szerveződött párttá (Erdélyi Magyar Néppárt).

³⁷ *Népszavazás Székelyföldön*, 2008. február 23. Szent.sic.hu http://sznt.sic.hu/hu-sic/index.php?option=com_content&view=article&id=85%3Anepszavazas-szekelyfoeldoen&catid=9%3Anepszavazas&Itemid=12&lang=fa (letöltve: 2018. dec. 12.)

³⁸ Például az SZNT által 2012 óta rendszeresen megtartott „Székely Szabadság Napját”, továbbá a „Székelyek Nagy Menetelését” 2013-ban, valamint a több szervezet által 2010-ben az ENSZ-hez benyújtott „kisebbségügyi árnyékjelentést”. Lásd: *Meghallgatták a kisebbségügyi árnyékjelentés benyújtóit az ENSZ-nél*. Székelyhon.ro 2011. aug. 11. <https://szekelyhon.ro/vilag/meghallgattak-a-kisebbssegugyi-arnyekjelentes-benyujtoit-az-ensz-nel> (letöltve: 2018. dec. 12.)

³⁹ Lásd pl.: Bajtalan Hunor: *Székelyföld a romániai régióépítés keresztútjében*. Magyar Kisebbség, 21. évf. (2016) 1. sz. 7–37.

⁴⁰ Pataky István: *Székely zászló a magyar Parlamenten*. Magyar Nemzet, 2013. február 16. 1. A székely zászló körüli konfliktusokról bővebben lásd: Patakfalvi-Czirják Ágnes: *Szimbolikus konfliktusok és performatív események a „székely zászló” kapcsán*. Regio, 23. évf. (2015) 2. sz. http://regio.tk.mta.hu/index.php/regio/article/view/50/pdf_31 (letöltve: 2018. dec. 12.)

A Moldovai Köztársaság politikai életében a kétezres évek végéig az „oroszbarát”, a román nemzeti törekvéseket elutasító irányzat dominanciája érvényesült. A hivatalos román–moldovai államközi viszony – ettől nem függetlenül – időnként kifejezetten rossz volt. Az egyesülés víziójában nemcsak a két politikai elit többsége nem osztozott – főképp az önálló moldáv nemzeti identitást képviselő „moldovanizmus” hívei –, hanem a moldovai és a romániai lakosság sem támogatta azt egyöntetűen. Moldovában az utóbbi két és fél évtized folyamán meglehetősen tág határok között mérték az unionizmus tömegbázisát,⁴¹ egy 2017. decemberi közvélemény-kutatás szerint pedig a megkérdezettek nem egész 22%-a szavazott volna az egyesülésre, míg ellene több mint 56%.⁴² Egy 2018. márciusi felmérés azonban már az egyesülés 35%-os támogatottságát mutatta ki.⁴³ Ugyanakkor Romániában egy 2018. januári felmérés szerint a románok 27%-a támogatná az egyesülést.⁴⁴

Mindazonáltal az utóbbi évtizedben mindkét országban ismét megélenkült az unionista mozgalom. Ezt a román nemzetpolitika megújulása előzte meg: Bukarest a kétezres évek közepétől, különösen pedig az EU-csatlakozást követően egyre magabiztosabban érvényesítette a román nemzeti törekvéseket. A különféle támogatásokon túl megkönnyítették a román állampolgárság megszerzését („visszaszerzését”) a moldovaiai számára,⁴⁵ Traian Băsescu 2004–2014 közötti román elnök pedig többször is nyíltan kiállt Románia és Moldova mielőbbi egyesülése mellett.⁴⁶ Bár utóda, Klaus Iohannis meglehetősen visszafogott ezen a területen, és a hivatalos retorika is inkább az „európai” (EU-s) retorika alkalmazására fektet hangsúlyt a nacionalista helyett,⁴⁷ az egyesüléspárti diskurzus egyre általánosabbnak számít a román nyilvánosságban.⁴⁸ Moldovában a kommunisták 2009-es választási veresége és az „európai” elkötelezettségű pártok hatalomra jutása ugyan reményteljes alkalomnak tűnhetett az unionisták számára, ám az ország néhány éven belül politikai–társadalmi válságba süllyedt, amely hozzáadódott az elhúzódó gazdasági nehézségekhez. Noha a válság

⁴¹ A különféle mérések és közvélemény-kutatások eredményei a 2010-es évek első felében 3 és 52% közötti adatokat mutattak ki. Lásd: Patakfalvi-Czirják–Zahorán: „*Románok vagyunk és punktum*”, 124–125.

⁴² Lásd: Botnarenco Iurii: *Câți moldoveni ar vota Unirea cu România și aderarea la UE*. Adevărul.ro, 2017. dec. 14. https://adevarul.ro/moldova/politica/sondaj-moldoveni-vota-unirea-romania-aderarea-ue-1_5a324dc55ab6550cb82febdd/index.html (letöltve: 2018. dec. 12.)

⁴³ Lásd: Botnarenco, Iurii: *Sondaj: 35% din cetățenii Republicii Moldova ar vota pentru Unirea cu România*. Adevărul.ro, 2018. ápr. 4. https://adevarul.ro/moldova/politica/sondaj-35-cetatenii-republicii-moldova-vota-unirea-romania-1_5ac4b858df52022f75686fce/index.html (letöltve: 2018. dec. 12.)

⁴⁴ *Sondaj: Câți români ar vota Unirea cu Republica Moldova*. Stiri.md, 2018. jan. 14. <https://stiri.md/article/social/sondaj-cati-romani-ar-vota-unirea-cu-republica-moldova> (letöltve: 2018. dec. 12.)

⁴⁵ Erről bővebben lásd: Culic, Irina: *Az állampolgárság visszaállításától a kedvezményes (vissza)honosításig: a kettős állampolgárság politikájának kiterjedése Romániában 1989 után*. Magyar Kisebbség, 18. évf. (2013) 3–4. sz. 96–128.

⁴⁶ Ezt később, elnöki mandátumának letelte után is folytatta (2016 óta szenátorként ténykedik). Lásd például a jelenlegi szenátor 2018. március 25-i, Kisinyovban elmondott beszédét: <https://www.youtube.com/watch?v=OBVtu31IjIo> (letöltve: 2018. dec. 12.)

⁴⁷ Erről lásd például: Gosu, Armand: *Prizonierii lui Plahotniuc. Relațiile dintre România și Republica Moldova*. Contributors.ro, 2018. aug. 13. <http://www.contributors.ro/administratie/prizonierii-lui-plahotniuc-rela%C8%9Biile-dintre-romania-%C8%99i-republica-moldova/> (letöltve: 2018. dec. 12.)

⁴⁸ Dungaciu, Dan – Peiu, Petrișor: *Reunirea. Realități, costuri, beneficii*. București–Chișinău, 2017. 97–100.

részben kompromittálta az „európai” irányzatot, de az unionista mozgalom is igyekszik a saját javára fordítani. Szervezeteik – például a több mint harminc (Romániában, Moldovában, Amerikában és más európai országokban működő) civil szervezetet tömörítő „Akcio 2012 Unionista Platform”,⁴⁹ a „Szövetség a Centenáriumért”⁵⁰ vagy az „Egyesülés Barátai” romániai parlamenti csoport⁵¹ – a legkülönbözőbb módokon propagálják a nemzeti egységet, és népszerűsítő és felvilágosító kampányok, megemlékezések, tüntetések, flash-mobok, kiadványok révén igyekeznek rámutatni az (újra)egyesülés történelmi megalapozottságára. Sokszor Moldova minden problémájára a Romániával való egyesülést kínálják fel egyszerű megoldásként. Két román elemző ezt úgy értékelte, hogy a „szív unionizmusa” helyébe részben az „ész unionizmusa” lépett, vagyis a romantikus nacionalista lelkesedést megelőzte egyfajta „pragmatikus nacionalizmus”, amely a hétköznapi problémákra is gyors és hatékony válaszokat keres.⁵² Az egészségmozgalom diskurzusában ennek megfelelően kiemelt szimbolikus jelentőséget kapott Nagy-Románia 1918-as létrejöttének századik évfordulója, azaz a centenáriumi év, amely – elképzeléseik szerint – akár az „újraegyesülés” éve is lehetett volna.

A két ország egyesülésével azonban nem csupán az ellenérdekelte elitcsoportok vagy a lakosság egy részének közönye és ellenállása áll szemben, hanem Oroszország geopolitikai érdekei is. Moszkva ugyanis arra törekszik, hogy visszaszerezze korábbi befolyását – legalább az egykori Szovjetunió területén –, ezért az eurázsiai integrációt kínálja fel Kisinyovnak az európai vagy romániai integráció helyett. Transznisztriai pozíciói mellett ebben elsősorban a moldovai lakosság pragmatizmusára, az oroszajkú népesség egy részére és a kommunisztákra/szocialistákra támaszkodik.

Régi minták új kontextusban

A Romániában 2003 folyamán megalakuló Erdélyi Magyar Nemzeti Tanács és Székely Magyar Nemzeti Tanács vezetői kezdetől fogva fontosnak tartották a múltra és a történelmi folytonosságra való hivatkozásokat az autonómia melletti érvelésben. Intézményesülésük egyik első állomásán, a 2003. február elsejei szatmárnémeti egyházkerületi gyűlésen az egyik felszólaló – többek közt – a „nagy elődöket” is méltatta – Apáthy István 1918–1919-es kelet-magyarországi fő kormánybiztost és Paál Árpád újságíró-politikust, a Székely Köztársaság tervének kidolgozóját.⁵³ Az SZNT által kiadott és többször is a román parlament elé terjesztett – és mindannyiszor érdemi vita nélkül elutasított – „Székelyföld autonómia statútumának” preambuluma és általános rendelkezései is a székelység „történelmi hagyományaira” és „történelmi azonosságára”, az autonómia „történelmi óhajára” és a régió lakosságának „történelmi szülőföldjére” hivatkoznak. Az autonóm régió alapját a „történelmi” Székelyföld – vagyis az egykori székely székek területe – képezné, és igazgatását is a székekre, vagyis a „hagyományos közigazgatási területekre” alapozza a szöveg.⁵⁴ A múltból – a 16-17. század fordulóján élt Székely Mózes zászlójából és más székely hadizászlókból – merített ihletet a

⁴⁹ *Platforma Unionistă Acțiunea 2012*: <http://actiunea2012.ro/> (letöltve: 2018. dec. 12.)

⁵⁰ *Alianța pentru Centenar*: <http://www.unire2018.ro/> (letöltve: 2018. dec. 12.)

⁵¹ *Grupul „Prietenii Unirii”*, Vișan, Irinela: *Peste o sută de parlamentari au constituit grupul „Prietenii Unirii”*. Agerpres.ro, 2017. máj. 29. <https://www1.agerpres.ro/politica/2017/05/29/peste-o-suta-de-parlamentari-au-constituit-grupul-prietenii-unirii--17-29-34> (letöltve: 2018. dec. 12.)

⁵² Dungaciú – Peiu: *Reunirea*, 97.

⁵³ Borbély Zsolt Attila: *Az erdélyi magyar politikai érdekképviselet negyed évszázada*. Kolozsvár, 2015. 212.

⁵⁴ Székelyföld Autonómia Statútuma. I. fejezet 1. és 4. szakasz. A Székely Nép 2014. 7. számának melléklete. 7.

sepsiszentgyörgyi SZNT meghatározó személyisége, Kónya Ádám is, amikor 2004-ben megajánlta a később fokozatosan az autonómia jelképévé váló „székely zászlót”.⁵⁵

A már említett, 2010. november 19-i, több száz küldött és vendég részvételével megtartott budapesti ünnepi ülésen a Székely Nemzeti Tanács – a Magyar Nemzet beszámolója szerint – „több mint kilencvenesztendő szünet után tért vissza a magyar Országgyűlésbe, ahol az 1918. novemberi megalakulása után többször is ülésezett”.⁵⁶ Ebből az alkalomból jelent meg a *Székely Nép* nevű ünnepi kiadvány⁵⁷ első száma, amely a címvasztásával is egy régi székelyföldi lapot idézett meg. A nyolcoldalas, ingyenes lap nagy hangsúlyt helyezett az 1918 novemberében több helyszínen – többek közt Budapesten, Kolozsváron és Kézdivásárhelyen – megalakult székely nemzeti tanácsok és az SZNT közötti közvetlen kapcsolatra. A budapesti ülésen elfogadott „Határozat a Székely Nemzeti Tanács történelmi folytonosságáról” így fogalmaz: „A Székely Nemzeti Tanácsot 1918. november 19-én, Budapesten azzal a céllal hozták létre az alapítók, hogy a kor kihívásaira méltó választ adva a magyar nemzet, Magyarország, érdekeit megvédje, és létrehozását követően sem a megszűnését, sem a feloszlását soha nem mondta ki. A több mint kilencven éve alakult Székely Nemzeti Tanács, olyan erkölcsi, politikai, szellemi örökséget hagyott az utókorra, amelyet ápolni és továbbadni a ma nemzedékének kötelessége. 2003-ban, a székely falvak és városok közösségeinek akaratából létrehozott Székely Nemzeti Tanács a mai kor kihívásainak megfelelően kívánja érvényre juttatni a székelység önrendelkezési törekvését...”⁵⁸ Majd pedig: „1. Kimondja a történelmi folytonosságot az 1918. november 19-én, Budapesten és a 2003. október 26-án a székely falvak és városok közösségeinek akaratából Sepsiszentgyörgyön létrehozott Székely Nemzeti Tanácsok között. 2. A Székely Nemzeti Tanács alapítása napjának, 1918. november 19-ét, alapító elnöknek Ugron Gábort tekinti, az alapítás napjáról pedig, mint a székelyek ünnepéről, minden évben megemlékeznek.”⁵⁹

A lapszám címloldalán a Székely Nemzeti Tanács (1918–1919) működésének kronológiája olvasható, majd cikk a tanács tevékenységéről, amit az SZNT 2003–2007 közötti dokumentumaiból vett szemelvények és „Az újraalakult Székely Nemzeti Tanács” 2003 és 2010 közötti működését bemutató szöveg követ. A budapesti ünnepi ülés határozattervezetei, programja és meghívója mellett az „alapító atyák” galériája is helyett kapott, többek közt Jancsó Benedek, „a budapesti elnök”, Paál Árpád, „a Székely Köztársaság atyja”, Bánffy Miklós, „a mecénás polihistor” és Bethlen István, „az államférfi” rövid portréival.⁶⁰ A kiadvány terjedelmének közel felét kitevő történelmi témájú szövegek szerzője Fráter Olivér történész.

A historizáló diskurzust a Székely Nép későbbi számai is folytatják, kiegészítve az aktuális fejleményekről való tájékoztatást – és mintegy legitimálva az SZNT programját és különféle nyilatkozatait. A székelyek és Erdély múltjáról, az 1848–1849-es szabadságharc egyes mozzanatairól és a székely vértanúkról szóló szövegek mellett az európai autonomista mozgal-

⁵⁵ Lásd: Patakfalvi-Czirják Ágnes: *Szimbolikus konfliktusok*, id. mű; Mihály János – Túros Eszter (szerk.): *Székely történelmi zászlók*. Hargita Megye Tanácsa, Csíkszereda, 2010. http://adatbank.transindex.ro/html/cim_pdf1129.pdf (letöltve: 2018. dec. 12.)

⁵⁶ Lukács Csaba: *Székelyek üzenete a Parlamentből*. Magyar Nemzet, 2010. nov. 20. 4.

⁵⁷ *Székely Nép*. Ünnepi kiadvány. Budapest, 2010. november 19. 1. sz. Kiadja a Székely Nemzeti Tanács budapesti ünnepi ülésének szervezőbizottsága.

⁵⁸ *Székely Nép*, 7.

⁵⁹ *Székely Nép*, 7.

⁶⁰ *Székely Nép*, id. mű.

mak történetével is megismerkedhet az olvasó, a 2012-es pünkösdi szám pedig teljes egészében Nyirő Józsefnek és újratemetésének lett szentelve, „A székely apostol hazatér” címmel.⁶¹

A továbbra is ingyen terjesztett Székely Nép példányszáma és terjedelme a későbbekben egyaránt ingadozott – míg például az első, 2010. 1. szám nyolc oldalas, a 2012. pünkösdi és a 2014. 8. szám tizenhat-tizenhat oldalas volt, a többi lapszám általában tizenkét oldallal jelent meg. Az első szám még csak ötezer példányban készült el, de a másodikat már hetven-ezerben adták ki – „vagyis”, Bíró Zsolt főszerkesztő szavaival „gyakorlatilag minden második-harmadik székely háztartásba” eljutott⁶² –, az 5. szám példányszáma elérte a 100 ezret,⁶³ hogy aztán a 6. és 7. számnál visszaessen 40 ezerre.⁶⁴

A moldovai unionisták már a Moldovai Köztársaság 1991. augusztus 27-én elfogadott Függetlenségi Nyilatkozatát⁶⁵ is elsősorban az Oroszországtól való függetlenedés viszonylatában értelmezték – ellentétben azokkal, akik a távolságtartást Romániára is értették.⁶⁶ A nyilatkozat szövege több történelmi eseményre hivatkozik – Moldva 1775–1812 közötti „feldarabolására”, a Molotov–Ribbentrop paktumra –, ugyanakkor az 1918-as egyesülést és a két világháború közötti, nagy-romániai időszakot nem említi. Az 1939-es német–szovjet megneemtámadási szerződés titkos záradéka viszont az unionizmus egyik központi toposza. Például Traian Băsescu román elnök is többször elítélte a Molotov–Ribbentrop paktumot, arra is utalva, hogy bár a megállapodás érvénytelen, következményei mégsem múltak el,⁶⁷ más szóval a román nemzet egysége még mindig nem állt helyre.

Ahogy már említettem, az unionista erők számára a „centenárium” szimbolikus lehetőségekkel kecsegtetett, mind történelmi, mind emlékezetpolitikai és politikai tekintetben. Moldovában 2018 elejétől számos közigazgatási egység – községek, városok, rajonok – fogadott el jelképes „Egyesülési deklarációkat”, amelyekben a képviselőtestületek kinyilvánították elkötelezettségüket Moldova és Románia, azaz a román nemzet (újra)egyesülése mellett. Augusztusig több mint 160 település vezetése tett hasonló nyilatkozatot.

Ezek a rövid, általában egyoldalas dokumentumok tartalmi és formai szempontból egyaránt meglehetősen hasonlítanak egymásra. Jó részük néhány sablon alapján készülhetett, közülük a leggyakoribb az archaizáló román betűtípust használó, az 1918-as egyesülési

⁶¹ *Székely Nép*. Pünkösdi különkiadás. 2012. május 27.

⁶² *Székely lap a székelyeknek hetvenezer példányban*. Nyest.hu, 2011. okt. 26. <https://www.nyest.hu/hirek/szekely-lap-a-szekelyeknek-hetvenezer-peldanyban> (letöltve: 2018. dec. 12.)

⁶³ Gazda Zoltán: *Asztalunkon a Székely Nép*. Háromszék.ro. 2012. dec. 18. <https://www.3szek.ro/load/cikk/55726/asztalunkon-a-szekely-nep> (letöltve: 2018. dec. 12.)

⁶⁴ Gazda Zoltán: *Asztalunkon a Székely Nép újabb száma*. Háromszék.ro, 2013. aug 8. 2. https://www.3szek.ro/load/cikk/62196/asztalunkon_a_szekely_nep_ujabb_szama (letöltve: 2018. dec. 12.); Gazda Zoltán: *Székely Nép a székelyeknek*. Háromszék.ro, 2014. máj. 29. https://www.3szek.ro/load/cikk/70690/szekely_nep_a_szekelyeknek_megjelent (letöltve: 2018. dec. 12.)

⁶⁵ *Declarația de independență a Republicii Moldova*. <http://old.parlament.md/img/pdf/declarația.pdf> (letöltve: 2018. dec. 12.)

⁶⁶ Dungaciú–Peiu: *Reunirea*, 25–26.

⁶⁷ Rusnac, Corneliu: *65 de ani de la anexarea Basarabiei și nordului Bucovinei*. BBC.co.uk., 2005. jún. 28. http://www.bbc.co.uk/romanian/news/story/2005/06/050628_moldova_anexare.shtml (letöltve: 2018. dec. 12.); Fierbințeanu, Christian: *Băsescu: Consecințele pactului Ribbentrop-Molotov nu au fost toate depășite*. Mediafax.ro, 2009. márc. 31. <https://www.mediafax.ro/politic/basescu-consecintele-pactului-ribbentrop-molotov-nu-au-fost-toate-depasite-4120042> (letöltve: 2018. dec. 12.); újabban lásd például: Năstase, Jeanina: *Băsescu ÎNCEPE OFENSIVA ISTORICĂ. Pas important pentru UNIREA CU MOLDOVA! Semnale de peste Prut sunt clare. PLAN DE ACȚIUNE*. Evz.ro, 2018. febr. 5. <https://evz.ro/basescu-denunt-pact-ribbentrop-molotov.html> (letöltve: 2018. dec. 12.)

nyilatkozatra vizuálisan és szövegezésében is emlékeztető irat. Számos esetben a szöveget különféle népies ornamentumok szegélyezik, de akad román nemzetiszínű szalaggal, Nagy-Románia körvonaláival, Moldova címerével, zászlójával vagy az EU zászlójával díszített dokumentum is, nem egyen pedig a romániai centenáriumi ünnepek hivatalos logója is szerepel.⁶⁸ Az igényes kivitelezésű nyilatkozatok mellett előfordulnak „háziilagosan” megszerkesztettek is, a szöveget pedig rendszerint a képviselőtestületi tagok aláírásai egészítik ki.

Az ünnepélyes stílusban megfogalmazott írárok jó része a dokumentumot kibocsátó településen kívül „Kelet-Moldva lakosainak nevében” és a nemzetek önrendelkezési joga alapján mondja ki az „anyaországgal, Romániával” való egyesülést.⁶⁹ A szövegek általában több történelmi toposzt is felvonultatnak. Az egyik – szinte mindegyikben megtalálható – épp a Molotov–Ribbentrop paktum, amely mint „Hitler és Sztálin akarata”,⁷⁰ „az 1939-es szovjet–német megnektámadási szerződés”,⁷¹ „az 1939. augusztus 23-án a Szovjetunió és a fasiszta Németország között aláírt Ribbentrop–Molotov paktum”⁷² vagy a „két bűnöző, Sztálin és Hitler nevében aláírt Ribbentrop–Molotov paktum”⁷³ formában szerepel a nyilatkozatokban. Gyakoriak a paktum borzalmas következményeire („kivégzések, deportálások és éhínség, napjaink nehézségei”, „elnemzetlenítés”),⁷⁴ egyúttal pedig az egyezmény semmisségére való utalások is, továbbá előfordul „a nemzeti terület feldarabolása az 1812-es és 1940-es okmányok révén”,⁷⁵ valamint az 1975-ös Helsinki záróokmány is – a határok békés megváltoztatása lehetőségének megemlékezésével.⁷⁶ A leggyakoribb nyilatkozattípus leszögezi, hogy „Még ha a mai egyesülésünk szimbolikus is, segítsen bennünket az Úr, hogy az döntő lépés legyen a teljes egyesülés felé, amikor nem lesz többé határ a Pruton, a Dnyeszter és a Tisza közötti emberek pedig együtt fognak dolgozni a közös vívmányért és öröméért...”,⁷⁷ amit a centenáriumi közös ünneplés kinyilvánítása zárja le. Más esetekben pedig a szöveg nyílt felhívással ér véget, hogy a román és a moldovai törvényhozás fogadjon el törvényt a román nemzet, illetve Besszarábia és Románia újraegyesülése vonatkozásában.⁷⁸

Az egyesülési nyilatkozatok a Szövetség a Centenáriumért nevű unionista szervezet honlapján is megjelentek,⁷⁹ a kezdeményezéshez csatlakozó újabb és újabb képviselő-

⁶⁸ Lásd például a Cojuzna, Cuhnești, Mașcăuți, Sipoteni, Bolohan, Coșeni, Măgdăcești képviselőtestületei által kiadott nyilatkozatokat. http://www.unire2018.ro/declaratii_unire (letöltve: 2018. okt. 10.)

⁶⁹ Például *Declarație de unire votată de consiliul local Floreni, raionul Anenii Noi. 08. februarie 2018. Uo.*

⁷⁰ Például *Republica Moldova – Declarație de unire. Votat de consiliul local Băcioi, Chișinău. Uo.*

⁷¹ Például *Republica Moldova, Primăria comunei Biești, raionul Orhei, consiliul comunei Biești – Declarație de recunoaștere a valabilității actului unirii din 27 martie 1918. Adoptată la 6 martie 2018. Uo.*

⁷² Például *Republica Moldova – Declarație de unire, satul Palanca, 1 martie 2018. Uo.*

⁷³ *Republica Moldova – Declarația de unire, s. Scoreni, 20 februarie 2018. Uo.*

⁷⁴ Lásd például: *Republica Moldova – Declarație de unire a primarilor din Câmpia Sorociei. 5 februarie 2018, Soroca. Uo.*

⁷⁵ *Declarație de unire – cetățeni ai satului Măgdăcești și consiliul local Uo.*

⁷⁶ *Declarație de unire votată de consiliul comunal Gotești Uo.*

⁷⁷ Lásd például: *Republica Moldova – Declarație de unire. Votat de consiliul local al comunei Ghiduleni, Rezina. 2018. Uo.*

⁷⁸ Lásd például: *Republica Moldova, Primăria Morozeni, raionul Orhei, consiliul comunei Morozeni – Declarație de reunire. Adoptată la 4 martie 2018. Uo.*

⁷⁹ http://www.unire2018.ro/declaratii_unire

testületekről pedig rendszeresen beszámolt mind a romániai, mind a moldovai média.⁸⁰ Időnként vázlatos térképeken is feltüntették az unionista dokumentumokat kibocsátó településeket, vizuálisan is szemléltetve az akció terjedését.⁸¹ A médiában korlátlanul érvényesülő lelkesedést azonban nem csupán egyes – később még említésre kerülő – moldovai reakciók, hanem a román külügyminiszter is csillapította, aki márciusban úgy fogalmazott, hogy bár az egyesülési nyilatkozatok kifejeznek egyfajta vágyat a közeledésre, „nincs semmilyen jogi érvényük, és nem befolyásolják kapcsolatainkat a Moldovai Köztársasággal”.⁸²

Mindazonáltal a moldovai települések példáját számos romániai helyhatóság is követte, amelyek hasonló, a történelemre szintén bőségesen hivatkozó deklarációkat fogadtak el és tettek közzé. Például a bukovinai Putnán 2018. március 22-én kiadott dokumentumot (Szent) Nagy István (Ștefan cel Mare) középkori moldvai fejedelem – egyébként a Moldovai Köztársaság és Románia egyik „közös”, kiemelkedő történelmi személyisége – és az 1918-as egyesülést megvalósító I. Ferdinánd király arcképe díszíti, a szöveg pedig a fejedelem mellett a településen 1871-ben lezajlott „pánromán” ünnepre és az 1812-es, 1940-es és 1944-es elszakításokra is utal. A képviselőtestület (valamint a helyi kolostor hozzájuk csatlakozó szervezeteseinek képviselői) végül elhatározza, hogy mindent megtesz „Besszarábia és az Anyaország egyesülésének megvalósításáért”, majd „határozottan kér minden románt, a kormányt, a parlamentet és Románia elnökét, hogy tegyenek meg mindent, ami szükséges Besszarábia és az Ország egyesüléséért”.⁸³ Hasonló, a román anyaország és „Kelet-Moldva minél sürgősebb Egyesülését feltétel nélkül” támogató nyilatkozatot bocsátott ki március 23-án a Constanța megyei Siliștea⁸⁴ vagy például március 27-én Brassó városa. Az utóbbi nemcsak azt idézte fel, hogy Moldva Pruton túli területeit 1812-ben „önkéntesen anektálta a cári birodalom”, továbbá az egy évszázaddal korábbi – 1918. március 27-i – döntést és az 1940-es Ribbentrop–Molotov paktumot, hanem azt is megemlítette, hogy az USA szenátusa 1991-ben elismerte Románia és Moldova jogát az újraegyesülésre.⁸⁵

Ez már elvezet a centenáriumi év egy másik, szintén szimbolikus jelentőséggel bíró eseményéhez: a bukaresti parlament 2018. március 27-i közös ünnepi üléséhez.⁸⁶ A számos megnyilatkozás közül itt kettőt említek meg – Liviu Dragnea, a képviselőház elnökének⁸⁷

⁸⁰ Lásd például: Vișan, Andrei: *LISTA cu LOCALITĂȚILE din Republica MOLDOVA care au adoptat DECLARAȚII de UNIRE cu România*. Evz.ro, 2018. febr. 13. <https://evz.ro/localitati-moldova-adoptat-unire.html> (letöltve: 2018. dec. 12.)

⁸¹ Lásd például: Baranov, Elena: *Lista tuturor localităților din Republica Moldova care au semnat declarații de Unire cu România*. Diez.md, 2018. febr. 25. <http://diez.md/2018/02/25/lista-tuturor-localitatilor-din-republica-moldova-care-au-semnat-declaratii-de-unire-cu-romania/> (letöltve: 2018. dec. 12.)

⁸² Meleşcanu: *Declarațiile de unire cu R. Moldova nu au valoare juridică*. Digi24.ro, 2018. márc. 10. <https://www.digi24.ro/stiri/externe/ue/melescanu-declaratiile-de-unire-cu-r-moldova-nu-au-valoare-juridica-892740> (letöltve: 2018. dec. 12.)

⁸³ *Comuna Putna, județul Suceava, Consiliul Local: Declarație de unire*. http://www.unire2018.ro/semneaza_unirea_putna (letöltve: 2018. dec. 12.)

⁸⁴ *România – Declarație de unire. Consiliul local Siliștea, județul Constanța*. Radioconstanta.ro, 2018. márc. 23. <http://www.radioconstanta.ro/2018/03/23/declaratie-de-unire-semnata-de-autoritatile-din-comuna-silistea-privind-republica-moldova-si-romania/> (letöltve: 2018. dec. 12.)

⁸⁵ *Declarație de reunire. 27 martie 2018*. Bizbrasov.ro, 2018. márc. 22. <http://www.bizbrasov.ro/2018/03/22/declaratie-simbolica-de-reunire-brasovului-cu-republica-moldova-la-100-de-ani-de-la-unirea-basarabiei-cu-romania/> (letöltve: 2018. dec. 12.)

⁸⁶ Amelyen egyébként Andrian Candu, a Moldovai Köztársaság parlamentjének elnöke is felszólalt.

⁸⁷ Liviu Dragnea, a Szociáldemokrata Párt (PSD) elnöke valójában a 2016 végén megalakult és az RMDSZ által kívülről támogatott szociáldemokrata-liberális koalíció (PSD–ALDE) „erős embere”,

beszédét és az RMDSZ Maros megyei szenátorának – és történésznek –, Novák Csaba Zoltánnak a felszólalását. Dragnea nagyívű történeti fejtegetése tartalmazta többek közt azokat a toposzokat, amelyek a már érintett szimbolikus egyesülési nyilatkozatokban is feltűntek, végül pedig egyértelműen kinyilvánította az egyesülés melletti elkötelezettségét: „Még annyi bátorságunk sincs, hogy világosan megmondjuk, mit akarunk? És hogy ne legyen kétértelműség, nyíltan megmondom, egyszerűen és pontosan, azt akarom, hogy egyesüljünk Moldovával! (Taps) Azt akarom, hogy együtt legyünk Európában, de egy nemzetként! Románia akkor volt erős, amikor egységes volt! És egységes lesz! És erős lesz! Ez az ideálunk. Ez az az ideál, hogy egyesült, szabad és virágzó nemzetként nyilvánuljunk meg, amelynek minden állampolgára szabadnak érezheti magát, büszkének érezheti magát, és jobb élete legyen.”⁸⁸ Beszédében a magyar szenátor is visszanyúlt a történelemhez, de kissé másképp: úgyesen kötötte össze a székelyföldi autonómiatörekvéseket az 1918-as besszarábiai önmegrendelkezéssel, kijelentve, hogy „A romániai magyar közösség száz éve nem vágyik másra, mint azokra az elvekre, amelyek fontosak voltak a besszarábiai, bukovinai románok számára is vagy Európa bármelyik más nemzeti kisebbségi közössége számára.”⁸⁹

Diszkurzív erőterek

Mivel a fentebb bemutatott székelyföldi magyar autonomista és román unionista beszédmódokat nem lehet kiszakítani tágabb diszkurzív kontextusukból, röviden azokra is ki kell térni. Ezek ugyanis meghatározzák az autonómia- és egyesülési törekvések értelmezését és a rájuk adott válaszokat is.

Az 1989 utáni Romániában többé-kevésbé konszenzus alakult ki az „aranykor” tekintetében, amely – minden ellentmondásossága ellenére – a két világháború közötti időszak lett. Nagy-Románia több mint két évtizede vált az államszocializmus után némileg átalakult román történeti tudat legfőbb hivatkozási alapjává, az akkori berendezkedés – és különösen a nemzeti tér egysége – pedig egyfajta ideálképként és mintaként jelent meg a nyilvánosságban, amelyből tetszés szerint lehetett meríteni. Az erdélyi magyar történeti tudatban ugyanakkor újra szabadon megjelenhetett az Erdélyi Fejedelemség – és a székely autonómia –, a dualizmus kora vagy az 1940–1944 közötti „kis magyar világ” éveit mint történelmi és identitáspolitikai referenciapontokat. A Moldovai Köztársaságban a román nacionalisták és unionisták szintén Nagy-Romániához vagy a Moldvai Fejedelemséghez nyúltak vissza, míg a „moldovanisták” és oroszajkúak a regionális hagyományokat – beleértve az önálló Moldvát is –, valamint az orosz és szláv kötődéseket részesítették előnyben.

A székelyföldi magyar és az unionista diskurzusokra folyamatosak a válaszok az „ellenérdekelt felek” részéről is, amelyeket általában a merev elutasítás és a hisztéria jellemez. A román és moldovai hatóságok időnként szimbolikus akciókhoz és erődemonstrációkhoz folyamodnak, alkalmanként pedig retorziókkal fenyegetőznek. A román politikusok és értelmiségiek rendszerint Románia alkotmányban rögzített egységes nemzetállami jellegére hivatkoznak, és reflexszerűen magyar szeparatizmusként és irredentizmusként értelmezik a székelyföldi önkormányzat követelését, vagy pedig – némileg összetettebb érveléssel – az egykori Magyar Autonóm Tartomány sztálinista jellegére hivatkoznak, esetleg arra, hogy a

aki felfüggesztett börtönbüntetése miatt ugyan nem töltheti be a miniszterelnöki posztot, de a fő kormány párt vezetőjeként jelenleg a romániai politika tényleges irányítója.

⁸⁸ *Stenograma Ședinței comune a Camerei Deputaților și Senatului din ziua de 27 martie 2018*. Senat.ro, 2018. márc. 27. <https://www.senat.ro/PAGINI/Stenograme/Stenograme2018/18.03.27%20comunana.pdf> (letöltve: 2018. dec. 12.) 13.

⁸⁹ Uo. 42.

Székelyföld autonómiáját épp a dualista magyar kormányok szüntették meg.⁹⁰ Moldovában az unionizmust elutasítók az ország szuverenitásának és függetlenségének megkérdőjelezését látják az egyesüléspárti diskurzusban, és a moldvai államiság hagyományait hangsúlyozzák a „román imperializmussal” szemben.⁹¹ Mi több, gyakran a szovjet antifasiszta beszédmódot is felelevenítik a „román fasizmus” ellenében.⁹²

A diszkurzív adok-kapok azonban – nem meglepő módon – kölcsönös. A román centenáriumba az RMDSZ az „1000 év Erdélyben, 100 év Romániában”⁹³ kampánnyal felelt, a budapesti Nemzetpolitikai Államtitkárság pedig Hunyadi Mátyás születésének 575. és trónra lépésének 560. évfordulója apropójából – és persze a centenáriumba is válaszolva – meghirdette a „Mátyás király-emlékévet”.⁹⁴ Az egyik legújabb kezdeményezés pedig az SZNT megalakulásának századik évfordulója időzített „centenáriumi nagygyűlés”, amelyet 2018. november 18-án tartottak meg Sepsiszentgyörgyön. A rendezvény elnevezése nyilvánvalóan nem véletlenül rímel a Nagy-Románia létrejöttét ünneplő centenáriumi évre,⁹⁵ a felhívásba pedig gyakorlatilag belesúrtették Székelyföld történetét az 1918 óta eltelt évszázadban: „Emlékezzünk együtt száz év küzdelmeire, a Székely Nemzeti Tanács alapítóira, a Székely Hadosztályra, és az ötven éve megszüntetett Magyar Autonóm Tartományra. Tekintsük át együtt az utóbbi tizenöt évet is, amely a Székely Nemzeti Tanács újjáalakulása óta telt el.”⁹⁶

Moldovában a moldovanista és orosz-barát („baloldali”) – azaz „antiunionista” – kormányok és politikusok (beleértve a 2016 vége óta hivatalban lévő Igor Dodon államfőt is), valamint az őket támogató Moszkva rendszerint felháborodottan reagálnak az unionista kezdeményezésekre. Ilyenkor ők is gyakran merítenek a történelemből: például amikor Vlagyimir Voronin moldovai elnök 2007-ben Ștefan cel Mare (Nagy István) fejedelem „moldvaiságával” érvelt, tagadva „románságát”,⁹⁷ vagy amikor 2017 elején Putyin orosz elnök egy 1790-es – a Kárpátoktól a Dnyeszterig kiterjedő, vagyis a romániai Moldvát és a Moldovai Köztársaság jó részét egyaránt magában foglaló – „Nagy-Moldova”-térképet adományozott a Moszkvába látogató Dodon elnöknek.⁹⁸ A centenáriumi évre készülve Dodon már 2017 nyarán

⁹⁰ Lásd például: Diaconescu, Marius: *Cine sunt secuii? Autonomie, autoguvernare, autodeterminare, independentă. Un joc de cuvinte în istoria seculilor*. Historia, vol. 13. (2013) No. 134. 16–17.

⁹¹ Preasca, Ion: *La Chișinău a mai fost creată o structură ce va lupta cu „imperialismul românesc”*. Adevărul.ro, 2012. aug. 30. https://adevarul.ro/moldova/actualitate/la-chisinau-mai-fost-creata-structura-lupta-imperialismul-romanesec-1_50ae96be7c42d5a6639e378f/index.html (letöltve: 2018. dec. 12.)

⁹² Lásd például: <http://moldovenii.md/md/section/786/content/10082>

⁹³ A kezdeményezés honlapját lásd: <http://ezer100.ro/>, egyik kiadványát pedig: https://issuu.com/rmdsz/docs/100oeverdelyben_100evromaniaban (letöltve: 2018. dec. 12.)

⁹⁴ *Mátyás-emlékévet hirdettek jövőre a kormány*. Mno.hu, 2017. dec. 11. <https://mno.hu/belfold/matyas-emlekevet-hirdettek-jovore-a-kormany-2433098> (letöltve: 2018. dec. 12.)

⁹⁵ Bíró Blanka: *Az SZNT is centenáriumi évet hirdet: zászlókkal ünnepelnek*. Krónika, 2017. szept. 25. 4.

⁹⁶ *Székely Nagygyűlés Sepsiszentgyörgyön*. Sznt.org. <https://www.sznt.org/hu/10-hu/hirek/968-szekely-nagygyules-sepsiszentgyoergyoen> (letöltve: 2018. dec. 12.). Magát az eseményt lásd: *Területi örendelkezésre feljogosító székely csoda*. Krónika, 2018. nov. 19. 1., 3.

⁹⁷ Mihai, D.: *Bucureștiul nu privește Republica Moldova ca un stat suveran*. Hotnews.ro, 2007. okt. 27. <https://www.hotnews.ro/stiri-arhiva-1009884-voronin-bucurestiul-nu-priveste-republica-moldova-stat-suveran.htm?nomobile> (letöltve: 2018. dec. 12.)

⁹⁸ Botnarenco, Iurii: *ANALIZĂ Harta Moldovei Mari – cadoul otrăvit al lui Putin pentru moldoveni și pentru români*. Adevărul.ro, 2017. jan. 19. https://adevarul.ro/moldova/actualitate/analiza-hartamoldovei-mari-cadoul-otravit-putin-moldoveni-romani-1_587fa1f65ab6550cb88d6bfe/index.html (letöltve: 2018. dec. 12.)

meghirdette Ștefan cel Mare emlékévé,⁹⁹ és határozottan reagált a 2018. eleji egyesülési nyilatkozatokra is,¹⁰⁰ amibe egy plakátkampány is beletartozott: országszerte plakátokat helyeztek ki „Az unionizmus elmúlik, a haza marad. Moldovának van jövője! Igor Dodon” felirattal.¹⁰¹ Az államfő azonban nem maradt magára, már februárban több mint száz moldovai település tett közzé az unionizmust elítélő és a moldovai államiság mellett kiálló nyilatkozatot.¹⁰²

A két terepet érdekes módon kötik össze a székelyföldi románok nevében fellépő román szervezetek, amelyek a rendszeresen megtartott marosfői nyári egyetem révén,¹⁰³ különféle nyilatkozatokat¹⁰⁴ és programokkal¹⁰⁵ szorgalmazzák Románia és Moldova közeledését és egyesülését – a történelmi összetartozásra és a román nemzeti érdekekre hivatkozva. De összekapcsolja a két diskurzust az a román értelmezés is, amely – ugyancsak történelmi, két világháború közötti mintákat folytatva – egyfajta magyar–oros geopolitikai és stratégiai érdekközösséget és „románellenes” együttműködést lát és látta a román nemzeti törekvések erdélyi/székelyföldi és moldovai akadályozásában Budapest és Moszkva részéről.¹⁰⁶

⁹⁹ Avram, Marian: *Igor Dodon, președintele Republicii Moldova, a decis ca 2018 să fie declarat „Anul Ștefan cel Mare și Sfânt, Domnitor al Moldovei”*. Mediafax.ro, 2017. júl. 03. <https://www.mediafax.ro/externe/igor-dodon-presedintele-republicii-moldova-a-decis-ca-2018-sa-fie-declarat-anul-stefan-cel-mare-si-sfant-domnitor-al-moldovei-16552041> (letöltve: 2018. dec. 12.)

¹⁰⁰ *Dodon îi amenința pe semnatarii declarațiilor de unire cu România*. Ziare.com, 2018. febr. 01. <http://www.ziare.com/europa/moldova/dodon-ii-ameninta-pe-semnatarii-declaratiilor-de-unirea-cu-romania-1500004> (letöltve: 2018. dec. 12.)

¹⁰¹ Botnarenco, Iurii: „*Unionismul trece, Patria rămîne*“. Dodon „a invadat” țara cu mesaje pentru unioniști: Ei au devenit agresivi și perfiți. Adevărul.ro, 2018. márc. 12. https://adevarul.ro/moldova/politica/unionismul-trece-patria-ramine-dodon-a-invadat-tara-mesaje-unionisti-devenit-agresivi-perfizi-1_5aa65aabdf52022f7577be15/index.html (letöltve: 2018. dec. 12.)

¹⁰² Botnarenco, Iurii: *A 15-a primărie din Republica Moldova a semnat pentru unirea cu România, iar altele peste 100 au semnat declarații de anti-unire*. Adevărul.ro, 2018. febr. 9. https://adevarul.ro/moldova/politica/a-15-a-primarie-republica-moldova-semnat-unirea-romania-altele-100-semnat-declaratii-anti-unire-1_5a7d6ad1df52022f755a8bed/index.html (letöltve: 2018. dec. 12.)

¹⁰³ *UNIVERSITATEA DE VARĂ IZVORUL MUREȘULUI. Forumul româno-român de la Izvorul Mureșului pentru promovarea spiritualității, educației și culturii române*. Eurocarpatia.ro, 2014. jún. 24. <http://www.eurocarpatia.ro/universitatea-de-vara-izvorul-muresului/> (letöltve: 2018. dec. 12.)

¹⁰⁴ Oana Mălina Negrea: *Declarație privind susținerea unirii Basarabiei cu România, lansată de reprezentanții Forumului Civic al Românilor*. Mesageruldecovasna.ro, 2018. márc. 28. <http://mesageruldecovasna.ro/declaratie-privind-sustinerea-unirii-basarabiei-cu-romania-lansata-de-reprezentantii-forumului-civic-al-romanilor/> (letöltve: 2018. dec. 12.)

¹⁰⁵ Mezey, Daniela: *Moldoveni de dincolo de Prut alături de românii din Harghita la manifestările dedicate Centenarului Marii Uniri*. Informatiahr.ro, 2018. dec. 5. <http://informatiahr.ro/moldoveni-de-dincolo-de-prut-alaturi-de-romanii-din-harghita-la-manifestarile-dedicat-centenarului-marii-uniri/?fbclid=IwAR271E1wsJxf4-PCEMh1IY8oeAKb1UbU3HYaEDM1A-zWpEnIbvqaD2p67MZ8> (letöltve: 2018. dec. 12.)

¹⁰⁶ Lásd például: Dungaciú–Peiu: *Reunirea, 153–154.*; Pantazi, Christian: *Febra unirii cu Moldova încinge politica românească. Riscurile și capcanele unei mișcări în patruleterul România–Moldova–Rusia–Ungaria*. G4media.ro, 2018. márc. 24. <https://www.g4media.ro/febra-unirii-cu-moldova-incinge-politica-romaneasca-riscurile-si-capcanele-unei-miscari-in-patruleterul-romania-moldova-rusia-ungaria.html> (letöltve: 2018. dec. 12.); *Kisjenő rákapcsolódik a Moszkva–Budapest tengelyre (Dan Dungaciú, Adevărul)*. EuroCom – Romániai sajtófigyelő, 2017. jan. 27. <https://eurocom.wordpress.com/2017/01/27/kisjeno-rakapsolodik-a-moszkva-budapest-tengelyre-adevarul/> (letöltve: 2018. dec. 12.)

Konklúziók – a historizálás mint önlegitimáció és közösségépítés

Ahogy az a bemutatott részletekből látható, a székelyföldi autonomista és a román unionista diskurzusokban az aktorok általában arra használják a történelmet, hogy egyes múltbéli eseményeket vagy jelenségeket saját aktuális tevékenységük előzményeként, mozgalmuk történelmi előképeként jelenítsenek meg. Ezzel nemcsak legitimitásukat próbálják meg aládúcolni, hanem mintegy önmagukat is „elhelyezik” a történelemben. Eljárásukban többnyire közös, hogy az érdekelt aktorok abszolutizálják a nemzeti tényezőt, és hogy *saját* – és kizárólag *saját* – nemzeti optikájukon keresztül látják a történeteket, amelyeket szelektív módon kezelve és kritikátlanul értelmezve – azaz *saját* nemzeti narratívájukba illesztve – *saját* nemzeti törekvéseik alátámasztására instrumentalizálnak.

A vizsgált székelyföldi autonomista és román unionista szövegek egyszerre erősítik a nemzeti identitást – az előbbi esetben regionális (székely) identitásépítéssel is kiegészítve –, és kínálnak cselekvési mintákat. A történelmi kontinuitás hangsúlyozása egyrészt megjeleníti a nemzeti önrendelkezésre – az autonómia vagy a nemzeti egység megvalósítására – irányuló törekvések történeti ívét és jogosságát, másrészt olyan forrásként azonosítja be az 1918 óta eltelt időszak diskurzusait, amelyek a további érdekérvényesítésben és közösségépítésben is szabadon felhasználhatók. Közös toposz továbbá a nemzeti egység sérülése, amit a székelyföldi mozgalom a saját autonóm terület lehatárolásával, az unionisták pedig a román nemzeti tér egyesítésével szeretnének orvosolni. A 19. vagy a 20. század folyamán hozott „rossz döntések” (a trianoni békeszerződés, Moldva felosztása és a Molotov–Ribbentrop paktum) legitimitását pedig úgy vitatják, hogy rámutatnak az akkori eljárások hibáira – a nemzeti önrendelkezés szelektív, egyoldalú érvényesítésére – vagy azok illegitim jellegére – az egyezményeket megkötő személyek háborús bűnösségére és az alkalmazott erőszakra.

A múltból merített legitimitáció és a történelmi mintákkal való azonosulás természetesége látványosan nyilvánul meg mind az autonomista, mind pedig az unionista historizálásban, de megfigyelhető még a többségi elv és a kizárólagosság érvényesülése is. A román–moldovai egyesülés hívei magától értetődőnek tekintik a római/dák-római–román folytonosságot, és teljesen jogosnak érzik a román nyelvű népesség által (is) lakott területek politikai egyesítésének követelését. Eközben viszont nem igazán veszik figyelembe az érintettek esetleg ettől eltérő – például keleti szláv – kötődéseit és elképzeléseit. A 2003-ban megalakult Székely Nemzeti Tanács pedig ugyan az 1918-as Székely Nemzeti Tanácsok jogutódjának vallja magát, a két szervezet közötti – az eltérő történeti kontextusokból,¹⁰⁷ az alapítók politikai irányultságából és világnézetéből fakadó – különbségek fölött azonban nagyvonalúan átsiklik.¹⁰⁸ Mint ahogy az elképzelt autonóm Székelyföld területén élő nem csekély – ráadásul „többségi tudatú” – román népességgel is általában csak nagy vonalakban foglalkozik, vagy legalábbis messze nem olyan mélységben, ahogy azt a románok elvárják. A két historizáló diskurzus hasonlóságát és párhuzamosságát talán Liviu Dragnea és Novák Csaba Zoltán idézett parlamenti felszólalásai szemléltetik a leglátványosabban – illetve az a körülmény, hogy a párhuzamosok köztudottan csak a végtelenben találkoznak.

Mindezt összevetve érdemes szem előtt tartani – ahogy arra Gyáni Gábor is figyelmeztet a történelem „politikai hasznosítása” kapcsán –, hogy „Attól a pillanattól fogva, hogy az államhatalom magáévá teszi az »emlékezés kötelességét«, és kommemorációként rendszerezési a hozzá tartozó politikai diskurzust (és cselekvési sort), *többé nem a történészek írják a*

¹⁰⁷ Az akkori Székely Nemzeti Tanácsok többnyire a történelmi Magyarország integritása vagy a Székelyföld önállósága mellett foglaltak állást.

¹⁰⁸ Erre a körülményre Bárdi Nándor hívta fel a figyelmemet.

történelmet, hanem a politika diktálja. A történelem politikai használata ugyanis arra szolgál, hogy eszközként lehessen rá támaszkodni a jelenbeli hatalmi küzdelmek során. *A kommemoráció semmilyen formája sem szolgálja a múlt tudományos megismerését, sőt a legfőbb gátja annak, hogy kibontakozzon a történészek »igaz« történelme.*¹⁰⁹ (Kiem. az eredetiben) Vagyis attól, hogy a politikai diskurzus *historizál*, még nem válik *szakmaivá*.

CSABA ZAHORÁN

Recycled History. The Instrumentalization of the Past in Contemporary Hungarian and Romanian Nation-Building

There is usually plenty of history involved in the political discourse of Central and Eastern Europe. However, the history used frequently by politicians and national activists is a 'different kind of history'. Sometimes it can be rather far from the 'history of professional historians', because in this discourse, the past is being instrumentalized and (de)formed on demands of different actors in the present. In my essay I try to present the current ways of using history by the example of two national movements: the 'autonomist' movement of ethnic Hungarians in the Szekler region of Romania, and the 'unionist' struggles for the (re)unification of Romania and the Republic of Moldova.

Beyond the obvious differences, there are many parallels between the aspirations and procedures of the two groups, in which the past serves either as a model worth following, or as a legitimizing tool. In my essay first I focus on the historical roots of the two phenomena (the national self-determination at the end of WWI), then on their current geopolitical context (the Euro-Atlantic integration of Romania at the beginning of 21st century). After that I examine two main sources used by the actors involved – the constitution of 'Szekler National Councils' in Szeklerland and the 'Declarations of Unification' of many localities in Moldova –, and finally I briefly explain the discursive context of the two efforts. It is also interesting how they are linked to each other: they both use similar discourse strategies and tropes, but also by direct connections between several actors (mainly Romanian national activists).

¹⁰⁹ Gyáni Gábor: *A történelem jelentése és politikai haszna*. In: uő: *A történelem mint emlékmű*, 124.

FALUSI NORBERT

Szövetségek és politikai kötelékek Erdélyben, 1917–1918

Bevezetés

Az Osztrák–Magyar Monarchia összeomlását a nemzeti, közösségi nagyobb narratívák a végkifejlet felől szemlélik, s ezek az eseménysorok sorsfordulóként rögzültek a magyar történelmi emlékezetben. Ezeknek az eltérő elbeszéléseknek az a legfőbb hiányosságuk, hogy nem veszik kellően figyelembe a politikus cselekvési körét meghatározó körülményeket (történeti kontextus), ahol a szereplők még nyitott végű döntések előtt állnak, olykor megfelelő eljárásmodok és eszközök hiányában.¹ 1918 őszén minden korábbinál nagyobb kihívással szembesültek a magyar politikai élet erdélyi szereplői. A Monarchia összeomlása és a megszállás fenyegetése, majd valósága a politikai erőkké összefogásának szükségét vonta maga után. A cselekvőképes politikai szereplőknek, még ha korábban ellenfelek is voltak, készen kellett állniuk a szövetségkötésre.²

A tanulmány fókuszába azok az erdélyi magyar politikai szereplők kerültek, akik 1917–1918-ban a közélet különböző színterein a politikai vezető pozícióért küzdöttek, s cselekvési lehetőségeiket mérlegelve és helyzetüket értékelve szövetséget kötöttek a célból, hogy Magyarországról és annak keretein belül Erdély jövőjéről megfogalmazzák elképzeléseiket. Az erdélyi politikát alakítók világában ezek a résztvevők nem hirtelen, egyik napról a másikra kerültek közös platformra, hanem politikai tevékenységük főbb vonalait már a háború előtt és alatt is keresztezték egymást.

Az erdélyi magyar elit szempontjából az 1900-as évek elejétől három nagy vitakérdés bontakozott ki: a birtokviszonyok, a választójogi reform és a Tisza István-féle román meg egyezési kísérletek révén a nemzetiségi kérdés megoldatlansága. A jelzett problémák a politikai törekvésekben egymással összefonódva voltak jelen. A földkérdésről és a nemzetiségekről szóló politikai viták általánosságban a nemzetiségektől való veszély érzetére építettek. A románok tudatos nemzeti-politikai birtokvásárlás stratégiáját feltételező álláspontot néhány szakértő (Jancsó Benedek, Réz Mihály, Tokaji László) és erdélyi politikus, főként gróf Bethlen István tematizálta, akik arra hívták fel a figyelmet, hogy az erdélyi román nemzeti mozgalom lehetséges célja Erdély és Románia egyesítése.³ A politikai akarat érvényesítéséért

¹ Schlett István: *Bevezetés A politikai gondolkodás története Magyarországon című trilógia készülő harmadik kötetéhez*. Századvég, 17. évf. (2012) 2. sz. 12–13.

² Szabó Márton: *Diszkurzív politikatudomány*. Budapest, 2016. 330–334.

³ Jancsó Benedek: *Románia birtokpolitikai viszonyai*. Magyar Társadalomtudományi Szemle, 2. évf. (1909) 6. sz. 523–542.; Bethlen István: *Az oláhok birtokvásárlásai Magyarországon az utolsó 5 évben*. Budapest, 1912.; Tokaji László: *Eladó ország. Az erdélyrészi földbirtokforgalom utóbbi 10 évi adatai. Az erdélyrészi földbirtok-politika feladatai és az állam és a társadalom teendői*. Kolozsvár, 1913.; Tokaji László: *Új honfoglalás Erdélyben*. Kolozsvár, 1913.; Réz Mihály: *A kor szelleme és*

follyó választójogi vita súlyos összeütközéshez vezetett az osztrák és a magyar politikai elit között, illetve több mint egy évtizedig megosztotta a magyar belpolitikát. A választójogról szóló 1874. évi XXXIII törvénycikk értelmében az összlakosság hét-nyolc százaléka járulhatott csak az urnához.⁴ A választójog kiterjesztésének ellenzői úgy vélték, ha az ellenzéki oldal, a függetlenségek, a szociáldemokraták, az ipari munkásság, a parasztság, illetve a nemzetiségek mind az urnához járulhatnak, az az 1867-es kiegyezés rendszerére jelent fenyegetést.

A választójog körüli harcokban kialakult közös platformban konzervatív, nacionalista, progresszív, szocialista színezetű emberek kerültek egy kalap alá. A plurális politikai térben a különböző szövetkezők hol külön-külön, hol pedig együtt intézményes formákat hoztak létre céljaik érdekében. Ehhez a politikailag és szociológiailag is színes és laza szövetséghez egyaránt tartoztak '48-as függetlenségek, mérsékeltlen haladó '67-esek, nacionalisták, volt kormánypárti képviselők, szocialisták, konzervatív arisztokraták, városi polgárok, középosztályhoz tartozó zsidó származású értelmiségiek. Ha eltért is a véleményük a választójogról és a nemzeti kérdéstről, részben a Tisza István nevével fémjelzett Nemzeti Munkapárttal szembeni ellenzéki magatartásuk és ellenérzésük, részben a sajátos erdélyi társadalmi viszonyokra reflektáló regionalista szemléletük (politikai teremtés) összekötötte őket.

Az elvesztett háborút követően az 1918-as őszi erdélyi történések főszereplőinek teremtő cselekvése rövid idő alatt az ellenséggel és a káosszal szembeni „nemzeti egység” igénye mentén az erők összefogására helyeződött. 1918. október végén szövetségük jeleként – a budapesti kormány támogatásával – előbb megalakítják a Magyar Nemzeti Tanács Erdélyi Bizottságát, majd a Kelet-magyarországi Főkormánybiztosságot. A szövetkezésről szóló diskurzus és cselekvés a folyamatban és majd az eredményben mint egyedüli politikai alternatíva kerül előtérbe 1918 őszén.

Erdélyi magyar politikai szereplők 1910 után

A Tisza-féle Nemzeti Munkapárt 1910-ben megszerezte a mandátumok hatvankét százalékát, és kényelmes többséggel kormányt alakíthatott. Vele szemben állt a függetlenségi frakciókból (Függetlenségi és 48-as Kossuth Párt, Függetlenségi és 48-as Justh Párt) 1913 nyarán a választásokra való felkészülés jegyében megalakult Egyesült Negyvennyolcas és Függetlenségi Párt. Erdélyben az egyesülést az is indokolta, hogy a székelyföldi törvényhatósági jogú választásokon felülkerekedtek a munkapárti képviselőjelöltek. Csík vármegyében a kiosztható hatvankilenc mandátum háromnegyedét nyerték meg az egynegyed függetlenségivel szemben;⁵ Háromszék vármegyében pedig meghatározó helyi függetlenségi

a választói jog. In: Tisza István – Réz Mihály – Méhely Kálmán: Választójog. Tanulmányok. Budapest, 1913. 90–101.

⁴ Lukács László (Nemzeti Munkapárt) miniszterelnök (1912–1913) az uralkodó előzetes jóváhagyását követően 1912 decemberében benyújtotta a továbbra is korlátozott (műveltségi és vagyoni cenzus) és még mindig csak a férfiakra kiterjesztett, de az 1874. évi törvénnyel szemben némileg módosult választójogi törvénytervezetet (a fővárosban és a törvényhatósági városokban előírták a titkos szavazást). Tisza István a választási törvénytervezetről szóló általános parlamenti vitában (1913. március 5.) az általános választójog ellen foglalt állást.

⁵ Törvényhatósági tagok választása. *Csiki Lapok*, 25. évf. (1913) 47. sz. 1913. november 19. 2.

politikusok, például báró Apor János és Király Aladár⁶ maradtak alul.⁷ 1916-ban Károlyi Mihály vezetésével a párt radikális szárnya kilépett, és megalakította az Egyesült Függetlenségi és 48-as (Károlyi) Pártot. Erdélyben a függetlenségi gondolat legmeghatározóbb alakjai közé tartozott a Károlyival szoros kapcsolatban álló Apáthy István egyetemi tanár, kolozsvári közgyűlési tag, az Erdélyi Szövetség egyik kulcsszemélye, 1918-ban a Magyar Nemzeti Tanács Erdélyi Bizottságának vezetője; Haller Gusztáv kolozsvári polgármester,⁸ aki 1913-tól irányította a várost az 1918-as román katonai megszállásig; Zágoni István, a párt hivatalos erdélyi orgánusának, az *Újságnak* a főszerkesztője, aki 1920 után is a romániai magyar kisebbségi élet egyik vezető szereplője maradt.

Az 1913-ban Andrassy Gyula vezetésével újraalakított, a dualizmus közjogi rendszerét támogató, de az általános választójogot elutasító Alkotmánypártban – a volt függetlenségi párti – gróf Bethlen István országgyűlési képviselő volt az egyik legbefolyásosabb erdélyi politikus, egyben az Erdélyi Szövetség (1913–1918) vezéralakja is.⁹ Kimagasló szerepét bizonyítja, hogy az 1916-os román katonai betörést követően Tisza felkínálta neki egy erdélyi minisztérium vezetését, amit ellenzéki társainak várható ellenállása miatt nem fogadhatott el. Bethlen szövetségese volt ifj. Ugron Gábor, 1915-től marosvásárhelyi országgyűlési képviselő, az Esterházy-, illetve a Wekerle-kormányok belügyminisztere, 1918 tavaszán Erdély királyi biztosa, aki 1918 őszén Károlyi Mihály támogatását is élvezve főszerepet vállalt a Székely Nemzeti Tanács vezetésében.

A parlamenten kívüli erők közül a legjelentősebb tömegbázissal a Magyarországi Szociáldemokrata Párt rendelkezett, Erdélyben főleg Kolozsváron, Brassóban, Nagyszebenben, a bányavidékeken, a Zsil völgyében, illetve a Királyhágón inneni, iparilag fejlettebb városokban, Temesváron, Nagyváradon.¹⁰ A szociáldemokrata párt kolozsvári vezetője Vincze Sándor volt, aki noha nem tartozott a pártelithez, neve cikkíróként gyakran feltűnt a szociáldemokrata sajtóban. 1914-ben Budapestről került Kolozsvárra a Munkásbiztosító Pénztár alkalmazásában, ahol megismerkedett a város egyes vezetőivel, többek között gróf Bethlen Ödön főispánnal és a kolozsvári hadbírósnál szolgáló, háborúellenes és az általános választójogot támogató báró Horváth Emillel, illetve a demokratikusan gondolkodó erdélyi kulturális és tudományos élet képviselőivel, például a Nemzeti Színház igazgatójával, a polgári radikális Janovics Jenővel. Ezekben az években került baráti kapcsolatba Ady Endrével és Csinszkával is.¹¹ Jászi Oszkár, aki Kolozsváron egyetemi magántanárságot kapott a háború előtt, az Országos Polgári Radikális Pártot 1914-ben alakította meg, elsősorban mégis

⁶ Dr. Király Aladár: a királyi ügyészség helyi vezetője, a koalíciós kormányzat alatt alispán. Részt vesz a Magyar Szövetségben. 1917-től Háromszék főispánja. 1918-ban a román prefektus karhatalommal távolította el, kiutasították Erdélyből. Részt vett a Székely Nemzeti Tanács megalakításában Budapesten.

⁷ A legtöbb kistelepeülésen, de Kézdivásárhelyen és Sepsiszentgyörgyön is többséget szerzett a Nemzeti Munkapárt. *A munkapárt győzelme Háromszék megyében*. Kolozsvári Hírlap, 14. évf. (1913) 283. sz. 1913. november 29. 2–3.

⁸ *Az új polgármester*. Kolozsvári Hírlap, 14. évf. (1913) 279. szám, 1913. november 25. 2.

⁹ A párthoz tartozott többek között: gróf Esterházy Móric, őrgróf Pallavicini György, gróf Teleki Pál.

¹⁰ 1913-ban az MSZDP háromezer szervezett munkást számlált, ami a háború alatt növekedésnek indult. A szervezés nehézségére utal, hogy az erdélyi szocialista lapok (Erdélyi Munkáslap, Erdélyi Munkás, Kolozsvári Munkás, a marosvásárhelyi Munkás) jobbára rövid életűek voltak. Szász Zoltán (szerk.): *Erdély története*. 3. köt. Budapest, 1988. 1687–1689.

¹¹ Politikatörténeti Intézet Levéltára (a továbbiakban: PTI), Fond: 965. 1. ő. e. Vince Sándor: *Az erdélyi forradalom*, 1. kötet.

Kolozsváron kívül, Temesvár, Arad, Nagyvárad vékony polgári rétegében talált követőkre.¹² Olyan értelmiségiek kötődtek Jászi progresszív programjához, mint az említett Janovics Jenő, az erdélyi filmgyártás kezdeményezője, 1913-tól kolozsvári közgyűlési tag, 1918-ban a Magyar Nemzeti Tanács alelnöke; Somló Bódog kolozsvári egyetemi jogtanár, 1918-ban Erdélyért felelős nemzetiségi államtitkár, illetve Ady Endre költő is.

A Függetlenségi Párt és az MSZDP kapcsolata nem világnézeti jellegű volt, hanem ügyek mentén alakult. Először 1905-ben működtek együtt a Jászi Oszkár kezdeményezte Általános Titkos Választójogi Ligában, amelyhez sikerült megnyerni Kolozsvárról a függetlenségi Apáthy Istvánt és Aradról Barabás Bélát. 1911-ben a két párt Erdélyben, a szociáldemokraták szempontjából erősnek számító Resicabányán, illetve a függetlenségi párti mandátumú Marosvásárhelyen közösen kezdeményezett választójogi gyűlést.¹³ A következő év júniusában Kolozsváron pártkülönbbség nélkül vonultak fel közösen, ahol Apáthy és Kecskeméthy István függetlenségi politikusok, Pósta Béla, Kenéz Béla, Somló Bódog egyetemi tanárok, illetve a szociáldemokrata Józsa Kálmán képviselték közös választójogi ügyüket.¹⁴ 1914 januárjában a munkáspárt a sajtószabadságért rendezett több vidéki városban gyűlést, köztük Kolozsváron is, ahol Kun Béla és több más szocialista politikus mellett a kolozsvári függetlenségi párt képviselőjében Apáthy is felszólalt. Közölte, hogy a polgárság együttérez a munkássággal a sajtószabadságért vívott küzdelemben, majd erősen támadta Tiszát a román paktum-tárgyalások miatt.¹⁵ 1917. júniusban és júliusban nemcsak a főváros munkássága és polgársága mozdult meg a választójogért vívott harcban, hanem a vidéki városok közül Kassa, Kolozsvár, Szabadka, Arad, Debrecen és Szombathely is tüntetések színhelyévé vált. Erdély fővárosából a *Népszava* a következőképpen tudósított: „A város munkássága is impozáns módon vette ki a részét június 8-án a választójogi tüntetésből. Bár az ügyesség a tüntetésre való fölhívást elkoboztatta, a vörös pénteken az egész városban szünetelt a munka [...] a munkásság a függetlenségi pártkörbe indult, ahol dr. Vincze Sándor elvtárs [...] Dr. Apáthy István [...] bejelentették a fővárosi munkások és polgárok választójogi akciójához való csatlakozásukat.”¹⁶

Erdély politikai életében a kormánypárt és az ellenzéki pártok mellett a regionális alapon szervezett Erdélyi Szövetség (1913–1918) volt a legbefolyásosabb politikai szereplő. A Szövetség kezdeményezői által megjelölt elsődleges probléma – szemben a politikai pártok problémaérzékelésével – nem közjogi kérdés volt, hanem az Erdélyért folyó román–magyar politikai küzdelem, és az erdélyi magyarság modernizációjával kapcsolatos társadalmi feladat. A Szövetség céljait tekintve pártokon felül álló, az országos politikában regionális lobbicsoport (*pressure group*) kialakítására törekedett, ami sikerrel befolyásolhatja a törvényalkotókat és a kormányt a vélt vagy valós erdélyi magyar érdekeknek megfelelő intézkedések meghozatala irányába. Bethlent a birtokpolitikai küzdelem eredménytelensége és Tisza románokkal történő kiegyezési politikája is arra sarkallta, hogy szövetségeseket keressen erdélyi politikai céljaihoz és Tisza-ellenes támadásaihoz. Ehhez csatlakozott Apáthy István és báró Kemény Árpád, Alsó-Fehér vármegye nyugalmazott főispánja, akik az erdélyi függetlenségi ellenzék nevében egy manifesztumot bocsátottak közre „*Védjük meg Erdélyt!*” címmel, amelynek elkészítésében részt vett a kolozsvári egyetem két turanista professzora (kolozsvári törvényhatósági bizottsági tagok) Pósta Béla és Kenéz Béla. Póstat 1918-ban a 48-as

¹² *Erdély története*, III. 1689.

¹³ PTI Fond 658 Állag: 6 Dosszié: 94, 133.

¹⁴ *Föllázad az ország*. *Népszava*, 40. évf. (1912). 138. sz. 1912. június 11. 2–6.

¹⁵ *A sajtójavaslat ellen*. *Népszava*, 42. évf. (1914) 13. sz. 1914. január 15. 14.

¹⁶ *A választójog napja*. *Népszava*, 45. évf. (1917) 146. sz. 1917. június 10. 8.

Alkotmánypárt kolozsvári elnökévé is megválasztották. A Szövetség a megalakulásakor kitűzött terveket azonban csak korlátozottan volt képes megvalósítani hangsúlyos ellenzéki ség (Függetlenségi Párt, Alkotmánypárt) miatt. A Monarchia összeomlásának hónapjaiban Magyarország önmentési kísérletei során a Szövetség irányítói közül Apáthy István vállalt kitüntetett szerepet a Károlyi-kormány által támogatott Kelet-Magyarországi Főkormánybiztosság élén.¹⁷

Harcban a választójogért

A háború első két évében a munkapárti kormány és az ellenzék közötti ellentét valamelyest enyhült, de a fordulatot jelentő 1916-ot követően a keleti fronton elszenvedett emberi és katonai veszteségek, az Erdély elleni román támadás, Károly király békevágya, a választójogi küzdelem újbóli kieleződése, illetve egészében véve a pusztító háború hátországra gyakorolt hatása megkérdőjelezte a harc folytatásának értelmét, ami nem maradhatott belpolitikai következmények nélkül. Tisza ellenállt IV. Károly békepolitikájának és reformelképzeléseinek, mire az uralkodó és a hazai ellenzék összefogott a miniszterelnök ellen. Az ellenzék Tiszát tette felelőssé a román támadásért, miközben a Románia elleni megtorló háborút hirdette.¹⁸ A belpolitika főügyévé pedig a választójogot tette, amihez taktikai okokból Andrassy Gyula Alkotmánypártja és az Apponyi Albert által irányított Függetlenségi Párt is csatlakozott. A választójogi harc szervezése érdekében – a Függetlenségi Pártból 1916-ban kivált – Függetlenségi és 48-as (Károlyi)-Párt, a Szociáldemokrata Párt, a Vázsonyi Vilmos vezette Polgári Demokrata Párt, a Polgári Radikális Párt (Jászi Oszkár) és a Keresztényszocialista Párt (Giesswein Sándor), valamint más kisebb egyesületek június 6-án megalakították a Választójogi Blokkot Károlyi Mihály, Vázsonyi Vilmos és a szociáldemokrata Garbai Sándor vezetésével. Felvették programjukba az általános, egyenlő és titkos választójog kivívását, illetve a hódítás és hadikárpótlás nélküli béke kiküzdését. A Választójogi Blokk szervezeti formája majd 1918 őszén, a Magyar Nemzeti Tanácsban teljesedett ki. A szorult helyzetben Tisza az országgyűlés többségével a háta mögött májusban benyújtotta lemondását a királynak.

IV. Károly választása az alkotmánypárti ifjú politikusra, a művelt és a királyhoz hasonlóan vallásos katolikus gróf Esterházy Móricra esett. Az új kormányfő közigazgatási és politikai tapasztalatok nélkül igen bonyolult helyzetben találta magát; nem tudott megküzdeni az előtte álló kihívásokkal, és alig két hónap után megbukott. Esterházy még kinevezése előtt paktumot kötött Vázsonyival, de a munkapárti többséggel szemben nem kísérelte meg, hogy a Blokkra támaszkodva új országgyűlési választásokat kényszerítsen ki. Utóda Wekerle Sándor lett, aki nemcsak minisztereinek nagy részét vette át, hanem képviselőházi bemutatkozó beszédében a választójog kibővítését ígérte. A Wekerle-kormány első összetételében (1917. augusztus 20. – 1918. január 25.) vallás- és közoktatásügyi miniszter maradt Apponyi; a Károlyi-pártot a népjóléti miniszter Batthyány Tivadar képviselte, a király személye körüli miniszter a katolikus néppárti gróf Zichy Aladár volt, míg a Nemzeti Munkapártból kivált csoportot Serényi Béla képviselte, Andrassy Alkotmánypártját pedig az erdélyi Ugron Gábor belügyminiszter, Hadik János közlemezésügygel megbízott tárca nélküli miniszter, illetve Esterházy Móric. Kezdetben Vázsonyi tárca nélküli választójogügyi miniszterrel – az uralkodói akarattal megegyezően – a választójog kiszélesítésén munkálkodtak. A választásra

¹⁷ K. Lengyel Zsolt: *Erdély újáalkotásának a magyar terve 1917/1918 során*. Korunk, 28. évf. (2017) 2. sz. 64–75.; Egry Gábor: *Regionalizmus, erdélyiség, szupremácia. Az Erdélyi Szövetség és Erdély jövője 1913–1918*. Századok, 147. évf. (2013) 1. sz. 3–31.; Falusi Norbert: *Uralkodó magyar eszmék a változásban. Erdély 1910–1922*. (PhD-értekezés) Szegedi Tudományegyetem, 2018. 87–120.

¹⁸ *Képviselőházi napló*, 1910. XXXI. köt. 656. Országos ülés, 1916. szeptember 5. 448–477.

jogosultak körét hárommillió férfiban és negyedmillió nőben határozták meg, ami mindkét oldalnak elfogadhatatlan volt: a Munkapártnak túl széles, a radikális jogkiterjesztőknek pedig szűk. Ahogy Esterházy, úgy Wekerle sem kezdeményezte új választások kiírását. 1918 elején kísérletet tett egy stabil kormánypárt létrehozására. A koncentráció igényével megalakította a 48-as Alkotmánypártot, amelyhez az Andrássy és az Apponyi vezetett csoportok mellett – a Katolikus Néppárt és a Keresztényszocialista Párt egyesüléséből újonnan létrehozott – Keresztényszocialista Néppárt csatlakozott. A Nemzeti Munkapártnal való fúzió is felmerült, de nem valósult meg. Wekerle a pártalapítást kormánya átalakításával próbálta helyzetbe hozni, amiből kihagyta Batthyányt és Vázsonyit. A belügyminiszeri posztot Ugron Gábor nem vállalta.¹⁹

Az 1917. évi magyar kormányváltások azt eredményezték, hogy ugyan parlamenti többség nélkül, de a korábbi ellenzék került hatalomba. A közigazgatásban ez úgy tükröződött, hogy a korábbi munkapárti főispánokat a függetlenségi párthoz vagy az Alkotmánypárthoz kötődő személyekre cserélték le; a belpolitikai vitákban pedig ismét a választójogi kérdés került a politika középpontjába, ami azonban az Erdélyi Szövetséget is megosztotta. Az erdélyi politikai erők szervezkedése két irányú volt. Míg a munkapártiak és Bethlen egy választójog-ellenes erdélyi blokk felállításán dolgoztak, addig a Kolozsvári Választójogi Liga az általános választójog kivívása szándékával közös gyűlésekre hívta össze a függetlenségiakat (Apáthy István), a szociáldemokratákat (Nagy Balázs, Vincze Sándor) és a polgári radikálisokat (Janovics Jenő). A Liga tevékenységének alapját az a meggyőződés alkotta, hogy az általános, egyenlő és titkos választójog az ezeréves magyar alkotmányossággal összeegyeztethető, és különben is a census egy szűk politikai elit hatalommegőrzését szolgálja. A kolozsvári *Újság* a Bethlen István, Réz Mihály, báró Jósika Sámuel, Bernády György, Mangra Vazul nevével fémjelzett választójog-ellenes mozgalommal mint „*múmiák blokkjá*”-val élcelődött.²⁰ A függetlenségi párti lap a konzervatív arisztokráciát képviselő munkapártiak és a szélsőség közös lobbijáról írt.²¹

1917 szeptemberében Kolozsváron egyszerre két fontos politikai eseményre került sor. A választójog szempontjából nagy jelentőségű gyűlést szervezett szeptember 30-ára az erdélyi szociáldemokrata és a kolozsvári függetlenségi párt a Választójogi Blokkhoz csatlakozott egyesületekkel közösen. A szónokok között szerepelt Apáthy István, báró Kemény Árpád főrendiházi alelnök, Vertán Endre országgyűlési képviselő Vázsonyi választójogi miniszter megbízásából, a szociáldemokraták részéről Bokányi Dezső és Vincze Sándor, az Országos Polgári Radikális Párt képviselője Pilisi Lajos, a feministák képviselője, Glücklich Vilma, illetve Apponyi Albert vallás- és közoktatásügyi miniszter, az Egyesült Függetlenségi és 48-as Párt vezére.²² A másik rendezvény az Erdélyi Szövetség Vezető Tanácsának ülése volt, amely az egy héttel később esedékes újjáalakulást készítette elő. Apáthy, ahogy 1913-ban, most is főszerepet vállalt. Bethlen az Erdélyi Szövetség újraindításával egyetértett, de eltérők voltak a szándékai. Apáthy és Ugron a Wekerle-kormány támogatására, illetve a választójog demokratizálására kívánták felhasználni a Szövetséget, míg Bethlen Apáthynak jelezte, hogy

¹⁹ Hajdú Tibor – Pollmann Ferenc: *A régi Magyarország utolsó háborúja*. Budapest, 2014. 243–260.; Pölöskei Ferenc: *Tisza István és kora*. Budapest, 2014. 216–218.

²⁰ Az általános választójog ellen foglalt állást: báró Kemény Kálmán, báró Kemény Pál, báró Szentkereszthy Zsigmond, gróf Bethlen György, gróf Klebelsberg Kunó, gróf Bánffy György, gróf Bethlen Ödön, Béli Ákos, Kálmán Gusztáv, Lukács László, Mikó Bálint, Sándor János stb.

²¹ Országos Széchényi Könyvtár (a továbbiakban: OSZK) Kézirattár, Quart. Hung. 2456. *Erdélyi Szövetség*.

²² *A választójogért*. Népszava, 45. évf. (1917) 245. sz. 1917. október 2. 6.

csak akkor vesz részt a tanácskozáson, ha a választójog nem kerül napirendre. Apáthy végül engedett a kérésnek, mert tudta, hogy Bethlen nélkül a Szövetség jelentősége csökkenne.²³ A függetlenségi politikus a választójog kapcsán képviselt nézeteiből később sem engedett, amit alátámaszt a Vázsonyi Vilmos választójogi miniszterrel történt későbbi levélváltása 1918. júniusban, amikor azt sérelmezte, hogy az erdélyi magyarság több választókerületben el van tiltva a választójog gyakorlásától.²⁴

Bethlen igyekezett meghaladni a kormány és ellenzék kapcsolatát meghatározó törésvonalat, és a rendelkezésre álló erőket a birodalom fenntartására és a magyar nemzetállami igényekre fordítani. Számára a nemzetiségi kérdés és Erdély a világháború alatt egyszerre összmagyar és birodalmi szintű problémává vált. A radikalizálódó nemzeti mozgalmakkal szemben a térség stabilitása érdekében a Monarchia kiegyensúlyozó középhatalomként (az oroszokkal és a németekkel szemben) való fenntartása mellett foglalt állást. Érvelését Románia katonai támadásával (1916) és az antantnak a kis nemzetek függetlenségét elismerő állásfoglalására való hivatkozással támasztotta alá. Erdély kapcsán – ellenzéki szerepből – nem a sajátos kulturális és regionális eltéréseket emelte ki, hanem a magyar állam regionális politikájának hiányát (földbirtokpolitika, gazdaság- és infrastruktúrafejlesztés), illetve az erdélyi magyar nemzetépítés (a szupremácia fenntartása) erőteljes támogatásának szükségességét. Az ország keleti határainak biztosítása érdekében Románia és Magyarország közötti határkiigazításokat, lakosságcserét és telepítéseket (moldvai csángókat, veteránokat) és állami birtokpolitikát (a szociális szempontokat figyelembe véve) javasolt.²⁵ Bethlen a Magyar Szövetséget valójában ezeknek a céloknak igyekezett alárendelni.

A választójog körül kialakult heves viták erejét mutatta, hogy az azonos politikai platform állókat is mennyire megosztotta a kérdés. Marosvásárhely és Maros-Torda vármegye új főispánja, Inczedy-Joksmann Ödön beiktatásakor Bethlen István helytelenítette a választójog kiterjesztését, és annak háború utánra halasztását javasolta. Erre reagált saját párttársa, Bedő Sándor, az Alkotmánypárt helyi elnöke: „...szomorú, de egyúttal megszegyenítő is lenne, hogy félni kelljen attól, ha a magyarnak több jogot adnak.”²⁶ Más kontextusban, de hasonló véleménykülönbség alakult ki a brassói magyarokat tömörítő Brassói Egységes Magyar Párt²⁷ körül is, amikor Hantz Mihály elnök szembekerült Zakariás János, az Erdélyi Szövetség, illetve a brassói törvényhatósági jogú bizottság tagjával. Zakariás és az őt támogatók azt kérték, hogy egy pártgyűlés keretében foglaljanak állást az általános választójog mellett, amit az ellenkezők megpróbáltak leszavaztatni.²⁸

²³ Romsics Ignác: *Bethlen István. Politikai életrajz*. Budapest, 1991. 64–65.

²⁴ OSZK Kézirattár, Quart. Hung. 2456. *Erdélyi Szövetség*.

²⁵ *Képviselőházi napló*, 1910. XXXV. köt. 710. országos ülés, 1917. március 3. 4–16.

²⁶ *Főispáni beiktatások*. Népszava, 45. évf. (1917) 189. szám, 1917. július 31. 6.

²⁷ Egységes Magyar Párt (1910–1918. november): mérsékelt konzervatív, etnikai párt. A párt vezető testületeibe (24-es és 100-as bizottságok) egyenlő arányban kerültek be a korábbi koalíciós pártok politikusai és a Munkapárt helyi vezetői. Első elnökévé dr. Hantz Mihályt (Munkapárt), alelnökévé Szele Bélát (újságíró, függetlenségi párti) választották. A párt célja a kisebbségben élő magyarok egyesítése volt, tekintet nélkül az országos politikai törésvonalakra. A pártot a parlamentben a '67-es elveket valló Szterényi József képviselte (Brassó második választókerületében). A párt hivatalos lapjának a Brassói Lapok számított.

²⁸ OSZK Kézirattár, Quart. Hung. 2456. *Erdélyi Szövetség*.

Közös fellépés az 1918. őszi válság során

1918 kora őszen összesűrűsödtek az események: megbukott a Wekerle-kormány; Tisza István elismerte a háború elvesztését; Alexandru Vaida-Voevod országgyűlési képviselő teljes nemzeti szabadságot követelt a románság részére, amihez döntő lökést adott a Monarchia föderatív átalakításának Bécsből hivatalosan terjesztett manifesztuma. Az erdélyi Függetlenségi Párt és az Erdélyi Szövetség az állam önkormányzati területekre való felosztását mereven elutasította, engedményeiket a nyelvhasználat területén, illetve a nemzetiségek részére külön-külön ügyosztályok felállításában fogalmazták meg. Október 26-án a Függetlenségi, a Polgári Radikális és a Szociáldemokrata Pártok megegyezéséből megalakult Magyar Nemzeti Tanács a wilsoni önrendelkezés elvét azzal a feltétellel tette magáévá, hogy Magyarország területi integritása biztosítandó.²⁹

Erdélyben, Kolozsvár központtal, október 31-én Apáthy, Janovics és Vincze vezetésével budapesti mintára megalakították a Magyar Nemzeti Tanács Erdélyi Bizottságát. A Tanács a háború okozta nélkülözés következtében szociális feszültséggel, akadozó élelemellátással, pénzsűkkel és a közbiztonság hiányával nézett szembe. Az utóbbihoz hozzájárult a rendezetlen sorokban hazaérkező több százezer katona, illetve az európai méretű spanyolnátha járvány, amely tízezrekkel végzett. A katonákat igyekeztek a nemzetország köteleibe irányítani a fokozódó erőszak és fosztogatások megfékezésére. A Tanács a feladat megszervezésével dr. Grandpierre Emil kolozsvári törvényszéki bírót bízta meg (aki az impériumváltást követően a magyar kisebbség politikai szervezkedésének egyik vezetője lett).³⁰ Temesváron a Radikális Párt és a Katonatanács kikiáltotta a Bánsági Köztársaságot, Nagyszebenben fellázadt a katonaság, a Zsil-völgyében a munkások ellenőrzésük alá vonták a bányákat. A forradalom legitimitását elősegítő lépések közé tartozott a sajtócenzúra eltörlése, a politikai foglyok szabadon bocsátása, az új főispánok kinevezésénél a nemzetiségekkel való konzultáció vagy a rövid életű kultúróna megszüntetése.³¹ Erdély számos településén alakult Nemzeti Tanács, több esetben – mint például Nagybányán is – az önkormányzati testület nyilvánította önmagát helyi Nemzeti Tanácsnak.³²

A Tanácsok kezdetől fogva etnikai alapon szerveződtek. A Központi Román Nemzeti Tanács október 31-én a Román Nemzeti Párt (RNP) képviselőiből és az MSZDP román politikusáiból alakult meg.³³ Egyik legfontosabb döntésük magukra nézve az volt, hogy a román katonákat a Román Nemzeti Tanácsra eskettették fel.³⁴ A szászok a világháborút végigharcolták az antant ellen; előttük nyitott kérdés volt, hogy kitartanak-e Magyarország mellett. Október 29-én a Szászok Központi Tanácsának kibővített nagyválasztmánya még Magyarország mellett foglalt állást, de a január 8-án Medgyesen tartott gyűlésen kimondta az egyesü-

²⁹ *Erdély története, 1702–1707.*

³⁰ *Munkában a kolozsvári Nemzeti Tanács.* Kolozsvári Hírlap, 1918. november 10.

³¹ *Erdély története, III. 1702–1707.*

³² *A Nemzeti Tanács megalakulása Nagybányán.* Nagybánya, 16. évf. (1918) 45. sz. 1918. november 7. 1.

³³ RNP: Ștefan Cicio-Pop, Vasile Goldiș, Aurel Lazăr, Teodor Mihali, Alexandru Vaida-Voevod, Aurel Vlad). Szociáldemokraták: Tiron Albani, Ioan Flueraș, Enea Grapini, Iosif Jumanca, Iosif Renoui, Brazil Surdu.

³⁴ Iancu, Gheorghe: *The Ruling Council. The Integration of Transylvania into Romania: 1918–1920.* Cluj, 1995. 24.; *A román Nemzeti Tanács küldöttsége az erdélyi Nemzeti Tanács ülésén.* Kolozsvári Hírlap, 1918. november 3.

lést Nagy-Romániával.³⁵ Az erdélyi zsidóság egy része is megalakította saját nemzeti testületét Erdélyi Zsidó Nemzeti Szövetség néven, amelynek kezdeményezésében dr. Eisler Mátyás és Glasner Mózes kolozsvári főrabbi vállalták a legnagyobb szerepet. A Szövetség az erdélyi zsidóság részére azt kérte, hogy a román, a magyar és a szász nemzet ismerje el zsidó nemzet létét és ebből következő önrendelkezési jogát.³⁶

A nemzetiségi tanácsok, ha politikai téren nem is, de a rendfenntartás és a mindennapi szükségletek biztosítása érdekében igyekeztek összehangolni tevékenységüket. November 1-jén a Román Nemzeti Tanács nevében Teodor Mihali, a Magyar Nemzeti Tanácsban Hock János és a szász országgyűlési képviselő Wilhelm Melzer közös proklamációjában együttes felépésre szólították fel Erdély nemzetiségeit a belső rend, a személy- és vagyonbiztonság közös védelmére. Elfogadták azt is, hogy a nemzetőrsek anyanyelv szerint szerveződjenek, s hogy élükre csak az adott nyelvet beszélő tisztek állíthatók. Elismerték Sieglér Konrád tábornokot az erdélyi haderők főparancsnokának, akit a hadügyminiszter nevezett ki. A főparancsnok mellé a szász, a román és a magyar Tanácsokból két-két katonai népbiztost állítottak. A napiparancsokat három nyelven közölték, s ezeket a népbiztosok aláírásukkal ellenjegyezték.³⁷ Az erőszakhullámot nem sikerült sem megelőzni, sem megfékezni. Kastélyokat fosztottak ki és égettek fel (Teleky, Zichy, Hirsch, Bethlen stb.), halálos összecsapásokra került sor egész Erdélyben, ahol románok, magyarok, németek, zsidók egyaránt életüket veszítették. A terror kiemelkedő esetei közé tartozik Jósikafalva, Urmánczy Nándor földbirtokos, függetlenségi párti országgyűlési képviselő birtoka, a szászsebesi román és szász véres összecsapás, illetve Alsóújára, ahol a csendőrök nyolc embert lőttek agyon.³⁸

Románia és a román nemzetiségi mozgalom történetében a november hónap kedvező politikai fordulópontot jelentett. November 9-én a román kormány ultimátumot küldött August von Mackensen német tábornoknak, hogy hagyja el a mintegy kétszázézeres seregével Romániát, különben Románia támadásba kezd. Mackensen a felszólítástól függetlenül már aznap megkezdte a visszavonulást, nem várva be a francia erők átkelését a Dunán. November 10-én a háttérben eldőlt, hogy Románia az antant oldalán háborúba lép – 1916-ot követően másodsor – a központi hatalmak ellen. Ioan. C. Brătianu (Nemzeti Liberális Párt) célját elérte, a nyugati hatalmak elismerték Bukarestet szövetségesként, s ez megteremtette a lehetőséget a keleti front kiszélesítésére.³⁹ Szintén november 9-én az Aradon székelő Román Nemzeti Tanács felszólította a budapesti Magyar Nemzeti Tanácsot, hogy adja át Kelet-Magyarország huszonhat vármegyéje felett az ellenőrzést. A Károlyi-kormány nevében Jászi Oszkár nemzetiségi ügyekért felelős miniszter tárgyalásokat folytatott Iuliu Maniuval. Jászi a területi integritás fenntartása reményében homogén nyelvi kantonok kialakítását javasolta a románok által igényelt területeken, ugyanakkor visszautasította a Román Nemzeti Tanács nem román többségű területekre benyújtott igényét, mint olyat, ami nem felel meg a wilsoni

³⁵ *Milyen magatartást tanúsítanak az erdélyi szászok a magyar állammal szemben?* Kolozsvári Hírlap, 1918. november 27.; Pukánszky Béla: *Erdélyi szászok és magyarok*. Gödöllő, 2003. 110–111.

³⁶ *Megalakult a zsidó Nemzeti Tanács*. Kolozsvári Hírlap, 1918. november 21.; *Mit akar kolozsvári zsidóság?* Kolozsvári Hírlap, 1918. november 23.

³⁷ *A magyar és a román Nemzeti Tanács megegyezése a fegyveres erő dolgában*. Kolozsvári Hírlap, 1918. november 5.

³⁸ *Fosztogatások és rablások egyes erdélyi községekben*. Kolozsvári Hírlap, 1918. november 8.; *A fosztogató szászfenesiek; Az alsóújári zavargások epilógusa; Zavargások Szolnok-Doboka megyéből*. Kolozsvári Hírlap, 1918. november 9.; *Szászsebesen megölték a román Nemzeti Tanács elnökét*. Kolozsvári Hírlap, 1918. november 15.

³⁹ Iancu: *The Ruling Council*, 16–17.; OSZK Kézirattár Fond 625 (*A román–magyar viszony 1910–1920 között*, 791–797.)

elveknek. Maniu, aki Bécsben korábban megismerte az 1916-os titkos bukaresti szerződés szövegét, a román nemzet korlátlan önrendelkezési jogára hivatkozva a tervezetet elutasította, és a tanácskozás végén kijelentette, hogy „a román nemzetnek jogába fog állani az is, hogy a teljes elszakadást kimondja”.⁴⁰

Integer Magyarország? Autonóm és/vagy független Erdély? Köztársaságok Erdélye?

Külpolitikai kérdésként Erdély státusza a világháború alatt visszatérő téma volt az Osztrák–Magyar Monarchia, Németország és a Román Királyság közti ún. központi hatalmak szövetségi rendszerében (illetve a térséget érintő orosz külpolitikában is). Tisza István kormányára a német vezetés részéről politikai nyomás nehezedett, mert Berlin egyre komolyabban vette azt a román kívánságot (és 1915–1916-ban meg is fogalmazta követelését a magyar kormány felé), hogy az újabb frontvonal kialakulásának megakadályozása érdekében Budapest kínálja fel Erdély autonóm státuszát. Tisza ezeket a kísérleteket sorra elhárította. Érvelésében a román kormány megbízhatatlansága, a háborús veszélyhelyzetek fegyveres megoldásának és a német–magyar katonai együttműködésnek az elsőbbsége, illetve az általa is felismert nemzetiségpolitikai módosításoknak a háború utáni időkre való elhalasztása jelentették a főbb elemeket.⁴¹

A háború elvesztésével 1918 őszétől – szoros kapcsolatban a gyorsan változó (és magyar szempontból romló) nemzetközi körülményekkel – háromféle elképzelés fogalmazódott meg Erdély állami hovatartozásáról: a) Erdély az integer Magyarország része; b) Erdély egy föderális állam autonóm régiója; c) Erdély felosztása, illetve egyes alrégiói mint önálló köztársaságok.

Apáthy 1918. október közepén megbeszélést folytatott Bethlennel és az Erdélyi Szövetség vezetőségével a leendő magyar kormány elvárható magatartásáról, amiről (október 14-i keltezésű) levelében tájékoztatta Károlyi Mihályt: „Magyarország képviselőinek semmi körülmények között sem szabad Magyarország belső egységének földáldozásáig, még kevésbé Magyarország területének megcsonkításáig elmenni. Amennyiben a béketárgyalások ilyen elhatározásokra vezetnének, a magyar kiküldötteknek a béketárgyalásokat ott kellene hagyniuk, kijelentve a magyar nemzet sem Magyarország belső egységének megbontásába, sem pedig területeinek megcsonkításába soha beleegyezni nem fog.”⁴² Külön kiemelte, hogy a béketárgyalásokon Magyarországnak Ausztriától külön kell képviselnie érdekeit, ami egyúttal kifejezné a dualista állam minden korábbi közös ügyének megszakítását. 1918. november 12-én Ausztria kikiáltotta a köztársaságot, és saját részéről kinyilvánította az Osztrák–Magyar Monarchia megszűnését. A Károlyi-kormány ebben a helyzetben nem kerülhette meg az államforma kérdését. Apáthy november 16-án esküt tett a független és önálló Magyarországra, üdvözölve az Ausztriával fennállt közös ügyek megszűnését.

⁴⁰ Szarka László: *A helvét modell alternatívája és kudarca 1918 őszén*. Kisebbségkutatás, 17. évf. (2008) 2. sz. 233–247.; Iancu: *The Ruling Council*, 15–16.; Litván György: *Jászai Oszkár*. Budapest, 2003. 147–150.; Tilea, Viorel Virgil: *Románia diplomáciai működése 1919. novembertől 1920. márciusáig*. Lugoj-Lugos, 1926. 12.

⁴¹ Kemény G. Gábor: *Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez Magyarországon a dualizmus korában 1914–1916*. 7. köt. Budapest, 1999. 398–399.; Szarka László: *A nemzetiségi kérdés alakváltozatai a Nagy Háború éveiben*. Adalékok a magyar kormányok erdélyi politikájának történetéhez. Pro Minoritate, 25. évf. (2016). 4. sz. (Tél) 10–11.

⁴² OSZK Kézirattár, Quart. Hung. 2455 (Apáthy levele Károlyi Mihályhoz, 1918. október 14.)

Midőn a román csapatok megszállták a belgrádi katonai konvencióban (1918. november 13.) meghatározott demarkációs vonaltól délre eső területeket, illetve a gyulafehérvári román nemzetgyűlést követően időszerűvé vált az annexiós törekvések (wilsonizmussal összeegyeztethetetlen) igazságtalanságának propagálása és a béketárgyalásokra való felkészülés. Paál Árpád és környezete ezt követően a Székely Köztársaság eszméje felé fordult. Paál a háború alatt a közéletmezés előadójaként segítette Székelyföld lakosságát, az Erdélyi Szövetség Vezető Tanácsának tagja volt, majd a Károlyi-kormány Udvarhely vármegye alispánjává nevezte ki. A századelő Székely Kongresszusainak törekvéseire támaszkodva társaival egy semleges államalakulat tervét vázolták fel. A fegyverszüneti szerződés és a megszállás elismerése mellett kívánták kikiáltani a független székely államot, amely gazdasági szövetségre lépne a román és a szász nemzettel, Romániával, Magyarországgal, Szerbiával, Lengyelországgal, Oroszországgal és Ukrajnával, illetve Svájc, Anglia és az USA protektorátusát kérné. A köztársaság tervezete (*Emlékirat a semleges, független Székely Államról*) magában foglalta a wilsoni önrendelkezési jog alapján Háromszék, Csík, Udvarhely és Maros-Torda vármegyét, illetve Brassó, Kolozs és Torda-Aranyos megyék magyarlakta területeit. Amikor a népszavazás megszervezésének lehetősége felmerült, előtte egy nappal, 1919. január 9-én Paált letartóztatták.⁴³ A Székely Köztársaság elképzelése megegyezett Jancsó Benedek 1918. novemberi álláspontjával: ha a magyar integritás védelme nem sikerül, minden eszközt fel kell használni az idegen uralommal szemben az erdélyi tömbmagyarság védelmére.⁴⁴

A háború elvesztését követő kiütkeresésben került sor az inkább csak elméletben létező Kalotaszegi Köztársaság kikiáltására, amely a neves író, építész, Kós Károly és Albrecht Lajos bánffyhungyadi ügyvéd vezetésével alakult meg Sztánán. Az államalakulat Kalotaszeg negyvenezer fős lakosságát jelentette.⁴⁵ Hasonló regionális kezdeményezés volt Temesváron 1918 novemberében, ahol Bartha Albert ezredes és a szociáldemokrata Róth Ottó irányításával megalakult a Bánáti Köztársaság. Az alig egy hónapig létező államot csak a Károlyi-kormány ismerte el, s a megszálló szerb és francia antant csapatok számolták fel.⁴⁶ A köztársaságok létrehozása mögött az a politikai szándék húzódnak meg, hogy a nemzetiségileg sokszínű térségeket kantonrendszerbe szervezve akarták megőrizni, illetve szoros szövetségben tartani Magyarországgal.

A háború elvesztésével és a Monarchia felbomlásával Bethlennek is szembe kellett néznie. Korábbi nemzetiségpolitikai koncepcióját feladva közeledett az autonóm vagy független Erdély gondolatához. Ez a koncepciómódosítás – a körülmények alakulásával – három szakaszban következett be. Első lépésként elismerte, hogy a nemzetiségek javára engedményeket kell tenni (megyék kétnyelvűsége, felekezeti iskolák tanügyi szabadsága, nemzetiségi államtitkárságok felállítás), illetve 1918. november 11-én egy budapesti politikai megbeszélésen támogatta Károlyi és Jászi demokratikus, a magyar állam keretén belül maradó kantonális rendezési koncepcióját. Második gondolati lépcsőnek a székely köztársaság terve,

⁴³ Paál 1919. január 12-én házi őrizetében kapott üzenetet arról, hogy a háromszékiek (Király Aladár főispán vezetésével) a Székely Köztársaságot Budapesten tervezik kikiáltani, de ezzel addig várnak, míg véglegessé nem válik, hogy a békekonferencia Magyarország felosztása mellett dönt-e.

⁴⁴ Bárdi Nándor: *Otthon és haza. Tanulmányok a romániai magyar kisebbség történetéről*. Budapest, 2013. 58–65.; Bárdi Nándor: *Impériumváltás Székelyudvarhelyen 1918–1920*. Aetas, 8. évf. (1993) 3. sz. 76–118.

⁴⁵ Sas Péter (szerk.): *„Kőből, fából házat... igéből várat.” (In memoriam Kós Károly 1883–1983)*. Budapest, 1983. 273.

⁴⁶ Jakabffy Elemér – Páll György: *A bánági magyarság húsz éve Romániában 1918–1938*. Budapest, 1939. 10–21.; *Vértelen forradalom országszerte*. Népszava, 46. évf. (1918). 256. sz. 2018. november 1. 7.

lényegében a történeti állam egységéről való kényszerű lemondás tekinthető Jászi aradi tárgyalásainak kudarcát (1918. november 14.), illetve a belgrádi katonai konvenciót követően. A független köztársaságról szóló – wilsoni elvekre hivatkozó – terv értelmében a kompakt egységben élő, hatszázezer székelyföldi magyarság szuverén székely köztársaságot hozott volna létre. A harmadik szakasz az önálló erdélyi állam vagy a román állam keretein belüli Erdély autonómiájának terve, melyet először Gyárfás Elemér vázolt fel 1919. március 24-én (*Az erdélyi három nemzet uniójának alapelvei*⁴⁷). Gyárfás a magyar, a román és a szász nemzetek 1526-ig visszanyúló autonóm fejlődéséből, az erdélyi önkormányzat történeti hagyományából indult ki. Erre hivatkozva javasolta egy a három erdélyi nemzet képviselőiből álló kormányzótanács megalakítását és külön erdélyi országgyűlés megválasztását. Gyárfás Emil Hatjeganu erdélyi román politikushoz juttatta el memorandumát, de választ sem tőle, sem a nagyszombati román Consiliul Dirigenttől nem kapott. 1919 májusában született egy másik memorandum is, amit Rugonfalvy Kiss István debreceni egyetemi tanár készített. Gyárfástól eltérően a román és a magyar nemzetet fenyegető szláv „veszedelemből” indult ki (ez megegyezett Bethlen korábbi helyzetértékelésével), és ennek alapján tett ajánlást a román–magyar perszonálunió létesítésére. Ez a gondolat Iuliu Maniu (a Kormányzótanács elnöke) és Teodor Mihali (az Erdélyi Román Nemzeti Tanács vezetője) nyilatkozataiban is visszhangra talált, amikor Románia és Magyarország egymásrataltságát hangoztatták. A Tanácsköztársaság kikiáltása után Bethlen István Bécsbe menekült, és „új politikai irányvonalat” kezdeményezett. Ennek a lényege – Rugonfalvy gondolatmenetéhez hasonlóan – a szlávellenes magyar–román együttműködés, végső célja pedig egy Románia és Magyarország közötti államszövetség megteremtése volt. A kérdésben tárgyalásokra is sor került 1919 augusztusában és szeptemberében, de a románok mindenekelőtt az 1916-os bukaresti szerződéshez közelítő határok garantálását szerették volna elérni. Bethlen Jancsó Benedekkel együttműködve újabb tervezetet készített az erdélyi kérdés megoldásáról 1919 végén (ez később a magyar békedelegáció VIII. számú jegyzéke volt). Az előterjesztés Gyárfás ismertett memorandumához hasonlított, amely a történeti Erdély (tizenöt vármegye) egységének megőrzését javasolta, illetve azt, hogy államjogi hovatartozását (Románia vagy Magyarország része, illetve független) egy népszavazás dönthetné el. Az Erdély kérdéséről Bethlen és mások által felvetett tervezetek végül semminemű eredménnyel nem jártak. Az összeomlást követően Bethlen koncepciójának egyik lényegi eleme az volt, hogy a történeti Erdély egységét fenn kell tartani, és belső viszonyait svájci mintára, az ott élő nemzetek egyenjogúságát szem előtt tartva, nyelvi-etnikai kantonok kialakításával lehet kezelni.⁴⁸

Erdély utolsó önmentési kísérlete:

Kelet-magyarországi Főkormánybiztosság

A román hadsereg 1918. november elejétől a történelmi Magyarország közvetlen határánál sorakozott fel, kisebb román reguláris csapatok egyre gyakrabban átlépték a békási, az ojtói, a gyimesi és a tölgyesi szorosokat. November közepétől a szerb csapatok bánáti jelenléte is állandósult, míg a román reguláris hadsereg megszállva tartotta Gyimesbükköt, valamint Csíkszentmártont, és megközelítette Csíkszereda határát.⁴⁹ Székelyföldön a csíki Nemzeti

⁴⁷ Gyárfás Elemér: *Erdélyi problémák*. Cluj–Kolozsvár, 1923. 143–154.

⁴⁸ Romsics Ignác: *Bethlen koncepciója a független vagy autonóm Erdélyről*. Magyarságkutatás 1987. 49–64.

⁴⁹ *Portyázó román csapatok a határszélen. A Bánát része már a szerbek kezén van*. Kolozsvári Hírlap, 1918. november 15.; *Román megszállás*. Kolozsvári Hírlap, 1918. november 16.

Tanács fegyveres ellenállást sehol sem szervezett, a fegyverszüneti megállapodás betartása érdekében meg is tiltotta. A megszállásra készülve a székelyudvarhelyi, a csiki és a háromszéki Nemzeti Tanácsok a marosvásárhelyi Nemzeti Tanácsot a Székely Nemzeti Tanácsok hatáskörével ruházták fel.⁵⁰ A Tanácsot november 10-én Budapesten alakították, hogy a győztesek előtt dokumentálják a régió magyar jellegét. Az irányítás Jancsó Benedek, Sebens Dénes marosvásárhelyi országgyűlési képviselő és Ugron Gábor kezében volt.⁵¹ Ugron közbenjárására gróf Bánffy Miklós külföldre utazott, hogy a kormány céljai mellett propagandát fejtsen ki, míg Bethlen a Székely Nemzeti Tanács külügyi albizottságát szervezte meg és vezette.⁵²

A Károlyi-kormány demokratikus programjának megvalósítása vészjósló körülmények között folyt. Elsőként az ország független köztársasággá nyilvánítása került napirendre (november 16.), amelynek jogalapját IV. Károly eckartsau nyilatkozata (november 13.) teremtette meg. Az uralkodó ebben lemondott „minden részvételéről az államügyek vitelében, és elismerte Magyarország későbbi döntését jövőendő államformájáról”. Napokon belül alapjaiban megváltozott a magyar politikai rendszer: előbb beszüntette működését az 1910-es országgyűlés, majd a törvényhozó hatalmat az ideiglenesen felállított Nemzeti Tanács gyakorolta az ún. néptörvények útján.⁵³

November 15-én került sor arra a találkozóra, ahol az erdélyi katolikus (gróf Majláth Gusztáv) és protestáns (Nagy Károly református, Ferenc József unitárius, Kirchknopf Gusztáv evangélikus) püspökök közösen kezdeményezték a Felekezeti Tanács felállítását. A Tanács működése elsősorban a kisebbségi magyarság életében vált fontossá a két világháború között. A püspökök az alakuló ülésen a „magyar népkormányt, mely a béke biztonságára, az ország függetlenségének kivívására és a társadalmi megújulás megszervezésére vállalkozott, a történelmi időkhöz mért hazafias érzésekkel üdvözi”.⁵⁴

A sikertelen aradi tárgyalásokat követően a Székely Nemzeti Tanács két tömegtüntetést szervezett november végén, Kézdivásárhelyen és Marosvásárhelyen, ahol a területi integritás fenntartása mellett a wilsoni elvek alapján az önrendelkezés érvényesítését követelték.⁵⁵ Arra az esetre azonban, ha a békekonferencia nem fogadná el az integritást, állást foglaltak a Székelyföld „minden államtól független szuverén köztársasággá” alakulása mellett az erdélyi magyarság fennmaradásának érdekében.⁵⁶ A románok nemzetgyűlését december 1-jére Gyulafehérvárra hívták össze, ahol Erdély és Románia egyesülését proklamálták. A megválasztott kétszáz tagú Nagy Nemzeti Tanács kijelölte a tizenöt fős Kormányzótanácsot (*Consiliul Dirigent*),⁵⁷ amely kétéves működése alatt a megszállt magyarországi területek felett

⁵⁰ Bárdi: *Otthon és haza*, 46–47.

⁵¹ A Székely Nemzeti Tanácsot kezdetben Győrffy Gyula, Gál Sándor és Sándor László országgyűlési képviselők irányították.

⁵² Romsics Ignác: *Erdély elvesztése 1918–1947*. Budapest, 2018. 125–134.; Gróf Bánffy Miklós: *Emlékeimből*. Kolozsvár, 1932.

⁵³ Romsics Ignác: *Magyarország története a XX. században*. Budapest, 2005. 117.

⁵⁴ Erdélyi Református Egyházkerület Igazgatótanácsának Levéltára, Kolozsvár. *A felekezeti értekezlet jegyzőkönyvei (1918–1922)*.

⁵⁵ *Kézdivásárhelyi székely nagygyűlés*. Kolozsvári Hírlap, 1918. november 27.; *A székely nemzetgyűlés Magyarországra integritásáért*. Kolozsvári Hírlap, 1918. november 29.

⁵⁶ Romsics: *Erdély elvesztése*, 126.

⁵⁷ Iuliu Maniu elnök, Romul Boilă, Victor Bontescu, Valeriu Braniște, Ștefan Cicio-Pop, Octavian Goga, Vasile Goldiș, Emil Hațieganu, Aurel Lazăr, Vasile Lucaciu, Ioan Suci, Alexandru Vaida-Voevod, Aurel Vlad, akik a Román Nemzeti Párt tagjai voltak, illetve Ioan Flueraș és Iosif Jumanca szocialisták.

gyakorolta az igazgatási hatásköröket.⁵⁸ A gyulafehérvári nemzetgyűlés végérvényesen jogot formált a huszonhat kelet-magyarországi vármegyére, amelyek megszállása decemberben kezdetét vette.

Erdély utolsó önmentési kísérletére decemberben került sor. Apáthy István és Vincze Sándor Budapesten tárgyalást folytattak Batthyány Tivadar belügyminiszterrel és Jászi Oskárral. A kolozsvári küldöttség azt kérte a magyar kormánytól, hogy a „kolozsvári tanácsot ruházzák fel teljes hatalommal, mert a gyulafehérvári román kormány csakhamar átveszi az ügyek vezetését”. A Károlyi-kormány Apáthyt a polgári ügyek vezetésének feladatával kinevezte a Kelet-magyarországi Főkormánybiztosságnak élére. A belügy, a közoktatás, a közlekedésügy és a közéletmelzés felett rendelkező új szerv az erdélyi magyar kormányoknak felelt meg a budapesti kormány ellenőrzése alatt. A feladatok ellátására tizennégy ügyszólyát állítottak fel, ahol többek között Sándor József a székely ügyek felelőse lett, báró Horváth Emil a fegyverszüneti, a szociáldemokrata Jordáky Lajos a népjóléti ügyszólyát vezette.⁵⁹

Mire felállt a Főkormánybiztosság, a román hadsereg mindenütt elérte a kijelölt demarkációs vonalat, és több ponton megpróbált átkelni a Maroson, amit a túloldalon állomásozó magyar alakulatok eleinte visszavertek. Henri Berthelot tábornok, akinek Erdély is a hadművelési területei közé tartozott, a román vezérkar kérésének eleget téve december 12-én engedélyezte a Maros-vonal átlépését, valamint Kolozsvár, Nagyvárad, Arad elfoglalását. Erdemi sereg hiányában hathatós magyar katonai ellenállásra nem kerülhetett sor. Kratochvil Károly ezredes, akit november 23-án neveztek ki az erdélyi katonai terület magyar parancsnokává, 1919. február elejére szervezte meg a többségében székelyekből álló hadosztályt, amely hatszázötven tisztből és több mint nyolcezer katonából állt. 1918. november végétől több toborzó körútra is sor került Erdélyben, hogy megpróbálják a frontról hazatért katonákat ismét fegyverbe szólítani. Ennek céljából indult útnak november végén Székelyföldre Zágoni István székely tisz, újságíró, a Székely Nemzeti Tanács egyik tagja, januárban Böhm Stromfeld Aurél vezérkari ezredes és Tombor Jenő alezredes, illetve a székely hadosztály tisztszei a Szilágyságban és környékén. A toborzóakciók szerény eredménnyel jártak: a tervezett hetvenezer ember helyett 1919. március közepéig mindössze pár ezren jelentkeztek.⁶⁰

Az Erdélyi Nemzeti Tanács és a kolozsvári Székely Nemzeti Tanács december 22-ére a gyulafehérvári román nemzetgyűléshez hasonlóan magyar nagygyűlést hirdetett Kolozsvárra, hogy a kelet-magyarországi magyarok és németek közösen foglaljanak állást Magyarországi területi integritása mellett és a román megszállás ellen. Az ötvenezresre becsült tömegdemonstráción beszédet intézett a tiltakozókhoz Apáthy István, két román szociáldemokrata politikus (Strengár Demján Száva, Gheorghe Avramescu), Sándor József, Janovics Jenő és Vincze Sándor. A kolozsvári gyűlés elfogadta a magyar nemzet önrendelkezéshez való jogát, és Magyarország területi integritásának megőrzése mellett elismerte a nemzetiségek egyenjogúságát. Apáthy egyetértésével Vincze Sándor a következő javaslatot terjesztette a népgyűlés elé: „Kelet-Magyarországnak Kolozsvárt 1918. december 22-én összesereglett különböző vallású és fajú népei kijelentik a Wilson-féle elvek értelmében gyakorolt önrendelkezési joguk alapján, hogy Magyarországgal egyazon népköztársasági állami közösségben kívánnak élni és az egységes és csonkítatlan Magyarország keretein belül követelik minden itt lakó nemzet számára a teljes egyenlőséget, szabadságot és önkormányzatot. Kijelenti a nagygyűlés, hogy az erdélyi magyarság és székelység teljes jogosultságú

⁵⁸ Iancu: *The Ruling Council*, 34–44.

⁵⁹ *Impériumot kap a kolozsvári Nemzeti Tanács*. Kolozsvári Hírlap, 1918. december 7.; *A kolozsvári Nemzeti Tanács Erdély főköormánybizottsága*. Kolozsvári Hírlap, 1918. december 8.

⁶⁰ Romsics: *Erdély elvesztése*, 142–164.

önkormányzati szervének és képviselőjének elismeri a Kolozsvárt 1918. december 17-én egyesült Erdélyi Magyar Székely Nemzeti Tanácsot, illetőleg annak 1918. december hó 18-án megválasztott központi kormányzó tanácsát.”⁶¹

December 24-én délelőtt 10 órakor Gherescu tábornok csapatai élén bevonult Kolozsvárra. Apáthy ismertette a magyar kormány álláspontját, amely a fegyverszüneti egyezmény II. és III. pontja értelmében a magyar csendőrségnek, a rendőrségnek, a nemzetőrségnek és a 8. hadosztálynak fegyverben maradását engedélyezte. Más megszállt erdélyi városokhoz hasonlóan Kolozsváron is bevezették a cenzúrát, a rendőrséget román katonai ellenőrzés alá vonták, az erőszakos cselekményeket letartóztatással és internálással büntették, kijárási tilalmat vezettek be, az állandó lakcímmel nem rendelkező kolozsváriaknak pedig három napot adtak a város elhagyására.⁶²

1919. januártól az Erdélyt megszálló román hatalom elérkezettnek látta az időt arra, hogy az erdélyi magyar tisztviselői réteg ellen megindítsa a harcot, és megkezdje a Főkormánybiztosi Hivatal felszámolását. Január 8-tól a főkormánybiztossal való mindennemű hivatalos érintkezést betiltottak. Január 15-én a bolsevizmus terjesztésének vádjával, valamint a január 14-i véres cigányi eset miatt Apáthyt letartóztatták, és fegyveres katonai őrizet alatt Nagyszebenbe szállították.⁶³ Apáthy helyét Grandpierre Emil törvényszéki bíró vette át. Rata J. Vasile királyi százados azonban január 18-án egy szakasz román katona kíséretében a vármegyeházán lévő Főkormánybiztosi Hivatal működését véglegesen beszüntette, amivel gyakorlatilag megszűnt a magyar kormányzati ellenőrzés Erdély felett.⁶⁴

Összegzés

1918 őszére az utókor szemlélője Erdély román megszállása tudatában tekint vissza; ezzel szemben az akkori politikai szereplők a jövő formálása érdekében léptek fel. A politikaformáló számára mindig az a kérdés, hogy mit kell tennie, mert figyelme a jövőre vetül, amelyhez válaszat a múltból, illetve tapasztalatából meríti. Az 1910-es években az erdélyi potens ellenzéki politikai szereplők, ha véleményük el is tért számos közéleti kérdésben, cselekvési lehetőségeiket mérlegelve szövetséget kötöttek, hogy Magyarországról és annak keretein belül Erdély jövőjéről megfogalmazzák elképzeléseiket. Ez tette lehetővé, hogy 1918 őszén eltérő világnézetű és gondolkodású politikai szereplők közös platformra kerüljenek. A szervezők ebben a plurális politikai térben hol külön-külön, hol pedig együtt intézményes formákat hoztak létre céljuk megvalósítása érdekében. Utolsó közös fellépésükre 1918 őszén került sor, amikor előbb megalakították a Magyar Nemzeti Tanács Erdélyi Bizottságát, majd a Kelet-magyarországi Főkormánybiztosságot, amely Erdély utolsó önmentési kísérlete volt.

⁶¹ *Erdély magyarságának és székelységének nagy napja. Nemzetgyűlés a Mátyás- király téren.* Kolozsvári Hírlap, 1918. december 22.; *Keletmagyarország tiltakozó nagygyűlése. A románok nem engedték be a különvonatokat Kolozsvárra.* Kolozsvári Hírlap, 1918. december 24.; *Tiltakozás a gyulafehérvári határozat ellen.* Kolozsvári Hírlap, 1918. december 15.

⁶² *A megszálló hadsereg tábornokainak tárgyalásai a főkormánybiztossággal.* Kolozsvári Hírlap, 1918. december 25.; *Neculcea tábornok intézkedései a város rendjéért.* Kolozsvári Hírlap, 1918. december 27.

⁶³ Az engedély nélkül vasúton előrenyomuló 200–300 főnyi román haderőt Cigányi községnél a magyar 24. ezred (Székely főhadnagy) feltartóztatta, és a harcok során 9 román katona elesett. Az akció értelmi szerzőjének a románok Apáthy Istvánt tartották. Az esetet követően a Kolozsvári Román Nemzeti Tanács hivatalos értesítést adott ki, mely szerint a román megszálló csapatok parancsnoksága 900 ezer korona büntetést szabott ki a Kolozsvári Főkormánybiztosságra.

⁶⁴ Fráter Olivér: *Erdélyi magyar helyzetkép 1916–1919-ben.* Budapest, 2003. 79–83.

NORBERT FALUSI

Alliances and Political Ties in Transylvania, 1917–1918

Political actors, even on different sides of the political fence, are able to make alliances. Sometimes their relationship is indirect but have common goals they pursue together. Since the turn of the century, the debates related to nation, state and the Transylvanian region focused on property rights, voting right reforms and the unanswered question of nation-building. Even if the various - and at times competing - Hungarian political groups offered different answers, for example in the question of suffrage, all were organized around the identity politics of the thousand-year-old state and the Hungarian nation-state's history. This study examines how a regional anti-Tisza alliance was organised after 1910 by different political actors mainly connected to the independentist opposition, as well as the social democrats. They started a political movement, wanted to act locally and regionally, they repackaged the Transylvania-question into a self-defence strategy, and attacked the ruling party's administration and its representatives from the outside and from the bottom. The Transylvanian Committee of the Hungarian National Council was formed in October 1918 by the Independent, Radical, and Social Democratic parties to make a last attempt to save Transylvania.

PETERECZ ZOLTÁN

100 éve történt: A magyarországi és erdélyi helyzet amerikai szemszögből – 1919. január–február*

Bevezetés

1919 legelején, közvetlenül az első világháború befejezése és a párizsi békekonferencia megkezdése után a magyarországi helyzet igen képlékeny volt. Mint ismeretes, 1918. október 31-ére az őszirózsás forradalom új politikai helyzetet teremtett, és az arisztokrata Károlyi Mihály vezetésével új állami berendezkedés jött létre november 16-án. Károlyi nem túlságosan stabil köztársasági kormánya mindenekelőtt az amerikai elnök, Woodrow Wilson által meghirdetett elvek szerinti békében reménykedett, melynek sarkalatos pontja volt a nemzeti örendelkezés. Mint Károlyi emlékezetesen meg is fogalmazta, „Külpolitikámat a wilsoni elvekre alapítom. Nekünk egy elvünk van: Wilson, Wilson és harmadszor is Wilson [...] Amerikára az a feladat vár, hogy átgyúrja egész Európát, kiirtsa belőle a reváns gondolatát, és olyan békét teremtsen, mely nem hagyja egyetlen nép lelkében sem keserűség fullánkját.”¹ Noha az egyértelmű volt, hogy Magyarországra valamilyen nemű büntetést biztosan kirónak, és a környező utóállamokban felszínre tört új nemzeti öntudat és államszervezés sem kecsgetett semmi jóval, Wilson hatalmas ázsiója és az általa megfogalmazott elvek sok magyarban reményt tápláltak a leendő békét illetően. A magyar politikai vezetés vajmi kevéssé tudta vagy értette, hogy az Egyesült Államokat nem különösebben érdekelte a közép-európai régió és benne Magyarország, és azt sem tudhatták, hogy az emelkedett wilsoni retorika mögött kevés tartalom van. Ehhez járult még az is, hogy Wilson számára a Népszövetség volt az igazán fontos cél, és hagyta magát más ügyekben eredeti álláspontjától eltéríteni csak azért, hogy a Népszövetség útjára indulhasson. Így részben ennek is tulajdonítható, hogy a magyar érdekek csorbultak az eredetileg kinyilatkoztatott amerikai elvekhez képest.²

Az Amerikai Békeküldöttség 1919 legelején útjára indította a Coolidge-missziót pontosan azért, hogy az amerikaiak számára szinte átláthatatlan közép-európai térségből pontosabb értesüléseket szerezzenek. Ez fontos volt, mert az amerikaiak sokszor kénytelenek voltak a britek vagy franciák által megosztott információkkal dolgozni, amelyek messze nem tűntek

* A tanulmány megjelenését támogatta az Eszterházy Károly Egyetem az EFOP-3.6.1-16-2016-00001, „Kutatási kapacitások és szolgáltatások komplex fejlesztése az Eszterházy Károly Egyetemen” projekt keretén belül.

¹ Károlyi Mihály beszéde, *Pesti Hirlap*, 1918. december 31.

² A párizsi békekonferencia irodalma bőséges és folyamatosan megújuló. A két legutóbbi nagyszabású könyv: Walworth, Arthur: *Wilson and His Peacemakers. American Diplomacy at the Paris Peace Conference, 1919*. New York, 1986. és MacMillan, Margaret: *Béketeremtők – Az 1919-es párizsi békekonferencia*. Budapest, 2012., míg magyar szempontból vizsgálva: Cartledge, Bryan: *Mihály Károlyi & István Bethlen: Hungary, London, 2009*. Szintén lásd: Ormos Mária: *Padovától Trianonig. 1918–1920*. Budapest, 1983.; Glant Tibor: *Kettős tükörben: Magyarország helye az amerikai közvéleményben és külpolitikában az első világháború idején*. Debrecen, 2008.

elégésnek vagy pártatlannak fontos döntések meghozatalában. Az amerikai vezetés nem minden alap nélkül gondolta, hogy ezek az országok, nem is szólva az újonnan létrejött országok delegációiról, kivétel nélkül saját politikai érdekeik szerint tájékoztatják az amerikai küldötteseket, és próbálják kihasználni az amerikai presztízszt a rájuk nézve kedvező döntések eléréséhez. Az Archibald C. Coolidge vezette küldöttség székhelye Bécsben volt, s innen indultak útjukra a kis létszámú megfigyelő csoportok Lengyelországba, Csehszlovákiába, Magyarországra, Romániába és a Szerb-Horvát-Szlovén Királyságba. A misszió vegyesen tartalmazott katonai és civil személyeket, akik között voltak egyetemi tanárok (mint maga Coolidge is) vagy ügyvédek. A misszió ugyan hivatalos jellegű, de szigorúan nem diplomáciai küldetés volt; tehát csak megfigyelésre és információgyűjtésre szorítkozhatott. Az összegyűjtött adatokat elemezni kellett, majd Párizsba küldeni az amerikai békedelegáció küldöttjeinek, hogy megpróbálják azokat konstruktív módon felhasználni. Coolidge választotta ki, hogy ki melyik országba utazik, és ő volt hivatott összefogni a társaság munkáját annak érdekében, hogy Párizsba megfelelő időben, mennyiségben és minőségben áramolhassanak a hírek.³

Az előbb említett közép-kelet-európai országok közül Magyarország volt az egyik legneuralgikusabb hely, így Coolidge úgy döntött, személyesen is felkeresi, és ott tölt néhány napot. Tekintettel a körülményekre, mindenképpen találkozni és beszélni akart Károlyi Mihállyal, és első kézből kívánt informálódni a magyar helyzetről, véleményekről és elvárásokról. Magával vitte erre az útra Charles M. Storeyt is, egy fiatal bostoni ügyvédet, aki végül hat héten át maradt Magyarországon, amibe egy tíz napos erdélyi utat is sikerült belesűrítene. Storey az akkori értelmiségi szokásoknak megfelelően naplót vezetett küldetéséről, hogy így örökítse meg a napi eseményeket, a személyeket, akikkel találkozik, illetve benyomásait és tapasztalatait a helyekkel, történelmekkel és személyekkel kapcsolatosan. Érdekes módon korábban és később sem vezetett naplót, legalábbis nincs erre utaló jel, így egyértelműen a történelmi helyzetet átérzve gondolhatta úgy, érdemes lesz papírra vetni a legfontosabb dolgokat. Storey naplóbejegyzései november közepén kezdődnek, és március legelejéig tartanak, amikor visszaérkezett Párizsba. Mivel ezen időszak jelentős részét Magyarországon töltötte, naplóbejegyzései fontos forrásként szolgálnak azt illetően, hogy miként vélekedett ő maga, a Coolidge-misszió más tagjai, illetve szélesebb értelemben az amerikai küldöttek a háború utáni európai helyzetről s azon belül Magyarország állapotáról és a magyarokról, illetve az amerikai politika lehetőségeiről és feladatairól úgy egész Európát, mint a közép-kelet-európai térséget illetően.

A napló mint történelem

A naplóbejegyzések és a részletes naplóvezetés szokása egészen a reneszánsz korra nyúlik vissza, megjelenését összefüggésbe lehet hozni az egyén szerepének felértékelődésével és az ennek nyomán kialakult fokozott önkifejezési igénnyel.⁴ A naplóvezetés azonban igazából a tizenkilencedik század derekától kezdett egyre szélesebb körben elterjedni. A napi dolgok lejegyzése a felsőbb társadalmi rétegek, de különösen a politikusok és diplomaták körében vált elsősorban jellemzővé, noha nem csupán ők vezettek naplót.

³ A Coolidge-misszió történetéhez lásd: Coolidge, Harold Jefferson – Lord, Robert Howard: *Archibald Cary Coolidge: Life and Letters*. Boston – New York, 1932. 192–215.; Magyarics Tamás: *Amerikai missziók a Magyar Tanácsköztársaság idején*. Múltunk, 42. évf. (1997) 4. sz. 3–38.

⁴ Ransel, David L.: *The Diary of a Merchant: Insights into Eighteenth-Century Plebeian Life*. The Russian Review, vol. 63. (2004) No. 4. 596.

A napló mindenképpen élő történelmi lenyomat, hiszen a saját könyvecskéikbe bejegyző emberek friss emlékekből és élményekből merítettek, s az idő sem homályosította el a sok-sok évvel korábban történt eseményeket. Ugyanakkor a napló irodalom is, még ha nem is feltétlenül szépirodalmi mű születik a bejegyzések nyomán. Ezért lehet „bizonytalan műfajnak” nevezni, hiszen valamilyen átmenetet képez „az irodalmi és történelmi írás között, a lejegyzés spontaneitása és a megszerkesztett szöveg reflektálása között, az egyéniség és az események között, szubjektivitás és objektivitás között, a magánszféra és a közsféra között”.⁵ Noha egy napló elolvasásakor természetesen mindig élni kell a szubjektivitás által keltezt torz tükör gyanújával, a napi szinten lejegyzett koresemények általában valóságghűnek bizonyulnak. Ettől függetlenül nem szabad a naplóra mint teljesen hiteles történelmi forrásra tekinteni, hiszen ezek az írások elsősorban „a múlt belső átéléséről szólnak” – tehát csakis szubjektív képet tárnak elénk.⁶ Éppen ezért színezés, nagyítás és tévedés egyaránt része minden ilyen jellegű leírásnak. Ez utóbbi jelenség viszont még a professzionális történelemírásnak is sajátja. Mivel azonban a naplókészítő magának jegyzi le a friss történéseket, nem feltételezzük, hogy szándékosan torzít (noha természetesen erre is vannak példák). Ennek oka, hogy az ilyesfajta tevékenység lényege a pillanat megőrzése és leképezése, így a naplóbejegyzőnek nem áll szándékában és érdekében saját magát becsapni.⁷

Charles M. Storey naplója

Charles Moorfield Storey meglehetősen jól ismert család gyermeke volt. Édesapja, Moorfield Storey (1845–1929) jó nevű, köztudottan liberális politikai és jogi nézeteket valló bostoni jogász volt, aki aktív szerepet vállalt a feketék jogi egyenlőségéért folytatott küzdelemben.⁸ Fia, Charles (1889–1980) a Harvardon végzett, majd jogi diplomájának megszerzése után az Igazságügyi Minisztériumban dolgozott az első világháború végéig. A háború után egy jogi cég tagja lett, ahol a következő hatvan évben dolgozott, egészen élete végéig. Különböző civil szervezetekben volt tag vagy töltött be elnöki, illetve más tisztséget, melyek közül a Harvard Egyetem felügyelői titulusára volt a legbüszkébb, melyet öt éven át mondhatott magáénak.⁹

Charles Storey naplóbejegyzései – amint utalás történt rá korábban – váratlan és egyszerű intellektuális kísérlet volt a mozgalmas és sokszor hektikus mindennapok megőrzésére. A sűrű és feladatoktól hemzsegő napok történései általában késő éjjel, de néha csak egy-két nappal később kerültek lejegyzésre, amikor az események és benyomások még nagyon frissen éltek a szerző emlékezetében. Storey naplóját alapvetően három nagyobb részre lehet osztani. Az első rész a párizsi eseményekkel és az ottani munkájával foglalkozik, s körülbelül hat hét történéseiről ad krónikát. A második rész a Coolidge-misszióban töltött közel két hónapról, rövid bécsi, majd sokkal hosszabb budapesti tartózkodásáról, a harmadik rész pedig erdélyi körútjáról mesél – Storey negyven napot töltött Magyarországon.

Összehasonlítva más, ekkortájt íródott naplókkel, melyeket szintén amerikaiak készítettek, könnyen megállapítható, hogy Storey nyitottabb és előítéletektől mentesebb volt, mint

⁵ Langford, Rachael – West Russel (ed.): *Marginal Voices, Marginal Forms: Diaries in European Literature and History*. Amsterdam, 1999. 8.

⁶ Gyáni Gábor: *A napló mint társadalomtörténeti forrás*. Szabolcs-Szatmár-Beregi levéltári évkönyv, 12. sz. Nyíregyháza, 1997, 25.

⁷ Pritz Pál: *Napló és történelem*. Múltunk, 62. évf. (2017) 1. sz. 4–6.

⁸ Wambaugh, Eugene: *Moorfield Storey (1845–1929)*. Proceedings of the American Academy of Arts and Sciences, vol. 71. (Mar., 1937) No. 10. 552–556.

⁹ Chase, Theodore: *Charles Moorfield Storey*. Proceedings of the Massachusetts Historical Society, Third Series, vol. 92. (1980) 151–156.

számos honfitársa, akik szintén Párizsban vagy a különböző amerikai missziókban dolgoztak. Ezt a vonást Storey minden bizonnyal édesapjától és annak liberális világnézetéből örökölte. Példaként meg lehet említeni a zsidókhöz való viszonyulását. Rendszeresen találkozott zsidó származású emberekkel, míg a Cooldige-misszió tagjaként Közép-Kelet-Európában tartózkodott, de nehéz a kor amerikai felsőbb osztályaira oly jellemző antiszemitizmust szavaiban felfedezni. Néha nemtetszését fejezte ki beosztottja, Davison különböző dolgai miatt erdélyi útjuk alkalmával, de ha összevetjük például Nicholas Roosevelttel zsidókat illető, kifejezetten pejoratív és rendszeresebb megnyilvánulásaiival annak naplóbejegyzéseiben, Storey esetleges kritikai észrevételei kifejezetten tiszteletről és emberszeretetről tanúskodnak.¹⁰

Charles M. Storey Párizsban

Ami a Storey által a párizsi békekonferenciára készülők amerikai küldöttségben előkészítőként végzett munkát illeti, a naplóbejegyzések felettébb érdekesegek. Egyrészt rálátást nyújtanak arra, hogy az információgyűjtésre létrehívott szekció miként működött, milyen belső elmentések jelentek meg, másrészt azt is bemutatják, hogy az amerikaiaknak milyen problémákkal kellett szembenéznük közvetlenül a háború befejezése után és a békekonferencia előkészítésénél, akár saját népes delegációjukat illetően, akár szövetségeseik kapcsán. De a napi bejegyzések számos apróbb történelmi és kulturális aspektusról is lenyomatot készítettek. Ilyen például V. György angol király vagy Woodrow Wilson megérkezése Párizsba, illetve a Belleau-erdei csata (Belleau Wood) színterének megtekintéséről írt sorok. A naplóbejegyzések november 14-én kezdődnek, amikor Storey Svájcból Párizsba érkezett.¹¹ A francia fővárosban személyes kapcsolatban állt az amerikai békedelegáció krémjével (Edward House, Walter Lippmann, Joe Grew, Gordon Auchincloss, Leland Harrison, Allen Dulles, Isiah Bowman, Tasker H. Bliss, William Bullitt, Archibald Coolidge). Ők és mások valamilyen értelemben és fókig mind a napi munkájához szükséges kontaktszemélyek voltak. Egy a saját párizsi munkáját illetően akár céltalannak is tűnő tíz napos időszak után Storeynak felajánlották, hogy legyen a Politikai Hírszerzési Hivatal (Bureau of Political Intelligence) vezetője. Ez a felkérés nagyon hízelgő volt számára, mivel saját bevallása szerint „alig volt bármi más, amit ennél jobban akartam volna”.¹² A munka gyakorlatilag mindenféle lehetséges információ begyűjtését, számtalan memorandum és kérvény olvasását s mindezek elemzését kívánta meg, hogy mindebből egy viszonylag könnyen érthető, a lényegi pontokat kiemelő összefoglaló készüljön, melyet az előkészítő bizottság és a velük kapcsolatban álló amerikaiak hasznosíthatnak. Az ő vezetése alatt álló csoport jelentette meg az amerikai békekonferencia bizottságának rövid élettartamú hivatalos kiadványát (*Official Bulletin*), amely napi, néha naponta kétszer megjelenő, hivatalos információkat és híreket tartalmazó lap volt. Storey úgy érezte, hogy ez a feladat igazán neki való, és nagy energiával látott hozzá a sok munkával járó tevékenységnek.

Storey naplóbejegyzéseiben nemcsak a napi rutinmunkáról és annak jellegéből adódó problémákról lehet olvasni, de több igen pontos meglátás is helyet kapott, ami az első világháború utáni európai viszonyokra és az Egyesült Államoknak helyére vonatkozik. Az egyik

¹⁰ Lásd: Roosevelttel, Nicholas, *A History of a Few Weeks* (kiadatlan kézirat), Box 18, Nicholas Roosevelt Papers, Syracuse University Libraries, Egyesült Államok.

¹¹ A Garrett-misszió tagjaként járt Bernben szeptember 24. és november 14. között, ahol az amerikai és német hadifoglyokról folytak tárgyalások. John W. Garrett a Hollandiába akkreditált amerikai követ volt.

¹² Storey naplóbejegyzése, 1918. november 24. Charles Moorfield Storey Journal, 1918–1919, Massachusetts Historical Society, Boston, United States (a továbbiakban: C. M. Storey Journal)

legélesebb meglátása a kontinentális Európáról az volt, hogy mit is várnak és remélnék az itteni országok – Franciaországot leszámítva – az Egyesült Államoktól. A háborút követő felfordulásban, ahogy Storey magának megfogalmazta, mind a régi, mind az újonnan született és születőben lévő államok úgy tekintettek Amerikára, mint „megmentőre, őrangyagra, határbizottságra és élelmiszerutánpótlásra”.¹³ Számára elsősorban az jelentette a feloldhatatlannak látszó ellentmondást, hogy míg az európaiak általában véve úgy vélték és hitték is, hogy az Egyesült Államok pártatlan, és ebben a szellemben érkeztek képviselői Párizsba – amivel Storey egyetértett; ám ugyanakkor azt is gondolták, az amerikaiak rendelkeznek „politikai éleslátással is”, de Storey szerint ebben „szinte akkora hiányt szenvedünk, ami már egyenesen riasztó”.¹⁴

Az amerikai politikát illetően Wilson elnök 14 pontjáról és általában meghirdetett békeajánlatairól így fogalmazott: „Érzetem, hogy csak sodródunk, és várjuk, hogy az elnök megérkezzen, és konkrét módon megfogalmazza absztrakt elképzeléseit”.¹⁵ Ez kendőzetlen kritikája volt annak, ahogy Storey szerint Wilson a háború utáni helyzet rendezését kívánta megoldani. Meg volt győződve róla, hogy Wilson nem eléggé felkészülten érkezett, és nem volt más, mint „egy Sir Galahad Nyugatról, kezében fakarddal, hogy azzal törje be a mai Európa néhány legkeményebb fejű emberének sisakját”.¹⁶ Storey szerint ez hatotta át az egész amerikai hozzáállást a békekonferencia folyamán, amiből azután a diplomáciában jóval tapasztaltabb európai tárgyalófelek könnyen hasznot húztak. „Tudják, hogy nincsen semmilyen tervünk – írta naplójába –, és ha arra emlékeztető végeredményt kapunk, amiért harcoltunk, akkor gyermekeként megyünk haza boldogan a játékunkkal, de az igazán fontos sikereket ők söpri be.”¹⁷ Egyébiránt az ilyen jellegű megfigyelés nem volt egyedi. Storey számos Párizsban dolgozó honfitársa fogalmazott meg hasonló véleményt Wilson politikai felkészültségét és keresztes hadjáratra emlékeztető módszereit illetően.¹⁸

Storey arról is panaszkodott, mennyire körülményes és nehéz az információgyűjtés úgy, hogy az amerikaiaknak – ellentétben a britekkel, franciákkal és olaszokkal – a kontinensen nem voltak, sokszor éppen a legfontosabb helyeken megfelelő emberek. A kiépített mechanizmust tette ezért felelőssé, amely lassan és csak igen alacsony határfokkal működött, részben a külügyminisztérium miatt, részben a Herbert Hoover vezette Élelmiszerügyi Ügynökség miatt, részben pedig a már említett és a terepen kézzelfogható emberhiány miatt. Emellett kifejezetten zavarta a fejetlenség, a szervezetlenség, de különösképpen saját bizonytalan helyzete a szervezetben, amely egy idő után kifejezetten irritálta. Ez utóbbi különösen a *The Inquiry* Párizsba érkezésekor vált akuttá. Ez volt a Wilson elnökhöz közel álló információs és szervező bizottság, amely számos értelmiségit foglalt magában, és elsőbbséget élvezett más hasonló szervezeti egységekkel szemben, például Storey Hivatalával szemben is, amely kénytelen volt betagozódni a *The Inquiry*-ba. Ez azért is fontos, mert rávilágít, miért akart

¹³ Storey naplóbejegyzése, 1918. november 26., C. M. Storey Journal.

¹⁴ Storey naplóbejegyzése, 1918. november 26., C. M. Storey Journal.

¹⁵ Storey naplóbejegyzése, 1918. december 14., C. M. Storey Journal. Lásd még: Glant Tibor. *A 14 pont története és mítosza*. Külügyi Szemle, 8 évf. (2009) 4. sz. 84–99.

¹⁶ Storey naplóbejegyzése, 1918. december 14., C. M. Storey Journal.

¹⁷ Storey naplóbejegyzése, 1918. december 14., C. M. Storey Journal.

¹⁸ Lásd például Nicholas Roosevelt vagy Jeremiah Smith, Jr. magánvéleményeit: Roosevelt, Nicholas: *A History of a Few Weeks*, (kiadatlan kézirat), Box 18, Nicholas Roosevelt Papers, Syracuse University Libraries, USA, és Jeremiah Smith személyes beszámolója olvasható magyarul: Peterecz Zoltán: *Jeremiah Smith és a magyar népszövetségi kölcson, 1924–1926: Egy jenki pénzügyi ellenőr a Magyar Királyságban*. Debrecen, 2018. 33–50.

annyira Storey az éppen ekkor formálódó Coolidge-misszió tagja lenni: így elkerülhette a párizsi feszültségeket, és olyan munkát végezhetett a terepen, melynek hiányát saját maga korábban annyiszor szóná tette. Naplója szerint december 11-én beszélt először Archibald Coolidge-dzsal a Közép-Európába küldendő csoport tervéről, és mindjárt jelentékenyen hozzá is járult a tervezéshez. Míg ugyanis Coolidge a Balkánon tervezte felállítani a központot, addig Storey Bécsset propagálta, további alközpontok felállításával a környező országokban.¹⁹ Storey ötlete lett a befutó, és még karácsony előtt hivatalos döntés született, miszerint a Coolidge-misszió Bécsben alakítja ki székhelyét, információt gyűjt helyben, az Osztrák–Magyar Monarchia utódállamaiban és Romániában. A küldetésnek, noha hivatalos minőségben utazott, szigorúan csak megfigyelő státusa volt, és még csak jelét sem adhatta, hogy esetleg diplomáciai felhatalmazással rendelkezik. Ezt Storey személy szerint úgy értékelte, hogy a Coolidge-misszió számára így „szinte lehetetlen volt, hogy bármit is véghez vigyen”.²⁰

Charles M. Storey Magyarországon

Végül december 27-én a Coolidge-misszió első fele tizenegy személlyel elindult Bécsbe, amit egy három fővel nagyobb egység követett január 3-án, ez utóbbi különítmény tagja volt Charles M. Storey is. A többnapos út után hamar döntés született, ki melyik országba megy feldehítő munkát végezni. A magyarországi helyzet fontosságára tekintettel Coolidge úgy határozott, személyesen látogat el Budapestre, mert találkozni akart Károlyi Mihállyal, és elsőkézből kívánt tájékozódni a helyi viszonyokról. Magával vitte saját titkárát, Lawrence Martin őrnagyot, aki elsősorban a katonai kérdéseket volt hivatva tanulmányozni, Philip L. Goodwint, E. H. Davison őrmestert, aki írnokként tevékenykedett, egy futárt és Storeyt. Coolidge csak néhány napot tervezett a magyar fővárosban eltölteni, aminek következtében Storeyra maradt (Davisonnal mint beosztottjával együtt) a megfigyelés és az információk begyűjtése Magyarországon a lehető legtöbb csatornából és ezek továbbítása Bécsbe, illetve Párizsba. Storey Magyarország történelmének tanulmányozásával készült az ottani tartózkodásra, és tizenöt órás vonatkozás után az amerikai delegáció január 15-én reggel érkezett meg Budapestre.

A Magyarországon töltött idő a vártak megfelelően igen sűrű és eseménydús volt. A kormány nevében Baloghy Ernő fogadta az amerikaiakat a pályaudvaron, s a beszámolók szerint nagy jelentőséget tulajdonított a delegációnak. Viszontválaszában Coolidge megpróbálta az amerikai semlegesség hangját megütni: „Szívvel köszönjük szíves szavaikat, és minden törekvésünk az lesz, hogy az igazság és méltányosság szellemében járjunk el.”²¹ Az itt töltött néhány nap alatt az amerikai küldöttség a magyar társadalom különböző rétegeinek képviselőivel találkozott. Az így nyert benyomások és értesülések alapján próbálták a lehetőségekhez képest reálisan felmérni, hogy Magyarország milyen helyzetben van, milyen céljai vannak, és ezeket mennyire tudja megvalósítani, illetve mennyire lehet ezeket összhangba hozni a békekonferencia várható határozataival, melyek ekkor még nem körvonalazódtak teljes egészében. Természetesen egyik első útjuk Károlyi Mihályhoz és annak kabinetjéhez vezetett, mint az ország tényleges vezetőihez. Itt beszélgetést folytattak Károlyin kívül az újsütetű miniszterelnökkel, Berinkey Dénessel és a kabinet más tagjaival, például Jászi Oszkárral és

¹⁹ Storey naplóbejegyzése, 1918. december 11., C. M. Storey Journal.

²⁰ Storey naplóbejegyzése, 1918. december 20., C. M. Storey Journal.

²¹ „Amerika politikai és katonai bizottsága Budapestre érkezett”, *Az Est*, 10. évf. 14. sz. 1919. január 16. 3. A *Pester Lloyd* is szinte naponta beszámolt az eseményekről és az amerikai csoport programjáról. Lásd: *Pester Lloyd*, 1919. január 15., 16., 17., 18., 19., 20. és 25.

Buza Barnával. Aznap este Károlyi fogadást adott az amerikai csoport tiszteletére. Storey számára teljesen meglepően a magyar elnök őt szemelte ki egy hosszan tartó magánbeszélgetésre, és a naplőbejegyzések szerint sikerült is elbűvölnie az amerikai jogászt: „Őszinte, becsületes ember benyomását keltette bennem, olyasvalakiét, aki jobbat gondol a világról, mint az megérdemelne; egy idealista”.²² Majd így folytatta Károlyi jellemzését: „...nagyon emberi személy, aki képes vak odaadást ébreszteni másban, ami épp annyira alapul a gyengeségén, mint az erősségén”.²³ Másnap ismert magyar előkelőségek látogatták meg Coolidge-ékat, többek között Teleki Pál, Garami Ernő, Festetics Sándor, amit egy Podmaniczky Sándornál eltöltött ebéd követett, míg este Károlyi rendezett újabb fogadást a tiszteletükre. Nem túlzás azt állítani, hogy a magyar politikai és társadalmi vezetés megróbált közel kerülni és jó benyomást kelteni az amerikai küldöttségben. Coolidge is megilletődött a fogadtatástól. Néhány nappal később édesanyjának írt levelében a következő módon ismertette az itt töltött napok lényegét: „...hektikus, de mégis csodálatos élmény volt. Nemigen vagyok hozzászokva, hogy büszkén ücsörögjek, miközben tíz bankár intéz hozzám beszédet, hogy egy hotelerkélyről tartsak beszédet éljenző diákseregnek, egy elnök adjon a tiszteletemre ebédet (ahova fél óra késéssel érkezem az előbb említett diákok miatt), egy főherceg látogasson meg, és elfoglaljam régóta üresen álló operapáholyát, és felállva kecsesen meghajoljak a közönség tapsvihara közepette – és mindez egy rövid nap leforgása alatt.”²⁴

A következő napok azután hasonló módon teltek: találkozók és beszélgetések vezető személyiségekkel és különböző küldöttségekkel, mint a Magyarország Területi Épségének Védelmi Ligája, a Magyarországi Német Nemzeti Tanács – mindkettő petícióval felvértezve érkezett – vagy egy székely küldöttség. Ez utóbbi társaságot nagyszámú tömeg kísérte és várta az épületen kívül, és Storey először, de nem utoljára hallhatta a székely himnusz magyarországi tartózkodása alatt. Gyors konklúziója érkezésük után, amit az addigi magyarokkal való beszélgetéseire és benyomásaira hagyatkozva alakított ki, a következő volt: „...amennyiben Károlyinak távoznia kell a vezetésből, nem látom, ki vagy kik lennének képesek akár rövid távon is átvenni helyét. Azok közül, akikkel én beszéltem, a szocialisták a legelőrehaladottabbak, és intelligensek is. Úgy tűnik, nekik vannak ötleteik. A többiek csak az érzelmeikre hagyatkoznak.”²⁵ Ez egyben komoly kritikája is volt a magyar arisztokrácia bemutatkozásának; ennek képviselői kevésbé konstruktívan nyilvánultak meg a Storeyval folytatott beszélgetésekben. Coolidge a maga részéről úgy tájékoztatta Párizst magyarországi benyomásairól, hogy noha végig hangsúlyozta, nincsen semmiféle diplomáciai felhatalmazásuk, „nem kerülhettem el [a benyomást], ami itt általános közvéleménynek tűnik, nevezetesen hogy ez az első alkalom, hogy a magyarok a szövetséges hatalmak elé tárhatták nézeteiket, és különösen az Egyesült Államok elé, és elsősorban Amerikára tekintenek úgy mint megváltójukra”.²⁶

Miután január 19-én este Coolidge visszautazott Bécsbe, Storey maradt a *de facto* amerikai vezető Budapesten, és a következő napok gyors egymás utáni találkozók, ebédek, délutáni teázások és vacsorák fergetegét hozták, amit éjszaka a Bécsbe küldendő tudósítások összeállítása követett a hideg szállodai szobában. Storey hamarosan tompultnak is érezte magát a napi zsúfolt program és sokszor megkérdőjelezhető információtömeg ritmusától.

²² Storey naplőbejegyzése, 1919. január 15., C. M. Storey Journal.

²³ Storey naplőbejegyzése, 1919. január 15., C. M. Storey Journal.

²⁴ Coolidge édesanyjának, 1919. január 22., idézi Coolidge–Lord: *Archibald Cary Coolidge*, 210.

²⁵ Storey naplőbejegyzése, 1919. január 17., C. M. Storey Journal.

²⁶ Coolidge a párizsi amerikai küldöttségnek, 1919. január 19., idézi: Coolidge–Lord: *Archibald Cary Coolidge*, 211.

Egyszerűen úgy érezte, „az elme elveszíti rugalmasságát és befogadó készségét”.²⁷ A helyi fizikai és szellemi megpróbáltatások mellé járult, hogy Storey felesége otthon volt várandós harmadik gyermekükkel. Amikor két napra George Creel, Wilson elnök mindenható propagandafőnöke Budapestre látogatott, Storey nem érezte, hogy a dolga egy picit is könnyebb lenne. A Creel-bizottság sokszor excentrikusan viselkedő vezetője ugyanis Storey megítélése szerint nem volt professzionális hírgyűjtő, csak belekontárkodott mások munkájába. Ez a feszültség már Párizsban is tapintható volt. Mivel Storeyt elárasztotta a sok információ, vélemény és pletyka, úgy gondolta, hogy csak az adott nap legfontosabb eseményeit örökíti meg naplójába, de nem jegyzi le személyes benyomásait a magyarokról és Magyarországról. Ettől a technikától függetlenül szerencsére sokszor kiolvasható egyértelmű véleménye az őt körülvevő helyekről és emberekről. Például, amikor a külügyminisztériumból egy bizonyos Székely nevezetű emberrel beszélgetett, a következőt írta naplójába: „Ha az arisztokratáknak csak fele annyi eszük lenne és fele annyi gondolatuk, mint Székelynek, akkor sokra vennék, mert birtokában lennének annak, ami a jelenlegi kormány vezetőiből hiányzik – felkészültség és tapasztalat.”²⁸

Mindenestre, még ha tartózkodott is legszemélyesebb gondolatai bejegyzésétől saját naplójába, nem rejtette véka alá azokat egy Allen Dullesnek írt magánlevélben, aki Párizsban dolgozott az amerikai béke delegáció tagjaként. A hosszú levél, amelyben egyben magyarországi tapasztalatai első két hetének összefoglalását is adta, bőven tartalmaz érdekes passzusokat, különösen, amikor Károlyi személyiségevel és Magyarország jövőbeni helyzetével foglalkozik. Károlyi Mihályt illetően Storey a következő – részben korábbi naplóbejegyzéseivel is egybecsengő – jellemzést írta: „[Károlyi] idealista, egyfajta álmodozó, kínosan becsületes, akiről néhányan úgy gondolják, rossz emberismerő és hajlamos erős akarátú emberek hatása alá kerülni. Személy szerint nagyon megnyerőnek találom őt, jól társalog, és mindannyiunkra mély hatást gyakorolt. Kétség sem férhet mélyről fakadó őszinte meggyőződéséhez erejéhez. Különösen erőteljes személynek találom, aki meglehetősen politikai ösztönről tett tanúbizonyosságot.”²⁹ Noha ez a vélemény sokban megegyezik a naplóbejegyzésekkel, ebben a levélben Storey sokkal összefogottabban és letisztult formában fogalmazta meg véleményét. A kormány egészét politikai és tisztességi szempontok alapján tapasztalatlanoknak és vegyesnek írta le, de azt is bevallotta, hogy a jelenlegi kormány „lehetetlen helyzetben” van, „s nem látom be, hogy milyen más úton haladhatnának, ami nagyobb sikert ígérne a jelenlegi körülmények között”.³⁰ Hibának tartotta, hogy Párizsból nem érkezik egyértelmű jelzés arra vonatkozólag, hogy pontosan milyen lépéseket várnak a Károlyi-kormánytól, amely antant-barát politikát akart folytatni, s mivel ők képviselték egyedül a „haladást és rendet”, Storey meglátása szerint támogatást érdemelnének.³¹ Érdemes megjegyezni, hogy Dulles válaszában úgy fogalmazott, a magyarokat meg kell büntetni múltbéli bűneikért, s ez azért is fontos, mert jól illusztrálja, hogy messze nem volt egységes vélemény az amerikaiak között a béke rendezést illetően. Sokan azok közül, akik személyesen ellátogattak Magyarországra, megengedőbbnek bizonyultak párizsi munkatársaiknál. Storey arra is kitért ebben a levélben, hogy a győztes hatalmak sorozatosan megszegik a fegyverszüneti megállapodást, és azt

²⁷ Storey naplóbejegyzése, 1919. január 22., C. M. Storey Journal.

²⁸ Storey naplóbejegyzése, 1919. február 5., C. M. Storey Journal.

²⁹ Storey Dullesnek, 1919. február 3., Storey, Charles M. 1919, Box 53 Folder 19, Allen W. Dulles Papers; Pubic Policy Papers, Department of Rare Books and Special Collections, Princeton University Library.

³⁰ Uo.

³¹ Uo.

javasolta, hogy „amíg a határkérdés nem rendeződik, Magyarországnak meg kell engedni, hogy polgári ellenőrzést gyakorolhasson a megszállt területeken, különös tekintettel a fegyverszüneti megállapodásban foglaltakra, azon célból, hogy pénzt teremthessen elő, és ideiglenes választásokat tarthasson”.³² Reflektált a magyarok általános hangulatára is, és arra a következtetésre jutott, hogy „a magyarok apátiája” elsősorban a közvetlen háború utáni érzelmeknek volt betudható, köszönhetően „a vereségnek, a jövőt illető reménytelenségnek és bizonyos mértékig annak a kormányzati ígéretnek, hogy ha az emberek befogják a szájukat, az igazságos és jótékony szétosztásnak köszönhetően minden az övék lesz”.³³ Némileg profetikusán hozzátette, „csak Isten tudja, meddig fog ez a helyzet tartani”.³⁴ Számos amerikai megfigyelőhöz hasonlóan, akik a két világháború között véleményt formáltak Magyarországról, Storey is osztotta azt a közkeletű nézetet, miszerint „Magyarország a nyugati civilizáció és a balkanizálódás keresztútján található. A Nyugat keleti védőbástyájává akar válni, de ha eme ajánlatát visszautasítják, a félelem a szlávok [...] vagy a németek kezébe vetheti őket.”³⁵

Storey fontos szerepére utal a következő epizód is. Storey az Egyesült Államokat képviselte, így akarva-akaratlanul is a megmentő ország követének szerepét aggatták rá. Mindenki eszerint fordult hozzá, mindenki az ország sanyarú sorsáról és kilátástalan jövőjéről győzködte, hacsak Amerika nem karolja fel a magyar ügyet, és nem segítkezik egy igazságos béke megalkotásában. Ebben a szellemben jelent meg a *Tózsdei Kurír*ban egy Storeyhoz intézett nyílt levél, aki ekkor éppen Erdélyben tett körutazást, hogy az ottani viszonyokról tájékozódjon. Az írás, amit a *Kurír* szerkesztősége jegyzett, elsősorban az ország esetleges végleges megcsönkítésének a gazdaságra tett negatív hatásáról szólt. Több adatot és okot is felsorakoztatott arra nézve, hogy ha a szomszédos országok kénye-kedve szerint feldarabolják Magyarországot, az gazdaságilag ellehetetlenül, aminek bolsevizmus lehet a vége.³⁶ Ez az eset is jól rávilágít egyrészt az Egyesült Államok vélt párizsi szerepére, másrészt a bolsevik veszély mint politikai érv esetleges hatására.

Charles M. Storey erdélyi útja

Február 10-én este Storey, Davison és a magyar részről összekötőként működő Zerkowitz Emil miniszteri tanácsos elindult Arad felé, hogy a két amerikai megkezdje tíznapos útját Erdélyben, s helyben tájékozódjon az ottani viszonyokról. Ez a térség kritikus volt, mivel katonailag már román ellenőrzés alá került, de nagyszámú magyar és kisebb mértékű szász és zsidó nemzeti kisebbség élt itt. Az útvonal érintette a jelentősebb erdélyi településeket: Arad után Nagyszeben, majd Kolozsvár, Brassó, Sepsiszentgyörgy, Csíkszereda és végül Marosvásárhely következett. Rákóczi-Filep Sándor, a nagyszebeni kormányzótanács megbízottja volt kísérőjük az erdélyi utazás során, aki az egyik magyar napilap szerint „az erdélyi román különválásának egyik legfanatikusabb híve” volt.³⁷ Zerkowitzot a románok visszafordították, mert nem léphetett a megszállt területre magyar kormányzati emberként. A román katonai vezetés a maga részéről nem volt segítőkész, és igyekezett hátráltatni Storey céljait, de az egymásnak feszülésből Storey jött ki győzedelmesen, nem kis részben állampolgárságának köszönhetően. Nagyszebenben találkozott Julius Maniuval, az erdélyi román kormányzó-

³² Uo.

³³ Uo.

³⁴ Uo.

³⁵ Uo.

³⁶ „Koldusok és kalandorok népe”. *Tózsdei Kurír*, 3. évf., 7. sz. 1919. február 15., 1–2.

³⁷ „Látogatás Nagyszebenben”. *Az Est*, 10. évf. 47. sz. 1919. február 23. 3.

tanács elnökével, aki este fogadást adott a tiszteletére. Storey igen kellemetlen helyzetben érezte magát, különösen amikor rövid beszédre kérték fel a pohárköszöntő alakalmából. Nyilván meg kellett őriznie teljes pártatlanságát, és sikerült feltalálnia magát. Mivel aznap éppen február 12-e, vagyis Abraham Lincoln születésének évfordulója volt, a polgárháború hősnéjének szabadságra vonatkozó ideáit hívta segítségül, amelyek általános értelemben mindenkire érvényesek voltak, így sem a román, sem a magyar oldal nem nehezíthetett rá amiatt, hogy a másikat részesítené bármilyen előnyben. Sikerült Maniutól egy olyan dokumentumot is kicsikarnia, hogy utazása során bárkivel is beszélget és bármilyen témában, az illetőnek nem kell félnie attól, hogy utólagosan hátrány éri, amiért őszintén beszél vele. Erre Storeynak nagy szüksége volt, mert csak őszinte vélemények alapján lehetett legalább nagy vonalakban felmérni a bonnyolult helyzetet.

Erdélyi tartózkodása alatt óhatatlanul foglalkoznia kellett a területi kérdés problémájával. Próbálta mindvégig a semleges megfigyelő szemével vizsgálni a helyzetet, és igyekezett szigorúan pragmatikus szempontok alapján véleményt alkotni. A nehéz helyzetre saját megoldási terve az volt, hogy a vita eldöntésére „fel kell osztani a területet egy kelet–nyugati vonallal, amit a Maros folyótól északra húznak meg, majdnem egészen Marosvásárhelyig, utána pedig délkeleti irányba Brassó határáig”.³⁸ Erdély földrajzi látnivalói a következő benyomást tették az amerikai utazóra: „Erdély nagy és grandiózus, szemeimnek pihentető, elsősorban a távolságok miatt, de mogorva, csupasz, és úgy képzelem, bizonyos szempontból szörnyen félelmetes.”³⁹ Ugyanakkor a székely közösség nyers, de őszinte emberek benyomását keltette benne. „Azt kell mondjam – írta egyik naplóbejegyzésében –, hogy a székelyek gondoskodtak róla, hogy szinte otthon érezzük magunkat. Számomra a mi új-angliai lakosainkra emlékeztetnek – van bennük bizonyos egyszerűség, életerő és olyan fokú függetlenség, ami számos esetben már nyakasságnak minősül.”⁴⁰ De politikai nézőpontból már máshogy ítélt az amerikai, különösen néhány kolozsvári interjú után. Az itteni friss benyomásai – és nyilvánvalóan korábbi tapasztalatai alapján is – a következő véleményt fogalmazta meg: „Először is, ezek az emberek nagyon kiengesztelhetetlenek, csökönyösek és szűk látókörűek. Másodsorban teljes mértékben értetlenek az új idők új szavaira, ráadásul a régi királyi rend visszatérésében reménykednek. Végezetül pedig, ami a legszomorúbb, az, hogy nem gondolkodnak. A legtöbb, ami elmondható, hogy a jelenlegi igazságtalanságokon töprengenek, míg egy unalmas és régóta haldokló múltat eszményítene.”⁴¹ Nem is meglepetés, hogy az állandó utazás és megbeszélések magyarokkal, románokkal, szászokkal és zsidókkal kimerítették Storeyt, s nem egyszer a magyarok tömeges megjelenése – az elmaradhatatlan székely himnusz éneklésével – csak fokozta a pártatlanság megtartásának és kinyilvánításának nehézségét egy etnikailag sokszínű térségben. A kulturális közeget is megtapasztalta a bostoni jogász az ételeken át az építészeti és a kézműves termékekig. Nagyon ízlett neki a kürtőskalács, s megcsodálta elkészítését, amiről beszámolt naplójában. Mivel bélyeggyűjtő szenvedélyének a világ ezen részén nem hódolhatott, ezt hímzett ruhaneműk és egyéb tárgyak megvásárlásával pótolta, mint például egy régi erdélyi szőnyeggel, ami leginkább a navahó takarók motívumaira emlékeztette.

Némileg érdekes módon Storey budapesti és erdélyi látogatása nem nyerte el teljesen vendéglátói tetszését. Károlyi amiatt panaszkodott egy másik, néhány héttel később odaláto-

³⁸ Storey naplóbejegyzése, 1919. február 14., C. M. Storey Journal.

³⁹ Storey naplóbejegyzése, 1919. február 15., C. M. Storey Journal.

⁴⁰ Storey naplóbejegyzése, 1919. február 15., C. M. Storey Journal. Új-Anglia az Egyesült Államok észak-keleti része.

⁴¹ Storey naplóbejegyzése, 1919. február 19., C. M. Storey Journal.

gató amerikaiak, hogy Storey túlságosan jó kapcsolatot ápolt a konzervatív elemekkel. Nicholas Roosevelt amúgy a következőképpen jellemezte honfitársát: „...szeles, változékony és képtelen a dolgokat irányítani,” s „teljes hiányát mutatta annak, hogy megértse, hogyan gondolkodik egy európai”.⁴² Komolyabb volt a románoktól érkezett vádaskodás. Mivel Storey román katonai területre kívánt vinni két magyart (amit persze a románok nem engedélyeztek), és a román csapatok erejéről és elhelyezkedéséről kérdezősködött, a románok magyar kémnek tekintették. Ráadásul úgy ítélték meg, hogy Storey aránytalanul sok magyarral beszélt Erdélyben a románok rovására.

A teljesen kimerült Storey végül február 21-én érkezett vissza a magyar fővárosba, ahol mindjárt sűrű jelentéskészítésbe fogott, hogy mielőbb értesíthesse Coolidge-ot és Párizst az erdélyi tapasztalatokról. Két nappal később megjött az utasítás, hogy Bécsen keresztül térjen vissza Párizsba. Utolsó budapesti napján búcsúlátogatások sorozatán vett részt, s ezeken a magyar politikai elit legjelentősebb képviselővel találkozott. Először Apponyi Albertnél volt ebéden, majd Károlyi Mihálynál tett búcsúlátogatást, végül pedig Teleki Pállal találkozott. Károlyit figyelmeztette, hogy ne legyenek túlzott elvárásai a párizsi békekonferencia döntéseit illetően, amire állítólag Károlyi úgy reagált, ha Magyarországot feldarabolják, akkor a Németországgal és Ausztriával való unióban fog gondolkodni.⁴³

A Bécsbe tartó vonaton Podmaniczky Tiborral utazott együtt, aki később félhivatalos küldetésre indult déli irányban. Elvileg zsír utánpótlás beszerzése volt a feladata, de valójában ezt az alkalmat akarták kihasználni Károlyiék, hogy a szerbekkel szorosabb viszonyt építsenek ki. Bécsben Podmaniczky alkalmat kerített arra is, hogy Coolidge-dzsál megbeszélést folytasson, mielőtt Trieszt felé vette az irányt.⁴⁴ Storey utolsó napja Budapesten alkalmat adott arra, hogy összegezze érzéseit, melyekre az elmúlt néhány hónap igencsak rányomta bélyegét: „Elegem volt, és őszintén kimerültem.”⁴⁵ Párizsba tartó útja amúgy rossz előérzettel töltötte el. Úgy érezte, az, „hogy megpróbáljak meggyőzni akárkit is az embereink közül, hogy valamit tenni kellene; hogy a tettek mezejére csábítsam őket; hogy arra összpontosítsanak, amiről igazán fontos beszélni; hogy segítsenek egy volt ellenségnek, akinek nincs ereje saját magán segíteni; és végül, hogy miután sikerül az amerikaiakat rávenni, hogy néhány konkrét lépést kellene tenni, rá tudjuk venni a többieket, hogy ezzel egyetértsenek – ez mind lehetetlennek tűnik”.⁴⁶

Következtetések

Természetesen érdemes eltűnődni azon, ami esetlegesen kimaradt a naplóból. Mi lehetett az, amit Storey nem írt le? Ha kihagyott valamit vagy valakit naplóbejegyzéseiből, azt vajon miért tette? Például, nem feltételezve a szándékos torzítást saját naplóbejegyzéseit illetően, az erdélyi kalandjai során nem tesz említést arról, hogy diplomáciai érzékét sutba dobva a román csapatmozgásokról tájékozódott. Erre a románok a Magyarországról és magyarokkal érkező Storey esetében talán túlságosan is érzékenyen reagáltak, és őt a magyarok fizetett

⁴² Roosevelt: *A History of a Few Weeks*, id. mű.

⁴³ Storey naplóbejegyzése, 1919. február 24., C. M. Storey Journal.

⁴⁴ Podmaniczky Károlyinak, 1919. február 27. In: Litván György (szerk.): *Károlyi Mihály levelezése I. 1905–1920*. Budapest, 1978. 433–435.; Ch. M. Storey levele Coolidge professzorhoz a magyar kormány Jugoszlávia irányában folytatott külpolitikájáról, Bécs, 1919. február 25. In: Hetes Tibor (szerk.): *A magyarországi forradalmak krónikája, 1918–1919*. Budapest, 1969. 135.

⁴⁵ Storey naplóbejegyzése, 1919. február 24., C. M. Storey Journal.

⁴⁶ Storey naplóbejegyzése, 1919. február 24., C. M. Storey Journal.

kémjének gondolták.⁴⁷ Mint láttuk, Károlyi is bírálta Storeyt annak elutazása után néhány nappal egy másik amerikai vendégnek. Ez esetben Storeyt konzervativizmussal vádolta a magyar politikai vezető, aminek az volt az oka, hogy Storey találkozott például Apponyi Alberttal, és úgy vélte, hogy személye a békekonferenciára megfelelő választás lenne.⁴⁸ Az is további kérdés, mennyire volt Storey jó megfigyelő. Természetesen lehetetlen a kérdést teljes biztonsággal megválaszolni, de a rendelkezésre álló dokumentumok alapján azt kell mondani, hogy megfigyelései alapján helyesek voltak mind az Egyesült Államok, mind Magyarország, illetve a magyarok helyzetét tekintve. Egy nyilvánvalóan idegen közegben, ahol mindenki pozitív benyomást próbált tenni rá, az a kérdés is felmerül, mennyire tudott pártatlan maradni, vagy esetleg elfogulttá vált-e. A Magyarországon töltött hetek és az elkerülhetetlen magyar propaganda természetesen hatott Storeyra, s az itt szerzett véleménye bizonyos fokig megerősödött erdélyi útja alatt. Azt viszont túlzás lenne állítani, hogy magyarbarát lett volna. Az áll inkább közel az igazsághoz, hogy túlzónak érezte a már tapasztalható és a valószínűsíthető jövőbeni büntetést, ami Magyarországra várt. A legfontosabb kérdés azonban az, hogy mennyire teljesítette jól Storey a rábízott feladatot. Elsődleges feladata a megfigyelés és tájékoztatás volt: felmérni a helyzetet Magyarországon, majd Erdélyben, és úgy tájékoztatni Coolidge-ot és Párizst, hogy az amerikai béke delegáció ezzel a gyakorlatban tudjon kezdeni valamit. Ami Storeyt illeti, megtette, amit legjobb tudása és belátása szerint megtehetett. Megállapításai nem voltak túlzók, nem volt érezhetően elfogult egyik oldal felé sem, s ha netán tett is kritizálható lépéseket, ezzel nem volt egyedül a Közép-Kelet-Európában tevékenykedő amerikai missziók tagjai között.

Mit lehet leszűrni Charles Storey naplóbejegyzéseiből? Először is megállapítható, hogy figyelemreméltó és unikális anyagról van szó. A Párizsban 1918–1919-ben tevékenykedő amerikaiak közül elég sokan vezettek naplót vagy írtak később könyvet tapasztalataikról. Viszont közülük csak nagyon kevesen látogattak el ekkor Magyarországra, s különösen Erdélybe. Akik eljöttek, azok is általában csak néhány napot tartózkodtak itt. Így azon másfél hónap alapján, amit Storey hazánkban töltött, a korabeli magyar helyzetről többtinformációt tudunk meg, aminek külön jelentőséget ad az, hogy nem magyar szempontú a forrás. Egy amerikai szemével láthatjuk az eseményeket és a szereplőket. Kiderül, hogy az amerikaiak jelentős része pártatlanul viszonyult a térség háború utáni rendezéséhez, de az is nyilvánvaló volt, hogy Magyarországnak büntetés jár. Sokkal inkább a mértéken volt a hangsúly, amit a Magyarországgal határos három újonnan alakult ország, illetve keletről Románia érdekei szerint is kívántak alakítani a győztes hatalmak, ami mögött elsősorban komoly francia támogatás húzódott meg. Hiába volt Storey személyes benyomása összességében pozitív az itt tapasztaltakról, jelentései nem nyomtak sokat a latban, s az amerikai delegáció más, számára fontosabb szempontokra koncentrált, s nem arra, hogy valamilyen módon a magyar etnikai blokkokat egyben tartsa az anyaországgal. Storey leírásai Károlyival tett beszélgetéseiről és erdélyi kalandjairól így is értékes korrajzot és történelmi láttelepet tárnak elénk, tovább árnyalják ismereteinket 1919 első két hónapjáról.

⁴⁷ Roosevelt, *A History of a Few Weeks*, id. mű.

⁴⁸ Roosevelt, *A History of a Few Weeks*, id. mű.

ZOLTÁN PETERECZ

One Hundred Years Ago: Hungary and Transylvania Through the Eyes of an American Officer in January-February 1919

The one hundredth anniversary of the end of World War I and the subsequent peace negotiations inevitably get in the historically limelight. In this fashion, this article will deal with American involvement in Europe, but especially in Hungarian affairs, doing this in the private realm rather than on the official spectrum. American participation was always on the border of official and unofficial, which statement is even more true in the case of the successor countries in Central Europe. A few Americans visited Hungary during the Peace Conference in various capacities. Although their official work has been to a large degree uncovered by historians, their private work still remains elusive. Hence, the diary of such an American officer will shed light on various interesting angles of the American thinking of the era and the relationship between American representatives and various Hungarians of the day. The article will introduce Charles Moorfield Storey's journal, a significant part of which was written during his stay in Hungary and Transylvania in the first few weeks of 1919. Storey was a member of the famous Coolidge Mission, whose headquarters was at Vienna. From here Americans set out to visit and gather information on the various countries in their purview, including Hungary. Based on the diary entries, one can learn about daily work of the Americans at the Paris Peace Conference, the Coolidge Mission, and Storey's experience in Hungary shortly after the conclusion of the war.

BAGI ZOLTÁN PÉTER

Gilbert de Santhilier katonai szolgálata a tizenötéves háborúban*

A 16. századi Habsburg Monarchia népein kívül (osztrákok, magyarok, csehek, morvák, horvátok, dalmátok, szlovákok, rutének, vlahok és uszkokók) II. Rudolf hadseregében szolgálatba álltak a Hódoltságból érkezett szlávok (szerbek, bolgárok és keresztény bosnyákok), birodalmi németek, kozákok, skótok, angolok, németalföldi vallonok, franciák és szép számban lotaringiaiak is. Felmerül a kérdés, hogyan kerültek az utóbbiak a szülőföldjüktől mintegy ezer kilométer távolságra eső Magyar Királyságba, és miért itt vállaltak katonai szolgálatot. Erre – véleményem szerint – három, egymással is szorosan összefüggő indokuk volt. Egyrészt a Sahin-Tóth Péter által „határvidéki nemességnek” nevezett lotaringiai nemesek identitása, nyelve és kultúrája is kettős volt. Karrierjük és felemelkedésük szempontjából két út állt ekkoriban előttük: a Habsburg-család vagy a francia királyok szolgálata. Ennek szabad utat biztosított a lotaringiai lovagság (köznemesség) azon privilégiuma, amely szerint külföldi szolgálatot is vállalhatnak, ha ez nem sérti a hercegség érdekeit.¹ Másrészt a 16. század végének és 17. század elejének Oszmán Birodalom elleni háborúja a presztízs és rangemelés mellett anyagi szempontokból is haszonnal kecsegtető vállalkozásnak tűnt a lotaringiai nemesség körében, hiszen a katonáállítást jó üzlet volt akkoriban. Ehhez ráadásul rendelkezésükre állt jelentős létszámú katonaság is, amely az évtizedek óta tartó németalföldi és francia vallásháborúk miatt Lotaringiában és a hercegség körül állomásozott. A fegyverszüneteket követően ezt a tömegesen szélnek eresztett dologtalan, ám harcedzett zsoldosereget fogadtatta fel a császár a saját szolgálatába. Harmadrészt a keresztes háború eszméjének újraéledését sem zárhatjuk ki a motivációs tényezők közül.² Fernand Braudel szerint

* Tanulmányom a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült. Ügyszám: BO/00010/14/2

¹ Sahin-Tóth Péter: *Egy lotaringiai nemes a „hosszú török háborúban”*: Georges Bayer de Boppard. In: Erdei Gyöngyi – Nagy Balázs (szerk.): *Változatok a történelemre. Tanulmányok Székely György tiszteletére*. Budapest, 2004. 244.

² Niederkorn, Jan Paul: *Die europäischen Mächte und der „Lange Turkenkrieg” Kaiser Rudolfs II. (1593–1606)*. Wien, 1993. 390–391.; Wieden, Brage Bei der: *Niederdeutsche Söldner vor dem Dreißigjährigen Krieg: Geistige und mentale Grenzen eines sozialen Raums*. In: Kroener, Bernhard R. – Pröve, Ralf (Hrsg.): *Krieg und Fried. Militär und Gesellschaft in der Frühen Neuzeit*. Paderborn–München–Wien–Zürich, 1996. 96–97.; Liepold, Antonio: *Wider den Erbfeind christlichen Glaubens. Die Rolle des niederen Adels in den Türkenkriegen des 16. Jahrhunderts*. *Eropäische Hochschulschriften. Reihe III. Geschichte und ihre Hilfswissenschaften. Band 767*. Frankfurt am Main – Berlin – Bern – New York – Paris – Wien, 1998. 125–127.; Sahin-Tóth Péter: *A francia katolikus ligától Kanizsáig. Henri de Lorraine-Chaligny életpályája (1570–1600)*. In: Klaniczay Gábor – Nagy Balázs (szerk.): *A középkor szeretete. Tanulmányok Sz. Jónás Ilona tiszteletére*. Budapest, 1999. 453–465.; Sahin-Tóth Péter: *Lotaringia és a tizenöt éves háború. Századok*, 138. évf. (2004) 5. sz. 1184.; Sahin-Tóth: *Egy lotaringiai nemes*, 243–244.; Sahin-Tóth Péter: *Egy miles christianus a tizenöt éves háborúban. Charles de Gonzague-Nevers Magyarországon*. In:

hívó emberek ezrei álmodoztak arról Európa-szerte, hogy segítenek ízekre szaggatni a szultán három kontinensre kiterjedő hatalmát. Ezért hagyta el például Philippe-Emmanuel de Lorraine, Mercoeur hercege a vervins-i béke (1598. május 2.) megkötése után Bretagne-t, és vett részt a magyarországi harcokban.³

A több mint egy évszázadon keresztül a bécsi Arzenált irányító Santhilier (vagy franciásan Saint-Hilaire) család⁴ első tagja, Gilbert katonai karrierje, bár szintén a Habsburg Monarchiában szerencsét próbáló lotaringiai nemesek közé tartozott, és – mint látni fogjuk – életpályája szorosan összefonódott a tizenöt éves háborúval, korábban kezdődött a Habsburg-család szolgálatában. Először azonban azt kell kiderítenünk, mikor érkezett főhősünk Európa eme szegletébe. Ha hihetünk Wilhelm John és Wilhelm Erben 1903-ban megjelent művének, akkor Gilbert de Santhilier Habsburg Erzsébet (1554–1592) szolgálatába állt, akit 1570. november 26-án vezetett az oltár elé IX. Károly francia király (1560–1574) a mézières-i Notre-Dame d'Espérance templomban.⁵ Mint udvari nemes valószínűleg különböző megbízásokat teljesített a királyné számára. Miután Erzsébet megözvegyült (IX. Károly 1574. május 30-án halt meg a vincennes-i várkastélyban mellhártyagyulladásban), elkíserte őt Bécsbe is, ahová 1576 elején érkezhetett meg.⁶

A következő rá vonatkozó információnk tizenkét esztendővel későbből származik, és már egy megkezdett katonai karrierbe enged némi bepillantást. Santhilier ugyanis 1588 áprilisában az Udvari Haditanácshoz fordult, hogy lovas lövészei (*Archibusier*)⁷ részére ölmet és puskaport (*Kraut und Lot*), valamint elmaradt zsoldjuk kifizetését kérje.⁸ Beadványára a Bécsben működő és a katonai ügyeket irányító kormány szerv április 11-i dátummal válaszolt, ígérve, hogy a teljesíti a kívántakat.⁹ Azt azonban a jelen pillanatban rendelkezésre álló források alapján nem tudjuk megállapítani, hogy pontosan hol szolgálhatott Santhilier, csak feltételezéseink lehetnek. A Pálffy Géza által közreadott, a magyarországi végvárrendszer 1582. évi állapotát bemutató jegyzék szerint lovas lövészek Kassán, Tokajban, Szendrőn, Szatmáron, Érsekújvárbán, Kanizsán és Kőrösön szolgáltak kisebb-nagyobb (általában ötvenfős) létszámban.¹⁰ A felsorolt hét végvár közül Santhilier lovasaival csak a felső-magyarországi végvidéki *Feldobristh*oz tartozókban szolgálhatott. Kijelentésem alátámasztására

Oborni Teréz (szerk.): *Ad Astra*. Sahin-Tóth Péter tanulmányai – Études de Péter Sahin-Tóth. Budapest, 2006. 365–391.

³ Braudel, Fernand: *A Földközi-tenger és a mediterrán világ II. Fülöp korában*. Budapest, 1996. 1296.; Mercoeur magyarországi szerepvállalásáról lásd: Fethrentheil-Gruppenberg László: *Mercoeur lotaringiai herceg magyarországi szereplése*. Hadtörténelmi Közlemények, 38. évf. (1937) 205–234.; Sahin-Tóth: *Lotaringia és a tizenöt éves háború*, 1156–1184.

⁴ Schmedes, Kurt von: *Zur Geschichte der Donauflotte. Sonderabdruck aus den „Mitteilungen aus dem Gebiete des Seewesens“*. Wien, 1914. 28.

⁵ Wurzbach, Constantin von: *Biographisches Lexikon des Kaiserthums Österreich. Sechster Theil*. Wien, 1860. 169.; Khevenhüller-Metsch, Georg (Hrsg.): *Hans Khevenmüller: Geheimes Tagebuch 1548–1605*. Graz, 1971. 59.

⁶ John, Wilhelm – Erben, Wilhelm: *Katalog des k. u. k. Heeresmuseums*. Wien, 1903. 82.

⁷ A lovas lövészekre lásd: Kelenik József: *A kézi lőfegyverek jelentősége a hadügyi forradalom kibontakozásában. A császári-királyi hadsereg fegyverzetének jellege Magyarországon a tizenöt éves háború éveiben*. Hadtörténelmi Közlemények, 104. évf. (1991) 3. sz. 100–104.

⁸ Österreichisches Staatsarchiv (a továbbiakban: ÖStA) Kriegsarchiv (a továbbiakban: KA) Hofkriegsrat (a továbbiakban: HKR) Protokollum (a továbbiakban: Pr.) Expedit (a továbbiakban: Exp.) Band (a továbbiakban: B.) 183. Fol.: 262r. No. 37.

⁹ ÖStA KA HKR Pr. Registratur (Reg.) B. 182. Fol.: 244r. No. 44.

¹⁰ Pálffy Géza: *A magyarországi és délvidéki végvárrendszer 1576. és 1582. évi jegyzékei*. Hadtörténelmi Közlemények, 108. évf. (1995) 1. sz. 160–172.

egy közvetett és egy közvetlen bizonyítékot szeretnék bemutatni. Santhilier 1590. október 1-jén azt az utasítást kapta az Udvari Haditanácstól, hogy két társával, Wolf Ligsalzcal és Anton Stampplal menjenek és foglalják el tisztségüket Felső-Magyarországon.¹¹ A vele együtt felszólított két személy esetében bizonyosak lehetünk, hogy korábban is ezen a végvidéken szolgáltak. Ligsalzot 1588. május 4-én Egerbe, míg Stampot ugyanezen év június 12-én Szendrőbe nevezték ki zászlóssá (*Fähndrich*) az ezekben az erősségekben állomásozó német gyalogos zászlókhöz.¹² Feltételezni tudjuk ez alapján, hogy a nevezett két személyhez hasonlóan Santhilier is Felső-Magyarországon szolgált a tizenöt éves háborút megelőző időszakban. Egy 1591-ből származó protokollum-bejegyzés azonban már minden kételyünket eloszlathatja. Eszerint január 30-án azzal a kéréssel fordult az Udvari Haditanácshoz, hogy utasítsák a felső-magyarországi mustramestereket a vele való elszámolásra.¹³

Miután sikerült tisztáznunk szolgálati helyét, még két fontos megállapítást tehetünk Santhilier-vel kapcsolatban. Egyrészt a ruházatuk színe alapján megkülönböztetett sárga vagy vörös kabátos lovas lövészeknél állt szolgálatban. Ezek az alakulatok már az 1570-es évektől Felső-Magyarországon állomásoztak.¹⁴ Pierre Lescalopier 1574. évi erdélyi utazásáról készített feljegyzései alapján pedig azt is tudjuk, hogy a Kassa környéki falvakba telepített „sárga zubbonyosok százada franciákból és olaszokból áll”.¹⁵

Másrészt nagy valószínűséggel részt kellett hogy vegyen az 1588. október 8-án lezajlott szikszói ütközetben is. Ekkor az Abaúj vármegyei gazdag mezőváros megbüntetésére küldött Kara Ali székesfehérvári bég csapatai csaptak össze a Rákóczi Zsigmond egri kapitány vezette keresztény katonasággal a település határában. Ez utóbbiak között Istvánffy Miklós leírása szerint ott voltak „a szepsi fekete német lovas fegyveresek, s veresek, sárgák Göncről, az köntösök színéről úgy hívatatván, kétszázharmincan menének”.¹⁶ A lovas lövészek derekasan kivették részüket az ütközetből is. Az előretörő keresztény katonaság ugyan az oszmán csapatok ágyúinak tüzetől megzavarodva elkezdett menekülni, ám – és itt újra adjuk át a szót Istvánffynak – „ott szükségkorán az mieinket hatszáz kopjás és a német puskás-lovas, fegyveres serege alkalmas időben megsegítik”.¹⁷ Az ütközetet végül ez a támadás, illetve a Rákóczinak vagy kapitányainak tulajdonított hadicsel döntötte el.¹⁸

De térjünk vissza Santhilier katonai karrierjéhez! Ebben 1590 októberében jelentős változás állt be. E hónap 17-i dátummal ugyanis az Udvari Haditanácstól azt az utasítást kapta, hogy a Győrben állomásozó egyik német gyalogos zászló¹⁹ *hauptmanni* tisztségének betöltésére a császárváros védelme szempontjából kiemelt fontosságú erősségben jelentkezzen.²⁰ Az elhalálozott Octavio Spinola helyét kellett átvennie, ez azonban nem ment

¹¹ ÖStA KA HKR Pr. Reg. B. 185/2. Fol.: 228r. No. 2.

¹² ÖStA KA HKR Pr. Reg. B. 182. Fol.: 66r. No. 15.; ÖStA KA HKR Pr. Reg. B. 182. Fol.: 254v. No. 40.

¹³ ÖStA KA HKR Pr. Exp. B. 186. Fol.: 186r. No. 64.

¹⁴ Kelenik: *A kézi lőfegyverek jelentősége*, 103.; Pálffy: *A magyarországi és délvidéki végvárrendszer*, 160.

¹⁵ Benda Kálmán – Tardy Lajos (szerk.): *Pierre Lescalopier utazása Erdélybe [1574]*. Ford. Benda Gyula – Benda Kálmán – Tardy Lajos. Budapest, 1982. 96.

¹⁶ *Istvánffy Miklós Magyarok dolgairól írt históriája Tállyai Pál XVII. századi fordításában*. (Reprint) Budapest, 2009. 85.

¹⁷ *Istvánffy Miklós Magyarok dolgairól írt históriája*, 87.

¹⁸ *Istvánffy Miklós Magyarok dolgairól írt históriája*, 87.; Hangay Zoltán: *Erdély választott fejedelme – Rákóczi Zsigmond*. Budapest, 1987. 64–76.; Szabó András: *A szikszói csata és propagandája*. Hadtörténelmi Közlemények, 111. évf. (1999) 4. sz. 851–860.

¹⁹ Pálffy: *A magyarországi és délvidéki végvárrendszer*, 166.

²⁰ ÖStA KA HKR Pr. Reg. B. 185/2. Fol.: 237r. No. 22.

zökkenőmentesen. Bár az Udvari Haditanács 1591. január 28-án utasította Santhilier a tisztség betöltésére,²¹ ám valójában erre csak május végén – június elején kerülhetett sor, ugyanis két igen fontos probléma is felmerült: egyrészt rendezni kellett, hogy Santhilier zsoldját mikortól fizessék. Ő maga májusban azt kérte, hogy 1591. március 15-cel visszamenőlegesen kerüljön erre sor.²² Ezt az Udvari Haditanács május 22-én el is fogadta, és egyúttal utasította Gregoróczy Vince magyar *Obrist* helyett, hogy az új *Hauptmann*t minél előbb mutassa be leendő katonáinak.²³

A másik megoldandó probléma Santhilier szállásának kérdése volt. A lotaringiai nemes ebben az ügyben is kéréssel fordult a haditanácsosokhoz.²⁴ Ők pedig – az előző esethez hasonlóan – Gregoróczyznak február 5-én azt az utasítást küldték, hogy a magyar *Obrist* helyettes segítsen megvásárolni Santhilier számára a néhai Spinola hajlékát.²⁵

Az elkövetkezendő időszakban a lotaringiai nemes újabb és újabb kéréseivel ostromolta az Udvari Haditanácsot. 1591. október 14-én ő és a másik zászló *Hauptmann*ja, Martin Laspberger²⁶ azzal fordult a haditanácsosokhoz, hogy havonta 8 tallér húspénzt az élésmesteri hivatalból nyújtsanak számukra. Az Udvari Haditanács tagjai az Udvari Kamarához küldött átiratukban úgy vélték, hogy a két tiszt kérése jogos, és közben akartak járni ügyükben.²⁷

Santhilier ugyanakkor azt is kérte, hogy a zászlókban szolgáló szegény katonák részére is biztosítsanak húspénzt. Kérését azzal támasztotta alá, hogy csak így lehet biztosítani szolgálatban maradásukat és feladataik ellátását.²⁸

A lotaringiai nemes azonban nemcsak saját magáról és katonáiról, hanem lováról, illetve loviról is gondoskodni kívánt. Az Udvari Haditanács október 11-én Urban Schüssent utasította szakvélemény készítésére a Santhilier által felépíttetni kívánt istállóról.²⁹ Ennek elkészültét követően, november 22-i dátummal a lotaringiai nemes immáron azt kérte, hogy az épület kötelezvény ellenében a győri ácsok műhelyénél épülhessen fel.³⁰ Öt nappal később ki is állították az Udvari Haditanácsnál az engedélyt, azzal a feltétellel, hogy a kötelezvény mellé még 60 rajnai forintot is fizessen.³¹ Sajnos arra vonatkozólag egyelőre nincs információ a birtokomban, hogy a két kérvény valamelyike is célt ért volna.

A következő év elején ismét fontos változás történt Santhilier életében. 1592. január 22-én Bécsben meghalt patrónusa, Erzsébet főhercegnő. A lotaringiai nemes azonban nem maradt befolyásos támogató nélkül, hiszen Ernő főherceg (1553–1595) szolgálatába állt. Talán ez is hozzájárulhatott ahhoz, hogy immáron a győri szolgálatnál is nagyobb megbízatásra vágyott. Egy protokollum-bejegyzés alapján tudjuk, hogy 1592 februárjában kérte a maga számára az Udvari Haditanácstól a bécsi városőrség (*Stadtguardi*)³² *hauptmanni*

²¹ ÖStA KA HKR Pr. Reg. B. 187. Fol.: 186v. No. 103.

²² ÖStA KA HKR Pr. Exp. B. 186. Fol.: 221r. No. 47.

²³ ÖStA KA HKR Pr. Reg. B. 187. Fol.: 205r. No. 71.; ÖStA KA HKR Pr. Reg. B. 187. Fol.: 205r. No. 72.

²⁴ ÖStA KA HKR Pr. Exp. B. 186. Fol.: 193v. No. 12.

²⁵ ÖStA KA HKR Pr. Reg. B. 187. Fol.: 187r. No. 13.

²⁶ Pálffy Géza: *A császárváros védelmében. A győri főkapitányság története 1526–1598.* Győr, 1999. 183–256. passim.

²⁷ ÖStA KA HKR Pr. Exp. B. 186. Fol.: 253v.

²⁸ ÖStA KA HKR Pr. Exp. B. 186. Fol.: 254r.

²⁹ ÖStA KA HKR Pr. Reg. B. 187. Fol.: 230r. No. 40.

³⁰ ÖStA KA HKR Pr. Exp. B. 186. Fol.: 262v. No. 69.

³¹ ÖStA KA HKR Pr. Reg. B. 187. Fol.: 235r. No. 87.

³² A városőrségről lásd: Veltzé, Alois (Bearb.): *Die Wiener Stadtguardia. (1531–1741). Nach Originalquellen.* Berichte und Mittheilungen des Alterthums-Vereines zu Wien, Jg. 36–37. (1902) 1–213.

tisztségét.³³ Ezt nem sikerült megszereznie, ám patrónusa szeptember 30-án arról tájékoztatta az Udvari Haditanácsot, hogy Santhilier-t a Francia Királyságba küldte.³⁴ Sajnos egyelőre szintén homály fedi utazásának pontos okát, illetve visszaérkezésének dátumát. Azt azonban tudjuk, hogy 1593 októberében már újra Győrben volt. Ekkora már Hasszán boszniai pasának a horvát területek ellen 1591-től évről évre megújuló támadása helyi konfliktusból a Habsburg Monarchia és az Oszmán Birodalom közötti háborúvá szélesedett.³⁵ Szinán nagyvezír – a Tóth Sándor László által csak rövid „nyitánynak” nevezett – 1593. októberi hadjáratában Veszprémet (október 7.), majd Palotát (október 11.) foglalta el. Ez alatt az alig egy hónapos oszmán hadjárat alatt Ferdinand Graf zu Hardegg győri végvidéki főkapitány megpróbálta mozgósítani a rendelkezésre álló erőket és megszervezni a Dunántúli védelmét. Egyik sem ígértett egyszerű feladatnak Szinán nagyvezír túlerőben lévő seregével szemben. Az október 13-án megtartott haditanácson ennek megfelelően az az egyhangú döntés született, hogy Pálffy Miklós bányavárosi *Obrist* katonáival Komáromnál, míg Zrínyi György dunántúli kerületi főkapitány, Nádasdy Ferenc, Batthyány Boldizsár és Bernhard Leo Gall csapataikkal Győrnél szálljanak táborba, hogy meg tudjanak ütközni az oszmán erőekkel, ha szükség lesz rá. A győri tanácskozás résztvevői ugyanis ekkor még úgy tudták, hogy a nagyvezír Tata vagy Pápa ellen akar vonulni, vagy egy nagyobb portyára küldi katonaságát Alsó-Ausztria irányába.³⁶ Az első híreket követően, amelyek az oszmán főszereg elvonulásáról, illetve a janicsárok és Szinán között keletkezett feszültségről szóltak, Hardegg saját végvidéki csapataival és a hozzá beérkezett vármegyei katonasággal Győrből Komáromba indult, ahová a következő napon meg is érkezett. Október 27-én már az itt felállított táborban kapta azt az információt, miszerint a nagyvezír Budáról elindult Belgrád felé. A győri végvidéki *Obrist* ekkor haditanácsot hívott össze, amelyen döntés született arról, hogy 29-én Székesfehérvár ellen támad a császári- királyi had. A tanácskozást követő napon azonban megváltoztatták a tervüket, és immár Veszprémet akarták megostromolni.

A sereg a kijelölt napon elindult Komáromból, majd egész napos vonulást követően Székesfehérvártól mintegy ötven kilométernyire éjszakai tábort vert. Az itt újfent összehívott haditanácson személyesen is jelen volt Istvánffy Miklós szerint „Hardegg igyekezetiben állandó lévén, s Fejérvár megpróbálásának tanácsit elméjében foglalván”,³⁷ meggyőzte a magyar urakat az egykori koronázó város elleni támadás helyességéről.³⁸

Érdemes itt egy rövid szünetet tartanunk az eseménytörténet leírásában, és visszatérnünk Santhilier-hez. Természetesen a lotaringiai nemes is részt vett katonáival a győri *Obrist* által vezetett hadjáratban, ám zászlója korántsem volt teljes létszámú. Egy-egy ilyen katonai egységnek ugyanis német szokás szerint 300 főből kellett állnia. Ezzel szemben Santhilier egy október 12-én Bécsbe érkezett kérvényében arra panaszkodott, hogy zászlójában már nem szolgál több fegyverforgató nyolcvannál. Ezért kérte, hogy új katonákat és tisztségviselőket toborozhasson Németalföldről. A protokollum-bejegyzés tanúsága szerint a haditanácsosok is sürgetőnek vélték, hogy az elhunyt katonákat minél hamarabb újjal pótolja. Engedélyezték tehát számára, hogy toboroztasson, az újonnan felfogadottakat pedig késedelem nélkül Győrbe kellett vinnie. A szabadon maradt tisztségviselői helyek betöltését illetően a

³³ ÖStA KA HKR Pr. Exp. B. 188. Fol.: 181v. No. 32.

³⁴ ÖStA KA HKR Pr. Exp. B. 188. Fol.: 230r.

³⁵ Tóth Sándor László: *A mezőkeresztesi csata és a tizenöt éves háború*. Szeged, 2000. 63–83.

³⁶ ÖStA Haus-, Hof- und Staatsarchiv (HHStA) Hungarica (H) Allgemeine Akten (AA) Fasc.: 125. Fol.: 101r.

³⁷ *Istvánffy Miklós Magyarok dolgairól írt históriája*, 132.

³⁸ ÖStA HHStA H AA Fasc.: 125. Fol.: 101v-102v.; Tóth: *A mezőkeresztesi csata*, 140.

döntést Mátyás főhercegnek engedték át.³⁹ A hadjárat megindulása azonban nem adott lehetőséget arra, hogy a toborzást elkezdje, így katonáival ő is Székesfehérvár felé menetelt. A város Beslia nevű külvárosának megtámadásában valószínűleg részt vett egységével, mivel azonban név szerint nincs megemlítve, így nem lehet kideríteni, hogy a harc melyik fázisában kapcsolódtak be. Hardegg 1593. november 6-án írt jelentéséből kiderül, hogy a magyar vármegyei darabontok mellett német gyalogosok is részt vettek az október 31-ről november 1-jére virradó éjszaka megindított rohamban. Majd már fényes nappal a győri főkapitány maga állt meg nem nevezett gyalogzászló élére, hogy segítséget vigyen a támadóknak. Hamarosan azonban belátta, hogy megfelelő tűzéréség nélkül lehetetlen tovább folytatni a küzdelmet, így itt leállította az ostromot. Közben Huszár Péter pápai kapitány jelentette, hogy az Ingoványi nevű külvárost a rábizott magyar darabontokkal sikeresen elfoglalta, és erősítést kért a támadás folytatásához. Hardegg hosszas győzködést követően ráállt, hogy két ágyút és kétszáz német gyalogost küldjön megsegítésére, azzal a feltétellel, hogy éjjelig folytathatja a harcot, és ha addig nem ér el eredményt, vonuljon vissza a főerőkhöz. Végül ez utóbbi történt. A székesfehérvári rajtaütés tehát nem járt sikerrel.⁴⁰

A fehérvári bégnek sikerült értesítenie a budai beglerbéget a keresztény sereg Székesfehérvár elleni támadásáról. Ez utóbbi a rendelkezésére álló végvidéki és portai katonaság egybegyűjtését követően a város felmentésére indult. Eközben „Harmadik napján Mindszent havának Prainius Erasmus [Erasm Braun], komáromi kapitány s tábornester az ő népével visszamenni kezdte, s majd mind az egész gyalogság s az tábori eszközöknek nagy hosszú renddel lévő száma utánaméne, [...] úgylahogy az táborhelyen csak igen kis gyalogsereg és nyolc- vagy kilencezer lovasok alig hagyatnának. [...] Az strázsán állóktól megizentetik, hogy ők éjjel szorgalmatos vigyázásokban az budai úton gyakor tüzeket láttak volna, s az ellenség agárit is, [...] s immár virradatkor az hadat megindulni láttatnék.”⁴¹

Hardegg november 7-i jelentése szerint, amikor a hírt meghallotta, azonnal kilovagolt a táborból, hogy szemügyre vegye az ellenséges mozgást. Ekkor még úgy vélte, hogy csak a székesfehérvári bég lehet két- vagy háromszáz katonájával. Csakhamar rájött azonban tévedésére, így összehívta a táborban maradt urakat a helyzet megtárgyalására, s annak eldöntésére, hogy vállalják-e az összecsapást. Egybehangzóan az ütközet megvívása mellett döntöttek. (Főként Pálffy szorgalmazta ezt.) Hardegg pedig késedelem nélkül harcrendbe állította katonáit a következő módon: a bányavárosi *Obristot* katonáival a baloldalra rendelte, Nádasdy, Zrínyi és Batthyány csapatait középre, míg saját egységeit a jobb szárnyra. Santhilier és gyalogosai is a harcrend eme részére nyertek beosztást.⁴² Végül a keresztény sereg győzelmével zárult az ütközet. Ebből csak azt a részt szeretném most bemutatni Istvánffy műve alapján, amely a lotaringiai nemesre és zászlójára vonatkozik. Eszerint „jobb kéz felől, mely az ellenségnek bal felől való, azonképpen Hardegg s az ausztriai lovasok is, és az győri s pápai seregek vitézül forgódnak vala az ellenség gyalogi ellen. Mely harcon egy kegyetlen gyalogrendben való török Hardeggnek az szárán nagy sebet ejte, kétség nélkül elvágta volna az szára csontját, ha egy üreg vasszerszámmal, mellyel az puskát porral szokták megtölteni,

³⁹ ÖStA KA HKR Pr. Exp. B. 190. Fol.: 295v.

⁴⁰ ÖStA HHStA H AA Fasc.: 125. Fol.: 103r-106r.; ÖStA HHStA H AA Fasc.: 125. Fol.: 111r-112r.; ÖStA KA Alte Feldakten (AFA) 1593-11-1 1/2; Gömörö Gusztáv: *A pákozdi csata 1593. november 3-án. Hadtörténeti Közlemények*, 9. évf. (1896) 455-457.; Tóth: *A mezőkeresztesi csata*, 140-141.; *Istvánffy Miklós Magyarok dolgairól írt históriája*, 132-134.

⁴¹ *Istvánffy Miklós Magyarok dolgairól írt históriája*, 135.

⁴² ÖStA HHStA H AA Fasc.: 125. Fol.: 112v-113r.; ÖStA KA AFA 1593-11-1 1/2.; Gömörö: *A pákozdi csata*, 459.

szekernyében történet szerint dugván, meg nem mentette volna. Az pedig az törököt Hagery Zsigmond [Siegmond Hager] és Santolér Gilbert, Burgundiából való, amaz egy győri lovas német seregnek, emez pedig más sereg hadnagy, megölvén az ellenséget, megoltalmazák.”⁴³

Santhilier tehát ott volt Székesfehérvár megtámadásánál, majd részt vett a város felmentésére érkezett oszmán sereggel vívott ütközetben is. Ám a magyarországi hadszíntért nem sokára elhagyta. Ernő főherceg jóvoltából ugyanis újabb megbízást kapott. II. Rudolf legidősebb öccsét II. Fülöp spanyol király Németalföld helytartójává nevezte ki. A főherceg még ugyanezen év végén elindult Brüsszelbe, ahová 1594 nyarán nagy pompával vonult be, és kíséretének egyik tagja kamarásként a lotaringiai nemes volt.⁴⁴ Ernő főherceg azonban az őt kínzó súlyos betegségek következtében 1595. február 22-én meghalt.⁴⁵ Santhilier patrónusa halála után nem hagyta el Németalföldet, ahol valószínűleg újra megmutathatta katonai képességeit, hiszen IV. Henrik francia király (1589–1610) 1595. január 17-én hadat üzent II. Fülöp spanyol uralkodónak (1556–1598). Nem tudjuk pontosan, hogy Santhilier meddig maradt Nyugat-Európában, és az sem tisztázott még, hogy a németalföldi spanyol seregben vagy a Katolikus Liga haderejében harcolt-e. Számomra az utóbbi tűnik valószínűbbnek, s hogy Jean T'Serclaus de Tilly mintájára ő is Mercoeur herceggel tért vissza a Magyar Királyságba. Feltételezésem alátámasztására azonban csak egy közvetett bizonyítékot tudok megemlíteni, amely egyben hosszú időt követően Santhilier első említése is. Az Udvari Haditanács protokollumában ugyanis 1600. szeptember 28-i dátummal azt a bejegyzést találjuk, hogy Santhilier-t Mercoeur herceg 300 kürasszírja mellé rendelik biztosként.⁴⁶

A Magyar Királyságba való visszatérését követően 1601-ben a lotaringiai nemes szerencsésillaga magasra emelkedett. Három fontos tisztség elnyerésében is részesült ugyanis. Egyrészt Ernő főherceg után Mátyás főherceg is felvette kamarásai közé. Ez a cím biztosította számára az állandó udvari jelenléte. Másrészt ennek is köszönhetően még ugyanebben az évben a Habsburg-család mindenkor hadba vonuló tagjának kíséretére, védelmére kiállított úgynevezett *Hoffahne* marsalljának helyettesévé (*Leutnant*) is kinevezték. Harmadrészt július 22-i dátummal az Udvari Haditanács kiállított a részére egy *Bestallungot*, azaz kinevező iratot, amelynek értelmében átvette a bécsi Arzenál irányítását (*Arsional Hauptmannschaft*).⁴⁷ A haditanácsosok döntését nyolc nappal később az uralkodó is jóváhagyta,⁴⁸ majd augusztus 28-án megkapta a tisztség feladatait felsoroló instrukciót is.⁴⁹ Eszerint a parancsnoksága alá tartozó Arzenál legfőbb feladata az volt, hogy hajókat és a hajózáshoz szükséges eszközöket építsen, illetve gyártson. Neki kellett felfogadni a megfelelő szakembereket és beszerezni a szükséges nyersanyagot.⁵⁰

⁴³ Istvánffy Miklós *Magyarok dolgairól írt históriája*, 135.

⁴⁴ Kurtze und eigentliche Beschreibung 1594. *Khevenmüller: Geheimes Tagebuch*, 215. Ernő főherceg 1594. június 2-án kérte felmentését a győri szolgálat alól. Hardegg pedig augusztus 13-án kérte pótlását az Udvari Haditanácstól. ÖStA KA HKR Pr. Exp. B. 192. Fol.: 368r. No. 8.; ÖStA KA HKR Pr. Exp. B. 192. Fol.: 184v. No. 35.

⁴⁵ *Khevenmüller: Geheimes Tagebuch.*, 221–222.; Hamman, Brigitte: *Habsburg lexikon*. Budapest, 1988. 75.

⁴⁶ ÖStA KA HKR Pr. Reg. B. 205. Fol.: 284v. No. 207.

⁴⁷ ÖStA KA Bestallungen (Best.) 698/1601.; Schmedes, Kurt von: *Zur Geschichte der Donauflotte. Sonderabdruck aus den „Mitteilungen aus dem Gebiete des Seewesens.“* Wien, 1914. 28.

⁴⁸ ÖStA KA HKR Pr. Exp. B. 206. Fol.: 341r. No. 80.

⁴⁹ ÖStA KA HKR Pr. Reg. B. 207. Fol.: 304r. No. 155.

⁵⁰ Schmedes: *Zur Geschichte der Donauflotte*, 28–30.

A nagy szaktudást és szervezőkészséget feltételező poszttól azonban térjünk vissza ismét a hadszíntérre, hiszen Santhilier a *Hoffahné*ba történt kinevezése miatt részt vett a keresztény főserg 1601. évi hadjáratának egy részében is. Mátyás főherceg ugyanis csak szeptember 20-án, tehát aznap, amikor a Mercoeur herceg vezette sereg elfoglalta Székesfehérvárt, indult el Bécsből a Magyar Királyságba, ám a kíséretéül és testőrségéül szolgáló katonaságot már két nappal korábban Győrbe küldte. A császárváros védelme szempontjából stratégiai fontosságú erődvárosból szeptember 26-án indult tovább a mellé rendelt katonákkal és az utánpótlást szállító több száz szekérrel. A keresztény táborba történő megérkezését követően nem sokkal azonban a Jemisci Hasszán nagyvezír vezette oszmán főserg is megjelent Székesfehérvár környékén, hogy visszafoglalja a Buda védelme szempontjából stratégiai fontosságú várost. A két szembenálló sereg október 10-e és 15-e között három alkalommal csapott össze egymással.⁵¹ Most csak ez utóbbi Santhilier-re vonatkozó eseményeit szeretném bemutatni. A nagyvezír, miután jobbszárnyának támadása kudarccal végződött, balszárnyának parancsnoka pedig nem volt hajlandó harcra avatkozni, a centrumban álló katonaságának rohamot rendelt el. Ennek következtében csapatai a Pernhausen ezredre zúdultak. Igyekeztek *terciójukat* megbontani, és már néhány katonát le is kaszaboltak közülük, amikor a főherceg saját *Hoffahné*jával és néhány máshonnan összeszedett lovassal felmentésükre indult. Az ellentámadás jól sikerült, hiszen az oszmán csapatokat sikerült visszaszorítani. A további küzdelmeknek a lassan leereszkedő sötétség vetett véget. A keresztény sereg mindaddig harcrendben állt, míg az oszmán csapatok el nem hagyták a szentgyörgyi mezőt, majd ezt követően maguk is visszavonultak a már korábban a közelben kijelölt éjjeli táborba, ahonnan egyszerre segíthették a székesfehérvári őrséget, és fenntarthatták a kapcsolatot Győrrel, Palotával és Veszprémmel.⁵²

A *Hoffahne* támadásában és a közelharcban részt vett Santhilier is: kilőtték alóla a lovat, majd egy ellenséges lovas kopjával megsebesítette a nyakán, ezt követően a jobb karján és a mellvértjén is több vágás érte.⁵³

Sebesüléseiből azonban szerencsésen felépült, és a következő évben újabb rangos tisztség betöltésével bízta meg az Udvari Haditanács: 1602. augusztus 1-jén a dunai *Armada* kapitányává nevezték ki.⁵⁴ A folyami hajóhadnak a császári-királyi hadvezetés azt a feladatot szánta, hogy a hadsereg számára élelmiszert, muníciót és tüzérségi eszközöket szállítson, ostromok alkalmával a víz felől tűz alatt tartsa a falakat, támogassa a szárazföldi katonák rohamát, hárítsa el az oszmán flottilla ellentámadásait, illetve portyáit, segítse a csapatok partváltását, akár átszállítással, akár hajóhíd készítésével és védelmével.⁵⁵ Ennek az igen szerteágazó feladatnak az ellátásához – mint ahogyan Santhilier *Bestallungjából* kiderül – 1602 augusztusában két gálya, egy fregatt, valamint negyven felfegyverzett naszád és sajka

⁵¹ ÖStA KA AFA 1601-13-1.; Gömörly Gusztáv: *Székesfehérvár visszavétele 1601-ben és újbóli elvesztése 1602-ben*. Hadtörténelmi Közlemények, 5. évf. (1892) 610–617.; Tóth: *A mezőkeresztési csata*, 334–340.

⁵² ÖStA HHStA H AA Fasc.: 140. Fol.: 32r-35v.; ÖStA HHStA H AA Fasc.: 140. Fol.: 55r-57r.; ÖStA KA AFA 1601-13-1.; Tóth: *A mezőkeresztési csata*, 337–338.; Ortelius, Hyeronimus Augustinus: *Chronologia oder Historische Beschreibung aller Kriegsempörungen und Belagerungen in Ungarn auch in Siebenburgen von 1395. Nürnberg, 1602*. Budapest, Pytheas Kiadó 2002 (reprint). 205v-206r., *Istvánffy Miklós Magyarok dolgairól írt históriája*, 383–384.

⁵³ ÖStA KA AFA 1601-13-1.; Österreichische Nationalbibliothek (ÖNB) Codex (Cod.) 8974. Fol.: 682r-682v.; Gömörly: *Székesfehérvár visszavétele*, 616.; Ortelius: *Chronologia*, 206r.

⁵⁴ ÖStA KA Best. 724/1602.

⁵⁵ Schmedes: *Zur Geschichte der Donauflotte*, 18.

állt rendelkezésre.⁵⁶ A lotaringiai nemes hamarosan be is bizonyíthatta rátermettségét. A császári-királyi hadvezetés ugyanis 1602-ben (újra) kísérletet tett Buda elfoglalására. Ekkor a sereg vezetésével az uralkodó *General Obrist-Feldmarschall* rangban Mansfeld „iskolájának egy másik tanítványát”, Hermann Christoph von Russwormot bízta meg, aki németalföldi és magyarországi hadi tapasztalatai alapján szintén nemcsak a szárazföld, hanem a víz felől is ostromolni kívánta az erősséget. Ezért Santhilier vezetésével az Armada is csatlakozott a keresztény főserceghez. A lotaringiai nemes szeptember 26-án indult útnak Bécsből két gályával, egy fregattal és tíz tarackkal felfegyverzett sajkával. A hajóhadhoz Győrben és Komáromban további tíz sajka, valamint az Eörsy Péter vezette királyi naszádosok is csatlakoztak.⁵⁷ Az ostrom legelején, október 3-án császári-királyi katonák hajókról és a szárazföld felől is megtámadták a Vízivárost, a két gálya pedig összesen harminc ágyújával támogatta Karl Ludwig Graf von Sulz 300 vallonja és a hozzájuk csatlakozott önkéntesek rohamát. A sikert követően a Budát Pesttel összekötő hajóhidat semmisítették meg a romboló fregatt segítségével, amelyet kilenc sajka vontatott. Istvánffy így örökítette meg ezt művében: „...az hajócska is, a Lotharingus mesterségével mely csináltatott, az vízen hadakozóktól és a víz alá folyástól és szelektől segítettvén, az hídhöz vitetették, és az szerencsés sebességgel középben általszakajtja úgy, hogy az, elhánytván az ellenségtől, elvételtnek láttaik vala lenni egyik városból a másikba való menetel.”⁵⁸ Október 5-én pedig a keresztény csapatok szintén kombinált szárazföldi és vízi támadással foglalták el Pestet. Így immáron a Duna mindkét oldaláról, a közben szintén megszállt Gellért-hegyről, valamint a folyamról is lövettethette Russworm Buda falait. Október 16-án Adolf von Althan ezredének gyalogosai hajókról intéztek támadást az itt emelkedő vízi rondella ellen, amely az erősség alatti kikötőt fedezte. Ahogyan Ibrahim Pecsevi fogalmazott történeti munkájában: „Ha ez nincsen, a sajkáknak megállóhelye sem lett volna, s a Pest alatti hadseregtől [az oszmán felmentő had – B. Z.] Budára és Budáról a hadsereghez senki sem mehetett volna, szegény pestiek sem szabadulhattak volna meg, és Buda is biztosan elvész.”⁵⁹ Az akció azonban nem járt sikerrel, és csak négy sajka került a császári-királyi csapatok kezére;⁶⁰ maga az ostrom pedig sikertelenül végződött.

Bár az Udvari Haditanács a mezei szolgálatért járó zsold kifizetésére utasította az Udvari Kamarát 1603. március 29-én,⁶¹ ám arra vonatkozóan egyelőre nincs adatunk, hogy ebben az évben Santhilier részt vett-e hadműveletekben. (Csak azt tudjuk, hogy az Arzenál munkáját irányította.)

A következő évben azonban két újabb nagy megtiszteltetés érte. Egyrészt az alsó-ausztriai rendek az indigenált, azaz honfűsített és a *Ritterstand*ba besorolt Santhilier-t jelölték az

⁵⁶ ÖStA KA Best. 724/1602.

⁵⁷ Oertel, Hieronymus: *Ortelius Redivivus et Continuatus...* Nürnberg, 1665. 321.

⁵⁸ *Istvánffy Miklós Magyarok dolgairól írt históriája*, 397.

⁵⁹ *Pecsevi Ibrahim tarikhjából*. In: Szekfű Gyula (szerk.): *Török történetírók. III. kötet (1566–1659)*. Budapest, 1916. 169.

⁶⁰ ÖStA KA AFA 1602-13-1.; ÖStA HHStA H AA Fasc. 142. Fol.: 3r-9r.; ÖStA HHStA H AA Fasc. 142. Fol.: 15r.; Szentkláray Jenő: *Dunai hajóhadak története*. Budapest, 1885. 200–204.; Veress Endre: *Buda és Pest 1602–1603-iki ostroma*. Hadtörténelmi Közlemények, 11. évf. (1910) 57–58., 60.; Sugár István: *A budai vár és ostromai*. Budapest, 1979. 146–152.; Csonkaréti Károly: *Hadihajók a Dunán*. Budapest, 1980. 69.; Tóth: *A mezőkeresztesi csata*, 353.; *Istvánffy Miklós Magyarok dolgairól írt históriája*, 397.

⁶¹ ÖStA KA HKR Pr. Exp. B. 210. Fol.: 62r. No. 65.

általuk felfogadandó lovasság vezetőjének.⁶² Végül nem ő vehetett át *Bestallungot*, ám maga a jelölés is kifejezte megbecsülésüket. Másrészt 1604. szeptember 9-én a 300 német lovashól álló *Hoffahne* vezetését bízták rá, de úgy, hogy a poszthoz járó udvari marsall (*Hofmarschall*) kinevezést nem kapta meg.⁶³ Egy a *Fuggerzeitung*okban található november 5-i jelentés alapján tudjuk, hogy ismét a magyarországi hadszíntéren volt. A beszámoló elküldését megelőző napokban ugyanis 400 tatár állítólag azzal a szándékkal kelt át a Dunán, hogy a Győrből Bécsbe visszautazó Mátyás főhercegen rajta üssenek. Amikor azonban megtudták, hogy a császárváros helyett az esztergomi keresztény táborba érkeztek meg, feldúltak két falut, rabláncra fűzték ezek hatvan lakóját, és elhajtottak harminc marháat is, majd Rajka környékén letáboroztak. Amikor erről Santhilier tudomást szerzett, a *Hoffahnéval*, Hans Christoph Urschenbekh a testőr lovas lövészekkel,⁶⁴ valamint 200 huszárral és hat ágyúval utánuk indult. A tatárok azonban hírt kaptak az ellenük küldött keresztény csapatokról, és megpróbálták elmenekülni. Mintegy harminc kilométer megtétele után magukat már biztonságban érezték, és újra felverték sátraikat. Santhilier és Urschenbekh azonban erről is értesült, és elhatározták, hogy rajtaütnek táborukon. A támadás teljes sikerrel zárult: bár néhány tatár megpróbált ellenállni, a többség hamar elmenekült a közeli erdőbe, a fogságba vetett keresztényeket és az elhajtott marhákat pedig a császári-királyi lovasok kiszabadították.⁶⁵

Santhilier tehát magyarországi katonai szolgálatának is köszönhetően megteremtette annak lehetőségét, hogy családja beépüljön a Habsburg Monarchia elitjébe, és több mint egy évszázadon át szolgálja az uralkodókat II. Rudolftól egészen III. Károlyig. Meg kell jegyezni azonban, hogy életútja és familiájának sikeressége nem egyedülálló. Gondoljunk csak a szintén Habsburg Erzsébet kíséretében Bécsbe érkező Alfonso Montecuccolira, aki katonaként és diplomataként is sokat tett a Habsburg-családért. Ez pedig később Ernesto nevű fia és távoli rokona, Raimondo Montecuccoli számára jelentett kiváló ajánlólevelet a bécsi udvarba.⁶⁶

ZOLTÁN PÉTER BAGI

Gilbert de Santhilier's Military Service During the Long Turkish War

Beside the peoples of the 16th-century Habsburg Monarchy (Austrians, Hungarians, Czechs, Moravians, Croats, Dalmatians, Slovaks, Ruthens, Vlachs and Uskoks), Rudolf II's army included Slavs from the Ottoman-ruled territories (Serbs, Bulgarians and Christian Bosniaks), imperial Germans, Cossacks, Scots, Englishmen, Walloons, Frenchmen, and many Lotharingians as well. This final group was referred to as "borderland nobility" by Péter Sahin-Tóth, as they had a dual identity, language, and culture. Regarding their career and advancement, they had two choices: serving either the Habsburg family or the French kings. From

⁶² Stangler, Gottfried: *Die niederösterreichischen Landtage von 1593 bis 1607. Dissertation zur Erreichung des Doktorgrades an der philosophischen Fakultät der Universität Wien*. Wien, 1972. 268.

⁶³ ÖStA KA Best. 793/1604.

⁶⁴ ÖStA KA Best. 783/1604.

⁶⁵ ÖNB Cod. 8975. Fol.: 343v.

⁶⁶ Bagi Zoltán Péter: *Alfonso Montecuccoli a Habsburg-család szolgálatában (1570–1598)*. Aetas, 30. évf. (2015) 3. sz. 37–50.

among the Lotharingians who arrived at the Hungarian theatre of the Long Turkish War (1591-1606), my paper intends to present Gilbert de Santhilier's military career, including his connections, his efforts and his proficiency in ground and naval warfare.

BENE KRISZTIÁN

Egy lovagias lázadó

*Raoul Magrin-Vernerey katonai pályafutása
a Mediterráneum vonzásában**

Franciaország új- és legújabbkori története során rendkívül szoros kapcsolatokat épített ki a Mediterráneum térségével, amelynek egy részét saját fennhatósága alá is vonta. Ennek során számos fegyveres konfliktusra került sor, amelyekben a legkülönbözőbb származású és hátterű katonák harcoltak a francia érdekekért. A nagy karriert befutott különleges egyéniségek közül sok szempontból kiemelkedik Raoul Magrin-Vernerey (Monclar), nem csupán azért, mert a francia gyarmatbirodalom számos pontján és azon kívül is számtalan sikeres katonai és közigazgatási megbízatást hajtott végre, miközben végigjárta a fegyveres erők ranglétrájának szinte minden fokát, hanem azért is, mert ez a hazánkban méltatlanul kevésbé ismert katonatiszt Budapesten született, és nagy valószínűséggel (mint ahogy arra a későbbiekben kitérünk) részben magyar származású volt.

Ebből kifolyólag a jelen tanulmány keretei között arra teszünk kísérletet, hogy bemutassuk ennek a különleges pályafutást maga mögött tudható katonának az életútját, aki érdemben hozzájárult a francia nagyhatalmi tervek megvalósulásához.

Az Osztrák–Magyar Monarchiától az első világháborús francia harcmezőig

Raoul Charles Magrin-Vernerey 1892. február 7-én született Budapesten.¹ Édesanyja, Anne Magrin francia nevelőnőként dolgozott Bécsben,² de mint a leendő főtiszt születési anyakönyvi kivonata is bizonyítja, Budapesten is rendelkezett állandó lakhellyel (Bercsényi utca 3.). Anne szülei a születési anyakönyvben magyarosan Magrin Martial és Vernerey Mária néven szerepeltek. Keresztszülőkként Magrin Antal konzul és Magrin Constantia konstantinápolyi lakosok szerepelnek, a megjegyzés rovatban pedig a franciaországi Doubs megyei Dompriel település nevét adták meg.³ Csakúgy, mint a különböző visszaemlékezések, ez az okirat is törvénytelen gyermekként hivatkozik Magrin-Vernerey-re, aki édesanyja családneve mellett anyai nagyanyja családnevét is megkapta. Az apa hiányára a visszaemlékezések különböző magyarázatokkal szolgálnak. A katonai pályafutásának szentelt monográfia szerzője szűkszavúan csupán annyit jegyez meg, hogy egy magyar gróf gondoskodott róla, és állta

* A tanulmány a Magyar Tudományos Akadémia Bolyai János Kutatási Ösztöndíjának támogatásával készült.

¹ *Service historique de la Défense* (a továbbiakban: SHD) GR 16 P 381853. Magrin-Vernerey, Raoul Charles.

² Vollerons, Edme des: *Le général Monclar. Un condottiere du XXe siècle*. Paris, 2000. 13.

³ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár (a továbbiakban: MNL OL) Mikrofilmtár, A0242 terkeres. Budapest IX. kerület, születési anyakönyv, 373. bejegyzés.

franciaországi oktatásának költségeit.⁴ Leányának visszaemlékezései szerint Anne Magrin döntése volt, hogy törvénytelen gyerekként kerüljön bejegyzésre a hivatalos dokumentumokba, annak ellenére, hogy házasságot kötött az apával. Ugyanis a hatályos törvények szerint ez az ő és gyermeke francia állampolgárságának elvesztésével járt volna, amit szeretett volna elkerülni, ezért döntött inkább a törvénytelen státusz vállalása mellett.⁵ A második világháború során a francia fegyveres erőkből szolgálatot teljesítő magyarokról szóló könyvében Bajomi Lázár Endre megjegyzi, hogy korabeli visszaemlékezések szerint az 1940-es években már légiós alakulatot irányító tiszt, beszélt magyarul, és feltételezések szerint egy magyar főúri (esetleg az Eszterházy) család törvénytelen gyermeke volt.⁶ Ezt megerősíteni látszik az a tény is, hogy saját gyermekeinek se árulta el apja nevét, arra hivatkozva, hogy az túl ismert családból származik.⁷ Ami saját állásfoglalását illeti származásával kapcsolatban, fanyar katonahumorral és nehezen lefordítható szójátékkal csupán annyit mondott: „Budapestem születtem, született magyarosan herélt ló vagyok.”⁸

Annak ellenére, hogy neveltetése jól haladt az osztrák–magyar közegben, ahol nagyon gyorsan elsajátította több nyelv (a német, az olasz és a fentiek alapján a magyar) alapjait is, családja úgy ítélte meg, hogy francia neveltetésre van szüksége, ezért hatéves korában Franciaországba küldték, ahol nagyanyja gondoskodott róla, hogy oktatása megfelelő keretek között történjen.⁹ A jezsuitáknál végzett alapfokú tanulmányai után a közeli Ornans-ban található kisszemináriumban, majd – miután összeütközésbe került a merev rendszabályokat megkövetelő intézmény vezetésével – a besançon-i Victor Hugo gimnáziumban tanult tovább.¹⁰ Noha jó tanuló volt, már ekkor is a katonai pálya vonzotta, ezért tizenhat éves korában megszőkött otthonról, és jelentkezett az Idegenlégióba. A családi visszaemlékezések szerint közel egy évet le is szolgált az alakulatnál, mielőtt családja kiskorúságára hivatkozva leszereltette,¹¹ ezt azonban hivatalos iratok nem erősítik meg. A többi forrás szerint életkora miatt elutasították jelentkezését, ezért haza kellett térnie, ahol folytatta tanulmányait. Érdeemes megjegyezni, hogy széles körű műveltségre tett szert, melyről nem csupán latin–görög–filozófia súlypontú érettségije, hanem a későbbi karrierje során róla írt jelentések is

⁴ Vollerons: *Le général Monclar*, 13.

⁵ Ami az apaság és a házasság kérdését illeti, a családi visszaemlékezésekben a tanulmányunkban is szereplő magyarázatok szerepelnek, mint a francia állampolgárság biztosítása a közös gyermek számára, aki ellenkező esetben számos lehetőségtől esett volna el Franciaországban külföldiként, emellett pedig a rejtélyes arisztokrata apa sem vállalhatta fel a rangon aluli kapcsolatot a nyilvánosság előtt. Ugyanakkor a házasság tartósságára utal, hogy sem újabb házasságkötésről, sem pedig újabb gyerek születéséről nem lehet tudni az anya esetében, noha kivételesen hosszú kor élt meg (91 évesen hunyt el), vagyis házassága esetleges vége után lett volna lehetősége ismételten férjhez menni és gyerekeket szülni. Az elhalálozás helyeként a Doubs megyei Laviron van feltüntetve, amely csak 11 kilométerre van szülőfalujától, tehát feltételezhető, hogy férje halála után visszatért szülőföldjére. Vö. Monclar, Fabienne: *Monclar. Le Bayard du XXe siècle*. Versailles, 2014. 29.

⁶ Bajomi Lázár Endre: *Tramontana. Magyar önkéntesek Franciaországban*. Budapest, 1984. 171–172.

⁷ Monclar: *Monclar*, 29.

⁸ Franciául: „*Né à Budapest, je suis hongre né.*” Idézi Vollerons: *Le général Monclar*, 13. (A szójáték alapja a franciában a magyar népnév („*Hongrois*”), és a magyar módra herélt ló („*hongre*”) etimológiája.

⁹ Monclar: *Monclar*, 28.

¹⁰ Trouplin, Vladimir: *Dictionnaire des compagnons de la Libération*. Bordeaux, 2010. 731.

¹¹ Monclar: *Monclar*, 31.

tanúskodnak.¹² Ugyanakkor ez sem változtatott feltett szándékán, hogy katona lesz, ezért felvételizett a Saint-Cyr Katonai Akadémiára, ahol a Montmirail-ról elnevezett évfolyam¹³ tagjaként 1912 októberében kezdhetette meg katonai karrierjét. Szolgálat első állomása az egyéves csapatszolgálat volt, amelyet saját döntésének megfelelően a gyalogság kötelékében töltött. Ez az időszak meghatározó volt számára, mivel a 69. gyalogezred soraiban szerezte meg első tapasztalatait (valamint az őrzetői, később pedig az őrmesteri rangot), amelyek hatására egész életére elkötelezte magát a gyalogsági fegyvernem mellett. A gyakorlati alapismereteket 1913 őszétől már tisztjelölti rangban követte az elméleti képzés, amelynek során két alapelv kristályosodott ki a fiatal kadét fejében: minden körülmények között gondoskodnia kell a parancsnoksága alá rendelt emberek lehető legjobb ellátásáról, az ellenséget pedig manőverezéssel kell legyőzni frontális támadás helyett.¹⁴

A frissen avatott hadnagy 1914. július 30-án fejezte be tanulmányait az akadémián, augusztus 1-jén pedig már meg is kezdődött az általános mozgósítás, amely a három nappal később megérkező német hadüzenetre készítette fel az országot.¹⁵ Ez természetesen Magrin-Vernerey sorsát is befolyásolta, akit 4-én a 14. hadosztály kötelékébe tartozó 60. (besançon-i) gyalogezredhez irányítottak, amelyet azonnal bevetettek az Elzász visszafoglalását célzó offenzívában. Az ezred 2. zászlóaljának 6. századához beosztott fiatal hadnagy augusztus 12-én egy összecsapásban megsérült a bal kezén,¹⁶ majd részleges felépülése után ragaszkodott hozzá, hogy visszatérjen egységéhez, ahol szeptember 5-én újabb, ezúttal még súlyosabb sebesülést szenvedett a jobb lábán. Noha evakuálni akarták, visszautasította, hogy elhagyja századát a komoly harcok közepette, és a következő négy napban folytatta a rábízott feladatok ellátását, mielőtt hátra szállították volna.¹⁷ Kitartása különösen fontos volt, mivel a támadásra alapozott francia haditerv kudarcot vallott, a németek Belgiumon keresztül végrehajtott előretörése pedig bekerítéssel fenyegette a francia csapatok többségét, ezért a 60. gyalogezred – a francia hadsereg más egységeivel együtt – előbb a Somme, majd a Marne vonalán próbálta megállítani a német előrenyomulást. A kitartó védelem, valamint a németek jobbszárnyán szeptember 5-én megindított francia ellentámadás sikeresen törte meg a németek lendületét, akik végül 9-én visszavonultak, a francia főváros pedig megmenekült a közvetlen ostromtól, esetleg az elfoglalástól.¹⁸ A harcok súlyosságát jelzi, hogy az eredetileg több mint 3000 főt számláló ezred szeptember 9-én már csupán 12 tisztet és 930 katonát tudott csatasorba állítani.¹⁹

Az alakulat ezt követően részt vett a visszavonuló német csapatok üldözésében, majd a fokozatosan kialakuló állásháborúban. A fiatal Magrin-Vernerey azonban erről csak a híradásokból értesült, mivel súlyos sérülései miatt 1915 nyaráig kórházi kezelésre szorult,

¹² Vollerons: *Le général Monclar*, 15.

¹³ A Saint-Cyr Katonai Akadémia hagyományai szerint minden évfolyam egy-egy kiemelkedő hadiesemény vagy katonatiszt nevét viseli. Az 1912-1914-es évfolyam az 1814-es montmirail-i csata nevét kapta, amelyben Napóleon legyőzte az orosz–porosz csapatokat a franciaországi hadjárat során.

¹⁴ Vollerons: *Le général Monclar*, 18–20.

¹⁵ Ravasz István (szerk.): *Magyarország az első világháborúban. Lexikon A–Zs*. Budapest, 2000. 743.

¹⁶ Service Historique de la Défense Guerre (a továbbiakban: SHD GR) 26 N 652/1. 60e régiment d'infanterie. Journal des marches et opérations du 12 septembre 1913 au 21 septembre 1914, 13–15.

¹⁷ *Historique du 60e régiment d'infanterie pendant la guerre 1914–1918*. Nancy–Paris–Strasbourg, d. n., 17–18.

¹⁸ *Historique du 60e régiment d'infanterie pendant la guerre 1914–1918*, 9–21.

¹⁹ SHD GR 26 N 652/1. 60e régiment d'infanterie. Journal des marches et opérations du 12 septembre 1913 au 21 septembre 1914, 36.

egységéhez pedig csupán júliusban tért vissza, ekkor viszont már főhadnagyi rangban²⁰ és a Becsületrend birtokosaként, amivel korábbi harctéri teljesítményét ismerték el.²¹ Augusztus folyamán részt vett az ezred akcióiban, amelyek során az általa szervezett felderítőalakulat élén nyújtott teljesítménye kiemelte őt tiszttársai közül. Ugyanekkor ezért újból komoly árat kellett fizetnie: súlyos fejsérülést szenvedett.²² Lábadozásának ideje hasznosan telt számára, a harcmezőn mutatott kezdeményezőkézségének köszönhetően felettesei vezérkari tanfolyamra küldték, hogy elméleti ismereteit is gyarapíthassa. A Belfort-ban elvégzett képzés után 1916 márciusában csatlakozott újra ezredéhez, melyet a verduni csatában vetettek be.²³ Néhány hónapi kemény küzdelem után a Philippe Pétain tábornok által kidolgozott rotációs elv szerint a 60. gyalogezredet április 12-én visszavonták pihenésre és feltöltésre, majd május 22. és július 21. között Elzászban a Vogézek térségében vetették be német támadások megállítására. Augusztus elején a Somme-hoz irányították az alakulatot, hogy részt vegyen a két héttel korábban megindított nagy antant offenzívában.²⁴ Magrin-Vernerey ebben az új hadműveletben már századosi rangban vett részt, mivel június 14-én megérkezett a magasabb rendfokozatba történő kinevezése,²⁵ amit kétségkívül korábbi harctéri eredményei és a vezérkari tanfolyam elvégzése tettek lehetővé. Egy augusztus 18-i támadó műveletben, ahol a frissen kinevezett százados az első zászlóalj parancsnoka, Duffet őrnagy segédtsíjteként tevékenykedett, az ezred különösen élénk ellenséges tűzbe került, amelynek mind a zászlóaljparancsnok, mind Magrin-Vernerey áldozatául esett: mindketten súlyos sérüléseket szenvedtek. Az alakulat ezen az egyetlen napon 32 halottat, 79 sebesültet és 22 eltűntet veszített.²⁶

A százados felépülése után november második felében tért vissza egységéhez, amely Reims-től délnyugatra foglalt el védőállásokat. Ebben az időszakban a nevéhez fűződő legemlékezetesebb haditettre 1917. április 4-én került sor, amikor nagy erejű német támadás érte az ezred állásait, amelynek egyik kulcsfontosságú pontját Magrin-Vernerey tartotta embereivel. Három támadást vert vissza, majd az éjszaka folyamán ellentámadást indított, amely kivetette a németeket a nap folyamán elfoglalt francia állásokból.²⁷ A bravúros helytállással nem csupán közvetlen felettesei elismerését vívta ki, hanem a Hadikereszttel is kitüntették.²⁸

Kéthónapos pihenő után az alakulatot a nyár folyamán újból Verdun térségébe vezényelték, ahol szeptember 7-én az egység katonái egy kisebb erdős terület átfésülése közben ellentámadással találkoztak.²⁹ A parancsnoka távollétében a 2. zászlóaljat vezető Magrin-Vernerey sikeresen verte vissza a német akciót, ami újabb kitüntetést hozott számára. Az ezt követő hosszabb pihenő során a fiatal tiszt ideiglenes zászlóaljparancsnoki rangot kapott. Ez a harcmezőn feljogosította egy zászlóalj vezetésére, noha hivatalosan még nem lépett fel a

²⁰ SHD GR 16 P 381853. Fiche n° 51107.

²¹ Monclar: *Monclar*, 44.

²² *Historique du 60e régiment d'infanterie pendant la guerre 1914–1918*, 17–18.

²³ Vollerons: *Le général Monclar*, 28.

²⁴ *Historique du 60e régiment d'infanterie pendant la guerre 1914–1918*, 46–63.

²⁵ SHD GR 16 P 381853. Fiche n° 51107.

²⁶ SHD GR 26 N 652/3. 60e régiment d'infanterie. Journal des marches et opérations du 26 juillet 1916 au 31 mai 1917, 11–12.

²⁷ *Historique du 60e régiment d'infanterie pendant la guerre 1914–1918*, 78–81.

²⁸ Vollerons: *Le général Monclar*, 31.

²⁹ SHD GR 26 N 652/4. 60e régiment d'infanterie. Journal des marches et opérations du 1er juin 1917 au 10 mai 1918, 43–45.

ranglétra eme fokára.³⁰ A számos nehéz helyzetben kiválóan helytálló katonát 1918 márciusában az egyre nagyobb számban érkező amerikai csapatok (a 42. ohio-i gyalogezred) mellé rendeltek kiképzőként, hogy közreműködjön a modern háborúban szerzett tapasztalatok átadásában a harci tapasztalattal még nem rendelkező újívilági egységek részére. Ez a kiképzés nem csupán elméleti volt, a harci körülményekhez való hozzászoktatás keretében számos kisebb rajtaütést hajtottak végre közösen a francia és amerikai egységek.³¹ Magrin-Vernerey egyik tanítványa az ekkor már ezredesi rangban szolgáló Douglas MacArthur volt, akinek parancsnoksága alatt a világ egy másik pontján több évtizeddel később még harcolni fog.³²

1918 tavaszára a nyugati hadszíntér általános helyzete az amerikai erősítések folyamatos érkezése ellenére nagyon súlyossá vált, mivel a cári Oroszországgal szemben elért győzelem lehetővé tette a német hadvezetés számára, hogy erőinek nagy részét Franciaországban összpontosítsa. Ezeknek az alakulatoknak a célja a francia és brit hadsereg földre kényszerítése volt egy összehangolt offenzívasorozat keretében, amely 1918. március 21-én vette kezdetét.³³ A 60. gyalogezredet Ypres (Ypern) térségébe irányították a meggyengült brit védelmi vonal megerősítésére, ahol az egyik legjelentősebb német támadásra május 27-én került sor. Az egész napos küzdelem során nyújtott teljesítménye elismeréseképpen Magrin-Vernerey-t hadosztályparancsban tüntették ki újabb Hadikereszttel.³⁴ A német támadások – bár kritikus pillanatok is okoztak az antant hadvezetésének – végül júliusra kifulladásig, amit kihasználva július 25-től az antantcsapatok mentek át offenzívába. Ebben a 60. gyalogezred is részt vett a Reims-től délre fekvő területen.³⁵ A támadás elhárítása érdekében a németek gázgránátokat is bevetettek; ez a szokása szerint az első vonalban harcoló és saját zászlóalját irányító századost nem riasztotta vissza, s maradandó szem- és tüdősrüléseket szenvedett.³⁶

Ám ez sem akadályozhatta meg, hogy visszatérjen egységéhez, és részt vegyen az 1918. őszi utolsó offenzívákban. A szeptember 26-27-én Tahure térségében lezajló támadás során egy jól megerősített német állásrendszer elfoglalásában játszott fontos szerepet. Ennek eredményeként az ezred több tucat löveget és 100 géppuskát zsákmányolt, valamint 500 hadifoglyot ejtett. A harcmezőn nyújtott teljesítményéért Magrin-Vernerey-t hadseregpáncsban tüntették ki, valamint megkapta a brit Hadikeresztet (*Military Cross*) is; pár nappal később azonban súlyos influenzával kellett evakuálni az első vonalból.³⁷ Ennek következtében a fegyverszünet híre a kórházban érte a fiatal századost, aki a háború végéig összesen hétszer sebesült meg, ugyanakkor külföldi kitüntetések mellett megkapta a Becsületrendet, és 11 alkalommal részesült a francia Hadikereszt kitüntetésben, amivel a kiemelkedő egyéni bátorságot jutalmazták a francia hadseregben.³⁸

³⁰ Vollerons: *Le général Monclar*, 32–33.

³¹ *Historique du 60e régiment d'infanterie pendant la guerre 1914–1918*, 100–101.

³² Monclar: *Monclar*, 56.

³³ Galántai József: *Az I. világháború*. Budapest, 2000. 429.

³⁴ SHD GR 26 N 652/5. 60e régiment d'infanterie. *Journal des marches et opérations du 11 mai au 8 octobre 1918*, 151–155.

³⁵ *Historique du 60e régiment d'infanterie pendant la guerre 1914–1918*, 108–111.

³⁶ Vollerons: *Le général Monclar*, 36.

³⁷ *Historique du 60e régiment d'infanterie pendant la guerre 1914–1918*, 113–117., 121.

³⁸ Trouplin: *Dictionnaire des compagnons de la Libération*, 731.

Távoli harcmezőkön

A harcok lezárulta után a megrendült egészségű, de nagyon sikeres katonai pályafutással rendelkező századost a Hadiiskolába (*École de guerre*) irányították, hogy annak elvégzése után magasabb vezetői posztokat is betölthessen a hadsereg kötelékében. A fiatal tisztnek azonban más tervei voltak: folytatni szeretne volna a csapatszolgálatot, méghozzá olyan szolgálati helyen, ahol jó hasznát veszi a harctéren elsajátított képességeinek. Ezért kérte áthelyezését Marokkóba, ahol lehetősége nyílt volna a már ekkor legendás Hubert Lyautey katonai kormányzó parancsnoksága alatt szolgálni. A francia hadvezetés azonban a Louis Franchet d'Espérey vezetése alatt álló Keleti Hadsereg kötelékébe helyezte át, ezért 1919 januárjában előbb a tábornok konstantinápolyi főhadiszállására, majd a hadsereg új állomáshelyére,³⁹ Odesszába utazott.⁴⁰ A hadi helyzet alakulása azonban azt eredményezte, hogy a százados nem sok időt tölthetett el itt, ugyanis a francia hadvezetőség 1919 tavaszán a Dél-Oroszországban bevetett francia intervenciók erők kivonása mellett döntött. Ennek egyik oka a szövetséges orosz csapatok megbízhatatlansága volt, a másik – nem kevésbé jelentős – pedig a francia katonák rossz harci morálja, mivel a közel öt évig zajló háború után nem kívánták tovább folytatni a harcot. Ennek jele volt a fekete-tengeri francia flotta tengerészeinek áprilisi zendülése is.⁴¹ Mivel a számos katonai sikert elérő vörös csapatok is folyamatosan közeledtek a francia állásokhoz, végül a francia alakulatokat behajózták és visszavonták a francia fennhatóság alatt álló területek valamelyikére. Így került sor március végén Magrin-Vernerey kivonására is, akit a frissen elfoglalt közel-keleti területekre irányítottak át, ahová áprilisban érkezett meg.⁴²

Az Oszmán Birodalom ellen vívott harcok elsősorban a brit csapatokra hárultak az első világháború folyamán, így a fegyverszünet megkötése után csupán kis létszámban (mindössze 12 000 fővel) voltak jelen a térségben francia erők, ami komoly veszélyt jelentett a francia fennhatóság alá került libanoni és szíriai területek biztosítására. Az első feladat a közigazgatás megszervezése volt, ezért az erősítésként érkező francia tiszteket adminisztratív feladatok ellátására használták fel; így került Magrin-Vernerey is a levantei francia csapatok bejrúti főhadiszállására. Noha gyalogsági tiszt volt, már ekkor felkeltette érdeklődését a repülés, amelynek nagy jövőt jósolt a hadviselésben, ezért kérte áthelyezését a közel-keleti francia légierőhöz. Ennek kötelékében 1919 szeptemberében légi megfigyelői képesítést szerzett. Noha új parancsnokai szeretnék volna saját hatáskörükben tartani, szolgálataira a hadsereg továbbra is igényt tartott, ezért októberben áthelyezték a 22. algériai lövészezredhez, amelynek soraiban továbbra is a bejrúti vilajet közigazgatásának megszervezésében kellett közreműködni Henri Gouraud tábornok parancsnoksága alatt.⁴³

Bár a megkezdett szervezési munka sikerrel járt, a politikai helyzet 1920 elejére igen súlyosra fordult: a szíriai nacionalisták 1920. március 7-én kikiáltották a független Szíriát, és fegyverrel kívántak érvényt szerezni politikai követeléseiknek, miközben északon Kemal Atatürk támadt Kilikiára, aki igyekezett a leendő új török állam fennhatóságát a lehető legnagyobb területre kiterjeszteni. Az ekkor is még csupán 35 000 fős haderővel rendelkező helyi francia parancsnokság komoly problémákkal nézett szembe, és a jelentősebb erősítések

³⁹ Ez a haderő 1918 novemberéig a Balkán-félszigeten harcolt.

⁴⁰ Monclar: *Monclar*, 66.

⁴¹ Avenel, Jean-David: *Interventions alliées pendant la guerre civile russe (1918–1920)*. Paris, 2010. 122–123.

⁴² Vollerons: *Le général Monclar*, 41–44.

⁴³ Vollerons: *Le général Monclar*, 47–48.

megérkezéséig csupán korlátozott módon tudott reagálni, ezért elsősorban a védekezésre koncentrált.⁴⁴ Ennek következtében helyezték az április 15-én hivatalosan már az 1. marokói lövészezred századosaként szolgáló Magrin-Vernerey-t Babannába, a stratégiai fontosságú Latakia kikötőjébe vezető út mentén fekvő faluba, hogy közigazgatási tanácsosként (a gyakorlatban helyi katonai parancsnokként) biztosítsa az alaviták által lakott régió közbiztonságát és a levantei francia csapatok egyik fontos utánpótlási vonalát. Az érkezése utáni napon egy négyszeres túlerőben lévő lázadó egység támadta meg a 150 fős helyőrséget, amely hat napon át kitartott, és végül elérte, hogy az ostromlók felhagyjanak a támadással, noha addigra a védőknek már csupán 23 gránátjuk és 1000 töltényük maradt.⁴⁵ Ezért a teljesítményéért a századost felettesei a Becsületrend tisztí fokozatára terjesztették fel.⁴⁶

1920 második felére a levantei francia hadvezetőség stabilizálni tudta a katasztrófával fenyegető helyzetet. Egyrésztől májusban fegyverszünetet kötött a törökökkel, ami gyakorlatilag a Kilikiáról való lemondást jelentette, másrészt a beérkező erősítések segítségével július folyamán katonai győzelmet aratott a szíriai nacionalisták felett, aminek következtében új államalakulatokat hoztak létre. Az öt új állam a következő volt: Nagy-Libanon, a Damaszkuszi Állam, az Aleppói Kormányzóság, valamint mellettük az autonóm Alavita Területek és a hasonló helyzetű Drúz-hegység (mely utóbbiból két évvel később létrehozták a Drúz Államot).⁴⁷ Az új államalakulatok irányításához és a rend fenntartásához terepismerettel és katonai tapasztalatokkal rendelkező tisztekre volt szükség, ezért Magrin-Vernerey-t 1920. október 19-én kinevezték az Alavita Területek milíciáinak felügyelőjévé. Új posztján kiváló kapcsolatokot épített ki a helyi lakossággal, majd erre alapozva nagy lelkesedéssel, hozzáértéssel és tehetséggel vett részt a Szíriai Légiónak részét képező alavita katonai alakulatok felállításában és kiképzésében is.⁴⁸ Ennek eredményeként a rábízott csapatok (négy gyalogsági⁴⁹ és egy lovassági század) nem csupán a reguláris egységekkel felérő harcértékkel rendelkeztek, de feltétlenül lojálisak is voltak a mandátumterület francia vezetéséhez. Minden bizonnyal ez is hozzájárult ahhoz, hogy 1921 februárjában a levantei francia parancsnokság ezeknek a kiegészítő csapatoknak a reguláris alakulatokká történő fejlesztése mellett döntött.⁵⁰ Ebből kifolyólag ezek az egységek is részt vettek az 1921 májusában Gouraud tábornok által megindított hadműveletben, amely az alavita hegyvidék védelmében tevékenykedő török és helyi katonai erők felszámolását célozta. A támadássorozat július 7-ig tartott, és teljes sikerrel járt: a bevetett francia alakulatok felszámolták az ellenséges csoportosulásokat, és stabil fennhatóságot építettek ki a térségben. Magrin-Vernerey alakulata az olykor súlyos összecsapások során kifogástalanul viselkedett, és az összes rábízott feladatot maradéktalanul teljesítette.⁵¹ Az elismerés nem is maradt el: a fiatal tiszt teljesítményét augusztus folyamán kétszer is Hadikereszttel jutalmazták, s javasolták zászlóaljparancsnoki kinevezését; Gouraud tábornok pedig

⁴⁴ Wailly, Henri de: *Syrie 1941. La guerre occultée. Vichystes contre gaullistes*. Paris, 2006. 13–14.

⁴⁵ Monclar, Raoul: *Cathéchisme du combat*. Paris, 2002. 20.

⁴⁶ Vollerons: *Le général Monclar*, 53.

⁴⁷ Ferwagner Péter Ákos: *Az első szíriai állam története: a kérészetű damaszkuszi Arab Királyság*. Belvedere Meridionale, 27. évf. (2015) 3. sz. 13–14.

⁴⁸ Az összes új állam területén hasonló tevékenység zajlott, hogy a foghíjas francia csapatokat megerősítsék helyi toborzású egységekkel. SHD GR 4 H 41/4. Légion d'Orient. Légion syrienne. Juillet 1920-décembre 1924, 1-18.

⁴⁹ Köztük a 22. algériai lövészezred 5. menetszázada. SHD GR 4 H 47/1. Journal des marches et opérations, emplacement des troupes, ordres et instructions. Janvier-décembre 1921, 363.

⁵⁰ SHD GR 4 H 40/4. Légion d'Orient. Effectifs et composition. Février 1920-mai 1921, 22.

⁵¹ SHD GR 4 H 47/1. Journal des marches et opérations, emplacement des troupes, ordres et instructions. Janvier-décembre 1921, 365–392.

úgy nyilatkozott róla értékelésében mint „kiemelkedő képességű katonáról, aki a hadműveletek során kiképzőként és szervezőként is bizonyított”.⁵²

Szolgálati elismeréseképpen Magrin-Vernerey 1921 szeptemberében hosszabb szabadságot kapott, amit Franciaországban töltött családja körében. Ezt követően 1922 elején nem a Közel-Keletre küldték vissza, hanem a megszállt Németországba irányították, ahol a Rajnavidéken teljesített eseménytelen szolgálatot a 33. algériai lövészezred kötelékében. Ennek 1924-es feloszlata után régi vágya teljesült, mivel újra a francia gyarmatbirodalom egyik mozgalmas pontjára vezényelték: Marokkóba. Az észak-afrikai ország francia és spanyol fennhatóság alatt állt, amely ellen Abd el-Krim vezetésével nagyszabású és sikeres felkelés robbant ki 1920-ban. Ennek leverésére nagyszámú spanyol csapatot vetettek fel 1921-ben, ami egyben a rif háború kirobbanását is jelentette. Ennek során a marokkói felkelők a számukra kedvezőtlen erőviszonyok ellenére számos nagy katonai győzelmet arattak a spanyol alakulatok felett. 1925 elején Abd el-Krim kiterjesztette a hadműveleteket a francia irányítás alatt álló marokkói területekre is, ami automatikusan maga után vonta Franciaország belépését a háborúba.⁵³ Magrin-Vernerey 1924 márciusában érkezett meg az 1. légiós gyalogezredhez, a továbbiakban pedig sorsa összefonódott a Francia Idegenlégióéval, amelynek egyik legendás alakjává vált a következő évtizedek során. Októberben már a 3. légiós gyalogezred kötelékébe került át, ahol folytatta az 1. ezredben megkezdett tevékenységét, az újoncok kiképzését, melynek során nagy hangsúlyt fektetett saját harci tapasztalatainak átadására. Ezzel ismét kívánta felettesei elismerését. A krónikus emberhiánnyal küszködő marokkói francia haderő, amelynek vezetője, Lyautey marsall már hosszú ideje folyamatosan jelezte feletteseinek az erősítések szükségességét, hátrányos helyzetben várta a rif csapatok támadását, amely 1925. április 13-án vette kezdetét. Ugyanakkor a korábbi gyarmati tapasztalatokra alapozva a marsall megerősített pontokra és az azok között gyorsan bevethető kisebb hadszlopokra alapozta a védelmet, s ez lehetővé tette számára, hogy megállítsa az offenzívát, noha ez jelentős emberi és anyagi veszteségekkel járt. Ennek ellenére elveszítette a párizsi vezetés bizalmát, amely júliusban leváltotta, és Pétain tábornokot állította a helyére, aki a vele együtt érkező jelentős erősítések birtokában támadásba ment át, és a spanyol erővel közösen 1926 elejére döntő győzelmet aratott. Végül májusban Abd el-Krim megadta magát, a franciák pedig Réunion szigetére száműzték.⁵⁴ A harcokban a légiós egységek is kitüntették magukat mind a védekező, mind a támadó akciók során; ugyanakkor azzal is szembesülniük kellett, hogy kítartásban és elszántságban a rif harcosok semmiben sem maradnak el mögöttük, ráadásul a küzdelmek jelentős része rendkívül nehéz hegyi terepen és hatalmas (esetenként ötvenöt fokos) hőségben zajlott. Ráadásul a számos újoncot soraikban tudó légiós alakulatok hatékonysága nagy mértékben az alacsony létszámú tisztí állomány rátermettségétől függött. A fentiekből kifolyólag a rif hadjárat komoly leckét jelentett mind a francia haderő, mind pedig a Légión vezetése számára. A tanulságokat levonva változtattak a kiképzés és előléptetés szabályain.⁵⁵ Magrin-Vernerey annak ellenére is kivette a részét a hadjáratból, hogy vérhas döntötte le a lábáról, ezért kórházi kezelésre a hátszországba irányították, ahonnan azonban néhány nap ápolás után saját felelősségére visszatért egységéhez, és folytatta szolgálatát.⁵⁶

Amikor a marokkói hadműveletek már a végükhöz közeledtek, a százados kérte áthelyezését Levantébe, ahol a francia csapatok szintén nehéz helyzetben voltak az 1925 júliusában

⁵² Monclar: *Monclar*, 98.

⁵³ Gmeline, Patrick de: *Nouvelle histoire de la Légion étrangère*. Paris, 2016. 307–308.

⁵⁴ Montagnon, Pierre: *La légion étrangère. De 1831 à nos jours*. Paris, 1999. 195.

⁵⁵ Porch, Douglas: *La Légion étrangère 1831–1962*. Paris, 1994. 466–472.

⁵⁶ Monclar: *Monclar*, 104.

kirobbant drúz felkelés miatt, amely néhány hónap alatt egész Szíriára kiterjedt.⁵⁷ Ide érkezett meg 1926 februárjában Magrin-Vernerey, akit a 21. algériai lövészezred 2. zászlóaljának élére neveztek ki. Április folyamán egységével kivette részét a felkelés központja, Dzsebel-ed-Drúz elfoglalásából is.⁵⁸ Ennek során számos kritikus helyzetben vezette bátran és ügyesen csapatait. Ezt parancsnokai egy újabb Hadikereszttel ismerték el, értékelésében pedig hangsúlyozták katonai ismereteinek magas szintjét és parancsnoki tehetségét, amely felkészültségén és tapasztalatain alapult. Mindezt ráadásul egy olyan ember hajtotta végre, aki hivatalosan ötven százalékos rokkant volt, korábbi sebesülései pedig komolyan hátráltatták fizikai aktivitását.⁵⁹ A felkelők ellenállásának teljes felszámolása még időt vett igénybe, és 1927 elejéig eltartott. A franciák felülkerekedéséhez nagy segítséget jelentett a marokkói hadműveletek lezárása, amely lehetővé tette jelentősebb csapategységek átirányítását és bevetését a mandátumterület pacifikálása során.⁶⁰ 1926 szeptemberében a libanoni vadászok két zászlóaljának parancsnokságát bízták Magrin-Vernerey-re.⁶¹ Velük a kisebb felkelő csoportok felszámolásában vett részt a hegyvidéken, többek között olyan személyiségekkel együttműködve, mint Philibert Collet, a cserkesz lovasok legendás parancsnoka. 1927 elején visszakapta korábbi zászlóalja, a 21. algériai lövészezred 2. zászlóalja vezetését, az egység feloszlása után pedig különböző zászlóalj parancsnokságát bízták rá (a 9. algériai lövészek 3. zászlóalja, a 6. algériai lövészek 4. zászlóalja), ahol elsődleges feladata a kiképzés volt. Úgy tűnik, ehhez különleges tehetsége volt. Ezt támasztja alá az a tény is, hogy az 1921-ben létrehozott damaszkuszi Katonai Iskolában is oktatott. Érdemei elismeréseképpen 1928 decemberében végleges zászlóaljparancsnoki kinevezést kapott.⁶² Amikor levantei szolgálati ideje lejárt, Marokkóba kérte áthelyezését, hogy továbbra is a gyarmatokon teljesíthessen szolgálatot, a parancsnokság döntése értelmében azonban az anyaországba kellett visszatérnie 1929 januárjában. Külön kérte embereit, hogy ne búcsúztassák el a szokásos ünnepséggel, amikor azonban kiment a vasútállomásra, hogy maga mögött hagyja állomáshelyét, az egész zászlóalj kint várta, és fegyveres tiszteletadással búcsúzott tőle,⁶³ ami jól jelzi, milyen szoros kapcsolat alakult ki Magrin-Vernerey és emberei között.

Franciaországban a közvetlenül a német határ mellett fekvő Bitche városában állomásozó 153. gyalogezred kötelékében teljesített szolgálatot, majd pedig 1930 októberétől a 16. gépesített vadászzászlóalj, ezt követően pedig a 159. gyalogezred sorait erősítette, miközben többször is kérte áthelyezését az Idegenlégió valamely alakulatába. Ez a kívánsága 1931 végén talált meghallgatásra a parancsnokság részéről, amikor a Marokkóban szolgáló 2. légiós gyalogezredhez helyezték át, ahol az 1. zászlóalj vezetését vette át.⁶⁴ Annak ellenére, hogy a rif háború már régen véget ért, a felkelők kisebb csoportjainak felszámolása állandó feladatot és esetenként komoly kihívást jelentett. A kiképzési és járőrözési feladatok után az 1933 első

⁵⁷ Ferwagner Péter Ákos: *A francia gyarmati uralom megrendülése a Közel-Keleten. Az 1925–1927-i szíriai felkelés.* Világtörténet, 7 (39.) évf. (2017) 4. sz. 557–568.

⁵⁸ SHD GR 4 H 49/2. Armée du Levant puis Commandement supérieur des troupes du Levant. Journal des marches et opérations, emplacement des troupes, ordres et instructions, 61–66.

⁵⁹ Vollerons: *Le général Monclar*, 68–69.

⁶⁰ Ferwagner: *A francia gyarmati uralom megrendülése a Közel-Keleten*, 570.

⁶¹ SHD GR 4 H 257/2. Journal des marches et opérations des corps de troupes. Dossier 2: 1er et 2e bataillons de chasseurs libanais. Note d'information sur la création des forces armées libanaises sous mandat français, 1.

⁶² SHD GR 16 P 381853. Magrin-Vernerey, Raoul Charles. Fiche N° 51107.

⁶³ Monclar: *Monclar*, 111–112.

⁶⁴ Trouplin: *Dictionnaire des compagnons de la Libération*, 731.

felében zajló nagyobb hadműveletek során zászlóalja ismét kiemelkedő teljesítményt ért el. Mindamellett nem maradt a marokkói hadszíntéren, mivel augusztusban áthelyezték Indokínába, ahová hathetes hajójút után október végén érkezett meg.⁶⁵ Az új kinevezés kitüntetésnek számított, mivel a Távol-Keleten állomásozó 5. légiós gyalogezred kötelékében szolgálatot teljesíteni kiemelkedő megtiszteltetés volt az Idegenlégió tagjai számára; ugyanakkor első látásra visszalépés is, mivel a zászlóaljparancsnok nem csapattiszti, hanem adminisztratív megbízatást kapott. Korábbi tapasztalatai fényében némiképp meglepő módon ebben az új feladatkörben is kiválóan helyt állt, parancsnokai nagy elismeréssel nyilatkoztak róla, és indokínai szolgálatát saját kérésére meghosszabbították. A korábbiaktól eltérő környezetben is kiválóan feltalálta magát, a helyi viszonyok és nyelv megismerése mellett (vietnámi nyelvből nyelvvizsgát is szerzett) időt fordított a legújabb katonai elméletek tanulmányozására is.⁶⁶ Bár az általa preferált csapatszolgálattól messzebbre került, utólag visszatekintve minden bizonnyal a korábban általa kevésbé kedvelt adminisztratív területeken nyújtott magas színvonalú teljesítménye volt az, amely meggyőzte feletteseit arról, hogy alkalmas magasabb vezetői posztok betöltésére is. Ennek fényében nem meglepő, hogy 1938 márciusában megkapta a Becsületrend parancsnoki fokozatát (amelyre már korábban is felterjesztették), júniusban pedig megérkezett alezredesi kinevezése.⁶⁷

Magrin-Vernerey ekkor már újból Észak-Afrikában volt, ahol 1938 januárjában vette át az Idegenlégió kiképzőzászlóaljának parancsnokságát az algériai Szaidában, miután hat hónapig szabadságon volt Franciaországban. Pihenőidejét arra használta fel, hogy elvégezzen egy tanfolyamot a harckocsik felhasználási lehetőségeiről a modern hadviselésben. Egy éven keresztül foglalkozhatott a Légión újoncainak kiképzésével, majd 1939 elején a Marokkóban állomásozó 4. légiós gyalogezred kötelékébe irányították át csapatszolgálatra, ugyanakkor zászlóaljnál nagyobb alakulat vezetését nem bízták rá, mivel a Távol-Keletről való visszatérése után az észak-afrikai vezérkar egyes tagjaiban az a kép alakult ki róla, hogy kivételes katonai képességei ellenére túlságosan önfejű, és legtöbbször beosztottjai érdekeit a katonai szabályzat elé helyezi. Minden bizonnyal ez magyarázza azt a tényt, hogy 1939 októberében – a második világháború kitörése után egy hónappal – a 2. marokkói lövészezred újoncainak kiképzését bízták rá. Az új feladatot hatalmas visszalépésként megélt alezredes a visszaemlékezések szerint ekkor komolyan számolt azzal, hogy karrierje egy hamarosan bekövetkező nyugdíjazással ér véget.⁶⁸

A lázadók táborában

A hadihelyzet alakulása ugyanakkor szerencsére más irányba terelte az eseményeket. 1940 elején a francia hadvezetés nehéz helyzetben volt, mivel a kezdeményezés egyértelműen az ellenfél kezében volt. Ennek megváltoztatása érdekében számos terv született, melyek közül az egyik szorososan kapcsolódott egy új légiós alakulat felállításához. A francia stratégák Skandináviában kívántak bevetni egy brit–francia expedíciós erőt, melynek célja eleinte Finnország megsegítése – bár ez inkább csak a nagyközönségnek szóló propaganda-szlogenként –, később viszont már egyértelműen a Norvégiában történő partraszállás volt a svédországi acél

⁶⁵ Vollerons: *Le général Monclar*, 76–77.

⁶⁶ Monclar: *Monclar*, 115–121.

⁶⁷ SHD GR 16 P 381853. Magrin-Vernerey, Raoul Charles. Fiche N° 51107.

⁶⁸ Vollerons: *Le général Monclar*, 83–84.

Németország irányába történő behajózásának megakadályozása érdekében.⁶⁹ Ebben a haderőben kiemelt szerepet szántak az Idegenlégiónak, ezért 1940. február 23-án elrendelték a 13. légiós hegyi könnyűdandár létrehozását Észak-Afrikában (az algériai Sidi-Bel-Abbès és a marokkói Fez helyőrségeiben).⁷⁰

Az új alakulat parancsnokságát végül éppen korábban kritizált tulajdonságai miatt bízták Magrin-Vernerey-re, mivel felsőbb szinten úgy vélték, hogy olyan harcedzett és különböző hadszíntereken jártasságot szerzett vezetőre van szükség, aki feltalálja magát Skandinávia szélsőséges viszonyai között is, és akit emberei a pokolba is követnek. Így gyorsan fordult a kocka, és a nyugdíjazáson töprengő alezredesre hirtelen egy új alakulat felállításának és gyorsított kiképzésének feladata hárult. Egy tiszt így emlékezett vissza az egység parancsnokára: „Vékony, átlagos testalkatú, energikus arcú, különböző harctereken szerzett húszerüléséből felépült különleges katona. A korábbi sebesülések következményeként néha órákon keresztül tartó furcsa csuklás keríti hatalmába, majd ennek elmúta után újból harcra kész lesz.”⁷¹

Az egység tagjai nagyobb részben aktív légiósok, illetve a tervezett létszám elérése érdekében kisebb számban a sathonay-i kiképzőtáborban gyülekeztetett újoncok voltak.⁷² Az alakulat élén a dandár vezérkara állt, amelynek munkáját egy parancsnoki, egy jármű-, valamint egy távközlési, utász-, egészségügyi (úgynevezett létszámfeletti) század segítette, az egység gerincét pedig két gyalogoszázalólj adta.⁷³ A dandár hivatalos összlétszáma így 63 tiszt, 255 altiszt és 1987 légiós volt,⁷⁴ vagyis a felállított új alakulat létszámát tekintve gyengébb volt egy hagyományos gyalogezrednél.

Az egységet március elején szállították át Franciaországba, ahol március 8. és 28. között a különböző alegységek intenzív összeszoktató kiképzésen vettek részt a larzaci táborban. A légiósok 29-én hagyták el a tábort, hogy több kitérő és megszakítás után április 15-én érkezzenek meg Brest-be, ahol az Antoine Béthouart tábornok parancsnoksága alatt álló francia expedíciós hadtest (azon belül pedig az 1. könnyűhadosztály) kötelékébe sorolták őket. Ez a haderő április 24-én hagyta el Brest kikötőjét, hogy egy angliai megálló után, ahol csatlakoztak a hadműveletben résztvevő brit és lengyel csapatokhoz, 30-án folytassa útját Norvégia felé.⁷⁵ A légiósok május 13-án kapcsolódtak be az észak-norvégiai Narvik kikötőjéért zajló küzdelmekbe, amikor egy lendületes partraszálló akcióval elfoglalták Bjervik települést, amely kulcsfontosságú volt a kikötő megszerzéséért vívott harcban.⁷⁶ A város elleni támadás 28-án a kora hajnali órákban indult meg egy újabb partraszállási hadművelettel, amelyet a védekező német csapatok heves elhárító tüzeiben kellett végrehajtani a település közelében lévő alkalmas partszakaszokon. A parton megkapaszkodott franciák pozícióikat egy német ellentámadással szemben is megtartották, majd lépésről lépésre nyertek teret a védelemmel

⁶⁹ Comor, André-Paul: *L'Épopée de la 13ème Demi-brigade de Légion Étrangère 1940–1945*. Paris, 1988. 33–37.

⁷⁰ SHD 2 P 81. Bref historique de la 13ème demi-brigade de Légion Étrangère, 1.

⁷¹ Idézi Notin, Jean-Christophe: *1061 Compagnons. Histoire des Compagnons de la Libération*. Paris, 2000. 80.

⁷² SHD GR 12 P 81. 13e D.B.L.E. Résumé du Journal des Marches et Opérations, 3.

⁷³ SHD GR 34 N 318. Constitution de la 13e demi-Brigade de marche de Légion Étrangère. Note du 13 février 1940.

⁷⁴ SHD GR 34 N 318. Dossier 5d. Tableau d'effectif de guerre de la 13e demi-brigade de marche de Légion étrangère du 11 avril 1940.

⁷⁵ SHD GR 12 P 81. 13e D.B.L.E. Résumé du Journal des Marches et Opérations, 4–5.

⁷⁶ Blond, Georges: *Histoire de la Légion étrangère*. Paris, 2008. 386–390.

szemben. A hadműveleti napló tanúsága szerint a könnyűdandár első tagja, aki a város területére behatolt, egy bizonyos Szabo őrmester⁷⁷ volt. Az alakulat ezt követően keleti irányba szorította vissza a német csapatokat, miközben 83 foglyot ejtett, valamint jelentős mennyiségű hadianyagot – ideértve tíz repülőgépet – zsákmányolt.⁷⁸ A győzelmet ugyanakkor nem adták ingyen: a könnyűdandár 8 tisztet, 6 altisztet és 55 légióst veszített 95 sebesült, 2 hadifogoly és 6 eltűnt mellett.⁷⁹

A város sikeres elfoglalása ellenére, ami gyakorlatilag az egyetlen sikeres szárazföldi hadművelet volt a nyugat-európai hadszíntéren 1940-ben a szövetséges oldalon, a hadvezetés az általános stratégiai helyzet – a franciaországi hadjárat katasztrofális lefolyása és az utánpótlási bázisoktól való távolság – miatt úgy döntött, hogy kiüríti Narvikot, amire június 4. és 8. között került sor anélkül, hogy az akciót a német haderő megzavarta volna.⁸⁰ Az expedíciós haderő brit és lengyel része Nagy-Britannia, a francia pedig Franciaország felé vette az irányt, ahová az utóbbi június 14-én érkezett meg.⁸¹ 14-én és 15-én a dandár két zászlóalja partra szállt, majd a hadvezetés utasításait követve az alegységek védelmi állásokat vettek fel Flancoet, Landebia és Pleven térségében annak az elképzelésnek a jegyében, hogy Bretagne nyugati részén szövetséges hídfőállásokat tartsanak fenn. Ez a terv kivitelezhetetlennek bizonyult a hadi helyzet alakulása miatt, ugyanakkor az egymásnak ellentmondó utasítások miatt az egység tisztikara és a legénységi állomány elszakadt egymástól, majd pedig különböző időpontokban és kikötőkben behajózott Nagy-Britannia felé, ahová június 19-20-án érkeztek meg. A brit hadvezetés a zűrzavaros körülmények között megfogytakozott alakulatot vasúti úton Trentham-Parkba irányította, ahová 22-én érkezett meg.⁸²

Az alakulat tagjai itt értesültek az új francia kormány által megkötött fegyverszünetről, valamint a De Gaulle tábornok által közzétett felhívásról, amelyben a tengelyhatalmak elleni harc folytatására buzdította a franciákat. A kialakult helyzet megosztotta a légiósokat, amit De Gaulle június 30-i látogatása sem könnyített meg, aki mindenkinek saját lelkiismeretére bízta a hazatérésről vagy a harc folytatásáról szóló döntést.⁸³ A probléma súlyosságát jelzi, hogy az egységben szolgáló spanyol nemzetiségű légiósok – akik tartottak attól, hogy egy német ellenőrzés alatt álló országba kell visszatérniük – megtagadták a parancsok teljesítését, majd többségükben dezertáltak az alakulatból. Egyes becslések szerint a dandár személyi állományának 15 százalékát veszítette el ennek következtében.⁸⁴ Az alakulat fennmaradó része kétfelé oszlott: 636 légiós a Franciaországba való visszatérés mellett döntött, míg 900 fő (köztük 24 tiszt) Magrin-Vernerey vezetésével a De Gaulle-hoz való csatlakozás mellett kötelezte el magát. Az előbbieket Boyer-Resses őrnagy parancsnoksága alatt július 1-jén hajóra szálltak, és 10-én érkeztek meg Casablancába, majd 12-én Fezbe, ahol 16-án a 13. légiós könnyűdandárt hivatalosan feloszlatták, a Marokkóban állomásozó túlélőket pedig átirányították az 1., 2., 3. és 4. légiós gyalogezredbe.⁸⁵

⁷⁷ Minden bizonnyal Émile Szaboról van szó, a 13. könnyűhadosztály őrmesteréről, aki kitüntetést kapott a norvégiai hadművelet során nyújtott teljesítményéért. SHD GR 16 P 59589.

⁷⁸ SHD 2 P 81. Bref historique de la 13ème demi-brigade de Légion Etrangère, 11–15.

⁷⁹ SHD GR 34 N 318. 13e Demi-Drigade de Légion Etrangère. Etat nominatif des pertes mai-juin 1940.

⁸⁰ Montagnon: *La légion étrangère*, 220–221.

⁸¹ SHD GR 34 N 318. Citations. Fiche du lieutenant Clémence du 25 février 1941, 3.

⁸² SHD 2 P 81. Bref historique de la 13ème demi-brigade de Légion Etrangère, 17–19.

⁸³ Broche, François – Muracciole, Jean-François (dir.): *Dictionnaire de la France libre*. Paris, 2010. 287.

⁸⁴ Comor: *L'Épopée de la 13ème Demi-brigade de Légion Etrangère 1940–1945*, 82–84.

⁸⁵ SHD GR 34 N 318. Citations. Fiche du lieutenant Clémence du 25 février 1941, 1–3.

A Nagy-Britanniában maradt légiósok Magrin-Vernerey alezredes parancsnoksága alatt új alakulatot hoztak létre 14. légiós menetkönyűdandár⁸⁶ néven.⁸⁷ Bár az alakulatot továbbra is könnyűdandárnak nevezték, ez erős eufemizmus volt a rendelkezésre álló létszám tükrében, amely csupán egyetlen zászlóalj felállítását tette lehetővé. Ennek kötelékébe három lövész- és egy támogató század tartozott, így az alakulat eredeti harcértékének csupán mintegy felével rendelkezett 1940 nyarán,⁸⁸ azonban a július 1-én létrejött Szabad Francia Erők soraiban még így is ez volt az egyik legütőképesebb alakulat. Az új fegyveres erő ekkor még összesen is csupán 4500 főt számlált – a szárazföldi hadsereg, a légierő és a haditengerészet tagjait vegyesen –, akik többségükben nem tartoztak önálló alakulatokhoz.⁸⁹ Ennek fényében a légiós menetdandár – amint azt a későbbiekben látni fogjuk – a szabad francia szárazföldi haderő legfontosabb eleme volt.

Meg kell említeni, hogy Londonban került sor egy másik fontos változásra is Magrin-Vernerey életében. Másik nevet kellett felvennie annak érdekében, hogy lehetőség szerint csökkentse az esélyét a Franciaországban élő családtagjait érintő retorzióknak. Ebből kifolyólag új neve, amelyen a legtöbben ismerik, és amelyet később önszántukból gyermekei is felvettek, Ralf (más források szerint Ralph)⁹⁰ Monclar lett, állampolgársága pedig brit, hogy ha francia fogságba esne, elkerülhesse a kivégzést, amely hazája ellen harcoló francia állampolgárként sújtotta volna.⁹¹ A családi visszaemlékezések tanúsága szerint a szabad franciák soraihoz való csatlakozását nem a győzelembe vetett hit motiválta – hiszen erre 1940-ben tényleg kevés esély kínálkozott –, hanem a hivatásos katona makacssága, aki nem volt hajlandó feladni a küzdelmet a legreménytelenebb helyzetben sem.⁹²

A Nagy-Britanniában rendelkezésre álló francia szárazföldi erők közül gyakorlatilag egyedül a 14. (majd november 2-től újból 13.) légiós könnyűdandár volt bevethető állapotban, ezért amikor De Gaulle tábornok augusztus végén brit támogatással expedíciós haderőt állított fel Francia Nyugat-Afrika elfoglalásának céljából, annak fő erejét a légiós különítmény adta, amelynek élén augusztus 28-tól Monclar már ezredesi rangban teljesített szolgálatot.⁹³ A brit és lengyel csapatokkal együtt közel 10 ezer főt számláló kontingens támogatásáról egy két csatahajót, négy cirkálót, egy repülőgép-hordozót és kilenc rombolót számláló brit flottakötelék gondoskodott,⁹⁴ amely szeptember 23-án érkezett meg Dakarhoz.⁹⁵ A várt csatlakozás helyett azonban a helyi francia erők a fegyveres ellenállást választották, és heves tengeri ütközetben visszaverték az expedíciós haderő bizonytalan partraszállási kísérletét.⁹⁶ A hadművelet kudarca után az új célpont a már korábban csatlakozott közép-afrikai gyarmatok közül a Vichyhez való hűségével kivételt képező Gabon volt, amely csupán kisebb

⁸⁶ 14e Demi-brigade de marche de la Légion étrangère.

⁸⁷ A névváltoztatás oka az, hogy az eredeti elnevezést meghagyták a hazatérőknek, de később értesülve az alakulat afrikai feloszlásáról, újból felvették az eredeti nevet.

⁸⁸ SHD 2 P 81. Bref historique de la 13ème demi-brigade de Légion Etrangère, 21.

⁸⁹ Crémieux-Brilhac, Jean-Louis: *La France Libre. De l'appel du 18 Juin à la Libération*. Paris, 2013. 198.

⁹⁰ Lásd például: Broche–Muracciole: *Dictionnaire de la France libre*, 918.

⁹¹ Marcot, François (dir.): *Dictionnaire historique de la Résistance*. Paris, 2006. 471.

⁹² Monclar: *Monclar*, 169–170.

⁹³ SHD GR 16 P 381853. Magrin-Vernerey, Raoul Charles. Fiche N° 51107.

⁹⁴ Masson, Philippe: *La Marine française et la guerre 1939–1945*. Paris, 2000. 204.

⁹⁵ SHD 4 P 2. Historique des Forces françaises libres, t. 2, 39–40.

⁹⁶ AN 72 AJ 220. Chronology of the Free French activities, 4.

helyőrséggel rendelkezett.⁹⁷ Monclar ugyanakkor visszautasította, hogy részt vegyen a honfitársai elleni harcban,⁹⁸ ezért végül a tíz napig tartó küzdelemben egyéb alakulatok mellett a légiós könnyűdandárnak csupán egy alkalmi különítménye vett részt a felsőbb parancsot végrehajtó tisztek vezetésével.⁹⁹ A testvérgyilkos küzdelem rossz hatást gyakorolt az alakulat moráljára: az év végén lejáró szerződéses meghosszabbításakor a könnyűdandár tagjainak 15 százaléka az alakulathoz való kilépés mellett döntött.¹⁰⁰

Még a gaboni hadművelet lezárulta előtt megszületett a döntés, hogy a francia erőket Kelet-Afrikában fogják bevetni a brit csapatokkal együtt annak érdekében, hogy támadást indítsanak a Kelet-Afrikában (Etiópia, Eritrea, Brit és Olasz Szomáliföld) állomásozó olasz csapatok ellen, és kiiktassák az általuk jelentett veszélyt. A rendelkezésre álló különböző harcértékű egységekből hozták létre a Keleti Francia Dandárt annak érdekében, hogy a Szabad Francia Erőket egy jelentősebb egység képviselje a hadszíntéren.¹⁰¹ A dandár viszonylag jelentős erőt képviselt, hiszen soraiba tartozott az Idegenlégió 13. könnyűdandárja, az 1., 2. és 3. (afrikai) menetzászlóalj, egy tüzérségi egység (összesen 2 darab 75 mm-es löveggel), valamint egészségügyi, utász- és szállítóalakulatok. A valóságban azonban a felsorolt nagyobb egységek közül csupán kettő volt rövid időn belül hadra fogható, a 13. könnyűdandár és a 3. menetzászlóalj, így ezek vettek részt a kelet-afrikai harcokban összesen 2000 főt meg nem haladó létszámmal.¹⁰² 1941. január 19-én a szövetséges csapatok három irányból indították támadást az olasz kézen lévő kelet-afrikai területek ellen. A francia csapatok az északról támadó oszlopban kaptak helyet, és két fontos győzelmet is arattak a hadművelet során. Február végén az eritreai fővárostól, Aszmarától kétszáz kilométerre északra található Keren városának védelmét biztosító Kub-Kub erődöt,¹⁰³ majd április elején a térség legfontosabb kikötővárosát, Masszavát foglalták el. A teljes olasz vezérkar Monclar ezredesnek adta meg magát, aki mindössze egy motoros felderítőszakasszal tört előre a település belsejébe, egészen a városházáig, ahol a meglepett és demoralizálódott ellenség nem tanúsított ellenállást.¹⁰⁴

Pihenésre ezután sem jutott idő, mivel április 11-én De Gaulle elrendelte, hogy a Csádban állomásozó erők kivételével az összes rendelkezésre álló szabad francia szárazföldi egységet egyetlen alakulat kötelékében vonják össze, hogy nagyobb hadműveletek önálló kivitelezésére is alkalmassá váljon. A hadosztályt a kiegészítő alakulatok mellett két dandárra osztották fel: a 13. légiós vegyes dandárra és az 1. gyarmati dandárra, melyek mindegyike három zászlóaljból állt. Az 5450 fős vegyes dandár soraiban kapott helyet az 1. idegenlégiós zászlóalj (amely gyakorlatilag megegyezett a korábbi 13. idegenlégiós könnyűdandárral), az 1. és 2. menetzászlóalj, míg a gyarmati dandár fogta össze a 3. és 4. menetzászlóaljat, valamint az 1. tengerészgyalogos zászlóaljat.¹⁰⁵ Május 26-án De Gaulle személyesen meglátogatta az egység táborát, hogy tájékoztassa az alakulat tisztjeit arról, hogy a levantei francia erők ellen fogják bevetni egységüket. Monclar néhány más tiszttel együtt ez alkalommal is visszautasította, hogy honfitársai ellen harcoljon, mivel a másik oldalon nem csupán az Idegenlégió egy másik

⁹⁷ AN 72 AJ 238. L'origine du recrutement et des motivations des Forces françaises libres, 6.

⁹⁸ Broche–Muracciole: *Dictionnaire de la France libre*, 918.

⁹⁹ Comor: *L'Épopée de la 13ème Demi-brigade de Légion Étrangère 1940–1945*, 114–118.

¹⁰⁰ Montagnon, Pierre: *La France dans la guerre de 39–45*. Paris, 2009. 239.

¹⁰¹ Broche, François: *L'Armée française sous l'Occupation. La métamorphose*. Paris, 2002. 100.

¹⁰² AN 72 AJ 238. L'origine du recrutement et des motivations des Forces françaises libres, 8.

¹⁰³ Gras, Yves: *La 1ère D.F.L. Les Français libres au combat*. Paris, 1983. 28–33.

¹⁰⁴ Trouplin: *Dictionnaire des compagnons de la Libération*, 731.

¹⁰⁵ Gras: *La 1ère D.F.L. Les Français libres au combat*, 56–57.

alakulata (a 6. légiós gyalogezred) sorakozott fel, hanem számos régi bajtársa is.¹⁰⁶ Az ezredesnek súlyos árat kellett fizetnie a döntéséért: nem csupán addigi parancsnoki posztját vesztette el, de a harctéren való további szolgálat és így a sikeres katonai karrier lehetőségét is.¹⁰⁷

A becsület ára: hadvezérből hivatalnok

Noha De Gaulle nem bocsátotta meg Monclarnak, hogy nem teljesítette a parancsát, és látványosan kegyvesztettnek nyilvánította a csapatszolgálat alóli felmentésével, ugyanakkor annyira kevés tapasztalt és helyismerettel rendelkező tiszttel rendelkezett, hogy ellenszenve ellenére is fontos feladattal bízta meg az ezredest: 1941. július 24-én kinevezte a Dzsebel Drúz régió politikai és katonai parancsnokának Georges Catroux tábornok, levantei főmegbízott közvetlen beosztottjaként, majd októberben ugyanezt a rangot kapta meg régi szolgálati helyén, az alavita területen 1941 decemberétől már tábornoki rangban.¹⁰⁸

A problémák már a fegyveres konfliktust lezáró fegyverszüneti tárgyalásokon elkezdődtek, ahol a szabad franciák képviselőiben Catroux tábornok is részt vett, ugyanakkor a 14-én ratifikált akkói egyezményen az ő aláírása nem szerepelt, mint ahogy a Szabad Franciaországról sem történt benne említés, tehát a mandátumterületek gyakorlatilag Nagy-Britannia számára lettek átengedve.¹⁰⁹ De Gaulle személyes fellépésére volt szükség a brit külügyi szerveknél és új egyezmények aláírására július végén annak érdekében, hogy a mandátumterületek francia fennhatóság alá kerüljenek.¹¹⁰ A levantei mandátumterületeken tehát a kezdeti nehézségek után ugyan francia közigazgatás állt fel, azonban a háborús helyzetre tekintettel a régió teljes egészében brit katonai fennhatóság alatt állt, ami lehetővé tette a helyi brit hatóságok számára, hogy Edward Spears vezetésével gyakorlatilag párhuzamos közigazgatást építsenek ki, amely minden területen próbálta kiszorítani francia megfelelőjét a két ország irányításából. Emellett jelentősen hozzájárultak a pánarab érzelmek fokozásához az azzal a céllal, hogy a helyi lakosság függetlenségi követeléseit elősegítsék a franciák mielőbbi kivonulását a térségből, és ezzel lehetővé tegyék annak brit érdekszférába vonását.¹¹¹

Monclar tábornoknak tehát ilyen ellenséges környezetben kellett képviselnie a francia érdekeket. A helyzetet tovább nehezítette, hogy eltérően értékelték a helyzetet közvetlen felletésével, Catroux tábornokkal. Az utóbbi teret kívánt engedni az arab nacionalistáknak, hogy egységes Nagy-Szíriát hozzanak létre, míg Monclar a helyi kisebbségek támogatására alapozva fenn kívánta tartani a mandátumrendszert. Korábbi tapasztalataira építve ebben kiemelt szerepet szánt az alavitáknak, ám Catroux felülbírálta elképzeléseit, és egy központosított szír állam keretei közé szorította a kisebbségeket a Monclar által elképzelt föderatív berendezkedés helyett. Ez az új állam hivatalosan függetlenséget kapott, gyakorlatilag azonban a brit és francia csapatok továbbra is ellenőrzést gyakoroltak felette.¹¹² Valószínűleg nem függetlenül a szíriai politikai helyzet alakulásától Monclart 1942 decemberében a nagy-britanniai francia szárazföldi erők parancsnokává nevezték ki, tekintettel azonban arra, hogy ott semmilyen hadműveletre nem került sor, ez továbbra is inkább hivatali, semmint katonai

¹⁰⁶ Comor: *L'Épopée de la 13ème Demi-brigade de Légion Etrangère 1940–1945*, 142–143.

¹⁰⁷ Vollerons: *Le général Monclar*, 116.

¹⁰⁸ SHD GR 16 P 381853. Magrin-Vernerey, Raoul Charles. Fiche N° 51107.

¹⁰⁹ Crémieux-Brilhac: *La France Libre. De l'appel du 18 Juin à la Libération*, 201–204.

¹¹⁰ Broche, François – Caïtuoli, Georges – Muracciole, Jean-François: *La France au combat de l'Appel du 18 juin à la victoire*. Paris, 2007. 88.

¹¹¹ AN 72 AJ 225. Témoignage du Général Legentilhomme, 2–3.

¹¹² Monclar: *Monclar*, 234–235.

tevékenység volt, ami egyáltalán nem felelt meg kvalitásainak. Ezt minden bizonnyal De Gaulle is felismerte, mivel 1943 novemberében Monclar tábornokot újból a forrongó Szíriába vezényelték mint a levantei katonai erők helyettes főparancsnokát. Ezt megelőzően 1943 júniusában megkapta a Felszabadítási Érdemérmét is, a Szabad Franciaország legmagasabb katonai kitüntetését.¹¹³ Ez jelentős elismerés volt, bár meglehetősen megkésett, hiszen számos beosztottja már 1941 nyarán magáénak mondhatta ugyanezt a kitüntetést – ugyanakkor ők nem tagadták meg a szíriai hadjáratban való részvételt.

Szinte már szokásosnak tekinthető módon a levantei csapatok kiképzésének feladatát bízták rá, amibe nagy kedvvel és komoly szakértelemmel vetette bele magát. Erre a tevékenységre nagy szükség is volt, mivel a térségben csupán minimális létszámú francia alakulat maradt, ezért a helyi toborzású egységek felkészítése és lojalitásuk biztosítása kulcsfontosságú kérdéssé vált a politikailag instabil régióban. A britek támogatását élvező függetlenségpárti erők egyre komolyabb nyomást gyakoroltak a francia hatóságokra, hogy adják át a szír kormánynak a helyi toborzású csapatok irányítását, majd pedig vonják ki a francia alakulatokat a térségből. A nézeteltérések eredményeként számos kisebb felkelés robbant ki, amelyeket a rendelkezésre álló korlátozott erőkkel is sikerült leverni; 1945 elejére azonban a függetlenségi mozgalom már az egész országot mozgósította a franciák ellen, akiknek a katonai fellépését a britek is akadályozták, ezért a francia politikai vezetés végül csapatai kivonása mellett döntött. A csapatkivonás lebonyolításában Monclar oroszlánrészt vállalt. A feszült helyzet ellenére végül veszteségek nélkül sikerült ennek a kényes műveletnek a végrehajtása, amit a felsőbb parancsnokság is nagyra értékelt, ezért a tábornokot a Becsületrend főtiszti méltóságára emelte.¹¹⁴

A hidegháború forró pontjain

1946 áprilisában a norvég király a Szent Olaf Renddel tüntette ki Monclart a narviki hadművelet során nyújtott teljesítményéért, ami némiképp ellensúlyozta azt a tényt, hogy a francia vezérkar önálló parancsnoki megbízás helyett csupán a X. katonai körzet (amely Algériát is magában foglalta) parancsnokhelyettesi posztját bízta rá altábornagyi rangban. A családást súlyosbította, hogy bár közvetlen felettese (aki egyébként rövidebb szolgálati idővel rendelkezett) 1947-ben felterjesztette vezérezredesi kinevezését, azt a felsőbb vezetés elutasította, ami nem sok jót ígért Monclar jövőjére nézve.¹¹⁵ Ekkor váratlan helyről érkezett segítség, ugyanis Larminat és Leclerc tábornokok, a második világháború veteránjai méltatlannak tartották egy ilyen képességű katona félreállítását, ezért latba vetették befolyásukat annak érdekében, hogy Monclart kinevezzék az Idegenlégió felügyelőjének, ami 1948-ban meg is valósult.¹¹⁶ Ezen a poszton a tábornok felelt az alakulat tagjainak toborzásáért és kiképzéséért, az éppen zajló hadműveletek elemzéséért és ennek alapján módosítási javaslatok kidolgozásáért, valamint a leszerelő légiósok szociális ellátásáért. Monclar magától értetődő módon hatalmas kedvvel vetette bele magát ebbe a munkába, és a következő két év folyamán a Légió összes alakulatát személyesen meglátogatta Afrikától Indokínáig, miközben komoly erőfeszítéseket tett annak érdekében, hogy az alakulat tagjai fel legyenek készítve a modern háborúkban való részvételle. (Többek között új kiképzési kézikönyvet is kidolgozott.) Egyre rosszabbodó egészségi állapota ellenére (65 százalékos rokkantságot állapítottak meg nála)

¹¹³ SHD GR 16 P 381853. Magrin-Vernerey, Raoul Charles. Fiche N° 51107.

¹¹⁴ Vollerons: *Le général Monclar*, 127–131.

¹¹⁵ Broche–Muracciole: *Dictionnaire de la France libre*, 918.

¹¹⁶ Marcot: *Dictionnaire historique de la Résistance*, 472.

tevékenysége annyira sikeres volt, hogy 1949-ben megkapta a Becsületrend nagykeresztves méltóságát, 1950-ben pedig a vezérőrnagyi kinevezését.¹¹⁷

Tekintettel közelgő nyugdíjazására, úgy tűnt, hogy karrierje rövid időn belül véget ér, Monclar azonban másképp vélekedett erről a kérdéstről. Az 1950 júniusában kirobbant koreai háborúban a déliek megsegítésére összeállított ENSZ haderő soraiba Franciaország is küldött csapatokat, ám indokínai lekötöttsége miatt csupán egy önkéntesekből álló gyalogsági zászlóaljjal képviseltette magát. Monclar önként jelentkezett ennek az egységnek a vezetésére, azonban mivel tábornokként nem irányíthatott a harcmezőn egy zászlóaljat, a hadművelet idejére lemondott tábornoki rangjáról, és alezredesi rangban teljesített szolgálatot. A hadügyminiszter elfogadta a veterán katona jelentkezését, aki azonnal hozzáfogott az alakulat megszervezéséhez.¹¹⁸ A tartalékos és aktív katonákból létrehozott egység rekordidő alatt felállt, s október 25-én már be is hajózták, november 29-én pedig megérkezett Koreába.¹¹⁹

A francia egységet a 2. amerikai gyalogoshadosztály 23. ezredéhez csatolták, amelynek közelékében 1950. december végén vonult ki az első vonalba Wonju közelébe, ahol kisebb ellenséges támadásokat kellett visszavernie január 5. és 10. között.¹²⁰ Egy kisebb előrenyomulás után februárban az egységnek súlyos védelmi harcokat kellett vívnia először az Ikeralagutak (*Twin tunnels*) elnevezésű vasúti csomópont, majd Jipjong-ri falu védelmében a kínai hadsereg reguláris egységeivel szemben. Az ezek során nyújtott helytállásáért a zászlóalj két Elnöki egység kitüntetésben (*Presidential Unit Citation*) részesült, ami kivételes elismerésnek számított, különösen egy külföldi alakulat esetében, valamint megkapta a francia Hadikeresztet is.¹²¹ A tábornok-alezredes gyenge angoltudása ellenére kiválóan megtalálta a hangot az amerikaiakkal, amit tovább erősített egységének vasfegyelme és kiváló kiképzése, aminek köszönhetően nagy túlerővel szemben is kiválóan helytállt. Az is sokat segített, hogy a nemzetközi haderő főparancsnoka, MacArthur tábornok nagy örömmel üdvözölte első világháborús kiképzőjét, így az együttműködés zavartalan volt. A kiváló harctéri teljesítmény mellett minden bizonnyal ez is hozzájárult ahhoz, hogy az első hónapok harcai után Monclar két amerikai kitüntetést is kapott: az Ezüst csillagot (*Silver Star*) és a *Legion of Merit*-et.¹²²

Március elején a szövetséges csapatok előrenyomulása szempontjából stratégiai fontosságú 1037-es magaslat elfoglalására utasították a zászlóaljat, amely végre is hajtotta a parancsot – 24 halott és 108 sebesült árán.¹²³ A nyugodtabb nyári időszak után szeptemberben újabb nagyszabású nemzetközi offenzíva indult, amelyből a francia egység is kivette a részét. A legsúlyosabb harcok a 851-es magaslat elfoglalásáért zajlottak, amelyet az észak-koreai és kínai csapatok jól megerősítettek és nagy erővel tartottak megszállva. Az egy hónapig tartó harcok során a francia alakulat 60 halottat és 207 sebesültet veszített, ami eredeti létszámának több mint egynegyedét jelentette. A korábbi veszteségekkel együtt a zászlóalj állománya

¹¹⁷ Trouplin: *Dictionnaire des compagnons de la Libération*, 732.

¹¹⁸ Bergot, Erwan: *Bataillon de Corée. Les volontaires français 1950–1953*. Paris, 1983. 16–20.

¹¹⁹ SHD GR 7 U 287/1. Forces terrestres françaises de l'ONU. Journal de marche du 20 octobre au 8 janvier 1951, 2–12.

¹²⁰ SHD GR 7 U 287/2. Forces terrestres françaises de l'ONU. Journal de marche du 1er janvier au 30 novembre 1951, 1.

¹²¹ SHD GR 7 U 288/2. Bataillon français de l'ONU. Journal des marches et opérations du 1er octobre 1950 au 2 mars 1951, 20–35.

¹²² Vollerons: *Le général Monclar*, 150–154.

¹²³ SHD GR 7 U 288/2. Bataillon français de l'ONU. Journal des marches et opérations du 3 mars au 30 novembre 1951, 1–4.

így már kezdeti létszáma 50 százaléka alá esett vissza, ezért visszavonták a hátországba pihenésre és feltöltésre.¹²⁴ Mivel Monclar betöltötte a nyugdíjkorhatárt, november végén visszarendelték Franciaországba, helyét az alakulat élén pedig François Borreill alezredes vette át.¹²⁵

A hadszíntéren megromlott egészsége miatt Montclar csupán hosszabb tokiói kórházi kezelés után tért vissza hazájába, ahol 1952 májusában megkapta a Hadiérmét, a legmagasabb francia katonai kitüntetést,¹²⁶ amellyel gyakorlatilag teljes pályafutását ismerték el – bár az ötödik tábornoki csillagot megtagadták tőle.

A békeévek

A családi visszaemlékezések szerint a nyugdíjasévek komoly dilemmával kezdődtek Monclar számára, ugyanis a tengerentúli ügyekért felelős miniszter közvetítők útján felajánlotta számára az indokínai fegyveres erők parancsnoki posztját. Hosszas gondolkodás után a tábornok visszautasította az ajánlatot. A visszautasítás okát nem fejtette ki, de minden bizonnyal legalább annyira szerepet játszott benne a vágy, hogy több időt töltsön a családjával (1949-ben megnősült, és két gyermeke is született), mint az a meggyőződés, hogy a kormányzat nem nyújt elegendő támogatást a távoli hadszíntereken küzdő csapatoknak.¹²⁷

1952 júliusában hivatalos úton vett részt az Egyesült Államokban, ahol a 2. amerikai gyalogoshadosztály által a Koreában harcoló francia zászlóaljnak adományozott emlékszálót vette át. A tábornokot útja során nagy lelkesedéssel és tisztelettel fogadták, baráti beszélgetéseken pedig jelezték számára, hogy egységének tevékenysége is hozzájárult ahhoz, hogy az amerikai kormányzat egyre komolyabb támogatást nyújtson az Indokínában harcoló francia erőknek. A nyugdíjas tábornok természetéhez híven nagyon aktív maradt ebben az időszakban is. Számos veteránegyesület munkájában működött közre, állást vállalt egy páncélozott járműveket előállító fegyvergyárnál, ahol a haditechnika iránti érdeklődését is ki tudta elégíteni, valamint harci tapasztalatainak köszönhetően közre tudott működni a katonák életét megvédő eszközök kifejlesztésében. Ezzel párhuzamosan hadtörténeti kutatásokat folytatott, és számos könyvhöz írt felkérésre előszót, miközben gyermekei nevelésének is sok időt szentelt. Egészségi állapota ugyanakkor folyamatosan romlott, 1961-ben már 100%-os rokkantságot állapítottak meg nála.¹²⁸ Talán ezért is volt számára vigasztaló, hogy 1962-ben őt nevezték ki a hadirokkantaknak és veterán katonáknak, valamint számos hadtörténeti tárgyú múzeumnak otthont adó párizsi Invalidusok kormányzójának, ami óriási megtiszteltetésnek számított, egyúttal katonai életpályája dicsőséges lezárását jelentette. A több mint félszáz – francia, brit, amerikai, belga, norvég, lengyel, román, koreai, kambodzsai, marokói – katonai kitüntetéssel jutalmazott Ralph Monclar tábornok 1964. június 3-án a párizsi Val-de-Grâce katonai kórházban hunyt el, majd katonai tiszteletadás mellett Charles de Gaulle köztársasági elnök jelenlétében az Invalidusokban helyezték örök nyugalomra.

¹²⁴ SHD GR 7 U 288/2. Bataillon français de l'ONU. Journal des marches et opérations du 3 mars au 30 novembre 1951, 52–68.

¹²⁵ Uo. 76–78.

¹²⁶ Trouplin: *Dictionnaire des compagnons de la Libération*, 732.

¹²⁷ Monclar: *Monclar*, 400.

¹²⁸ Vollerons: *Le général Monclar*, 164–167.

Összegzés

Nehéz megvonni egy ennyire változatos életút mérlegét. Raoul Magrin-Vernerey (alias Ralph Monclar) vitán felül kiváló képességű katona volt, aki egész élete során hazája érdekeit szolgálta, miközben igyekezett minden körülmények között gondoskodni alárendeltjeiről. Mindemellett mindezt a saját módján és a saját meggyőződése alapján tette, nem feltétlenül feleltesei elvárásai szerint, akikkel számos alkalommal szembe is került emiatt, miközben csillapíthatatlan vágy égett benne új tájak és új emberek megismerése iránt. Kétségtelenül ez az érdeklődés vonzotta újra és újra a Földközi-tenger medencéjébe is, ahol karrierje során számos alkalommal teljesített szolgálatot, miközben szoros – gyakran baráti – kapcsolatokat épített ki az ott élőkkel.

Életútját ugyan katonaként végig kísérik a fegyveres konfliktusok; ugyanakkor nem szabad átsiklani afelett sem, hogy legalább ennyire jelentős építő tevékenysége is, hiszen mind katonaként, mind pedig hivatalnokként sokat tett katonái és a rábízott területek lakosságának oktatásáért és életkörülményeik javításáért. Ezt az is igazolja, hogy még élete utolsó éveiben is számos levelet kapott különböző arab vezetőktől, akik az ő segítségével reméltek jobb kapcsolatokat kiépíteni Franciaországgal még akkor is, ha egykor ellenfélként álltak szemben egymással.¹²⁹ Megkésve bár, de számos elismerést is kapott, s 1979-ben róla neveztek el egy 15. kerületi párizsi teret, a Saint-Cyr Katonai Akadémia 171. évfolyama (1984 és 1987 között) az ő nevét viselte, mint ahogy néhány másik közterület is az ő nevét kapta Franciaország különböző településein.¹³⁰

Amikor azonban arra a kérdésre keressük a választ, ki is volt valójában ez a hányatott sorsú, sokat szenvedett, de kötelességét mindig teljesítő férfi, azt talán a róla írt könyvek alcímei¹³¹ fogalmazzák meg legjobban: egy korábbi korból itt maradt hadvezér, aki harcba szállt azért, amit helyesnek tartott.

KRISZTIÁN BENE

A chivalrous rebel. Raoul Magrin-Vernerey's military career in the draw of the Mediterranean

Throughout its history, France has built very close ties with the Mediterranean region, which has been partially under its own authority. During this process, several armed conflicts took place, in which soldiers of different backgrounds fought for French interests. One of the extraordinary individuals who had a successful career was Raoul Magrin Vernerey (alias Monclar). He realised many successful military and administrative missions at various points in the French colonial empire, while he went through nearly every stage of the armed forces' ranks. Moreover, this military officer, who is unfortunately little-known in Hungary, was born in Budapest, and he probably had Hungarian ancestors too.

For this reason, in the study we are attempting to present the life-long career of this soldier with a remarkable past behind him. The most important points of his career were linked to the Mediterranean, and he made a significant contribution to the realization of the French major power plans.

¹²⁹ Monclar: *Monclar*, 405–406.

¹³⁰ Így például Monclar-de-Quercy-ben vagy a már említett Bitche-ben.

¹³¹ *Un condottiere du XXe siècle*, illetve *Le Bayard du XXe siècle*.

TÓTH KRISZTINA

Az Apostoli Szentszék átfogó felmérése a magyarországi egyházi javokról (1925–1927)*

*„...il più grande benefattore dell'Ungheria
sarebbe colui che risolvesse la questione dei
beni ecclesiastici.”¹*

A 19. századi liberális-polgári átalakulás egyik jelentős törekvése volt Magyarországon az állam és egyház szétválasztása, bár az ez irányú próbálkozások a polgári korban nem értek célt: a századfordulóra a római katolikus egyház jobban függött a kormánytól, mint a hatvanas években.² Az 1848. évi XX. törvénycikk megszüntette a katolikus vallás államvallás jellegét, az 1848. évi XIII. törvénycikk pedig az egyházi tizedet, amelyből következett, hogy 1867-ben az alkotmány helyreállításával az állam és a katolikus egyház viszonyának is meg kellett változnia. Ehhez jött hozzá, hogy a király az 1848. évi III. törvénycikkben a végrehajtó hatalmat egyházi ügyekben is a vallás- és közoktatásügyi miniszternek adta, aki az országgyűlésnek volt felelős, sőt az érseki, püspöki, préposti és apáti kinevezéseket is az ellenjegyzéséhez köthette.³ Trefort Ágoston miniszter az 1880-as években igyekezett is latba vetni befolyását, hogy a kormány támogatóit juttassa egyes püspöki székekbe.⁴ 1867-ben a korábban a helytartótanács és a kancellária által kezelt egyházi ügyeket a vallás- és közoktatásügyi

* Készült az MTA-PPKE Fraknói Vilmos Római Történeti Kutatócsoport keretében, a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj és a 128346-os számú „A szentszéki-magyar kapcsolatok 20. századi ismeretlen fejezetei” című NKFI PD Ösztöndíj támogatásával. A tanulmány megírásához végzett szentszéki levéltári kutatásokhoz a szállást két hétre a Római Magyar Akadémia biztosította.

¹ „...a legnagyobb jötevője Magyarországnak az lenne, aki megoldaná az egyházi javak kérdését”. A címben szereplő idézet forrása: Segreteria di Stato, Sezione per i Rapporti con gli Stati (a továbbiakban: S.RR.SS.) Archivio Storico. Congregazione degli Affari Ecclesiastici Straordinari (a továbbiakban: AA.EE.SS.) Ungheria, Anno 1925–1943, pos. 27, fasc. 29, f. 65v. Lorenzo Schioppa budapesti apostoli nuncius 1925. január 12-ei levele Pietro Gasparri bíboros államtitkárnak.

² Vö. Péter László: *Az állam és egyház viszonya és a civil társadalom Magyarországon: történeti áttekintés*. Századvég, 2. évf. (1997) 4. sz. 12.; Sarnyai Csaba Máté: *A katolikus autonómia megközelítési lehetőségei Magyarországon 1848-tól a századfordulóig*. Századvég, 6. évf. (2001) 21. sz. 85. A Tanácsköztársaság kimondta állam és egyház szétválasztását, azonban a keresztény-nemzeti programra építő Horthy-korszakban e két entitás ismét szorosan összefonódott. Lásd például: Gergely Jenő: *A katolikus egyház története Magyarországon 1919–1945*. Budapest, 1997., különösen: 93–120.

³ Salacz Gábor: *Egyház és állam Magyarországon a dualizmus korában 1867–1918*. München, 1974. (Dissertationes Hungaricae ex historia Ecclesiae 2. köt.) 15.; Sarnyai Csaba Máté: *Polgári állam és katolikus egyház. (1848. március–december). A katolikus autonómia-törekvések megjelenése*. Budapest, 2002., különösen: 27–52.

⁴ Péter: *Az állam és egyház*, 12.

minisztérium első ügyosztálya vette át. A katolikus ügyek, katolikus alapítványok kezelése így az államhoz kapcsolva maradt.⁵

E fejlemények nyomán indult meg 1848-ban, majd 1867-ben a katolikus autonómia mozgalom, amely a katolikus egyház önkormányzatát, iskoláinak, kegyes alapítványainak és a hozzájuk kapcsolódó javaknak a kormányzattól független kezelését szándékozott biztosítani. Az egyházkormányzati ügyekbe, az egyházi iskolák és vagyon kezelésébe a világi híveket is bevonták volna. A vagyonkezelésről változatos elképzelések láttak napvilágot, az 1870–1871-es autonómia kongresszuson például a többség az egyházi vagyon kezelését a főpapokra bízta volna, de megadózta volna az ebből származó jövedelmeket, a kisebbség pedig az új püspöki kinevezésekkel a kezelési jogot a katolikus önkormányzat kezébe adta volna, amelyben helyet kaptak volna az alsópapság és a világiak képviselői is. Továbbá szerették volna a püspöki jövedelmeket leszállítani, a kanonoki stallumok számát csökkenteni, s ezzel párhuzamosan a káplánok, plébánosok jövedelmeit, valamint a nevelési, iskolai célokra fordított összegeket növelni.⁶ Bár ekkor jutott a legközelebb az autonómia a megvalósításhoz, az ügyet elfektették.⁷ Az autonómia mozgalom következő nagyobb hulláma a liberális állam egyházpolitikai törekvései ellenében a századfordulón volt, míg végül az első világháború vége felé, illetve a forradalmak idején kapott ismét erőre, amikor felerősödtek az egyházellenes tendenciák. Ez a helyzet előmozdította a katolikus autonómia alapját jelentő egyházközségek megszervezését, azonban ezeknek nem volt beleszólásuk a püspöki javadalmak kezelésébe.⁸

A Szentszék elképzelését az autonómiáról Pietro Gasparri bíboros államtitkárnak a bécsi nunciushoz, Teodoro Valfrè di Bonzóhoz írt 1918. február 12-ei levele jól megvilágítja. Eszerint az autonómia az alapítványok kezelésére és az iskolák ügyeinek intézésére kell hogy korlátozódjon, az egyházi hatóság jogait érintetlenül hagyva, és nem lehet több joga, mint amennyi a kormánynak volt az alapítványok kezelésében.⁹ A téma jelentőségét mutatja, hogy az autonómia kérdése 1920 augusztusában bekerült a Szentszék állandó budapesti követének, Lorenzo Schioppa nunciushoz a követutasításába.¹⁰ Ekkorra a trianoni békeszerződés következtében több püspökség, egyházi entitás vagyonának egy része határon kívülre került, nem arányos módon, azok felett a Magyarországon maradt egyházi tulajdonosok nem tudtak rendelkezni. Így több egyházi intézmény anyagi alapja megrendült. Mindeközben a szomszédos országok kormányai előálltak a püspökségek betöltésére, később pedig az egyházmegyei határok politikai határok mentén történő rendezésére vonatkozó követeléseikkel.¹¹

⁵ Salacz: *Egyház és állam*, 15.

⁶ Sarnyai: *A katolikus autonómia*, 96.

⁷ Adriányi Gábor: *Documenta Vaticana historiam autonomiae catholicae in Hungaria illustrantia. Vatikáni okmányok a magyar katolikus autonómiáról 1891–1920*. Budapest, 2011. (Dissertationes hungaricae ex historia Ecclesiae 18. köt.) 17. Az okokról: Salacz: *Egyház és állam*, 45–46.

⁸ Gergely Jenő: *A történelmi keresztény egyházak autonómia-szervezete a dualizmus éveiben*. In: *Állam és egyház a polgári átalakulás korában Magyarországon 1848–1918*. Szerk. Sarnyai Csaba Máté. Budapest, 2001. (METEM Könyvek 29.) 142. Apponyi Albert autonómia elképzeléséről újabban lásd: Anka László: *Apponyi Albert 1917-es törvénytervezete a katolikus autonómiáról*. Egyháztörténeti Szemle, 19. évf. (2018) 3. sz. 21–33.

⁹ Archivio Segreto Vaticano (a továbbiakban: ASV), Arch. Nunz. Ungheria, busta 3A, fasc. 7/1., ff. 434r–435r. A forrást közöltem: *Lorenzo Schioppa nuncius követutasítása*. In: Fejérdy András (szerk.): *Magyarország és a Szentszék diplomáciai kapcsolatai 1920–2015*. Budapest–Róma, 2015. 102–104.

¹⁰ Lásd uo. 94–96.

¹¹ Erről lásd például: Salacz Gábor: *A magyar katolikus egyház a szomszédos államok uralma alatt*. Budapest, 1975.

Az Apostoli Szentszéknek ebben a helyzetben érdekében állt, hogy megfelelő áttekintéssel rendelkezzen a magyarországi püspöki és káptalani javadalmakról és jövedelmeikről. Mindezt egy átfogó vizsgálattal tervezték végrehajtani, a kormányzat megkerülésével, kizárólag a püspökökre építve – amint az a fentiekből kitetszik, jó okkal. A téma az 1926. március 17-ei püspökkari értekezlet előzményeinek tanulmányozása kapcsán került a látóterembe. Az értekezleten – addig precedens nélküli módon – az Apostoli Szentszék üzenetének közvetítésére az akkori budapesti apostoli nuncius, Cesare Orsenigo¹² is tiszteletét tette. Megjelenése arról árulkodik, hogy jelentős, mégis írásba adva meglehetősen kényes témákat közvetített.¹³ A magyar katolikus püspököknek elmondott beszédében kiemelt szerepet kapott a magyarországi egyházi javak helyzetéről teendő számadás.¹⁴ Ennek előzménye a Rendkívüli Egyházi Ügyek Kongregációja és a Konzisztoriális Kongregáció 1925. november 26-ai közös tanácskozásának határozata, hogy mivel a budapesti apostoli nunciatura élén egymást váltó Lorenzo Schioppa¹⁵ és Cesare Orsenigo véleménye eltérő a magyar egyházi javadalmakok vagyongazdálkodásáról, szükséges lenne az egyes püspököktől külön-külön számadás bekérése a püspökségek és káptalanok bevételeiről és kiadásáról.¹⁶ Ennek nyomán került sor az átfogó felmérésre és a nuncius részéről reláció készítésére. Tanulmányomban először azt vázolom, miben tért el a két nuncius véleménye, majd azokat összevetem Cesare Orsenigo nuncius 1927. január 17-én készült jelentésével, melyet az egyes egyházmegyékből beérkezett kimutatások felhasználásával készített el.¹⁷ Az utóbbiakat egy átfogó felméréshez Pietro Gasparri bíboros államtitkár továbbküldte a Zsinati Kongregációnak, melynek jelenleg hozzáférhető anyagai között azok sajnos nem találhatók meg.¹⁸ A jelentés áttekintése és elemzése révén

¹² 1925–1930 között volt budapesti apostoli nuncius. Bővebben lásd: Tóth Krisztina – Tusor Péter: *Inventarium Vaticanum I. A Budapesti Apostoli Nunciatura levéltára (1920–1939)*. Budapest–Róma, 2016. (Collectanea Vaticana Hungariae [a továbbiakban: CVH] I/14. köt.) XLVII–XLVIII.

¹³ A püspökkari értekezleten felszólalása a szakirodalomban jól ismert. Vö. Gergely Jenő (szerk.): *A püspöki kar tanácskozásai. A magyar katolikus püspökök konferenciáinak jegyzőkönyveiből, 1919–1944*. Budapest, 1984. 121–123.; Beke Margit (szerk.): *A magyar katolikus püspökkari tanácskozások története és jegyzőkönyvei 1919–1944 között*. 1. köt. München–Budapest, 1992. (Dissertationes hungaricae ex historia Ecclesiae 12–13. köt.) 171–172.; Zombori István (szerk.): *Magyarország és a Szentszék diplomáciai kapcsolata 1920–2000*. Budapest, 2001. 49–50.; Gergely: *A katolikus egyház*, 23.; Tóth Krisztina: *Modernkori katolicizmus vs. neobarokk államegyház: Mi vezetett Cesare Orsenigo nuncius felszólalásához egy magyar püspökkari konferencián?* In: Kleszenitz Tibor – Zombori István (szerk.): *Litterarum radices amarae, fructus dulces sunt: Tanulmányok Adriányi Gábor 80. születésnapjára*. Budapest, 2015. 243–255.

¹⁴ Az elhangzott beszéd szövege: S.RR.SS. AA.EE.SS., Ungheria, 1926, pos. 33, fasc. 35, ff. 59r–61v; valamint: ASV, Arch. Nunz. Ungheria, busta 16, fasc. 1, ff. 20–22.

¹⁵ 1920-tól 1925-ig volt budapesti apostoli nuncius. Bővebben lásd: Tóth–Tusor: *Inventarium Vaticanum I*, XLVII.

¹⁶ S.RR.SS. Rapp. Sess. Ungheria, 1925, n. 1287. A fent említett november 26-ai ülés jegyzőkönyve.; S.RR.SS. AA.EE.SS. Ungheria, Anno 1925–1943, pos. 27, fasc. 29, ff. 85r–86r. Cesare Orsenigo nuncius 1925. november 20-ai dátummal ellátott véleménye.

¹⁷ S.RR.SS. AA.EE.SS. Ungheria, Anno 1925–1943, pos. 27, fasc. 29, ff. 100r–105v. Ez a jelentés, amelynek létezéséről Gergely Jenő nem tudott, mivel nem volt lehetősége szentszéki levéltári kutatások végzésére (vö. Gergely Jenő: *Magyar–szentszéki diplomáciai kapcsolatok [1920–1990]*. In: Zombori István [szerk.]: *Magyarország és a Szentszék diplomáciai kapcsolata 1920–2000*. Budapest, 2001. 50.), 1927. január 17-én elkészült.

¹⁸ A Zsinati Kongregáció prefektusának kérése 1927. március 11-én, illetve Gasparri válaszána fogalmazványa: S.RR.SS. AA.EE.SS. Ungheria, Anno 1925–1943, pos. 27, fasc. 29, ff. 110r, 112rv. (továbbá ff. 100r a nunciusi jelentésre rájegyezve, hogy a mellékleteket elküldték a Zsinati Kongregációnak). A későbbiek során érdemes lenne a magyar egyházmegyei levéltárakban őrzött esetleges

olyan témakörbe nyerhetünk betekintést, amely mindeddig kívül esett a magyar történeti kutatás látóterén: képet kaphatunk arról, hogy milyen információkkal rendelkezett az Apostoli Szentszék a magyar egyházi nagyjavadalmak helyzetéről. Végül kitérek az adatok értékelését követően a magyar főpásztoroknak kiküldésre javasolt utasításra, a kiküldés elmaradására és a felmérés által felvetett kérdésekre, amelyek kijelölhetik a további kutatások irányonalait.¹⁹

A nunciások eltérő véleménye 1925-ben

Az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlása utáni első budapesti apostoli nuncius, Lorenzo Schioppa Pietro Gasparri bíboros államtitkárnak²⁰ küldött jelentéseiben elszórtan többször említésre került a magyar egyházi javak helyzete. A javadalmak gazdálkodásának ellenőrzésére, feleslegük hova fordítására javaslatokat is megfogalmazott. 1922. június 24-én azt indítványozta, hogy legalább az ötévente esedékes *ad limina* látogatás alkalmával kérje a Szentszék a püspököket, hogy részletes jelentést adjanak a püspöki menza bevételeiről és kiadásairól, továbbá arról, hogy teljesítették-e és hogyan az 1473. számú kánon előírásait, amelynek értelmében a javadalom jövedelméből az ellátásukra közvetlenül szükséges részen felül fennmaradó felesleget kötelesek a szegényekre, illetve kegyes célokra fordítani.²¹ Ha szükséges, akkor fel kellene a püspököket ruházni speciális megbízással, hogy a kanonokok részéről is ellenőrizzék a nevezett kánon betartását.²² 1923-ban a plébániák számának növelemére került szóba egyik jelentésében, melyre válaszul az Apostoli Szentszék a nunciust felhatalmazta arra, hogy megadja az engedélyt, hogy plébániák erigálása (létesítése) céljából a püspökök és a nemes szándékukban őket segítő káptalanok és apátok földet idegeníthessenek el.²³ 1924-ben pedig Schioppa magának XI. Pius pápának referált a magyarországi nagyjavadalmakokról. E beszélgetés során a pápa az után érdeklődött, hogy nem lehetne-e adókat

másolatokat összegyűjteni és összevetni a nunciusi jelentéssel. Az sem kizárt, hogy a Zsinati Kongregáció folyamatban levő rendezése során a lappangó jelentések még előkerülnek. Vö. <http://www.archiviosegregretovaticano.va/content/archiviosegregretovaticano/it/attivita/ricerca-e-conservazione/progetti/inventariazione/congregazione-del-concilio--positiones.html> (letöltés: 2018. december 18.)

¹⁹ A hivatali tisztségben 1930 és 1945 között utódjuk, Angelo Rotta a magyar egyházi nagyjavadalmak vagyoni kérdésével átfogóan nem foglalkozott, mindössze egy-egy résztema, például a földreform kapcsán, amelyek külön-külön megérnének egy-egy tanulmányt, ezért jelen munkámban csak Lorenzo Schioppa és Cesare Orsenigo észrevételeit elemzem.

²⁰ 1914-től 1930-ig bíboros államtitkár. Vö. *Acta Apostolicae Sedis* (a továbbiakban: AAS), 6. évf. (1914) 16. sz. 525.; AAS, 14. évf. (1922) 6. sz. 171.; AAS, 22. évf. (1930) 2. sz. 96–97.

²¹ Vö. *Codex Iuris Canonici Pii X Pontificis Maximi*. Romae, 1918. 431.

²² ASV Arch. Nunz. Ungheria, busta 6, fasc. 1.6, 159r–169v. Lorenzo Schioppa nuncius 1922. június 24-ei jelentése Pietro Gasparri bíboros államtitkárnak. A jelentést az utóbbi a Konzisztoriális Kongregációnak továbbította: uo. f. 170. Pietro Gasparri 1922. július 31-ei válaszevele.; S.RR.SS. AA.EE.SS. Ungheria, Anno 1922–1923, pos. 7, fasc. 5, f. 40r, 41r. A nunciusként küldött válaszevel tervezete és a Konzisztoriális Kongregáció bíboros titkárnak, Gaetano de Lainak küldendő levél tervezete. A relációk részletesen továbbra sem tértek ki a javadalmak bevételeire és kiadásaira. Vö. például: ASV Congr. Concilio, Relat. Dioec. 15 (az egri főegyházmege *quinquennalis* jelentései), 244 (a kalocsa-bácsi főegyházmege *quinquennalis* jelentései), 700 (a szombathelyi egyházmegye *quinquennalis* jelentései).

²³ ASV Arch. Nunz. Ungheria, busta 9, fasc. 6.2, f. 234r. Pietro Gasparri 1923. június 14-ei, a nunciushoz írt levele, amely a pápa vonatkozó utasítását tartalmazza, valamint a nuncius ennek nyomán a magyar főpásztoroknak szétküldött levele (1923. augusztus 8-ai dátummal): uo. f. 240r.

kivetni a püspökökre és más javadalmásokra, és ezeket új templomok, iskolák építésére és jótékonyági intézmények támogatására fordítani.²⁴

Végül a nuncius 1925. január 12-én átfogó, részletes jelentésben számolt be a magyarországi egyházi javadalmak állapotáról a bíboros államtitkárnak.²⁵ Beszámolóját saját megfigyeléseire, tapasztalataira alapozta. Mint látni fogjuk, kimutatása sok tekintetben hagyott kívánnivalót maga után, és több kérdést vetett fel. Először is leszögezte, hogy magyarországi diplomáciai missziója kezdetétől azon munkálkodott, hogy a püspököket és a káptalanokat a javak jobb kezelésére s a rendelkezésükre álló óriási vagyonból a keresztény nagylelkűség intenzívebb gyakorlására vegye rá, mivel a jótékonykodás mértéke nem áll összhangban jelentős jövedelmeikkel. Ennek alátámasztására a legfontosabb ingó és ingatlan javakról tájékoztatta a bíboros államtitkárt, majd azt ecsetelte, hogy milyen hiányosságokat lát. Végül megoldási javaslatokat fogalmazott meg azzal kapcsolatban, hogy mire fordítsák a fennmaradó jövedelmet.

A magyar egyháznagyok jelentős ingatlanvagyonra állt földbirtokokban, így a nuncius egy meg nem nevezett forrásból származó, de általa pontosnak tartott listát közölt a magyar püspökségek, érsekségek és káptalanok által bírt területek nagyságáról a trianoni békeszerződés után. A kimutatás a Csernoch János hercegprímás által 1921-ben a nagyjavadalmásoktól a földbirtokoknak a békeszerződés által megállapított határvonal szerinti elosztásáról bekért adatokkal megközelítően holdra pontos egyezést mutat.²⁶ Ezzel azt kívánta alátámasztani a nuncius, hogy jelentős területekkel rendelkeznek még azután is, hogy az első világháborút lezáró békeszerződéssel birtokaik nagy része külföldre került.²⁷ Azt is hozzátette, immáron csak egy-egy kiragadott számadat említésével, hogy a nagyjavadalmások hatalmas állatállománnyal és jelentős pénztőkével is rendelkeznek. Az egri főkáptalannak a gyapjúeladásból származó 1924. évi állítólagos 3 milliárd papírkoronás vagy – Schioppa által – olasz lírában átszámolva 9 millió lírás bevételét és a kalocsai érsek istállójában általa megszámlolt 28 lovat említette. Az előbbi információ már csak azért is túlzásnak tűnik, mivel utódja felmérésében az egri főkáptalan 1923 és 1925 közötti átlagos bruttó jövedelme rovatban mindössze 6 millió líra szerepel.²⁸ A lovakról közölt számadat pedig csak arra vonatkozóan szolgáltat információt, hogy a nuncius által megtekintett istállóban hány lóva volt a kalocsai érsekségnek, arról

²⁴ S.RR.SS. Rapp. Sess. Ungheria, 1925, n. 1287.

²⁵ S.RR.SS. AA.EE.SS. Ungheria, Anno 1925–1943, pos. 27, fasc. 29, ff. 61r–65v. A jelentés elemzése során többek között Tóth: *Modernkori katolicizmus*, i. m. tanulmányomra is támaszkodom, annak megállapításait kibővítem.

²⁶ Mindössze egy-egy hold eltérés fordul elő. Az 1921-es kimutatást közli: Gergely: *A katolikus egyház*, 274–279. Schioppa nuncius jelentése: S.RR.SS. AA.EE.SS. Ungheria, 1925–1943, pos. 27, fasc. 29, ff. 61r–65v. A *ponenzában* ezt ceruzával helyesbítette, 3–5 ezer holddal korrigálta: ASV, Arch. Nunz. Ungheria, busta 16, fasc. 5.1, f. 375.

²⁷ A magyarországi egyháznagyok valóban hatalmas vagyonok felett rendelkeztek, ami hozzájárult ahhoz, hogy hatalmas társadalmi presztízzsel, tekintéllyel bírtak. Ezt az állam is szerette volna saját szolgálatába állítani. Ezt támasztja alá Klebelsberg Kuno vallás- és közoktatásügyi miniszter 1922. november 4-ei érvelése Schioppa nunciusnak, amikor többek között ezzel indokolja, hogy az állam szeretne beleszólni a püspöki kinevezésekbe. Vö. S.RR.SS. AA.EE.SS. Austria-Ungheria, Anno 1920–1923, pos. 764, fasc. 6, ff. 24r–26r, Schioppa nuncius jelentése Pietro Gasparri bíboros államtitkárnak 1922. november 5-én.

²⁸ Az egri főkáptalan nagyszögi juhászata híres volt, több országos mezőgazdasági kiállításon is díjat nyert. Vö. Kecskés Sándor (szerk.): *Az országos mezőgazdasági kiállítások és vásárok története 1881–1990*. Budapest, 1996. 154., 164., 165.; S.RR.SS. AA.EE.SS. Ungheria, Anno 1925–1943, pos. 27, fasc. 29, f. 101r.

nem, hogy összesen hány lóval rendelkezett. A megtekintés időpontjára vonatkozóan sem rendelkezünk információval.

A nuncius a nagyjavadalmasokra nehezedő állami, kegyúri, hitel- és egyéb terheket, kötelezettségeket, azok eredetét és a földterületek jövedelmezőségét sem tekintette át.²⁹ Ezek közül mindössze a földreform során átadott birtokterületek nagyságát említette: állítása szerint birtokterületük 18%-át adták le a nagyjavadalmasok.³⁰ A nuncius nem említi, de ebben az arányszámban benne van a földbirtokreform végrehajtásával egybekapcsolódott, az államháztartás terhének csökkentése céljából kivetett vagyonszállás is. Ebből a mezőgazdasági ingatlanok vagyonszállása érintette érzékenyen az egyháznagyokat, mivel jelentős földbirtokokkal bírtak. A vagyonszállás összegét³¹ lehetett készpénzzel, záloglevéllel, ingatlanra történő telekkönyvi biztosítással és olyan földdel fizetni, amely alkalmas volt a földbirtok helyesebb megosztására szabályozó 1920. évi XXXVI. törvénycikkelyben lefektetett földbirtokpolitikai célok megvalósítására.

A földreform során átadott területekkel kapcsolatban az Apostoli Szentzsék engedélyének kikérését hiányolta a nuncius, habár ismételten sürgette Csernoch primást e kötelezettsége teljesítésére az 1531-es és 1532-es, egyházi javak elidegenítésére, szakszóval *alienatióra* vonatkozó kánonok alapján.³² Szintén hiányosságként említi, hogy bár véleménye szerint rendkívül gazdagok a nagyjavadalmasok, a kultuszra és jótékonykodásra nem áldoznak kellőképpen. Erre példaként a plébániák, illetve templomok elégtelen számát említette Budapesten és vidéken, az utóbbi statisztikáját egyházmegyei bontásban közölve. A fővárosban a hívők lélekszámahoz képest kevés a templom, ezen kápolnák nyitásával próbálnak enyhíteni, azonban ezek nem a püspökök vagy a káptalanok, hanem szegény emberek közreműködésével épülnek, és nem elégségesek a lelki szükségletek kielégítésére. A nuncius a Kisegítő Kápolna Egyesületre utalhatott, melynek alapszabályait 1918-ban hagyta jóvá a belügyminiszter,³³ és amelynek célja a templomban szegény helyeken, elsősorban Budapesten a hívek lelkipásztori ellátását segítő úgynevezett szükségkápolnák létesítése volt. Azt azonban figyelmen kívül hagyta, hogy a kezdeményezés Csernoch János erkölcsi támogatását teljes mértékben bírta: az egyesület alakuló ülésén maga a primás elnökölt, és egyházi elnöke Mészáros János budapesti érseki helynök lett.³⁴ A közölt statisztikából az tetszik ki, hogy értesülése

²⁹ Ezekről általánosságban, néhány konkrét példával illusztrálva: Gergely: *A katolikus egyház*, 299–310. Részletesebben: Tóth Krisztina: *A káptalanok 1936-os értekezletének tanulságai*. Egyháztörténeti Szemle, 15. évf. (2014) 3. sz. 71–96.

³⁰ Az adat Glattfelder Gyula 1926-os kimutatását látszik alátámasztani, amely szerint a katolikus egyházi javadalmasok addigi birtokterületük 15–20%-át adták át földreform és vagyonszállás céljára. Vö. Gergely: *A katolikus egyház*, 302–303.

³¹ Ennek mértéke a 1921. évi XLV. törvénycikk szerint az összes földterületek minden kataszteri holdja után a terület nagyságához és átlag kataszteri jövedelméhez arányosított búzamenyiség volt. Bővebben lásd: *Corpus Juris Hungarici. Magyar Törvénytár*. Millenniumi emlékkiadás. Dr. Térffy Gyula (jegyzetekkel ellátta): 1921. évi törvénycikkek. Budapest, 1922. 374–419., különösen: 375.

³² Vö. *Codex Iuris Canonici Pii X Pontificis Maximi*, 445–446. Csernoch hercegprimás a nuncius 1920. október 18-ai kérésére október 20-án beszámolt neki a földreform törvény tervezetéről, ezt követően Schioppa december 1-jén írt összefoglalót a tárgyban Gasparrinak.

³³ Budapesti Közlöny, 52. évf. (1918. május 19.) 122. sz. 15.

³⁴ Vö. *A Kisegítő Kápolna-Bizottság*. Budapesti Hírlap, 31. évf. (1918. május 9.) 109. sz. 7.; *A „Kisegítő Kápolna Egyesület” közgyűlése*. Budapesti Hírlap, 40. évf. (1920. június 5.) 134. sz. 4. A budapesti mamutplébániák felosztása a korszakban megkezdődött, a helynök 1923-as jelentése szerint a budai oldalon 11, a pestin 16 egyházközség létesítésére került sor. Vö. Gergely: *A katolikus egyház*, 102., 104. A lelkipásztori állomáshelyek, plébániák számának gyarapodásához lásd: Beke Margit (szerk.): *A katolikus Budapest. Általános történeti szempontok. Plébániák*. 1–2. köt. Budapest, 2013.

szerint az egyházmegyék többségében a nagyobb települések több mint felében nem volt plébánia, és egyházmegyénként eltérő mértékben, de sok településen templom sem.³⁵ Előfordult az is, hogy nagyobb falvak katolikus templom, plébánia, iskola nélkül maradtak, ellenben a pár száz fős protestáns felekezet ott is rendelkezett mindezekkel. Amikor a püspökök figyelmét felhívta erre, azt a választ kapta, hogy a püspök jogilag nem köteles új templomok felállítására, erről a hívek és a község köteles gondoskodni. A plébániák alapítása nagyrészt állami, községi támogatással, egy-egy világi vagy egyházi személy bőkezű adományával, illetve – ahol már felállították – az egyházközség segítségével történt. A püspökök kikérték a káptalan véleményét; előfordult, hogy állami támogatást igényeltek, kibocsátották az erigáló okiratot, és kinevezték a plébánost.³⁶ A nuncius szerint a püspökök a hívek lelki ellátásáról történő kellő gondoskodás mellett a jótékonykodást is elhanyagolták, legalábbis a rendelkezésükre álló pénz mennyiségéhez képest ennek mértéke véleménye szerint csekély volt.

A problémára többféle megoldást ajánlott. Ezek közül az elsöre a már említett 1922. június 24-ei jelentésében utalt, melyet július 31-én a Konzisztoriális Kongregációnak is megküldött: a főpásztorok legalább *ad limina* látogatásuk során adjanak részletes jelentést a püspöki menza bevételeiről és kiadásairól, valamint az 1473. számú kánon betartásáról, továbbá speciális megbízással ellenőrizték, hogy az adott egyházmegye székeskáptalanjában a kanonokok betartják-e ebben szereplő kötelezettségüket: a feleslegüket a szegényekre, illetve kegyes célokra fordítják-e. Második ötlete – mellyel megállapítása szerint korábban, Apponyi Albert vallás- és közoktatásügyi minisztersége idején is előállt³⁷ – az volt, hogy a püspökök fordítsák kegyes célokra a tisztességes megélhetésükhöz és az egyházmegye igazgatásához szükséges összegzen felül megmaradó pénzt. Azonban félő, fejtegette, hogy a kormány és az Apostoli Szentszék elképzelése nem egyezne a kérdésben. A kormány maga utalná ki a püspököknek a tisztességes megélhetésre szánt összeget, maga kezelné az egyházi javakat, és osztaná el a megmaradt összeget kegyes célokra, ami az egyházi javak rejtett és legalizált kisajátítását jelentené. Ezáltal a kegyes intézmények függenének a kormánytól, és fennállna a veszély, hogy a kisajátítás véglegessé válik. Így ez nem jelentene igazán jó megoldást. Végül a nuncius harmadik javaslata a vagyoniigazgatásra rendelt egyházmegyei tanács felállítására volt minden egyházmegyében az 1520. kánon 1. és 2. §-a értelmében. Eszerint a püspökök fel kell állítania a tanácsot, amely vezetése alatt két vagy több lehetőleg polgári jogban jártas taggal kell hogy rendelkezzen, akik esküt tesznek neki, hogy feladatukat híven teljesítik, és

³⁵ A vonatkozó számadatok: az esztergomi főegyházmegyében 110 nagyobb településből 73 volt plébánia és 14 templom nélkül; a pécsi egyházmegyében 293 nagyobb településből 145-ben nem volt plébánia és 86-ban templom; a veszprémi egyházmegyében 523 nagyobb településből 286 nem rendelkezett plébániával és 154 templommal sem; a szombathelyi egyházmegyéből 286 nagyobb település közül 157-ben nem található plébánia és 84-ben templom sem; a győri egyházmegyében 203 nagyobb településből 66 van plébánia nélkül és 23-nak nincs temploma; a székesfehérvári egyházmegyében 49 nagyobb településből 18 van plébánia nélkül és 31 templom nélkül; a váci egyházmegyében 26 nagyobb településen nincs plébánia és 200-ban templom sincs; az egri főegyházmegyében pedig 81 nagyobb település van plébánia és 154 templom nélkül. A székhellyel együtt Magyarországon maradt kalocsai főegyházmegye és a hajdúdorogi egyházmegye adatai nem szerepelnek a nuncius listáján. Vö. S.RR.SS. AA.EE.SS. Ungheria, 1925–1943, pos. 27, fasc. 29, ff. 61r–65v.

³⁶ Lásd például: A szombathelyi egyházmegye zsinati törvénykönyve. (Statuta Dioecisana). Szombathely, 1927. 33–36.

³⁷ Apponyi a katolikus autonómia tárgyalások során foglalkozott az egyházi nagyjavadalmak reformjával és tárgyalt a kérdésben 1917–1918-ban a püspöki kar által kiküldött bizottsággal. Vö. Beke Margit (szerk.): *A magyar katolikus püspökkari tanácskozások története és jegyzőkönyvei 1892–1918 között*. Budapest, 2018., az 1918. január 9–11-ei ülés, 5. pont, 573–575.

nem lehetnek a rokonai. Jelentős vagyoni ügyekben köteles kikérni a véleményüket, azonban javaslatuk nem kötelező érvényű, hacsak a szokásjog vagy egy adott javadalom alapítólevele máshogy nem rendelkezik. A Schioppa nuncius által vázolt elképzelés szerint e tanácsok nemcsak a kánonjogban előírt, hanem szélesebb hatáskörrel rendelkezének, hogy a javak rendeltetése felett is őrkdjenek. Ez szerinte bőkezűbb adakozásra bírná a püspököket, és a régóta kért autonómiát³⁸ is meg lehetne valamilyen formában valósítani. A káptalanok esetében szerinte szintén szükség lenne egy kezelési és ellenőrző tanács felállítására.³⁹

Lorenzo Schioppa nuncius tehát úgy látta, hogy a magyar egyházi nagyjavadalmasok rendkívül gazdagok, azonban vagyonukból annak mértékéhez képest keveset áldoznak valási és kegyes célokra. Ezért úgy vélte, gyors és energikus beavatkozás szükséges az Apostoli Szentszék részéről. Fontosnak tartom azonban hangsúlyozni, hogy jelentésében szinte csak a bevételek szempontjából közelítette meg a kérdést: a kiadásokat, kötelezettségeket nem vizsgálta. Egypár hónappal jelentésének elkészítése után, 1925. május 3-án holland internunciusnak nevezte ki őt a pápa, és május 16-án Budapestről elutazott új diplomáciai misziója helyszínére.⁴⁰

Az új budapesti apostoli nuncius 1925. június 2-án a milánói teológiai karon doktori címet szerzett, a pápát még Milánóból személyesen ismerő Cesare Orsenigo lett.⁴¹ Ő mindössze hathavi magyarországi tartózkodás után, 1925 novemberében referált a magyar egyházi javak kezeléséről és felhasználásáról.⁴² Bár hangsúlyozta, hogy megfigyelései nem mondanak ellent elődje jelentésének, hanem azt kiegészítik, pontjait átolvasva jelentős szemléletkülönbséget tapasztalunk. Expozéja elején kifejti, hogy eltérően más nemzetektől, a magyarországi püspöki menzákra jelentős terhek nehezednek. Például az egyházmegyei szemináriumok működtetéséről teljes egészében a főpásztoroknak kell gondoskodniuk, nem beszélve arról, hogy a Rómában vagy másutt tanuló papnövendékek ellátásáról is, ugyanis a kispapok

³⁸ 1848-ban és azután az autonómia kérdése mind Rómában, mind Magyarországon többször került napirendre. A katolikus autonómiáról körvonalazódott többféle elképzelés és a mozgalom összetettségének érzékeltetéséhez lásd például: Török Jenő: *A katolikus autonómia-mozgalom 1848–1871. Adalékok a magyar liberális-katolicizmus történetéhez*. Budapest, 1941.; Sarnyai Csaba Máté: *Polgári állam és katolikus egyház (1848. március – december). A katolikus autonómia-törekvések megjelenése*. Budapest, 2002. 43–52.; Lepold Antal: *A katolikus autonómia. Az Egyház álláspontjának megvilágítása*. Budapest, 1920. (A „Katolikus Élet” Könyvtára 1. sorozat 1. szám.); Adriányi: *Documenta Vaticana*, i. m.; Anka: *Apponyi Albert*, 21–33. Ahhoz, hogy Rómában mikor és hogyan került napirendre a kérdés, egy rövid áttekintés: Tóth: *Lorenzo Schioppa*, 94–96.

³⁹ Vö. S.RR.SS. AA.EE.SS. Ungheria, 1925–1943, pos. 27, fasc. 29, ff. 61r–65v; S.RR.SS. Rapp. Sess. Ungheria, 1925, sessione 1287. Sacre Congregazioni degli Affari Ecclesiastici Straordinarii e concistoriale. Ungheria. Beni ecclesiastici–vicario castrense. Giugno, 1925. 5–8.

⁴⁰ ASV Arch. Nunz. Ungheria, busta 34, fasc. 6.1, f. 174r; Mrkonjić, Tomislav: *Archivio della nunziatura apostolica in Ungheria (1920–1939)*. In: Platania, Gaetano–Sanfilippo, Matteo–Tusor, Péter (a cura di): *Gli archivi della Santa Sede e il regno d’Ungheria (secc. 15–20)*. In memoriam di Lajos Pásztor. Budapest–Roma 2008. (CVH I/4.) 266.; uő: *Archivio della Nunziatura Apostolica in Ungheria. („Archivio della Nunziatura Apostolica di Budapest”)*. aa. 1920–1939. *Indice 1235*. 13.

⁴¹ Mrkonjić: *Archivio della nunziatura apostolica in Ungheria (1920–1939)*, 268.; uő: *Archivio della Nunziatura Apostolica in Ungheria. („Archivio della Nunziatura Apostolica di Budapest”)*. aa. 1920–1939. *Indice 1235*, 15; Acta Apostolicae Sedis (a továbbiakban: AAS) 17. évf. (1925) 332.; ASV Arch. Nunz. Ungheria, busta 34, fasc. 6.1, f. 174r. Budapestre érkezésével kapcsolatban több dokumentum: ASV Arch. Nunz. Ungheria, busta 14, fasc. 1.1, ff. 2–34.

⁴² S.RR.SS. Rapp. Sess. Ungheria. 1925, Sessione 1287; S.RR.SS. AA.EE.SS. Ungheria, Anno 1925–1943, pos. 27, fasc. 29, ff. 85r–86r. Lásd még: Tóth: *Modernkori katolicizmus*, 250–251.

nem járulnak hozzá tanulmányaik költségéhez.⁴³ A nuncius értesülései csak részben tekinthetők helytállóknak: az 1924. október 15-ei püspökkari konferencián ugyanis, ahol többek között a Magyar Katolikus Vallásalap által a szemináriumok 1923/1924-es túlkiadásainak fedezésére utalt összeg egyházmegyék közötti elosztásáról esett szó, kissé eltérő kép rajzolódott ki. Eszerint: „a/ Saját vagyonából összes növendékeit eltarthatja az egri, a pécsi és a szombathelyi szeminárium. Az esztergomi 14, a veszprémi 2 növendéket tarthat a saját jövedelméből. A többi egyházmegyei papnevelde vagyontalan.”⁴⁴ Ezen felül, folytatta Orsenigo, a javadalmakra nehezedő adók jelentősen megnöttek az elmúlt években. Így, mielőtt bármit intézkedne az Apostoli Szentszék, mindenképpen szükséges felmérni a rájuk nehezedő terheket. Ehhez azt is hozzátette, hogy Magyarországon teljesen mást takar a püspökök tisztesége megéllhetése, mint Olaszországban. Amire ott úgy vélik, hogy dúsítani lehet belőle az anyagi javakban, az a főurakkal azonos politikai kiváltságokkal bíró magyar püspökök számára jóhiszeműen elégtelennek tűnik a tisztes megéllhetéshez.

Azzal a váddal szemben, hogy sok község nem rendelkezik plébániával és templommal, és a püspökök nemigen tesznek ezek számának gyarapítása érdekében, Hanauer Árpád István váci püspök (1919–1942) példájára utal, aki sokat tett a plébániák, templomok és katolikus iskolák számának gyarapításáért. A nuncius nem részletezi, azonban tudjuk, hogy Hanauer 1920-ban 4 településen (Kerekegyházán, Maglódon, Pestszentlőrincen és Rákosligeten), 1921-ben 3 településen (Solt, Gyömrő, Jászszentlászló), 1922-ben pedig Rákoskeresztúron létesített plébániát, és 1925-ig bezárólag további 14 kuráciát és 3 expositurát állított fel egyházmegyéjében.⁴⁵

Jelentése végén Orsenigo nuncius rámutat, hogy a magyar kormány egyik legnagyobb gondja, hogy erősítse a népben azt a meggyőződést, hogy a politikai berendezkedés, amit a győztesek rákényszerítettek az országra, ideiglenes. Ez a magyarázata annak, hogy – amennyire csak lehetséges – szeretnék meghagyni a háború előtti állapotok külső jegeit, ideértve a régi egyházi struktúra fenntartását is. Az egyházi javak újrendezését sem a püspökök nem látnák szívesen, sem a kormány, amely könnyen politikai akadályokat támaszthatna. A nuncius következtetése az, hogy a püspökök segítségével átfogó felmérést kell készíteni, hogy

⁴³ A nuncius által már itt kifogásolt tétel orvoslása, következménye lesz majd egy püspökkari határozat, amely 1930-tól kezdve megszüntette a szemináriumi képzés ingyenességét. Vö. *A magyar katolikus püspökkari tanácskozások története és jegyzőkönyvei 1919–1944 között*, I. 307.

⁴⁴ Vö. *A magyar katolikus püspökkari tanácskozások története és jegyzőkönyvei 1919–1944 között*, I. 141.

⁴⁵ Szederkényi László: *Katolikus hitéleti megújulás a Váci Egyházmegye területén a két világháború között*. Doktori disszertáció. PPKE HTK, 2008. 204–205.; *Seria Historiae Dioecesis Quinqueecclesiensis* 16. Lénár Andor: *A váci egyházmegye Hanauer Árpád István püspöksége idején (1919–1942)*. Pécs, 2017. 125–133., 323. Hanauer már 1920. április 22-én buzdítást intézett a papsághoz, hogy szorgalmazzák templomépítő egyesületek, bizottságok felállítását és telek szerzését, valamint indítsanak gyűjtést a templomok és lelkipásztori állomások számának növelésére az Alföldön. Az egyházközségeket személyesen is buzdította a templomok számának gyarapítására és a tanyasi lelkipásztori állomások létesítésének kezdeményezésére. Vö. Hanauer Á. István: *Főpásztori körlevelek és intelmek 1919–1929*. Rákospalota, 1930. 40. 1921-ben pedig a vallás- és közoktatásügyi miniszterhez is felhívást intézett az Alföld jobb lelkipásztori ellátása érdekében. Az utóbbit részletezi: Lénár: *A váci egyházmegye Hanauer Árpád István püspöksége idején (1919–1942)*, 92–93. Nemcsak a váci egyházmegyében, hanem például a szombathelyiben is jelentős tevékenység folyt a lelkipásztori állomáshelyek számának gyarapításáért, amiben nem kis szerepet játszott a püspöki biztosság kinevezett zalaegerszegi plébános, Pehm József. Vö. Perger Gyula: *Mindszenty (Pehm) József tevékenysége a Szombathelyi Egyházmegyében, különös tekintettel a zalai kuráciák megszervezésére*. Doktori értekezés. PPKE-HTK. Budapest, 2007.

a Szentszék megismerhesse mind a püspökségek, illetve a káptalanok bevételeit, mind a kiadásait. Előtte azonban lelkiekben fel kell készíteni a püspököket, hogy helyes szándékok és teljes politikamentességet lássanak e felmérésben.⁴⁶ Ahogy e megállapításból kitetszik, a nuncius véleménye szerint a felmérésre alapvetően az egyházmegyék határokat követő újraszétosztásának előkészítése céljából volt szükség, s elsősorban ez lehetett az oka, hogy a Konzisztoriális és a Rendkívüli Egyházi Ügyek Kongregációja együttes ülésen vitatta meg a problémát 1925. november 26-án. A jegyzőkönyv maga rövid és informatív. Megállapítja, hogy a két nuncius információi eltérők, ezért az egyes püspökök közreműködésével kell a püspökségek és káptalanok jövedelmét és a rájuk nehezedő terheket felmérni. Ez meggyőzné a klérust és a kormányt, hogy a Szentszék joga és kötelessége eljárni az ügyben.⁴⁷ Itt tehát tetten érhető az egyházi javak kezeléséről alkotott szentszéki felfogás. Az előkészítő anyagban feltett kérdésre, hogy kell-e, és ha igen, milyen intézkedéseket kell tenni az egyházi javak kezelése és felhasználása tárgyában Magyarországon, a válaszadást elhalasztják, és további információk beszerzését határozzák el.⁴⁸

A felmérés eredménye, a nuncius véleménye

1925. december 13-án Pietro Gasparri értesítette Orsenigo nunciust a két kongregáció pápa által jóváhagyott határozatáról, nevezetesen, hogy a püspökökkel együttműködve felmérést kell készíteni a püspöki menzák és a káptalanok bevételeiről és kiadásairól, illetőleg kötelezettségeikről. Egyben felhatalmazta a vizsgálat elvégzésére, kérve, hogy informálja a pápai államtitkárságot az eredményről.⁴⁹ A nuncius a határozatot egyebek mellett az 1926. március 17-ei – a tanulmányom elején említett – püspökkari konferencián ismertette a püspöki karal, olyan formában, hogy az Apostoli Szentszék a püspökségek, káptalanok és papneveldek jövedelméről és kiadásairól kér számadást a legutóbbi három évre vonatkozóan. A felmérés indokát nem közölte, csak tényét.⁵⁰ A püspöki kar a rendelkezést aggályosnak tartotta a főkegyúri jog és az új államhatárok által ketté vagy háromfelé vágott egyházmegyék szempontjából. Abban egyeztek meg, hogy a számadást egyöntetű formában állítják össze, az összes teher beszámításával, s a püspökkari értekezleten a beteg Csernoch János helyett elnöklő

⁴⁶ S.RR.SS. Rapp. Sess. 1925, Sessione 1287.

⁴⁷ Fontos azonban hozzátennünk, hogy a nuncius a későbbiek folyamán mégis a felmérés titokban tartása mellett érvelt, és elégedetten állapította meg Gasparriának, hogy a sajtó sehol nem közölte, hogy ő is részt vett az 1926. március 17-ei püspökkari értekezleten, ahogy az Apostoli Szentszék levelének tartalmát sem. Vö. S.RR.SS. AA.EE.SS. Ungheria, Anno 1926–1957, pos. 33, fasc. 35, ff. 57r–58v, f. 58v. A nuncius 1926. március 20-ai beszámolója.

⁴⁸ S.RR.SS. Rapp. Sess. 1925, Sessione 1287. Ugyanezen az ülésen a tábori apostoli helynök eltartásának kérdésével is foglalkoztak, melyre itt részletesen nem térek ki. A kongregációk illetékességi körét lásd Bánk József: *Egyházi jog. Az egyházi alkotmányjog alapjai*. Budapest, 1958. 49., 55.

⁴⁹ ASV, Arch. Nunz. Ungheria, busta 16, fasc. 5.1, f. 373r.

⁵⁰ *A magyar katolikus püspökkari tanácskozások története és jegyzőkönyvei 1919–1944 között*, I. 171. A két kongregáció közös tanácskozása a jegyzőkönyv szerint csak a püspökségek és káptalanok bevételeinek és kiadásainak kimutatását kérte, és ez szerepel Pietro Gasparri 1925. december 13-án Orsenigo nunciushoz írt levelében is. A nuncius 1926. február 16-ai levelében már a szemináriumiokról kérendő számadást is javasolja, amely bekerül az államtitkár február 27-ei utasításába, így a püspökkari értekezleten kommunikáltakba is. Vö. ASV, Arch. Nunz. Ungheria, busta 16, fasc. 5.1, f. 373rv; ASV Arch. Nunz. Ungheria, busta 16, fasc. 1, 10r–13v; S.RR.SS. AA.EE.SS. Ungheria, Anno 1926–1957, pos. 33, fasc. 35, f. 48r–49v.

Szmrecsányi Lajos egri érsek⁵¹ megpróbálja azt elhalasztatni, ameddig a földreform után leg-
alább a javadalmak helyzete kellően áttekinthető lesz.⁵²

A kollektív közlést, illetőleg felhívást követően a magyar főpásztorok közül akadtak, akik rövid időn belül elküldték a számadásokat,⁵³ másokat a nuncius levélben szólított fel azok beküldésére. A pécsi apostoli adminisztrátornak küldött levélben például a legszigorúbb pápai titoktartási kötelezettség mellett (*sub secreto Sancti Officii*) kérte a bruttó bevételek átlagát az utóbbi három–öt évben, jelezve a természetbeni bevételeket is hozzávetőlegesen magyar valutában, valamint a rendes kiadásokat (adókat, kegyúri költségeket stb.), amelyek segítségével megállapítható a javadalom nettó éves jövedelme.⁵⁴ Nemcsak a magyarországi székhelyű ordináriusoktól kérte a bevételek és kiadások mérlegét, hanem a nunciaturai iratanyag tanúsága szerint a nagyváradi apostoli kormányzótól, Lindemberger Jánostól és a csanádi püspöktől, Glattfelder Gyulától is, akinek a székhelye külföldre került, de azon munkálkodott, hogy Magyarországra helyeztesse át.⁵⁵ Előfordult, hogy a nuncius a választ nem tartotta kielégítőnek, és az alaposabb vizsgálat érdekében további információt kért.⁵⁶

A pontos összegekről az egyes egyházmegyéből beküldött kimutatások nem maradtak fenn a nunciaturai és az államtitkársági anyagban, mindössze a főpásztorok által írt szűkszavú kísérőleveleket ismerjük. Csak a nagyváradi egyházmegye Magyarországon található részéről küldött levelek részletesebbek, de ezek az adatok végül nem kerültek bele a nuncius 1927. január 17-én a beküldött információk alapján megfogalmazott átfogó jelentésébe.⁵⁷ Ezenkívül az egri főkáptalan jövedelmeiről az átfogó jelentés után utólag bekért információ, a fejenként egy kanonokra jutó jövedelem kimutatása áll rendelkezésünkre,⁵⁸ valamint elszórtan más témával foglalkozó fasciculusokban, például a nunciának a székesfehérvári káptalan 1923–1925-ös évenkénti jövedelmét rögzítő válaszlevélből kiragadott sorok,⁵⁹ illetve a csanádi püspök levele, amelyben a püspökség e három évre vonatkozó jövedelmére is kitért.⁶⁰ Így jelen tanulmányomban elsősorban azt fogom vizsgálni, hogy Orsenigo nuncius szűrőjén keresztül az Apostoli Szentszék milyen információkkal, elképzelésekkel

⁵¹ 1912-től 1943-ig egri érsek. Vö. Szecskó Károly: *Dr. Szmrecsányi Lajos egri érsek (1851–1943)*. Magyar Egyháztörténeti Vázlatok, 7. évf. (1995) 3–4. sz. 152., 156.

⁵² *A magyar katolikus püspökkari tanácskozások története és jegyzőkönyvei 1919–1944 között*, I. 172.

⁵³ A nuncius a püspöki kar tagjainak addigi válaszárol, reakcióiról 1926. április 29-én számolt be Gasparriknak: S.RR.SS. AA.EE.SS. Ungheria, Anno 1926–1957, pos. 33, fasc. 35, ff. 64r–65v. (A dokumentum gépelt másolata: ASV Arch. Nunz. Ungheria, busta 16, fasc. 1. ff. 36r–37v.)

⁵⁴ Vélhetően a többi magyar főpásztortól is hasonló értelemben kért információt. A pécsit lásd: ASV, Arch. Nunz. Ungheria, busta 16, fasc. 5.1, f. 379r. A nuncius 1926. január 8-ai levelének tervezete. Mellette uo., f. 378r. Zichy Gyula 1926. január 13-ai kézzel írt válaszlevele, melyben közli, hogy általános helynökét bizza meg az információ beszerzésével.

⁵⁵ Lásd például: ASV, Arch. Nunz. Ungheria, busta 16, fasc. 2.6. ff. 156r–158r.

⁵⁶ ASV, Arch. Nunz. Ungheria, busta 16, fasc. 5.1.

⁵⁷ S.RR.SS. AA.EE.SS. Ungheria, Anno 1925–1943, pos. 27, fasc. 29, ff. 100r–105v.

⁵⁸ S.RR.SS. AA.EE.SS. Ungheria, Anno 1925–1943, pos. 27, fasc. 29, ff. 96r–97r. Az egri káptalan jövedelme körülbelül évi 6 millió líra. A nuncius 1927. február 1-jei jelentése.

⁵⁹ S.RR.SS. AA.EE.SS. Ungheria, Anno 1923–1939, pos. 17, fasc. 24, f. 40rv. A nuncius 1926. május 3-ai jelentése Pietro Gasparri bíboros államtitkárnak.

⁶⁰ ASV Arch. Nunz. Ungheria, busta 16, fasc. 2.6, f. 156r–158r, 157r.

rendelkezett a magyar egyházi javakról, az azokat terhelő kötelezettségekről és a nagyjavadalmasok vagyongazdálkodásáról.⁶¹

1927 elejére az összes jelentés beérkezett, az összevetésnél azonban nehézséget jelentett, hogy egyesek aranykoronában, mások papírkoronában adták meg a bevételeket és kiadásokat. A nuncius ezt úgy hidalta át, hogy valamennyi összeget lírába váltotta át, így egységesítve a kimutatást. Mivel konkrét váltószámokkal számolt, miközben a papírkorona értéke hónapról hónapra változott,⁶² kimutatása csak megközelítőnek tekinthető. Az általa közölt táblázat a javadalmak kiterjedését tartalmazza, illetve a nettó jövedelmet, kiadásokat és kötelezettségeket, a maradványt és az esetleges deficitet. A káptalanok esetében ehhez még az egy-egy kanonokra eső osztalék mértéke járul. A püspökségekre vonatkozó táblázatban csak a magyarországi székhelyű római katolikus érsekségeket és püspökségeket tünteti fel, szám szerint kilencet, amihez a csanádi püspökséget veszi hozzá, melynek főpásztora, Glattfelder Gyula Magyarországon tartózkodott, és új püspöki székhely kiépítésén munkálkodott. A káptalanokra vonatkozó táblázatban mind a kilenc, Magyarországon maradt székhelyű római katolikus székeskáptalan szerepel. A hajdúdorogi püspökség, illetve káptalan talán azért maradt ki a felsorolásból, mivel a görög katolikusok ügyeivel – a hit és erkölcs dolgait kivéve – a Keleti Egyházügyi Kongregáció foglalkozott.⁶³

A táblázat szerint a kalocsai, egri és veszprémi javadalom jövedelme volt a legnagyobb, és a legtöbb aktívumot is ezek mutatták fel, míg a legkisebb a szombathelyi püspöki javadalom, amely egyben a legkisebb jövedelemmel is rendelkezett. Négy püspökség – a székesfehérvári, csanádi, szombathelyi és váci – esetében negatív eredménnyel zárt a mérleg. A veszteséget a nuncius leírása szerint rendkívüli kiadások okozták: a szombathelyi püspökség esetében a székesegyház restaurálása, a váci és székesfehérvári egyházmegyék esetében a szeminárium bővítése, míg Csanádnál az új püspöki székhely felállítására törekvés. Mikes János szombathelyi püspök (1911–1936) 1923–1924-ben restauráltatta a székesegyház homlokzatát Müller Ede szombathelyi építési vállalkozóval. Ennek költségei 600 millió koronát tettek ki.⁶⁴ Hanauer István váci püspök 1922 és 1930 között építtette át a papnevelő intézetet Váczy-Hübschl Kálmán főmérnök tervei szerint három lépésben. Azt a korabeli megállapítást, hogy a püspökség teljes jövedelmét ennek szolgálatába állította volna, némileg túlzónak kell tartanunk, azonban beszédes adat, hogy 1925-ben az új épületrészre 1100 millió koronát irányoztak elő.⁶⁵ A székesfehérvári egyházmegye szemináriuma a vizsgált három évben nem

⁶¹ A hazai levéltári anyagban egyelőre nem volt lehetőségem minden egyházmegyei, illetve főegyházmegyei levéltárban kutatást végezni, hogy a jelentések esetlegesen megőrzött másolatát is tanulmányozzam. A Zsinati Kongregáció anyagában – ahová feltételezhetően kerültek (erről később jelen tanulmányomban írok) – mindeddig nem találtam őket. Lásd még e tanulmány 18. és 109. lábjegyzetét.

⁶² Erre kiváló rálátást ad: Botos János: *A fizetőeszköz inflációja az első világháború alatt és után 1914–1924*. Múltunk, 60. évf. (2015) 3. sz. 70–138. Vö. Pénzügyi Közlöny, 50–52. évf. (1923–1925) – amely tartalmazza minden hónap végén a hivatalos valutaárfolyamokat. Orsenigo nuncius véleménye szerint az aranykorona körülbelül 5 olasz lírát ért, míg egy aranykorona 1923-ban 3500 papírkoronát, 1924-ben 15 000 papírkoronát, 1925-ben pedig 14 500 papírkoronát. S.RR.SS. AA.EE.SS. Ungheria, Anno 1925–1943, pos. 27, fasc. 29, f. 100v.

⁶³ Vö. Bánk: *Egyházi jog*, 50.

⁶⁴ Vö. Géfin Gyula: *A szombathelyi egyházmegye története (1777–1929)*, II. Szombathely, 1929. 162–163.

⁶⁵ Vö. *A szeminárium építkezése*. Váci Hírlap, 39. évf. (1925) 60. sz. 2. Bővebben lásd: Lénár Andor: *A papnevelés helyzete és jellemzői a Váci Egyházmegyében a két világháború között*. In: Gergely

működött, az egyházmegye ifjú teológusai 1918-tól kezdve más egyházmegyei szemináriumokban nevelkedtek. A szeminárium épületében 1919-ben a vörös őrséget szállásolták el, majd Trianon után a menekülteket; 1924-től a Ferenc József Nőnevelő elemi iskola működött az emeletén. Az elvi döntés az intézmény helyreállításáról már 1924-ben megszületett: az egyházmegyei zsinaton határoztak róla, ahol a papság kérését Szentiványi Károly rátóti prépost öntötte szavakba, ideális előterjesztőként, mivel már évek óta az egyházmegye területén kívül, Gyulafirátóton élt, így felette állt minden belső csoportosulásnak. A zsinat nyomán a papságot megadóztatták e célra, és a papi végrendeletekben is köteles részt kellett a szemináriumnak biztosítani. Ezenkívül a hívek is jelentős összeggel járultak hozzá a szeminárium újbóli megnyitásához. Sőt Prohászka Ottokár az Apostoli Szentszéktől kérvényezte egy kanonoki stallum üresedésben hagyasát is a nemes szándék megvalósítása érdekében.⁶⁶ A nuncius jelentésében vélhetően az 1926-os megnyitás előkészületének költségeire utalt, amelyekhez mind a papság, mind pedig a hívek jelentős összeggel járultak hozzá. Végül a szegedi püspöki székhely megalapozásának kiadásaira Glattfelder Gyula csanádi püspök⁶⁷ 1926. január 12-ei leveléből nyerhetünk némi információt. Ebben a csanádi püspök arról írt, hogy 1924-ben 70 ezer aranykoronát fordított szeminárium és tanítóképző építésére, 1924-ben 55 ezer aranykoronát a püspöki rezidencia kiépítésére, 1925-ben pedig 40 ezret a püspöki palotában az új püspöki oltárok felállítására.⁶⁸ A három év egyenlegét deficittel záró négy püspök közül családi háttere miatt – Mikes János grófi és Glattfelder Gyula nemesi származású volt – ketten tudták saját pénzükből fedezni a püspökség bevételén felüli kiadásokat, a váci és székesfehérvári püspök nem.

A nuncius a táblázathoz fűzött kommentárban rámutatott, hogy bár egyes püspökségek hatalmas földterületekkel bírtak, csekély aktívumot mutattak, amit a föld termőképességének egyenetlenségére vezetett vissza: nem mindegy, hogy hektáronként 50 vagy 800 lírát érnek. E megállapítást (mindamelllett, hogy a termőföld termőképessége valóban eltérhetett) fenntartással kell kezelnünk, a jövedelembeli egyenetlenségeknek ez nem lehetett kizárólagos oka. Ezenkívül Orsenigo megjegyzi, hogy habár a püspökök sok energiát fektetnek a püspöki javak igazgatásába, mégis az a hír járja róluk, hogy nem kellően kompetens kezelői

Jenő – Horváth Ildikó – Tornyai Anna (szerk.): *Ahogy mi látjuk: Tanulmányok*. Budapest, 2007. 157–181.

⁶⁶ Mózesy Gergely: *Prohászka Ottokár és a székesfehérvári szeminárium*. Kút, 2. évf. (2003) 3–4. sz. 69–79., különösen: 75–79.; Mózesy Gergely: *Prohászka Ottokár és a székesfehérvári papnevelés*. In: Csurgai Horváth József – Demeter Zsófia – Vizi László Tamás (szerk.): *Laudatio et salutatio*. Tanulmányok Farkas Gábor születésnapjára. Székesfehérvár, 2004. 315–331., 323–328. A szeminárium éves bevétele így 200 millió korona volt, azonban a fennmaradó 300 millió éves működési költséget a források nem részletezik. Vö. uo. 327. A zsinat döntéséről lásd: Mózesy Gergely (összeállította, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta): *A Székesfehérvári Egyházmegye Zsinatai a 20. század első felében*. Budapest, 2016. (Magyar történelmi emlékek. Okmánytárak. Egyháztörténeti források 5.) 26–27., 74., 315. Rendelkezés a papság megadóztatásáról, az ún. *seminaristicumról*: uo. 145. 219. §; arról, hogy a papság köteles végrendeletében legutóbbi évi nyugdíjárulékának legalább hatszorosát az egyházmegyére hagyni, melynek egyharmada a papnevelő intézetet illeti: uo. 174. 276. §.

⁶⁷ 1911-től 1942-ig csanádi püspök, 1942-ben kalocsai érsekké nevezték ki. Bár a kinevezést elfogadta, de betegsége miatt székfoglalása egyre csak húzódott. A kánonilag erre előírt négyhónapos határidő (vö. *Codex Iuris Canonici Pii X Pontificis Maximi*, 333. kánon, 88.) letelte után 1943 februárjában visszalépett. Érsek-püspöki címet kapott, majd nem sokkal később, 1943-ban elhunyt. Vö. Tóth Tamás: *Glattfelder Gyula c. érsek (1943), csanádi püspök (1911–1943)*. *Deliberationes*, 4. évf. (2011) 2. sz. 254., 256.; PL, Cat. 22, 10543/1942.

⁶⁸ További kiadásokat lásd: ASV Arch. Nunz. Ungheria, busta 16, fasc. 2.6, f. 156r–158r, 157r.

azoknak – legalábbis a kormány több alkalommal ezt állapította meg, amikor a javakat *sedes vacante* kezelte. A nuncius nem tisztázza, hogy a kormány ezt mi alapján tette: a vagyonfelügyeleti jog egyik jogosítványa volt ugyanis széküresedés idején a javak kezelése, a jövedelem a Vallásalapba folyt be.⁶⁹ Más alkalommal, folytatja a nuncius, a kormány magához vonta a kezelést a gazdasági csőd megelőzésére: itt konkrétan a szatmári püspökség példáját említi, de történetét nem részletezi.⁷⁰ E javadalom magyarországi részének kezelésével az idős Boromisza Tibor püspök⁷¹ a román állampolgársággal rendelkező Hámon Róbert irodaigazgató kanonokot⁷² bízta meg, aki részt vett egy részvénytársaság megalapításában, és a részvények ellenértékeként a vagyonfelügyeleti hatóság tudta és beleegyezése nélkül a püspökség teljes élő és holt gazdasági felszerelését a részvénytársaság tulajdonába bocsátotta. Rádásul a Magyarországon elterülő püspökségi földbirtokok kezelésével 1925-ben három évre a részvénytársaságot bízta meg korlátlan ellenőrzési joggal, kizárva a vagyonfelügyeleti jogot, a vallás- és közoktatásügyi miniszter szerint nagyon csekély holdankénti haszonbért állapítva meg. Bár végül a részvénytársaság tagjai visszakoztak, a vallás- és közoktatásügyi miniszter jobbnak látta saját kezelésbe venni a püspöki javadalmat 1926-ban – tehát még Boromisza életében –, különösen, hogy többmilliárdos hitel és jelentékeny adóhátralék is terhelte.⁷³ Ezenkívül a nunciusnak nem lehetett tudomása róla, de Bethlen István miniszterelnök az általa 1925. július 9-ére a Miniszterelnökségre összehívott bizalmas értekezleten leszögezte véleményét: „...amíg elszakadt területeken magyar emberek a püspökök, illetőleg a kanonokok, azoknak adjuk oda a jövedelmet, mert ezek gondoskodnak arról, hogy ezen jövedelem a magyarság előnyére fordíttassék. Amennyiben már nem lesznek magyarok ezeken a helyeken, ugy mi disponálunk a jövedelemről.” Tehát nemzeti érdekek is befolyásolhatták, hogy ki kezelje azoknak a káptalanoknak, illetve püspökségeknek a magyarországi jövedelmét, melyek székhelye külföldön maradt.⁷⁴

A nuncius összességében azt állapítja meg, hogy bár a világháború előtt egynehány püspök kiemelkedő luxusban élhetett, most ennek mértéke csökkent, bár méltóságuktól még

⁶⁹ Vö. Csizmadia Andor: *A magyar állam és az egyházak jogi kapcsolatainak kialakulása és gyakorlata a Horthy-korszakban*. Budapest, 1966. 177–195., különösen: 177–179. A vagyonfelügyeletet a király a vallás- és közoktatásügyi miniszter útján gyakorolta, akinek e jogköre származtatott módon a király nélküli királyságban is megmaradt.

⁷⁰ S.RR.SS. AA.EE.SS. Ungheria, Anno 1925–1943, pos. 27, fasc. 29, f. 101v.

⁷¹ 1906-tól 1928-as haláláig állt a szatmári egyházmegye élén. Bővebben: Illy Csaba (összeállította): *A Szatmári Egyházmegye Jubileumi Sematizmusa*. Szatmárnémeti, 2006. 50–55.

⁷² 1873-ban született, 1895-ös pappá szentelését követően az egyházmegyei hivatalban működött különféle tisztségekben. 1911-től volt irodaigazgató, és 1921-ben lett székesegyházi kanonok. 1934-ben Szatmárnémetiben hunyt el. Vö. *A Szatmári Egyházmegye Jubileumi Sematizmusa*, 325.

⁷³ A vallás- és közoktatásügyi miniszter az 1723. évi LXXI. törvények alapján helyezte zárgondnokság alá a püspöki javadalmat. Vö. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban: MNL OL), K 27 Minisztertanácsi jegyzőkönyvek, 1926. február 26. E forrásban a részvénytársaságról az információk ellentmondásosak. Egyrészt a megalakulása körülményeit és a bérbeadás tényét is napra pontosan rögzíti, másrészt azonban (f. 16.) az olvasható, hogy a részvénytársaság megalakulása a földbirtokos tagok visszalépése folytán meghiúsult. Csernoch hercegprímásnak a javadalom zárgondnokság alá helyezése előtti leírása szerint egy református vallású laikus jószágigazgató kezelte félre a szatmári püspöki javadalmat. Vö. A primás 1926. január 18-án Orsenigo nunciusnak írt levele: ASV Arch. Nunz. Ungheria, busta 16, fasc. 2, f. 45rv. Lásd még: Primási Levéltár (a továbbiakban: PL) Cat. D/C, 899/1926; 316/1926 ad 899/1926; 68/1926 ad 899/1926.

⁷⁴ Az idézet forrása: MNL OL K 105 A Vatikáni Követség iratai, 35. csomó, M6/3, 1925, f. 10. A fent említett értekezletről készült feljegyzés.

mindig elválaszthatatlan a luxus és a pazar székhely, elsősorban azért, mert a magyar közvélemény elvárja azt.

Az általános megjegyzések után Orsenigo a püspöki, illetve érseki javadalmakat terhelő kiadásokra és kötelezettségekre, majd a keletkezett feleslegekre és azok felhasználására mutat rá. Ebből kiváló rálátást kaphatunk arra, hogy melyek voltak ezek közül a legfontosabbak, illetve az Apostoli Szentszék a nuncius nyomán melyeket tartotta különösen számon. A jövedelmek ötödét érte el az adó, amelyet a kormány 1924-ben vetett ki.⁷⁵ Szintén nagyok a kegyuraságból fakadó terhek, mivel valamennyi püspökség több plébánia kegyura volt. A szemináriumok fenntartása is jelentős kiadással járt, mivel a szeminaristák nem fizettek az ellátásukért, és a papi szolgálatukat megkezdőknek a könyveket, ruhákat, breviáriumokat is a püspökök biztosították. Ez egybecseng azzal, amit a nuncius már 1925. novemberi jelentésében leírt, és amely gyakorlat ellen többször felemelte a szavát. Ennek nyomán megszűnt a szemináriumi képzés ingyenessége: 1930-ban egy püspökkari határozat értelmében bevezették a szemináriumokban a növendékek részéről a tartásdíj fizetését.⁷⁶ A papnevelésre fordított kiadásokat az adminisztratív bevételek nem ellensúlyozták, ugyanis ezek a „szolgáltatások” vagy ingyenesek voltak, vagy minimális taxával jártak. Példaként a *celebretet* említette, amely a kúria által kiállított papi igazolvány volt: az egyházmegyei papok ezzel tudták magukat igazolni más egyházmegye főpásztorai előtt, vagy például ezzel tudtak egy másik egyházmegyében misézni. A nuncius értesülése szerint a püspökök fizették a papság lelkipályakorlatát is, valamint pénzügyi segítséget nyújtottak a trónfosztott királyi családnak. Az utóbbi információt állítása szerint a győri püspöktől vette, aki részben ezzel is magyarázta a püspöki menza kiadásait.⁷⁷

A keletkezett maradvány nem kicsi: az kalocsai érsekségé 150 ezer líra, a veszprémi püspökségé 110 ezer líra, az egri érsekségé 70 ezer líra, az esztergomi érsekségé 50 ezer líra, a pécsi püspökségé 120 ezer líra.⁷⁸ Hovafofodítására egy-két példát említett a nuncius: Az

⁷⁵ A kormány 1924-ben a VI. törvény alapján belső kölcsönt vetett ki az államháztartás hiányainak fedezésére, azonban arra vonatkozó utalást nem találtam, hogy annak mértéke a nagyjavadalmak jövedelmének ötödét tette volna ki. Szintén 1924-ben került sor a földbirtokrendezési novella kiadására, amely az 1920. évi XXXVI. törvény végrehajtásához kapcsolódott. A törvények végrehajtási rendeleteit lásd: *Magyarországi Rendeletek Tára*, 58. évf. (1924) 223–252., 1081–1095. Glattfelder Gyula már idézett 1926-os kimutatása szerint az egyházi nagyjavadalmak földreform és vagyonváltás céljára birtokterületük 15–20%-át adták át. Vö. Gergely: *A katolikus egyház*, 302–303.

⁷⁶ Vö. *A magyar katolikus püspökkari tanácskozások története és jegyzőkönyvei 1919–1944 között*, I. 307.

⁷⁷ Kutatásaim során magam is többször találkoztam e tétellel, például a szombathelyi püspök, az egri főkáptalan, illetve az esztergomi érsek kiadásai között. Az 1924–1925. évre például az egri székesfőkáptalan 23 500 000 koronát ajánlott fel a királyi család részére. Vö. MNL HML XII.2/a – Az Egri Káptalan Magánlevéltára, tanácskozmányi jegyzőkönyvek és iratok 1754–1945; 329/1925; PL Egyházkormányzati iratsorozat, mutatókönyv, 1926 – több vonatkozó tétel; Mikes püspök legitimizmusa a korszakban közismert volt. Vö. *A magyar katolikus püspökkari tanácskozások története és jegyzőkönyvei 1919–1944 között*, I. 121–122. (1923. október 10-ei ülés, napirendi pontok előtt), 160. (1925. október 14-ei ülés, 6. pont). Az általa melegen pártolt segélyakciónál bővebben lásd: Bakó Balázs: *Gróf Mikes János, a szombathelyi egyházmegye püspöke*. Doktori disszertáció. ELTE, Budapest, 2013., különösen: 156–158.

⁷⁸ Ahhoz, hogy a nuncius hogyan váltotta át aranykoronáról, illetve papírkoronáról az értékeket, lásd e tanulmány 62. lábjegyzetét. A líra és a korona, illetve a líra és a pengő közötti hivatalos árfolyamváltáshoz lásd: *Pénzügyi Közlöny*, 50–54. évf. (1923–1927), továbbá: *Gazzetta Ufficiale del Regno d'Italia*, 54–58. évf. (1923–1927). A líra 1923–1927-es értékéhez összevetésül szolgálhat az Olasz Királyságban az alapvető élelmiszerek átlagára. A kenyér átlagára 1923-ban 1,47, 1924-ben 1,52,

esztergomi érsek a reprezentációra, kegyes vagy kulturális célok előmozdítására és a szegények segítésére fordította. Az egri érsek az egyházmegye vizitálását, valamint hivatalos útjait finanszírozta belőle. A kalocsai érsek nem részletezte, de a nuncius tudni vélte, hogy a jezsuita gimnázium és a líceum építésére fordította. A kalocsai jezsuita gimnázium azonban 1860-tól várta a növendékeket, és a vizsgált időszakban 1925-ben mindössze házi villanytelep létesült benne.⁷⁹ Így vélhetően a Zichy Gyula által Pécssett létesített X. Pius gimnázium és konvikttal keverte ezt össze a nuncius, amely ugyan már 1912-ben megnyitotta kapuit, azonban továbbépítésére csak 1926-ban került sor, amikor elkészült a délnyugati szárny fele. A kollégium Jézus Szíve templomának alapkövét pedig 1927 őszén rakták le.⁸⁰ A Zichyt követő pécsi püspök, Virág Ferenc – akit 1926-ban határozottan azért nevezett ki az Apostoli Szentszék, mivel lelkipásztori gyakorlattal rendelkező, ezen a téren szerzett értenyei alapján alkalmas egyént szerettek volna a püspöki székbe, nem hazudtolva meg a várakozásokat⁸¹ – a javadalomba lépésének költségei dacára növelte a segélyeket, és 300 millió koronát ajánlott fel templomépítésre.⁸² Ez a kimutatásba már nyilvánvalóan nem kerülhetett bele, hiszen 1925-ig bezárólag kérte be a nuncius a bevételeket és kiadásokat, a jelentésben azonban helyet kaphatott. A maradvány megfelelő elhelyezésére ösztönözte a püspököket az a tény, hogy a fizetőeszköz elértéktelenedése miatt a kegyes alapítványok tőkéi is elértéktelenedtek, csakúgy, mint a háborús kiadások fedezésére az állam által kibocsátott és a püspökségek által is jegyzett hadikölcsön-kötvények.

A káptalanok közül csak a magyarországi székhellyel rendelkezőket tüntette fel a nuncius a táblázatban. Ennek oka elsősorban az, hogy diplomáciai küldetése – a magyar állam mellett – a magyarországi katolikus egyházhoz szólt,⁸³ másrészt azokból a káptalanokból, melyek székhelye külföldre került, sokkal nehezebb lett volna széles körű információt be-

1925-ben 2,18, 1926-ban 2,50, 1927-ben 2,06 líra volt. Egy liter tej átlagára pedig 1923-ban 1,57, 1924-ben 1,52, 1925-ben 1,60, 1926-ban 1,77, 1927-ben 1,58 líra. További példákkal lásd: Istituto Centrale di Statistica: *Sommario di statistiche storiche dell'Italia 1861–1965*. Roma, 1968. 119–120. Az átlagárak kiszámításának módjáról: uo. XXVII. A líra értékére némi rálátást adnak az olasz minisztériumok rendelkezéseiben szereplő összegek is. Például 1926 decemberében az Università di Román politikatudományt tanuló öt diáknak az oktatásügyi minisztérium fejenként 10 000 lírás ösztöndíjat hirdetett (*Gazzetta Ufficiale del Regno d'Italia*, 57. évf. [1926] 290. sz. 5468.), a milánói l'Istituto scientifico tecnico Ernesto Bredában pedig két kohászati tanulmányokat folytató diáknak fejenként 9000 lírás ösztöndíjat. (*Gazzetta Ufficiale del Regno d'Italia*, 57. évf. [1926] 281. sz. 5340.). Ugyanekkor egy kémikus gyógyszerész kezdő fizetése a haditengerészetnél 9500 líra volt, melyhez különféle pótlékokból még körülbelül 5000 líra jöhetett hozzá. (vö. *Gazzetta Ufficiale del Regno d'Italia*, 67. évf. [1926] 298. sz. 5607.)

⁷⁹ Kerkai György S. J.: *A Kalocsai Kollégium 1860–1940*. Budapest, 1942. (Különlenyomat a Jezsuita Történeti Évkönyv 1940-ből), 5., 12.; A kalocsai érsekség legújabbkori történetét áttekintő Lakatos Andor sem ír a kalocsai jezsuita intézmények jelentős felújításáról a vizsgált időszakban. Vö. Lakatos Andor: *A kalocsai érsekség 100 esztendeje. A Kalocsa-Bácsi érsekségtől a Kalocsa-Kecskeméti Főegyházmegyéig 1909–2009*. Pozsony, 2009.

⁸⁰ Alapításának körülményeihez lásd: Somodi Imre: *A pécsi Jézus Társasági Pius Kollégium alapítása*. Egyháztörténeti Szemle, 11. évf. (2010) 85. sz. 66–87. Az 1926–1927-es építkezéshez: Somodi Imre: *A pécsi jezsuita Pius Kollégium*. Távatok, 19. évf. (2009) 85. sz. 91–96.; *Székesfehérvári Tankerület. Jézus Társasága pécsi Pius-Gimnáziumának értesítője az 1933/34. iskolai évről*. Pécs, 1934. 83.

⁸¹ A kinevezéssel kapcsolatos több dokumentum, köztük nunciusi jelentések: S.RR.SS. AA.EE.SS. Ungheria, Anno 1920–1926, pos. 13, fasc. 23. A pécsi püspöki kinevezésről külön tanulmányt írok.

⁸² Itt a decsi templomról lehet szó, vö. *A pécsi püspök fejedelmi adománya a decsi templom céljaira*. Tolnamegyei Ujság, 8. évf. (1926. november 27.) 47. sz. 5.

⁸³ *Codex Iuris Canonici Pii X Pontificis Maximi*, 267. kánon, 72.

szerezni a külföldön székelő ordináriustól (a felmérés, mint említettem, a püspököket szólította meg, rajtuk keresztül kérte be a nuncius a káptalanokra vonatkozó adatokat). Ezek a káptalanok általában képviselő útján igazgatták itt maradt birtokaikat – kivéve a nagyváradi káptalant, amely itt élő tagjai segítségével maga kezelte –, ami szintén nehezíthette volna az információbekérést, a több kézen átfutó információkérés miatt a felmérés ténye vélhetően nem maradt volna titokban az újságok és így a közvélemény előtt, ami konfliktusokhoz vezethetett volna a vagyonfelügyeleti jogról eltérően gondolkodó kormánnyal.⁸⁴

Valamennyi káptalan aktívummal szerepel a nuncius táblázatában, bár annak mértékét Eger és Veszprém esetében nem tüntette fel, mivel az volt a meggyőződése, hogy nem lehet kikövetkeztetni a számadásukból, mennyi jut évente egy kanonoknak a jövedelemből, pedig a stallumok itt a legjobban dotáltak.⁸⁵ A veszprémi káptalan például 1923-ban 180 ezer lírát osztott szét fejenként, míg 1924-ben és 1925-ben markánsan passzív mérleggel zárt úgy, hogy végül a három év átlagában 200 ezer lírás adósságot jegyzett fel a nuncius. Ugyanakkor nem gondolta, hogy a kanonokok ebben a két évben ne osztottak volna fel maguk között elégséges összeget.⁸⁶ A dokumentum nunciaturai piszkozatán kézírással melléjegyezve az szerepel, hogy a veszprémi kanonokok 1924-ben és 1925-ben fejenként 30 ezer lírát osztottak fel maguk között a szokásos természetbeni juttatáson (fa, bor, hús, hal, tej, liszt stb.) kívül.⁸⁷ A nuncius által megfigyelt, 1926–1927-re felhalmozott tetemes adósság abból

⁸⁴ Arról, hogy pontosan ki kezelte az egyes káptalanok Magyarországon maradt javait, a vonatkozó alap kutatások hiányában mindössze elszórt információkat találunk, ezeket gyűjtöttem itt egybe. A nagyváradi káptalan magyarországi tagjai maguk kezelték a káptalan magyarországi birtokait. Vö. PL. Cat. D/C 675/1937 ad Cat. D/C 4377/1943. Róluk bővebben lásd: Merényi-Metzger Gábor: *A nagyváradi székeskáptalan tagjai (1920–1945)*. Turul, 70. évf. (1997) 1–2. sz. 13–19., különösen: 15. A debreceni apostoli kormányzó, Lindenberger megadta a szükséges információt a nagyváradi káptalan magyarországi javaival kapcsolatban 1926. január 27-én és április 28-án Cesare Orsenigo nunciának írt levelében (ASV, Arch. Nunz. Ungheria, busta 16, fasc. 5.1, f. 385rv, f. 388r), azonban ezt a nuncius nem használta fel jelentésében. Felmerülhet még, hogy esetleg egyes külföldön rekedt székhellyel rendelkező káptalanok földbirtokait az állam kezelte volna, melynek meggyőződése a vagyonkezelésről az Apostoli Szentszékétől eltért, így sokkal nehezebb lett volna információt szerezni. E feltételezést azonban cáfolni látszik Serédi 1931. november 25-ei, Eugenio Pacelli bíboros államtitkárnak írt levele, melyben megjegyzi: „*Ma i beni dei Capitoli di Cassovia, Rosnavia e Scopusio rimasti in Ungheria, finora erano ed anche adesso sono in mano degli stessi Capitoli, i quali li amministrarono e godettero delle loro rendite.*” (Magyar fordításban: „De a kassai, rozsnói és szepesi káptalanok Magyarországon maradt javai mindeddig, ahogy jelenleg is, ugyanezen káptalanok kezében voltak, akik kezelték őket és a jövedelmeiket élvezték.”) S.RR.SS. AA.EE.SS., Cecoslovacchia, Anno 1928–1935, pos. 97, fasc. 100, ff. 63r–64v. A felsoroltakon kívül a szatmári káptalan magyarországi jövedelmeinek kezelése jöhet még szóba, ezt azonban a káptalan az 1929-es állami zár alá vételig egy világi segítségével kormányozta, és jövedelméből részesült. Ezt követően Glattfelder elnökletével püspökkari bizottság kezelte. Vö. Cesare Orsenigo nuncius 1929. augusztus 8-ai levele Pietro Gasparrinak. S.RR.SS. AA.EE.SS. Ungheria, Anno 1924–1938, pos. 46, fasc. 43, ff. 35r–36r; *A magyar katolikus püspökkari tanácskozások története és jegyzőkönyvei 1919–1944 között*, I. 287–289.

⁸⁵ E megállapítását Eger esetében a későbbiekben utólag bekért pontosítás (vö. Egri Főegyházmegyei Levéltár [a továbbiakban: EFL], Capitulum Metropolitana, 5516/1926) után némileg finomítja: ha nem is annyira kiemelkedően gazdagok, mint a közvélemény gondolja, 6 millió lírás éves bevétele így is van a káptalannak, és egy kanonoknak évente 57 ezer líra jut, nem számolva a naturáliákat. Vö. S.RR.SS. AA.EE.SS. Ungheria, Anno 1925–1943, pos. 27, fasc. 29, ff. 96r–97r. Ahhoz, hogy mennyit ért a líra a vizsgált időszakban, lásd a 78. lábjegyzetet.

⁸⁶ S.RR.SS. AA.EE.SS. Ungheria, Anno 1925–1943, pos. 27, fasc. 29, ff. 103r.

⁸⁷ Vö. ASV Arch. Nunz. Ungheria, busta 20., fasc. 2/2, ff. 229–240.

adódott, hogy a káptalani gazdaság korszerűsítésére, a gazdaságában végzett beruházásokhoz, adó- és számlatartozások rendezésére a törzstőkéből használtak fel, ami – hacsak nem ingatlan vételére fordították – hagyományosan visszatérítési kötelezettséggel járt együtt.⁸⁸ Az összeget visszapótolni csak a gazdaság irányításának központosításával és kölcsön felvételével látták kivitelezhetőnek, mely utóbbira a kedvező gazdasági konjunktúra ráerősített.⁸⁹ Orsenigo nuncius azt javasolta, hogy 1926-ra és 1927-re vonatkozóan is fel kellene kérni számadás készítésére e két káptalant, mivel hosszabb periódust vizsgálva pontosabb adatok nyerhetők. A többi káptalan tagjai 20 és 57 ezer líra közötti osztalékkal bírtak, ami Magyarországon nem számított kiemelkedőnek. Két olyan káptalan is akadt, a székesfehérvári és a váci, ahol olyan kevés összeg, 12–14 ezer líra jutott egy kanonokra, hogy az alig volt elég a megélhetéshez, Vácott a püspöknek kellett őket kisegítenie.⁹⁰ Kiadásaik közül az adókat és a kegyuraság költségeit emelte ki a nuncius.

A magyar káptalanok állítólagos nagy gazdagságát nem látta igazoltnak a vizsgálat fényében. Ez mindössze néhány kanonokra volt jellemző, akik nemcsak a káptalani javadalmat, hanem apátságok vagy prépostságok jövedelmeit is bírták, vagy jól dotált egyéb hivaltalt láttak el – ami miatt néha vagy rendszeresen nem tudtak részt venni a közös zsolozsmázásban –, így 150–200 ezer lírás éves jövedelemmel rendelkeztek. A jól dotált hivatal alatt érthetjük a közéletben, illetve politikában való részvételt, hiszen elsősorban ez volt az, ami miatt a kóruszolgálat alól a káptalani tagok felmentésüket kérték.⁹¹ A nuncius észrevételezte azt is, hogy a 395. kánonban rögzített kötelező napi osztalékot nem vezették be, ahogy a *punctator*

⁸⁸ Vö. PL. Cat D/C 3303/1936 in 675/1937 in 4377/1943. Madarász Istvánnak, a vallás- és közoktatásügyi minisztérium I. ügyosztálya vezetőjének 1936. október 2-án kelt, Serédi Jusztiniánnak írt levele; Petrovay Zoltán: *A királyi javadalmazásból eredő katolikus egyházi javak kezelésének és felügyeletének szabályai*. In: Angyal Pál – Baranyay Jusztin – Móra Mihály (szerk.): *Notter Antal Emlékkönyv*. Dolgozatok az egyházi jogból és a vele kapcsolatos jogterületekről. Budapest, 1941. 932.

⁸⁹ Az adósság keletkezését egy 1942-es leírásban vezetik vissza 1920–1925-re: Veszprémi Érseki Levéltár (a továbbiakban: VÉL) III.1.1.c. 1942. jún. 27., 8. pont. Az okokhoz lásd az 1943. október 16-án kelt káptalani jegyzőkönyv 1. pontját. A káptalan 20. századi történetével eddig csak jómagam foglalkoztam, de még nem találtam részletes kimutatást az 1920–1925-ben felvett kölcsönről, illetve részletes, tételszerű kimutatást arról, hogy pontosan milyen szükséges és hasznos beruházások, korszerűsítések és adó- és számlatartozások miatt vált szükségessé felvétele. Mindössze a káptalani jegyzőkönyvekre és itt-ott előbukkanó elszórt adatokra támaszkodhatunk, ugyanis a püspökség és a káptalan 20. századi gazdasági irattára a második világháború során megsemmisült. Magának a káptalani irattárnak a sorsáról nincs tudomásunk. Vö. Varga Tibor László (szerk.): *Folytonos fegyverropogás közepette. Források a veszprémi egyházmegye második világháborús veszteségeiről*. I. Veszprém, 2015. (A veszprémi egyházmegye múltjából 27.) 535.; Tóth Krisztina: *A veszprémi püspökség és káptalan gazdálkodása a második világháború idején*. In: Karlinszky Balázs – Varga Tibor László (szerk.): „Nehéz időkből dönteni kell”. A veszprémi püspökség a második világháború idején: a Veszprémi Érseki Hittudományi Főiskolán 2015. augusztus 26-án rendezett konferencia előadásai, Veszprém, 2016. (A veszprémi egyházmegye múltjából, 29.) 213–242.

⁹⁰ Vélhetően ez lehet az oka, hogy a székesfehérvári káptalan 1926-ban a június 14-ei káptalani ülésre ellátogató püspök kérésére sem adakozott az újból megnyitásra kerülő szeminárium javára. A kanonokok azonban magánvagyonukból meglehetősen sokat, általában fejenként 2 millió koronát fordítottak e nemes célra. Vö. Mózsessy: *Prohászka Ottokár és a székesfehérvári szeminárium*, 78.; Mózsessy: *Prohászka Ottokár és a székesfehérvári papnevelés*, 326–327.

⁹¹ Míg 1927-es jelentésében a nuncius csak egy-két nevet idéz, a közös zsolozsmáról hiányzókról kiváló összefoglalót találunk 1926. szeptember 9-ei, Pietro Gasparri-nak írt jelentésében, ahol tízenégy olyan kanonokot sorol, akik szerinte törvényes ok nélkül hiányoznak a kóruszolgálatból. S.RR.SS. AA.EE.SS. Ungheria, Anno 1923–1939, pos. 17. fasc. 24, ff. 60r–62v.

tisztségét sem. Az utóbbi ellenőrizte, hogy hiányzik-e valaki a közös zsolozsmázásról.⁹² Azt javasolta, hogy amikor a püspökök az egyházmegyéjük állapotáról jelentenek, azaz a *quinquennalis* jelentésben térjenek ki arra, hogy ez működik-e náluk, és ha igen, hogyan.⁹³

Az átfogó ismertetés után következett saját álláspontjának, véleményének kifejtése. Eszerint a nagy földterületek megalapozzák a magyar katolikus egyház anyagi erejét, amely így számos kulturális intézmény háttérét adja, melyek a protestánsok elleni küzdelemhez fontosak. Itt vélhetően elsősorban a tanintézményekre gondolt a nuncius. Az egri érsek például a tábori püspök dotálása ügyében a pápának írt folyamodványában kifejezetten hangsúlyozta, hogy katolikus jogakadémia Magyarországon egvedül Egerben található, ha az megszűnne, csak két hasonló protestáns intézmény maradna, azok közül választhatnának a tanulók.⁹⁴ A nagy gazdagság tehát a nuncius szerint egyrészt előny, másrészt hátrány is, mivel túlzott adminisztráció forrása, amely elveszi az időt a lelkipásztori tevékenységtől, és a kapzsiság árnyékát veti a papságra, kisebbitve erkölcsi presztízsét a nép előtt.

E helyzet orvoslására három megoldási lehetőséget is felvetett, jelezve, hogy ezek közül mindegyiknek lennének hátrányai is. Az első az ingatlanok fokozatos elidegenítése és készpénzzel történő helyettesítése, feltéve, ha a kormány megengedi ezt. Itt ismét a főkegyúri jog fontos jogosítványára, a vagyonfelügyeleti jogra utalhat a nuncius. Ráadásul ez a közvéleményben megbotránkozást kelthetne, mivel a pénz elértéktelenedése miatti félelemben élnek, hiszen nagy vagyonok zsugorodtak össze amiatt, hogy nem ingatlanokba fektették azokat.⁹⁵

Egy másik megoldás lehetne a javak elosztása a különféle támogatott entitások (szeminárium, plébániák, vallásos intézetek stb.) között. Így nem lennének többé nagybirtokosok, az egyháznak sok kisbirtoka lenne, ami kedvezőbb a javak esetleges szekularizációja ellenében, azonban a bevételek jelentősen visszaesnének, mivel az egy tömbben való műveléssel nagyobb hozamot lehet elérni, és vélhetően az adminisztráció is megszokszorozódna.

⁹² *Codex Iuris Canonici Pii X Pontificis Maximi*, 107. A 395. kánon – többek között – azt mondja ki, hogy azokban a székesegyházakban, ahol nincs napi osztalék vagy annak mértéke nagyon csekély, a püspököknek el kell különítenie a bevételek egyharmadát erre a célra. Ha erre nincs lehetőség, akkor a közös zsolozsmázást hanyagolókra a püspök bírságot szabhat ki.

⁹³ Megfigyelésem szerint a napi osztalék tényére a következő, 1928-as *ad limina* jelentésekben nem utalnak. Vö. például: ASV Congr. Concilio, Relat. Dioec. 700 (Mikes János püspök 1928. december 2-ai *quinquennalis* jelentése a szombathelyi egyházmegyeről); Congr. Concilio, Relat. Dioec. 15 (Szmrecsányi Lajos 1928. április 10-én kelt *quinquennalis* jelentése az egri főegyházmegyeről); Congr. Concilio, Relat. Dioec. 244 (Zichy Gyula 1928. december 1-jei keltezésű *quinquennalis* jelentése a kalocsai főegyházmegyeről). Az 1928-as *ad limina* jelentésekről és Orsenigo nuncius ezekről készített összefoglalóiról bővebben lásd: Gárdonyi Máté: *Magyarországi ad limina jelentések, 1928*. In: Tuszor Péter – Szovák Kornél – Fedeles Tamás (szerk.): *Magyarország és a római Szentszék II. Vatikáni magyar kutatások a 21. században*. Budapest–Róma, 2017. (CVH I/15.) 361–375.

⁹⁴ S.RR.SS. AA.EE.SS. Austria-Ungheria, Anno 1922–1925, pos. 758, fasc. 4, f. 21r. Szmrecsányi érsek 1925. március 28-ai folyamodványa a XI. Pius pápának.

⁹⁵ A kötvényekben tárolt készpénz törzstőke több püspökség esetében a világháborút követően elértéktelenedett – elsősorban erre, valamint az akkori jelenben az aktívumok értékének csökkenésére is utalhatott a nuncius. Az 1914 és 1918 között kibocsátott magyar államadóssági címletek felsorolása: *1942. évi IX. törvénycikk az 1914–1918. évi hadikölcsönök rendezéséről, 1942. évi törvénycikkek*. Magyar Törvénytár – Corpus Juris Hungarici. Szerk. Degré Miklós – Várady-Brenner Alajos. Budapest, 1942. 43–49. Az első világháborús hadikölcsönkötvényekről és azok elértéktelenedéséről áttekintés: Mihók Sándor: *A hadikölcsön Magyarországon az első világháború idején*. Honvédségi Szemle, 146. évf. (2018) 4. sz. 127–139.

Végül a harmadik út az, hogy a kormány igazgassa a földeket megfelelő bérleti díj fizetése fejében, ami praktikus megoldás lenne, de az állam kezébe adná az egyházi tulajdont, ami később megkönnyítené a szekularizációt, és a püspököket állam által dotált ágenseknek tekinthetnék.

E kétes sikerrel kecsegtető lehetőségek helyett konkrét, megvalósítható teendőket is sorolt: felkérni a püspököket és káptalanokat, hogy a rájuk nehezedő kegyúri kiadásokat és a kegyes alapítványok javára fennálló kötelezettségeket tartsák nyilván jelzálogkönyvben vagy alapítványi könyvben, hogy biztosítsák ezek jogi elismerését a javak szekularizációja esetén is. E tanácsot egy meg nem nevezett püspök adta neki. Második javaslata az, hogy az apátságok és tényleges prépostságok ne legyenek olyan egyháziaknak adományozhatók, akik már ellátásukhoz szükséges más egyházi javadalommal rendelkeznek. A harmadik javaslata szerint meg kellene tiltani, hogy a papság bankok vagy hasonló intézmények alapításában szerepet vállaljon, mivel meglehetősen elterjedt, hogy a püspökök bankokat alapítanak, melyeket a népnyelv egyházmegyei vagy katolikus bankokként aposztrofált, és ha ezek esetleg csődbe mennének, a felelősöket a nép a papságban és végső soron magában a vallásban látná.⁹⁶ A nuncius nem említett példákat, de felidézhetjük az egri székesfőkáptalan esetét, melynek eladósodásában nagy mértékben szerepet játszott az, hogy az egyház becsületét mentendő jelentős kölcsönt vettek fel az Egyházmegyei Takarékpénztár deficitjének finanszírozására, így megmentve azt a csődtől. E lépés azonban hozzájárult ahhoz, hogy a végén épp a főkáptalan került adósságcspadába.⁹⁷

Orsenigo nuncius jelentésének végén reflektált elődjének a jelentésére, majd a püspököknek adandó válaszról rögzítette elképzelését. Megerősítette, hogy jó lenne „Isten szíve szerinti” püspököket kinevezni, azonban hozzátette, hogy a jelenlegi püspöki kar megtesz minden tőle telhetőt, és olyan lelkipásztori hozzáállás jellemzi, amely dicséretreméltó. Az a tény, hogy vannak templom nélküli falvak, nem mindig a pasztoráció elhanyagolásának jele, mint ahogy az elsőre látszik. Több alkalommal az úgynevezett „magyar falu” csak egy név, a valóságban elszigetelt, 25–30 kilométeren szétszórt házakról van szó. Ilyen esetekben tehát nem nagy településekre kell gondolni, amelyek 10–12 km távolságra vannak az első templomtól. Nyilvánvalóan jó lenne ilyen helyekre is kápolnát építeni. Ha pedig nagy falvak maradtak plébánia nélkül, az sem a püspök hibája, sőt, több püspök dicséretreméltó módon próbálja orvosolni e problémát. A váci püspök 31 új plébániát vagy lelkiességet állított fel – itt a nuncius 1926-ig bezárólag számolta össze a plébániák, kuráciák és expositurák számát⁹⁸ –, és 1919-es kinevezése óta már kétszer végiglátogatta egyházmegyéjét, amely 1 milliós hívszámával a legnagyobb Magyarországon. Rott Nándor veszprémi püspök 10 plébániát és 8 iskolát állított fel, 3 templom emelése folyamatban van. A kalocsai érsek pedig rendszerezte a gyakorlatot, hogy ünnepnapokon kora reggel fiatal papok a szemináriumából vagy a kúriából érseki kocsin indulnak Kalocsáról távoli és elszigetelt helyekre, hogy a lelkipásztori funkciókat ellássák. Természetesen többet is lehetne tenni egyes egyházmegyékben. Ami a budapesti plébániahányt illeti, leszögezte, hogy ahelyett, hogy nem sürgős, de monumentális templomépítkezésekre költenék a pénzt, mindenképpen több templomot kellene emelni a külvárosi részen, ahol 300 ezer hívő kénytelen nélkülözni az istentiszteleti helyet.

⁹⁶ 1912-ben a szombathelyi takarékpénztár, majd ennek mintájára 1913-ban Pécsset, 1920-ban Egerben, 1922-ben Vácon, 1924-ben Kalocsán is egyházmegyei takarékpénztárak alakultak. Vö. Gergely: *A katolikus egyház*, 299–301.; Bakó Balázs: *A „püspökség bankja”. Vázlat a szombathelyi egyházmegyei takarékpénztár történetéhez*. Vasi Szemle, 62. évf. (2008) 6. sz. 689., 691.

⁹⁷ MNL OL K 27 Minisztertanácsi jegyzőkönyvek 1938. március 11, 16/b pont.

⁹⁸ Vö. Lénár: *A váci egyházmegye Hanauer Árpád István püspöksége idején (1919–1942)*, 323.

Véleményével a primás is egyetért, írta, de nyíltan nem mer állást foglalni, pedig a nuncius szerint a szava döntő lenne.

1927-es jelentése végén a nuncius a püspököknek adandó válaszlevélre tért ki. Józan gondolkodását tükrözi, hogy azt kéri, ha az Apostoli Szentszék néhány szót szeretne intézni a magyar püspöki karhoz a felmérés kapcsán, ne megrovás formájában kommunikálja azt, hanem azokat dicsérje meg, akik helyesen cselekedtek, mivel így sokkal több eredményt lehet elérni. Ezen túlmenően javasolja, hogy hívják fel a figyelmüket az 1450. kánon alkalmazására, hogy kegyúri joggal ne lehessen plébániákat felállítani, valamint az 1451-es kánonra, melynek értelmében fel kell szólítani a kegyurakat, különösen az egyházi személyeket és entitásokat, hogy mondjanak le kegyúri jogaikról.⁹⁹

A püspököknek küldendő válaszlevél tervezete

Két hónappal később, 1927. március 16-án Gasparri kérésére¹⁰⁰ a nuncius a bíboros államtitkár részéről a magyar főpásztoroknak adandó válasza is megtette javaslatát. Hangsúlyozta, hogy a püspököket együttesen kellene megszólítani, tehát kollektíven címezni a levelet, mivel ez nagyobb lehetőséget ad esetleges kritikai észrevételek megfogalmazására. Ugyanakkor az egyes főpásztoroknak egyenként küldenél el, így az őket érintő részre jobban tudnának reflektálni. Azt javasolta, hogy a kommunikáció nyelve a latin legyen, mivel nem minden ordinárius ért olaszul. Maga a dokumentum az 1927-es januári jelentésben tett megállapításokat tükrözi, és egyes szám első személyben, Gasparri bíboros nevében közli az észrevételeket.¹⁰¹

A magyar főpásztorokhoz intézendő levelet dicsérettel kezdi: a nuncius jelentette neki, hogy többen nagy buzgalommal próbálják helyreállítani a gazdasági nehézségek ellenére a kegyes, valamint idős és beteg papokat segítő alapokat, melyek tőkét a világháború tönkretette.¹⁰² E megállapítás háttérében az állt, hogy az alapítványok vagyona nagyrészt készpénzben vagy kötvényekben állt, amelyek a háborút követően elértéktelenedtek. Szintén dicséretes, hogy sok egyházmegyében építettek az elmúlt öt évben templomokat és plébániákat.¹⁰³ Azokat, akik ezt még nem tették meg, buzdítja, hogy a nagyvárosok külvárosi részeiben is erigéljenek plébániákat, és a hívek ne minél költségesebb templomok építésére fordítsák figyelmüket, hanem inkább sokszorozzák meg az istentiszteleti helyek számát. Bár a nuncius nem mondja ki nyíltan, korábbi jelentéséből kitetszik, hogy főleg a budapesti külvárosi plébániák hiányára utal.¹⁰⁴

A többi megfigyelését és javaslatát pontokba szedve rögzítette, melyek megvalósítási lehetőségeire és időszerűségére az ordináriusok álláspontjuk kifejtésével a nunciuson keresztül válaszolhattak volna. Az első ezek közül az, hogy mivel szinte az összes püspöki és

⁹⁹ S.RR.SS. AA.EE.SS. Ungheria, Anno 1925–1943, pos. 27, fasc. 29, ff. 100r–105v.

¹⁰⁰ ASV Arch. Nunz. Ungheria, busta 20, fasc. 2.2, f. 246r.

¹⁰¹ Uo.; S.RR.SS. AA.EE.SS. Ungheria, Anno 1925–1943, pos. 27, fasc. 29, f. 114r (a Pietro Gasparrinak írt levele), ff. 116r–117v (az előbbi levél mellékleteként a püspököknek küldendő utasítás).

¹⁰² 1921-ben például a Szombathelyi Egyházmegyei Takarékpénztár – melynek egyik legnagyobb részvényese Mikes János püspök volt – Mikes püspökről elnevezett segélyalapot hozott létre az alsópapság beteg-, illetve üdülési segélyének létesítésére. Vö. Bakó: *A „püspökség bankja”*, 689–690., 691.

¹⁰³ Az 1927. június 21-ei püspökkari konferencia jegyzőkönyve például megőrizte, hogy a kalocsai érsek és a váci püspök az Alföldön létesítendő plébániákra állami támogatást kért. Vö. *A magyar katolikus püspökkari tanácskozások története és jegyzőkönyvei 1919–1944 között*, I. 198.

¹⁰⁴ A budapesti plébániák történetéről újabban: *A katolikus Budapest. Általános történeti szempontok. Plébániák*, I–II. i. m.

káptalani javadalomra jelentős terhek nehezednek – plébániák kegyurasága, szemináriumok, kultúrintézmények fenntartása stb. –, bölcs és előrelátó intézkedésnek tűnne számára, ha ezeknek az entitásoknak arányos kiterjedésű területet juttatnának, arányosan adva át a megfelelő terheket, s figyelembe véve az egyházi javak elidegenítését szabályozó 1532. kánon előírásait.¹⁰⁵ Így az elszegényedés veszélye nélkül csökkenne a javadalmak kiterjedése. Technikai vagy gazdasági nehézségek merülhetnek fel azonban, ugyanis a művelést sokkal töredezettebbé teszi: egy gazdasági központból sokkal egyszerűbb volt a környező birtokokat igazgatni, megfelelő eszközökkel ellátni, és az egy tagban történő megművelés hatékonyabb is. Ha ez az elképzelés nem járható út, hivatalosan rögzíteni kellene az egyes javadalmakra nehezedő terheket, kötelezettségeket, így garantálva jogi elismerésüket. Ezzel a januári jelentésében említett zálogkönyvekbe és alapítványi könyvekbe történő bejegyzésre utalt.¹⁰⁶

Némely püspöki jelentésben bankokban gyümölcsösztetett káptalani jövedelmekről esett szó. E tekintetben az 1520. kánont citálja, melynek értelmében minden egyházmegyében egy egyházi javak adminisztrációja felett őrködő tanácsot kell kinevezni. Szintén a pénzügyekhez kapcsolódik a következő pont. Ebben felhívja a püspökök figyelmét arra, hogy szigorúan alkalmazzák a 139. kánon 3. §-ának rendelkezéseit, amely többek között megtiltja a papságnak pénzügyi felelősséggel járó hivatal viselését ordináriusuk engedélye nélkül. Ezzel kapcsolatban irányadónak tartja az olasz püspöki karral 1923. június 6-án közölteket – itt azt rögzítették, hogy a kifejezett zsinati kongregációi engedély nélkül ilyen hivatalt nem lehet vállalni.

A következő pontban a nuncius arra tér ki, hogy 1918-tól kezdve az 1450. kánon 1. §-a értelmében új kegyuraságot létrehozni tilos, ha ilyen mégis előfordult, akkor kérjék a helyzet orvoslását az apostoli nunciuson keresztül. Végül arra kérné a püspököket, hogy tudassák még egyszer az érdekeltekkel a Szentszék akaratát, hogy az 1451. kánon 1. §-a értelmében legalább az egyházi kegyurak (személyek és testületek) mondjanak le a plébánosok kinevezési jogáról. Levelét azzal zárja, hogy reméli, a Szentszék segítségére lesznek, amelynek kötelessége a kánonjogi kódex szerint az egyházi javak felügyelete.¹⁰⁷

A püspököknek küldendő buzdítás azonban abban a formában, ahogy azt a nuncius elképzelte, a kutatás jelenlegi ismeretei szerint nem jutott el a címzettekhez. A nunciaturai iratanyagban mindössze Gasparri bíboros államtitkár Orsenigo nunciushoz írt 1927. március 31-ei levelét találjuk, aki arról értesítette, hogy a Zsinati Kongregáció – amely harmadik osztályának hatáskörébe tartoztak az egyházi vagyoni kérdések¹⁰⁸ – átfogó felmérést végez az egyházi javak helyzetéről az összes állam esetében, így a felmérés összes beérkezett dokumentumát és a válaszlevél-tervezetet is nekik továbbította.¹⁰⁹ Az utóbbival

¹⁰⁵ Orsenigo nuncius nem sokkal később *ex specialissimo mandato apostolico* a magyarországi ordináriusoknak öt évre felhatalmazást adott az úgynevezett nagyobb vagyoni jogügyletek jóváhagyására az 1532. kánon 3. §-ában leírt feltételek betartása mellett. Eszerint ki kell kérni a káptalan beleegyezését, az egyházmegyei vagyonkezelő tanács beleegyezését és azok beleegyezését, akiket érint. Vö. *A magyar katolikus püspökkari tanácskozások története és jegyzőkönyvei 1919–1944 között*, I. 205.

¹⁰⁶ S.RR.SS. AA.EE.SS. Ungheria, Anno 1925–1943, pos. 27, fasc. 29, ff. 104v.

¹⁰⁷ Uo. ff. 116r–117v.

¹⁰⁸ Bánk: *Egyházi jog*, 52.

¹⁰⁹ A Zsinati Kongregáció anyaga jelenleg rendezés alatt áll. A legújabban rendezett anyagok között a felmérést tartalmazó levéltári egységben nem található meg a magyarországi egyházmegyék anyaga. Vö. Dieguez, Alejandro M.: *Gli archivi delle congregazioni romane: nuove acquisizioni e ordinamenti*. In: Lippa, Francesco (segretario di redazione): *Religiosa archivorum custodia*. IV Centenario della Fondazione dell'Archivio Segreto Vaticano (1612–2012). Atti del Convegno di Studi Città del Vaticano 17–18 aprile 2012. Città del Vaticano, 2015. (Collectanea Archivi Vaticani 98.) 324.

kapcsolatban pedig a további utasítást a nuncius a nevezett kongregációtól várja.¹¹⁰ Az államtitkársági iratok között is csak a Zsinati Kongregáció prefektusának, Donato Sbarettnnek az 1927. március 11-ei információkérő levelét és Gasparri március 31-én kelt válaszlevelének tervezetét találjuk, aki szerette volna, ha előzetesen értesíti, mit szeretnének tenni a kérdésben.¹¹¹ Ilyen értesítést azonban mindeddig nem találtam. Ugyanígy nem található meg az anyagban az egyes ordináriusoknak kiküldendő válaszlevelé piszkozata vagy másolata latinul,¹¹² sem pedig a nunciaturai iratanyagban az egyes ordináriusok részéről visszajelzés, ahogy azt a nuncius remélte. A magyarországi egyházmegyei levéltárakban végzett felmérésemből az tetszik ki, hogy végül nem jutott el a tervezett levél az egyes főpásztorokhoz.¹¹³ A levélnek egyedül a kegyuraságra vonatkozó észrevételét kommunikálta rövid időn belül a Zsinati Kongregáció a főpásztoroknak: 1927-ben jelentéstételre szólította fel a magyar püspököket a kegyuraságokról. Erre reflektálva az 1927. október 19-ei püspökkari értekezlet megállapította, hogy Magyarországon szükséges a kegyuraság fenntartása, a kegyúri városok területén levő új plébániák is a város kegyurasága alá tartoznak. Utaltak továbbá arra, hogy az 1427. kánon 5. §-ának alkalmazása ellentétes lenne a száz évnél is régebbi magyar szokásjoggal és az új plébániák anyagi érdekeivel. A kongregációnak a primás tett erről jelentést.¹¹⁴ A városi kegyuraságok kérdését 1928-ban a magyarországi *ad limina* jelentések véleményezése kapcsán benyújtott összegzésében Orsenigo nuncius ismételt felvetette. Igaz, e jelentést nem a zsinati, hanem a Konzisztoriális Kongregáció kérte. Ugyanitt kitért az 1927-es januári jelentésben hangsúlyozott, végül azonban a válaszlevelé tervezetbe be nem került pontra, a káptalanokban a napi osztalék bevezetésére, továbbá a tervezetbe is bekerült egyházmegyei vagyonkezelési tanács felállítására.¹¹⁵

*

A nuncius értékelésében mind a kiadásokat, mind a bevételeket figyelembe vette, az általános felmérés eredményeképpen elődjénél árnyaltabb képet nyújtva a magyar egyházi javak állapotáról. Az Apostoli Szentszék ebből úgy vélhette, hogy a legtöbb püspökség költségvetése – annak ellenére, hogy sok egyházmegyét is ketté vagy háromfelé szelt az új országhatár – maradványt tartalmazott, amit a püspökök különféle nemes célok érdekében használtak fel. Mindössze három püspökség zárt rendkívüli kiadások miatt negatív mérleggel. Fényűző életmódjuk hátterében a társadalmi elvárásokat, a tradíciót látta meghúzódní. Úgy vélte, hogy bár földbirtokaik megalapozzák az egyház súlyát és számos kulturális intézménynek, kötelezettségnek is az anyagi hátterét adják, túlzott mértékük visszatetszést kelthet az egyszerű hívek körében. Ennek ellensúlyozására sorolt fel lehetőségeket. A káptalanok közül a nuncius számításai szerint valamennyi pozitívummal zárta a vizsgált három év mérlegét, de annak mértéke nem volt kiemelkedő, csak a veszprémi és egri kanonokok voltak meglehetősen gazdagok. A kanonokok közül többen egyházi tisztségeket halmoztak, és/vagy közéleti

¹¹⁰ ASV Arch. Nunz. Ungheria, busta 20, fasc 2.2, f. 251r. Pietro Gasparri 1927. március 31-ei válasza Orsenigo nuncius március 16-ai levelére.

¹¹¹ S.RR.SS. AA.EE.SS. Ungheria, Anno 1925–1943, pos. 27, fasc. 29, f. 110r, f. 113rv.

¹¹² Eddigi kutatásaim szerint a kimenő levelek többségének piszkozata vagy másolata megtalálható a pápai államtitkárságon.

¹¹³ Vö. például a Szombathelyi Egyházmegyei Levéltárban az *Acta Cancellariae* fond 1927–1928-as mutató-, illetve iktatókönyveivel vagy az Esztergomi Primási Levéltárban az egyházkormányzati iratsorozat 1927–1928-as mutató-, illetve iktatókönyveivel.

¹¹⁴ *A magyar katolikus püspökkari tanácskozások története és jegyzőkönyvei 1919–1944 között*, I. 216. 24. pont.

¹¹⁵ Gárdonyi: *Magyarországi ad limina jelentések*, 365.

teendők miatt kimaradtak a közös zsolozsmázásból, amit a nuncius nem helyeselt. Szintén nem támogatta a papságnak bankok alapításában történő részvételét, ami a korszakban gyakori volt. Ugyanakkor nem osztotta elődjének véleményét a magyar egyháznagyok szűkmarkúságáról: véleménye szerint a püspöki kar minden tőle telhetőt megtett a *jurisdictió*juk alá tartozó hívek megfelelő lelkipásztori ellátásáért. E téren mindössze az 1917-es Kánonjogi Kódex előírásának betartására figyelmeztetett, vagyis új kegyuraságok alapításának tilalmára. Ezek fényében alakította ki fent elemzett javaslatait is.

Láthatjuk tehát, hogy az Apostoli Szentszék viszonylag kiegyensúlyozott képpel rendelkezett a magyarországi püspöki és káptalani, valamint szemináriumok javak állapotáról, azonban a tanulmányban vázolt helyzet alapján több kérdést is felvethetünk. Miért nem került sor végül a magyar főpásztoroknak a válaszlevél szétküldésére? Közrejátszhatott ebben a más halála, a magyar fizetőeszköz változása, a levél tartalma, esetleg a magyar püspökök előrelátható 1928-as *ad limina* látogatása kapcsán a két szentszéki dikasztérium várható kommunikációja, vagy más, globális okot kell keresnünk a háttérben? Mire és hogyan használta fel a Zsinati Kongregáció a beérkezett adatokat? E kérdésekre a Zsinati Kongregáció vonatkozó iratanyagának előkerülése, illetőleg – amennyiben a még nem rendezett iratok között található – hozzáférhetővé válása révén kaphatjuk meg a választ.

KRISZTINA TÓTH

*The comprehensive study of the Holy See
about the state of the Hungarian ecclesiastical benefices (1925–1927)*

The reader can get a comprehensive picture from the study about how the Holy See perceived the financial state of the Hungarian ecclesiastical benefices in the middle of the 1920s by presenting and analysing the background of the report of Cesare Orsenigo, the apostolic nuncio of Budapest, written on 17 January 1927 to the cardinal secretary of state, Pietro Gasparri. The issue of managing the ecclesiastical assets already arose during the catholic autonomy movement, but no deliberation was approved by the Holy See on the subject. As a result of the Treaty of Trianon, a part of the possessions of several dioceses and ecclesiastical entities got to the other side of the boarder and the Hungarian ecclesiastical proprietaries lost possession of them. Hence, the financial bases of several ecclesiastical institutes were shaken. The governments of the neighbouring countries came up with their demands for the collation of bishoprics and for drawing the boarders of the dioceses along the political boarders. In this situation it was the interest of the Holy See to have a proper view about the state of the Hungarian bishopric and chapter benefices. Lorenzo Schioppa, the first apostolic nuncio of Budapest (1920–1925) and his successor, Cesare Orsenigo (1925–1930) saw the administration of benefices of the Hungarian prelates differently. While the former was convinced that they were very rich but compared to the extent of their assets spend little on religious or pious purposes, the latter also detailed the extent of their burdens and obligations. Due to the differing opinions, the Congregation for Extraordinary Ecclesiastical Affairs dealt with the question on 26 November 1925 and decided that the nuncio should make a comprehensive report with the help of the bishops. The results of this is the report of the nuncio are examined in the present study.

SIPOS JÓZSEF

Az 1917-es oroszországi forradalmak hatása a Gazdapártra

Az eddigi történetírás elsősorban az 1917-es két oroszországi forradalom, azon belül is az októberi forradalom hatásának tulajdonította a magyar munkásmozgalom 1918-as fellendülését és a Magyarországi Szociáldemokrata Párt (a továbbiakban: MSZDP) megerősödését. E forradalmak magyarországi parasztpártokra gyakorolt hatásaival azonban senki sem foglalkozott.¹

Ha azt kívánjuk elemezni vagy akár csak bemutatni, hogy milyen hatással voltak az 1917-es oroszországi forradalmak három magyarországi parasztpártra, számot kell vetni egy alapvető kutatási nehézséggel: a témához – legalábbis jelenlegi ismereteink szerint – nem találhatók levéltári források, így megközelítését más korpusz, jelen esetben a *politikai hetilapok* új forrásként történő bevonásával kellett elvégeznünk.

A *Magyar Lobogó* a Szabó István (később Nagyatádi) által 1909-ben alakított 48-as Függetlenségi Országos Gazdapárt (a továbbiakban: Gazdapárt) és a Magyarországi Kisbirtokos Szövetség hetilapja volt. E párt és szövetség elsősorban az öntudatosodó kis- és középparaszttok érdekeit védte. Liberális és agrárdemokrata nézeteket képviseltek. A lap főmunkatársa Szabó István országgyűlési képviselő volt, ő maga is gyakran írt a lapban. A Gazdapártnak 1917–1918-ban négy képviselője volt a magyar parlament alsóházában.

A *Szabad Szó* a 48-as Szociáldemokrata Párt hetilapja volt. E pártot az MSZDP vezetésével és parasztpolitikájával elégedetlen agrárszocialisták alakították 1902-ben. Vezetőjük Mezőfi Vilmos, aki 1905–1910 között a Mindszenti választókerület képviselője volt. A párt az I. világháború alatt is elsősorban a szegényparaszttok érdekeit képviselte. 1917–1918-ban a Szabad Szó fejlécén már azt olvashatjuk: az „*Országos Népszövetség politikai pártjának lapja*”.

A *Barázda* című hetilapot 1917 májusában indította a Magyar Gazdaszövetség (a továbbiakban: Gazdaszövetség). E lap elsősorban a földbirtokosok és a gazdagparaszttok érdekeit képviselte. Feladatának a szegény- és kisparasztság szervezése és újkonzervatív-agrárius ideológiai befolyásolása mellett a terjedő szocialista és bolsevik eszmék mérséklését tekintette.

A fenti hetilapok tudósításai, hírei és kommentárjai elsősorban e pártok vezetőinek és képviselőinek, illetve újságíróinak a véleményét tükrözték. Ezért elemzésünk a politikusi nyilatkozatok mellett politikai valóságértelmezéseknek tekinti az e lapok témákkal

¹ Hajdu Tibor: *Az 1918-as magyarországi polgári demokratikus forradalom*. Budapest, 1968. 22–24.; Romsics Ignác: *A parasztság és a forradalmak kora*. Valóság, 42. évf. (1989) 4. sz. 14–27.; Sipos József: *A Magyar Gazdaszövetség és a Függetlenségi és 48-as Országos Gazdapárt története 1918-ig*. Móra Ferenc Múzeum Évkönyve. Studia Historica 9. Szeged, 2006. 67–81.; Hajdu Tibor – Pollman Ferenc: *A régi Magyarország utolsó háborúja*. Budapest, 2014. 296.; Hajdu Tibor: *1917 – az orosz forradalom két arca*. Korunk, 28. évf. (2017) 1. sz. 3–12.

foglalkozó cikkeit. Ezek a hetilapok nem csupán megjelenési felületet biztosítottak a vitáknak, hanem értelmező részesei, alakítói is voltak az oroszországi forradalmakról a parasztság egyes rétegeiben kialakuló *valóságértelmezéseknek*.

Mindezek a vélemények és eszmék – mint látni fogjuk – hatást gyakoroltak a parasztság említett rétegeinek gondolkodására. Ezért feltételezzük, hogy az 1917-es oroszországi forradalmakról a sajtótermékekben olvasható írások befolyásolták a paraszti rétegek véleményét, az így felhalmozódott ideologikus ismeretanyag pedig alakítója lehetett a hetilapokat olvasó paraszti rétegek osztályérzetének. Ezért ezek a valóságértelmezések lényegesen alakíthatták a parasztság 1917-es oroszországi, később az 1918–1919-es magyarországi forradalmakhoz való viszonyát. Az igen kiterjedt, jelenleg is feldolgozás alatt álló anyagból terjedelmi okokból tanulmányunk csak a Gazdapárt hetilapjának, a *Magyar Lobogónak* az 1917-es oroszországi forradalmakról szóló legfontosabb cikkeinek elemzésére és bemutatására vállalkozik.

A Gazdapárt aktivizálódása

A Gazdapárt már 1916 tavaszán megkezdte a parasztság intenzívebb szervezését. E munkát a párt titkára, Domián Gyula irányította. Radits József *Tömörüljünk, egyesüljünk, szervezkedjünk!* című cikkében már akkor javasolta, hogy „Minden faluban, minden városban, minden járásban, minden megyében szerveznünk kell a kisgazdák egyesületét, amelyek szerves összefüggésben kell hogy legyenek egymással. Ha összefogunk, nincs hatalom, mely megtörjön bennünket.” A parasztságot a nemzet gerincének tekintette. Azt állította, hogy „Vége van a könyörgés idejének! [...] Mi nem izgatunk osztályok és pártok ellen, csak magunk alkotunk osztályt és pártot. [...] Még érezzük a kizsákmányolás irtózatot fojtogatását torkunkon: látjuk a társadalmi igazságtalanságokat.”²

A hetilap március idusára írt vezércikke úgy értékeli a parasztság helyzetét, hogy még mindig „a nagybirtok és a nagytőke jobbjai”. Az országgyűlés többsége is „elsősorban a nagybirtok szolgálatában áll”, egy másik része pedig a „nagytőke érdekeit szolgálja”. Úgy látták, azért nem tudják hatékonyabban védeni a parasztság érdekeit, mert az „ügynevezett osztályérdekek összeütközése esetén nincs elég erős képviselőtünk a törvényhozásban”.³

Ezek alapján a Gazdapárt már az oroszországi forradalmak előtt nagybirtok- és nagytőke ellenes volt. A társadalmat marxista fogalmak alapján osztályokra és rétegekre, illetve csoportokra osztották, a gazdasági-társadalmi és politikai ellentéteket pedig osztályellentétekkel magyarázták. E parasztpárt tehát már ekkor is antikapitalistább volt, mint ahogy azt az 1970-es évek szakirodalma állította.⁴

A februári forradalom

Az 1917-es februári (a Gergely naptár szerint: március 12.) oroszországi eseményekről részletes ismertetés jelent meg a Magyar Lobogó március 25-i számában *Az orosz forradalom* címmel. Értékelésük szerint a „forradalom Oroszországban igen komoly. Ezt bizonyítja a cár és fia lemondása-lemondatása.” Úgy vélték, a nép nemcsak az éhezés miatt lázadt fel, hanem a „kormány és a háború miatti elkeseredés is okozója volt a forradalomnak”. Ezért hazugságnak tekintették az angolok akkori híresztelését, hogy az „orosz forradalom a háború folytatását kívánja”.

² Radits József: *Tömörüljünk, egyesüljünk, szervezkedjünk!* Magyar Lobogó, 1916. március. 12. 2.

³ [Sz.N.] *Magyar Lobogó*, 1916. március 19. 1.

⁴ Király István: *Nagyatádi Szabó István útja a képviselői mandátumtól az őszirózsás forradalom miniszteri székéig. II. rész. Agrártörténeti Szemle, 14. évf. (1972) 1-2. sz. 173–193.*

„Éhség miatt támadhat forradalom, mert az éhes gyomornak nem lehet parancsolni, de egy nemzet, amely már két és fél éve harcban áll, és a háború miatt éheznek, s a háborúban millió számban vesznek el fiait, soha nem vehető arra, hogy csak azért csináljon forradalmat, hogy vezetőit rákényszerítse a háború további folytatására. Inkább a háború megszüntetése érdekében lázad fel a nép” – írták.

Ugyanakkor arról is tudósítanak, hogy az új orosz kormány tagjainak többsége még híve a háború folytatásának. Ilyennek tartották Miljukovot, az új kormány külügyminiszterét, de tudták, az Ideiglenes Kormányban vannak békét akarók is. „Ezek a békebarátok támaszkodnak a népre, ezek képviselik valóban a nép óhaját. Hogy melyik lesz az erősebb, az teljesen a nép és a katonaság öntudatra ébredésétől függ. Úgy a nép, mint a katonaság a békét óhajtja” – folytatták írásukat.

Elismerték, hogy a pétervári munkásság főszerepet játszott a forradalom megindításában. A munkások kiáltványban kérték a katonákat, ne használják ellenük fegyverüket, mert ők az éhező népek kenyere akarnak, és a háború megszüntetését követelik. Csak így történhetett, hogy a pétervári „30.000 főből álló katonai helyőrség csatlakozott a forradalomhoz”.⁵

A cikk azt állította, hogy „Forradalmat bizonyos viszonyok között lehet csinálni. Az orosz viszonyok is alkalmasak voltak a forradalom szítására. De az is bizonyos, hogy a forradalmat, ha egyszer teljes erőből megindul, nem lehet ám sem megállítani, sem pedig korlátok közé szorítani, de még irányítani sem lehet.”

Befejezésül a cikk írója (aki valószínűleg Szabó István volt) megállapította, hogy „mi az orosz forradalmat nyugodt várakozással szemlélhetjük”, mert az „eddiginél rosszabbat nem hozhat, hanem csak javíthatja a béke felé vezető utakat”. Úgy értékelték, hogy a forradalom további fejlődésében a „fegyverben álló katonaságnak és az otthon éhező népeknek lesz döntő szava”.⁶

A Gazdapárt hetilapja tehát már 1917. március 25-én bemutatta a februári orosz forradalmat, és arról szimpátiával írt. Ez az elemzés hasonló lehetett az MSZDP és a polgári radikálisok, illetve más progresszív erők orosz forradalomról kialakított véleményéhez. A kérdés tisztázása azonban további elemzéseket és kutatásokat igényel. Tónusaiban annyit megállapíthatunk, hogy a Gazdapárt vezetőire hatással volt a februári orosz forradalom. Ezt követően – mint látni fogjuk – az addigiaknál sokkal következetesebben kiálltak a béke megteremtéséért, a földreformért és az általános, titkos választójogért. Ezt csak növelte a magyar munkásság fokozódó aktivitása, különösen a május elsejei fegyverkezés és impozáns tüntetés.⁷

A *Magyar Lobogó* az oroszországi eseményeket követően egyre kritikusabb hangnemben ismertette a hazai belpolitikai viszonyokat is. Többek között ez olvasható a május 13-án megjelent *Grófok parlamentje* című vezércikkben: „Valamennyi nagyobb politikai pártnak egy-egy gróf van az élén. [...] Ezeknek döntő befolyásuk van pártjukra, anélkül, hogy ismernek [...] a nemzet egyes rétegeinek, osztályainak viszonyát.”⁸

E hetilap május közepén az egyre ércesedő magyar állapotok ismertetése mellett az orosz belpolitikai erőviszonyok változásáról is tájékoztatta olvasótáborát. Ezt Miljukov külügyi-

⁵ Az 1917. március 8-án kezdődött tüntetések elleni katonai fellépéseket 12-én az ezredek egymás után tagadták meg. 14-én pedig a pétervári szovjet kiadta 1. számú parancsát a katonákhoz, amelyben katonatanácsok alakítására szólította fel őket.

⁶ [(Nagyatádi) Szabó István?]: *Az orosz forradalom*. Magyar Lobogó, 1917. március 25. 1–2.

⁷ Sipos József: *A pártok és a földreform 1918–1919-ben*. Budapest, 2009. 33.

⁸ [Sz.N.]: *Grófok parlamentje*. Magyar Lobogó, 1917. május 13. 1.

niszter április elején az antant hatalmakhoz küldött jegyzékének nyilvánosságra kerülését követő orosz helyzet bemutatásával illusztrálták. A jegyzék ugyanis a háború folytatásáról tájékoztatta az antant hatalmakat. Azonban a Munkások és Katonák Tanácsa tiltakozott Miljukov jegyzéke ellen. A Tanács álláspontját ismertetve a cikk hangsúlyozta, hogy az orosz forradalom „célja nem a háború, hanem az általános béke létrehozása. Úgy, hogy Oroszország lemond a területhódításokról, amelyek más államok rovására mennének.”

E követeléseket az Ideiglenes Kormány elfogadta, majd újabb jegyzékében foglalta össze: „...a szabad Oroszországnak nem célja a más népek fölött való uralom, sem idegen népek nemzeti javainak meghódítása, sem idegen területek elfoglalása, hanem a nemzetek szabad fejlődése alapján felépülő tartós béke megerősítése.” Ugyanakkor a jegyzék azt is hangsúlyozta, hogy az orosz nép „szétzúzta azokat a bilincseket, amelyek a lengyel nemzetet fogva tartották, de nem fogja tűrni, hogy hazája megalázza és élet-erejében aláássa kerüljön ki a nagy harcból”. Ehhez a *Magyar Lobogó* elégedetten hozzátette: „Most már a nép akarata folytán a Munkás- és Katonatanács Bizottsága vette át az államügyek intézését az ideiglenes kormánytól.” Emellett azt is megírták, az orosz nép általános és titkos választásokat követel.⁹

A Gazdapárt hetilapja még az 1917. április–májusi oroszországi forradalmi hullámot is szimpátiával fogadta, és tájékoztatta róla olvasóit. Pedig ez már az úgynevezett kettős hatalom időszaka volt. Újból megállapították, hogy „egy megindított forradalmat kormányozni vagy bármikor megállítani nem lehet. Különösen oly nagy birodalomban, mint Oroszország és ahol oly sokféle leigázott nemzet van, mint Oroszország területén, mely nemzetek alig várják, hogy régi elnyomott helyzetükből felszabadulva önállóságukhoz jussanak.”¹⁰

A *Magyar Lobogó* az oroszországi forradalom legfontosabb eseményeiről áprilist követően is tájékoztatta az olvasóit. Például az Ideiglenes Kormány szeptemberi nyilatkozatát Kornyilov tábornok lázadásának leveréséről, amit az orosz kormányzatra nézve úgy értékelték, hogy „Oroszország politikai kormányzási formája a köztársaság”. Röviden ismertették a kormányzat jellegét is. Kiemelték, hogy a hatalmat öt miniszterre bízták, akiknek feladatuk az állam rendjének helyreállítása és a hadsereg harcképességének visszaszerzése. A hetilap e fontos esemény előzményét is ismertette, a szeptember 17-i *stockholmi nyilatkozat* közzélével. Ebből kiderült, hogy a helsingforszi munkás- és katonatanács a finn kerületi bizottsággal, a keleti tengeri flotta központi bizottságával és a paraszttanáccsal közösen tartott gyűlésen „Kornyilovot csapataival együtt ellenforradalmár árulónak nyilvánította”, majd követelték, hogy az összes hatalmat a „forradalmi demokráciának adják át, a polgári újságokat tiltsák be, minden rendeletet és parancsot csak a forradalmi bizottság jóváhagyásával küldhessenek el”.¹¹ Íme, egy olyan eset, amikor e hetilap a gyakran emlegetett Munkás- és Katonatanácsok mellett a Paraszttanácsot is megemlíttette.

A *Magyar Lobogó* következő heti száma már arról tájékoztatta az olvasóit, hogy a pétervári Munkás- és Katonatanács tagjai között egy szeptember 13-i „maximalista határozat” elfogadása miatt kiéleződtek az ellentétek. Hangsúlyozták, hogy a bolsevikok azok, akik „feltétlenül szükségesnek tartják, hogy a háborúnak véget vessenek”. Ezért szocialista kormányt és azonnali fegyverszünetet követelnek. A másik irányzat szélsőségeinek véleménye szerint a katona- és munkástanácsok „az országot kaotikus állapotba vitték”, és ezzel veszélyeztetik „Oroszország nagyhatalmi állását”.¹²

⁹ *Magyar Lobogó*, 1917. május 13. 2.

¹⁰ *Magyar Lobogó*, 1917. május 13. 2.

¹¹ *Magyar Lobogó*, 1917. október 23. 6.

¹² *Magyar Lobogó*, 1917. október 30. 5.

Az októberi forradalom

A hetilap 1917. november 18-i számának *Oroszországi helyzet* című cikke ismertette az oroszországi „októberi” fejleményeket: „Oroszországban gyorsan követik egymást a meglepetésszerű forradalmi események. A cári uralom megdöntése után a helyébe lépett a Miljukov-féle forradalmi kormány. Ezt megbuktatta Kerenszkij. Az ő kormányát pedig november 7-én a munkás- és katona-forradalom. Ekkor lett Lenin a miniszterelnök.” A kormányváltásokat a cikk azzal magyarázta, hogy „ezek a forradalmi kormányok letértek arról az útról, amelyen indultak: figyelmen kívül hagyták a nép akaratát, mely őket a hatalomba juttatta, odaadták magukat az antant eszközeivé”. (E mondat is hasonlít Szabó István stílusára!) A cikk elismerte, hogy „a Lenin kormánynak [...] becsületes, komoly törekvése volt a békekötés”, mert elhatározta, hogy az összes hadviselő félhez felszólítást intéz háromhavi fegyverszünet megkötésére és a béketárgyalások azonnali megkezdésére. Sőt kijelentette, ha az antant szövetségesek nem lennének hajlandók e javaslatukat elfogadni, akkor „Oroszország különbékét kötne a központi hatalmakkal”. Összességében megállapíthatjuk, hogy – legalábbis az általa ismert célokat tekintve – e hetilap (és így áttételesen a Gazdapárt vezetősége) továbbra is szimpatizált Lenin kormányával.¹³

Mint fentebb olvashattuk, a békéről szóló dekrétumról gyakran írt a *Magyar Lobogó*. A földről szóló dekrétumról már jóval kevesebb szó esik. Felmerül a kérdés, hogy miért. A földkérdést illetően csak az 1918. március 24-i számban találtunk egy *A forradalmi Oroszország agrárpolitikájáról* című rövid cikket, s ez sem a Gazdapárt vezetőinek a véleményét tartalmazta, hanem Bernát István, a Gazdaszövetség igazgatója által március 12-én az OMGE közgazdasági szakosztályának ülésén tartott előadás rövid összefoglalását. Bernát előadásában kiemelte, hogy a bolsevikok uralomra jutásukat követően egy nappal, tehát 1917. november 8-án már aláírták a földről szóló dekrétumot, amely megszüntette a földbirtok magántulajdonát. Az erdőket és vizeket állami tulajdonba vették, a kisebb gazdaságokat a községeknek adták át. A volt tulajdonosoknak az állam megélhetési járadékot ígért. Bernát a dekrétum elemzését követően ezt az agrárpolitikát a „legreakciósabb vállalkozásnak” minősítette. Véleménye szerint ugyanis a mezőgazdaság fejlődése mindenütt úgy történt, hogy a „közös birtokból az egyén tulajdona fejlődött ki”. Így „Leninék politikájának nem lehet más eredménye, mint a pusztulás, romlás és az éhínségnek” a kiterjedése. Vele szemben a *Magyar Lobogó* úgy kommentálta a földről szóló dekrétumot, hogy a „földbirtok azoké lett, akik azt megművelik”. Ezzel is érzékeltették, hogy nem értenek egyet az előadóval.¹⁴

1918 nyarán a Gazdapárt hetilapjában már megjelent a kritika is a bolsevizmussal, pontosabban annak a magyarországi munkásmozgalomra gyakorolt hatásával szemben. A *Magyar Lobogó* július 14-i vezércikkében már a júliusi *politikai sztrájk* követeléseit elemezte: „Felháborító és túrhetetlen volna, hogy a jelenlegi osztályhatalom helyett, [...] egy másik osztályuralom, a nemzetközi szocialista munkásság uralma nőne a fejünkre.” Ennek „rejtett törekvéseivel még tisztában nem vagyunk, de amint azt az orosz példa mutatja, teljesen államfelforgató és beláthatatlan következményeket rejtő” irányzatról van szó. „Nép képviselőház, nem pedig osztályuralom kell nekünk” – írták. Ezt az általánosítást így magyarázták: „Nagyon helyeseljünk és értjük, ha a munkásság a rendelkezésére álló legális fegyverekkel küzd a saját anyagi helyzete jobbá tételéért, politikai jogaiért: azonban a rendelkező teljes hatalom nem egy osztály, sem nem egypár osztály, hanem a nemzet összes rétegeinek közös tulajdona

¹³ [(Nagyatádi) Szabó István?]: *Oroszországi helyzet*. Magyar Lobogó, 1917. november 18. 5.

¹⁴ *Magyar Lobogó*, 1918. március 26. 6. Vö. Bernát István: *A forradalmi Oroszország agrárpolitikája*. Magyar Gazdák Szemléje, 24. évf. 1918. március–április, 67–76.

kell, hogy legyen, ezt akarjuk. Ha tehát a szervezett munkásság csak a saját hatalmát akarja uralomra juttatni, akkor ebben a küzdelemben szemben találja magát a józanul gondolkodó egész magyar néppel.” Javasolták, hogy a „szervezett munkásság ne engedje magát felhasználni faltörő kosnak, semmiféle más politikai párt szolgálatában”.

A Gazdapárt tehát – amely addig egyetértett az oroszországi forradalmakkal, azok legfőbb törekvéseivel – most, a magyarországi munkásmozgalom radikalizálódását látva helytelenítette annak proletárdiktatúrát követelő irányzatát. Azt elfogadhatatlannak tartották, csakúgy, mint az „egypár osztály” diktatúráját, vagyis a munkás–paraszt diktatúrát. Azzal szemben „Nép képviselőház” felállítását követelték, amelyben a hatalom a „nemzet összes rétegeinek közös tulajdona” lenne, azaz a polgári demokrácián túlmutató, sajátos népi–paraszti demokráciát. Ez a demokratikus parasztpártnak érdekében is állt, mert az általános és titkos választójog alapján a parasztság vált volna a legnagyobb létszámú választói tömbbé, s ők küldhették volna a legtöbb képviselőt a népképviselői parlamentbe.

Szembetűnő, hogy a parasztpárt vezetői nem foglalkoztak érdemben az eszer párt tevékenységével. Pedig tudjuk, hogy 1917 nyarán ők voltak a legnagyobb tömegpárt, „hozzávetőleg félmillió taggal”.¹⁵ Ugyanakkor megírták, hogy az orosz szociálforradalmárok meggyilkolták gróf Mirbach német nagykövetet, július 7-én hajnalban pedig fegyveres lázadást kezdeményeztek Moszkvában. Ezt azonban a bolsevik katonaság leverte, és a városban üléselő szociálforradalmár kongresszus vezetőit is letartóztatták.¹⁶ E híreket azonban nem kommentálták.

A szociálforradalmár vezetők letartóztatása miatt augusztus végén két nő merényletet követett el Lenin ellen, és életveszélyesen megsebesítették. Erről a *Magyar Lobogó* szeptember 8-án tudósította az olvasóit. Megírták: Lenin az „orosz-szovjet köztársaság elnöke” és a bolsevikok vezére. Érdemének tartották, hogy az oroszok megkötötték velünk a breszt-litovszki békét. Ugyanakkor úgy látták, hogy Lenin és Trockij eszméi a legszélsőségesebbek. A hetilap szerint elveik gyakorlati megvalósítása miatt tört ki a polgárháború. Látták, hogy az ellenforradalmárokat az antant nem azért segíti, mert rendet akar az országban. Éppen fordítva: az oroszokat újra háborúba akarják keverni a központi hatalmakkal. Míg Lenin él, és tartani bírja a hatalmat – írták –, addig a központi hatalmakkal megkötött béke érvényben marad. Azt is elképzelhetőnek tartották, hogy „szükség esetén a bolsevikiek pártja Leninnel az élen megköti a szövetséget a központi hatalmakkal, hogy közös erővel védekezhessenek az antant hatalmak ellen”.¹⁷

A hetilap beszámolt arról is, hogy a berlini politikai körök szerint a Lenin elleni merényletnek politikai következménye a tömegterror bejelentése lett. Idézték Radek írását az *Izvesztyijából*: „Lenin minden csepp véréért egy-egy feje fog lehullani a kapitalizmus képviselőinek.”¹⁸ A *Magyar Lobogó* azonban ezt a hírt sem kommentálta.

Az oroszországi forradalmak hatására a Gazdapárt vezetői széles körű szervező munkába kezdtek. Követelései radikalizálódtak. Különösen a *békét, a földreformot* és az *általános és titkos választásokat* szorgalmazták. Ezzel is próbálták elősegíteni a parasztság öntudatra ébredését és szervezkedését, ami már 1918-ban jelentős eredményeket hozott, hiszen Heves és Veszprém vármegyék mellett már Abaúj-Torna, Szabolcs, Békés, Komárom és Maros-Torda vármegyékben is megerősödött a kisgazdamozgalom. A *Magyarországi Kisbirtokosok Országos Szövetségének* 1918. május 12-én Budapesten megrendezett kongresszusán már 29

¹⁵ Lásd: Szvák Gyula (szerk.): *Oroszország története*. Budapest, 2001². 454.

¹⁶ *Magyar Lobogó*, 1918. július 14. 2.

¹⁷ *Magyar Lobogó*, 1918. szeptember 8. 3.

¹⁸ *Magyar Lobogó*, 1918. szeptember 8. 4.

vármegyéből mintegy 6300–6400 küldött jelent meg. Szabó István beszédében a Szövetség önállóságát, sajátos paraszti érdekek képviselőjét hangsúlyozta. Nőtt a párt hetilapjának példányszáma is.¹⁹

Október 19-i parlamenti beszédében Szabó kifejtette a Gazdapárt által fontosnak tartott tennivalókat. Figyelmeztette a képviselőket és a nagybirtokosokat, hogy ha folytatják rövidlátó és káros birtokpolitikájukat, „akkor ne csodálkozzanak azon, ha a bolsevizmus itt is megerősödik, [...] és előáll majd az a helyzet, hogy nem fognak úgy beszélni a magyar urakkal, mint mi beszélünk, a tisztelet és a megértés hangján, hanem egészen más hangon, úgy, mint Oroszországban.”²⁰

Összegzés

Mint láthattuk, a Szabó István által vezetett Gazdapárt már 1917 előtt is éles kritikát gyakorolt a magyarországi nagybirtok és nagytőke ellen. A társadalmat marxista fogalmak alapján osztályokra, rétegekre és csoportokra osztották, a közöttük lévő ellentéteket osztályellentéteknek tekintették. A parasztságot a nemzet gerincének tartották, egységes osztálynak, amelyet még nem feszítettek szét a rétegellentétek.

A Gazdapárt vezetői és hetilapja örömmel üdvözölték az 1917-es oroszországi forradalmakat, mert azoktól elsősorban a békét remélték. E véleményüket csak erősítette a békéről és a földről szóló dekrétumok bejelentése. A forradalmak hatására fokozatosan radikalizálódtak, egyre bátrabban követelték a háború befejezését, a demokratikus földreformot és az általános titkos választójogot. Ezért szervezkedtek, és nőtt is a támogatottságuk. A bolsevik hatalomra jutását is üdvözölték elsősorban a békéről és a földről szóló dekrétumok gyors végrehajtása miatt, ugyanakkor az osztályuralmat, a proletárdiktatúrát elfogadhatatlannak tartották, a tömeges terror alkalmazását pedig elvetették. Népuralmat, azaz népképviselőket követeltek, vagyis a társadalmi osztályok, rétegek arányos parlamenti képviselőit. 1918 nyarán erre figyelmeztették a magyar munkásmozgalom vezetőit is.

A *Magyar Lobogó* példányszámát – sajnos – nem ismerjük pontosan. Ha feltételezzük, hogy hetente 5000 példányban jelent meg, akkor is tízezrekhez jutottak el az oroszországi forradalmakról közölt értékelések. Mint láttuk, ezek lényegében pozitívak voltak. Ezért következtethetünk arra, hogy a Gazdapárt tömegbázisát alkotó kis- és középparasztek körében is ez a vélemény volt többségben. Ez a valóságértelmezés pedig döntően befolyásolta e rétegek viszonyát a magyarországi munkásmozgalomhoz, a munkáspártokhoz és a háborút követő forradalmakhoz.

Ahogy azt munkánk elején is jeleztük, témánk kutatását nem tekintjük lezártnak, mert csupán az első lépéseket tettük meg. További fontos feladatnak tartjuk a Mezőfi-féle parasztpárt *Szabad Szó* és a Gazdaszövetség által létrehozott *A Barázda* című hetilapok kutatását. Az ezekben a lapokban az oroszországi forradalmakról alkotott vélemények megismerése segít annak megértésben, hogy a magyarországi paraszttársadalom miért fogadta differenciáltnak az 1918–1919-es magyar forradalmakat.

¹⁹ Bővebben lásd: Sipos: *A pártok és a földreform*, 33.

²⁰ *Képviselőházi Napló*, 1910. XLI. köt. 338–345.

NAGY MIKLÓS

Szeged francia megszállása és az antant-intervenciós tervek

A balkáni antant hadsereg létrejöttének körülményei

1914 végére az antant hadvezetésben egyre határozottabban körvonalazódott az az elképzelés, hogy a központi hatalmak erőinek megosztása érdekében a nyugati és keleti front mellett a Dardanellák térségében egy déli frontot kell megnyitni. Az itteni tengerszorosok elfoglalásával akarták biztosítani a két front közötti állandó összeköttetést, illetve a török haderő figyelmét kívánták elvonni az Egyiptom, valamint az Oroszország elleni hadműveletekről. 1915 áprilisában a Gallipoli-félszigeten végrehajtott sikeres partraszállás után azonban a további előnyomulás elakadt, így a tengerszorosok megnyitására nem kerülhetett sor. Októberben ezután Bulgária hadba lépésével és Szerbia elleni támadásával összefüggésben elkezdődött a Gallipoli-front felszámolása és a hadsereg Szalonikibe történő átszállítása.¹ A Sarrail tábornok főparancsnoksága alatt itt megszervezett angol– francia erőkből álló hadsereget kezdték Keleti Hadseregnek (*Armée d'Orient*) nevezni. A szaloniki bázis antant csapatai nem tudták megakadályozni, hogy a nagy túlerőben lévő központi hatalmak katonai erői 1915 végére megszállják Szerbiát. A szétvert szerb hadsereg maradványait a nyugati szövetségesek hajói Korfu szigetére menekítették, majd 1916. április–május folyamán a szaloniki hídfőállásban szervezték újjá. Ez alkotta a háború végén fontos szerepet játszó balkáni antant haderőn belüli szerb hadsereg magvát.² Ez év nyarára így a Szalonikiben koncentrált angol, francia, szerb, olasz szövetséges csapatok összlétszáma elérte a 380 000 főt. 1916 augusztusában a francia Sarrail tábornokot megerősítették a macedóniai antant erők főparancsnoki tisztében, Cordonnier tábornok pedig ezen belül a Keleti Francia Hadsereg (*Armée Française d'Orient*) főparancsnoki funkcióját látta el.³ A balkáni antant hadsereg, annak ellenére, hogy 1917 júniusában Görögország hadba lépésével tovább erősödött (470 ezer főt számlált), mégsem tudott számottevő eredményt elérni ezen a fronton. Ennek személyi konzekvenciája volt Sarrail leváltása decemberben. Utódja Guillaumot tábornok lett, akit azután 1918 júniusában Franchet d'Espérey váltott fel a Szövetséges Keleti Haderők főparancsnoki tisztében azzal a feladattal, hogy a fronton áttörést érjen el.⁴

Az antant Keleti Hadseregének 1918. szeptember 15-én megindított támadása eredményeként a Balkán-front összeomlott, és Bulgária szeptember 29-én fegyverszünetet kötött az antant hatalmakkal. Franchet d'Espérey Bulgária megszállása, majd Szerbia felszabadítása után Bécs és Budapest irányába kívánta folytatni az offenzívát azzal a céllal, hogy a még

¹ Bernachot, Jean: *Les Armées Alliées en Orient après L'Armistice (Décembre 1918 – octobre 1920)*. T. 1. Paris, 1972. 2.

² Galántai József: *Az első világháború*. Budapest, 1980. 247.

³ Bernachot: *Les Armées Alliées*, 4.

⁴ Bernachot: *Les Armées Alliées*, 4.

hadban álló Németországot keletről megadásra kényszerítse. A párizsi vezérkar október 7-i instrukciója azonban másként rendelkezett.⁵ Jelentős mértékben csökkentették a Monarchia és Németország ellen felhasználható erők számát. A Keleti Hadsereg feléből új katonai egység, az úgynevezett Dunai Hadsereg elkülönítését rendelték el Berthelot tábornok parancsnoksága alatt. Ennek a feladatát abban határozták meg, hogy előkészítse Románia újbóli hadba lépését,⁶ és megalapozza az Oroszország elleni intervenciót. A déloroszországi intervenció a bolsevikellenes politikai cél mellett nagyobb francia gazdasági expanzió eszközeül is szolgált volna Közép- és Kelet-Európában. A nagyszabású elképzelésekben Közép- és Kelet-Európa déli részének francia befolyás alá helyezését tervezték, számítva katonai jelenlétükre. A térségben állomásozó szövetséges haderők zömét azonban nem francia csapatok képezték, az itteni 43–45 hadosztálynyi erőből csak 8 volt francia, s ezek sem teljes hadi létszámban.⁷

Az olaszországi fronton 1918. október 24-én megindított antant offenzíva eredményeként a Monarchia hadserege teljesen felbomlott. A Monarchia képviselőivel november 3-án Padovában aláírt fegyverszünet általános előírásait automatikusan – magyar hozzájárulás nélkül – Magyarországra is érvényesnek tekintették. Formailag érvényes fegyverszünet birtokában kezdett tehát a Károlyi-kormány tárgyalásokat Belgrádban. Károlyi Mihályt alapvetően az az indíték vezette ebben, hogy elkerülje egyes magyar területek kishatalmi megszállását, és biztosítsa a felkészülést a békekonferenciára. Ugyanakkor azt is figyelembe kellett venni, hogy az ország katonailag védtelen volt.⁸ Ilyen körülmények között, ha Magyarország továbbra is hadviselő félnek minősül, számítani kell mind a szerb, mind a román hadsereg önkényes területfoglalásaira.

A november 13-án aláírt belgrádi katonai egyezmény a Beszterce, Maros, Szabadka, Baja, Pécs, Dráva mentén kialakítandó demarkációs vonalat jelölt meg. A konvenció 3. pontja lehetővé tette a stratégiai szempontból fontos területek antant megszállását. A padovai fegyverszünet szövegéből vette át az egyezmény a következő pontot: „A kiürített osztrák–magyar területeket ideiglenesen a helyi szervek adminisztrálják a megszálló szövetséges csapatok ellenőrzése alatt”.⁹

A francia kormányzat számára a stratégiai fontosságú pontok elfoglalása nemcsak katonai, hanem politikai szempontból is fontos volt. A Monarchia volt területeinek megszállása a Németország elleni esetleges katonai fellépéstől függetlenül is elsősorban a francia befolyás megalapozását szolgálta. Ebből a szempontból különös jelentőséggel bírt Erdély, ahol a várható román bevonulás miatt magyar–román konfliktusokra, illetve a Bánát, ahol román–szerb rivalizálásra lehetett számítani. A belgrádi tárgyalások eredményének tekinthető Franchet d'Espérey-nek az az ígérete, hogy a stratégiai pontokat egyedül francia csapatok szállják meg, és a francia hadsereg segítséget nyújt ezen területek szénellátásában. A magyar kormánynak ugyanakkor biztosították, hogy maga állítsa össze ezeknek a pontoknak a

⁵ Ormos Mária: *Padovától Trianonig 1918–1920*. Budapest, 1983. 33.

⁶ Románia 1916 augusztusában az antant szövetséghez csatlakozva lépett háborúba azzal az ígérettel, hogy hadba lépése esetén megszerezheti Erdélyt, Máramarost, a Partiumot, a Tiszántúlt a Debrecen–Szeged vonalig, illetve a Bánságot. A katonai vereségét követően 1918 májusában megkötött bukaresti béke azonban nem tette lehetővé ezen területek megszerzését. Az antant Románia szovjetellenes intervencióba való bevonása érdekében kívánta azt újra szövetségesévé tenni, fenntartva korábbi területi ígéreteit. Románia november 10-től újra hadviselő félle vált.

⁷ Ormos: *Padovától Trianonig*, 51.

⁸ Ormos: *Padovától Trianonig*, 63.

⁹ Ormos: *Padovától Trianonig*, 67.

listáját, figyelemmel a román és szerb, illetve északon a cseh megszállás veszélyeztette területekre.¹⁰

Szeged francia megszállása

A magyarországi francia megszállás – a budapesti bevonulás tervével együtt – a szövetségesek várható ellenállása és a rendelkezésre álló francia katonai erő elégtelensége miatt végül is meghiúsult. A stratégiai szempontból fontos területek közül csak Arad és Szeged, illetve Temesvár megszállására került sor. Szeged stratégiai jelentősége vitathatatlan volt: amellett, hogy a „maradék” ország második legnépesebb városa, egyik legnagyobb politikai, kulturális központja volt, fontos vasútvonalak, szárazföldi és víziutak találkozásánál épült ki. Az itteni közúti és vasúti híd jelentette az egyetlen összekötő kapcsot a szovjetellenes intervencióban számításba vett Románia és az antant többi országa között. 1918. december 10-én egy 20–25 főből álló francia különítmény érkezett Temesvárról Szegedre szálláscsinálónak,¹¹ december 14-én pedig állomásparancsnokságot állítottak fel a szegedi személypályaudvaron.¹² Franchet d’Espérey, a Szövetséges Keleti Haderők főparancsnoka 1918. december 20-án kelt táviratában utasította de Lobit tábornokot, a Keleti Francia Hadsereg főparancsnokát Szeged katonai megszállására.¹³ A parancs értelmében december 30-án érkezett a városba a 157. francia gyalogezred 50 tisztje és 600 katonája, s ezekhez az egységekhez a következő hetekben újabbak csatlakoztak.¹⁴ Újszeged november végétől szerb megszállás alá került. A proletárdiktatúra kikiáltásáig a város katonai megszállása mellett a franciák a belső viszonyokba nem avatkoztak be.

A proletárdiktatúra győzelmével azonban a megszállás jellege alapvetően megváltozott. A francia hadvezetés március 22-től katonai előkészületeket tett Szeged elvágására a Tanácsköztársaság fennhatósága alatti területektől, valamint a város feletti politikai hatalom átvételére. Jelentős csapatösszevonások kezdődtek a térségben azzal a céllal, hogy egy Szeged központú katonai hídfőállás kiépítésével megteremtsek a proletárhatalommal szembeni fellépés feltételeit. De Lobit tábornok, a Magyarországi Hadsereg főparancsnoka (március 1. óta a Keleti Francia Hadsereg ezt a nevet viselte) az itteni körzet parancsnokának (Charpy tábornok) alárendelve két szektorparancsnokot osztott be: de Gondrecourt tábornokot Arad, Béatrix ezredest Szeged székhellyel. Elrendelte ugyanakkor a francia katonai közigazgatás bevezetését Szegeden.¹⁵ Béatrix a Nagylaktól Szegedig terjedő nyugati, de Gondrecourt pedig a Zám és Nagylak között megjelölt keleti zóna parancsnoka lett.¹⁶ Franchet d’Espérey március 22-i parancsának megfelelően de Lobit Szeged, Arad, Temesvár, Nagykikinda térségében összevont két hadosztályt, így koncentrálván az erőket egy esetleges magyar támadás elhárításra.¹⁷ Március 27-re részben befejeződött a Szeged környéki hídfőállás kialakítása. So-

¹⁰ Ormos: *Padovától Trianonig*, 72–73.

¹¹ Kelemen Béla: *Adatok a szegedi ellenforradalom és a szegedi kormány történetéhez*. Szeged, 1923. 37.

¹² Tonelli Sándor: *A franciák Szegeden*. Szeged, 1939. 7.

¹³ Bernachot, Jean: *Les Armées françaises en Orient après l’Armistice de 1918. L’Armée Française d’Orient. L’Armée de Hongrie (11 novembre 1918 – 10 septembre 1919)*. Paris, 1970. 42. – a Szövetséges Keleti Hadsereg főparancsnokának a Magyarországi Hadsereg parancsnokához december 20-án küldött 6346/3. sz. hivatalos távirata.

¹⁴ Tonelli: *A franciák Szegeden*, 7.

¹⁵ Ormos: *Padovától Trianonig*, 213.

¹⁶ Bernachot: *Les armées françaises en Orient*, 110.

¹⁷ Bernachot: *Les armées françaises en Orient*, 107.

megyi Szilveszter szegedi polgármester későbbi igazolási ügyének tárgyalásán tett vallomá-
sában 40 ezer főre becsülte a városban és környékén ekkor állomásozó csapatok összlétszá-
mát.¹⁸

De Lobit tábornok utasításainak megfelelően Béatrix ezredes március 23-tól megkezdte a politikai jellegű városkormányzóság megszervezését, Aradhoz hasonlóan meghagyva helyü-
kön a proletárdiktatúra hatalmi szerveit. Megérkezését követően tárgyalásokat kezdett a di-
rektóriummal azért, hogy katonai erői csökkentésére bírja rá.¹⁹ Miután a franciák csapataik
létszámának fokozott növelésével sokszoros túlerőbe kerültek a helyi forradalmi erőkkel
szemben, Béatrix március 26-án ultimátummal követelte a szegedi munkásság lefegyverzését
és a Tanácsköztársasággal való minden kapcsolat megszakítását. A direktórium fegyveres
erőinek és hadianyagának egy részével március 26-ról 27-re virradó éjjel elhagyta a várost,
és Kiskunfélegyházára tette át székhelyét.

Március 27-én a franciák Szeged városát – a Vix-jegyzékben foglaltaknak megfelelően –
az úgynevezett semleges zónához tartozó területnek nyilvánították. Ezzel a Budapest–Sze-
ged közötti személy-, posta- és telefonösszeköttetés részbeni megszakításával elvágták a vá-
rost a Tanácsköztársaság területeitől. E tervezett zóna egyik déli végpontját képezte Arad
mellett Szeged. A folyósó jellegű téglalapot képező területet keleten a Szatmárnémeti–Nagy-
várad–Arad, nyugaton pedig a Vásárosnamény–Debrecen–Szeged vonaltól néhány kilomé-
terre nyugatra haladó vonal, északon pedig a Tisza határolta. Az így kialakított zónában ki-
sebb francia egységek bevonultatása mellett megmaradt a magyar közigazgatás és karhata-
lom.²⁰ (A zóna alapvetően azt a célt szolgálta, hogy a román hadsereg hátát biztosítsa a szov-
jetellenes intervencióhoz.)

A francia kormány március 24-én készült intervenciók terve abból a feltételezésből indult
ki, hogy az oroszországi bolsevizmusnak a magyar tanácsköztársasági rendszerrel való – kö-
zelinek gondolt – szövetsége mind Lengyelországra, mind Romániára nézve komoly veszélyt
jelentene. A terv eredetileg három bolsevikkellenes frontot vett számításba: az egyik Dél-
Oroszországban, Odessza központtal, a másik a Dnyeszternél, Besszarábiában, a harmadik
pedig Magyarország területén húzódott. A Budapest ellen tervezett katonai akció két francia
hadosztállyal, egy lovasbrigáddal, három szerb gyalogos és egy lovas hadosztállyal, illetve
négy gyalogos román hadosztállyal számolt.²¹ Ehhez azonban szükség volt a szerveződben
lévő román hadsereg felszerelésére, illetve a jugoszláv kormány hozzájárulására.

Időközben Szegeden március 27-én Béatrix ezredes visszahelyezte hivatalába a Károlyi-
kormány idején kinevezett koalíciós polgári vezetőtestületet, Dettre János kormánybiztos-
főispánt, Somogyi Szilveszter polgármestert, valamint Tabódy Zsolt kerületi katonai pa-
rancsnokot. Ez a testület – jóllehet összetételében a polgári demokratikus viszonyokat tükrö-
zte – határozott politikai irányvonalat a franciák jelenléte és az ellenforradalmi erők ké-
sőbbi tevékenysége miatt nem tudott kialakítani. A francia városkormányzóság megszerve-
zésével a katonai jellegű hídfőparancsnokság mellett politikai irányító szervet hoztak létre.
Mindkettő Charpy tábornoknak, a 76. hadosztály parancsnokának – mint területi

¹⁸ Nemzeti Levéltár Csongrád Megyei Levéltár (a továbbiakban: MNL CsML) XIV.10. Tonelli iratok –
Somogyi Szilveszter igazolási ügyének tárgyalása.

¹⁹ Gaál Endre (szerk.): *Válogatott dokumentumok Csongrád megye munkásmozgalmának történe-
téből. A Csongrád megyei munkásmozgalmak 1917 – 1919. augusztus 1. Szeged, 1969. 28.*

²⁰ Ormos: *Padovától Trianonig*, 173.

²¹ Ormos Mária: *A Tanácsköztársaság és az antant-intervenció. Tudományos ülésszak a Magyar
Tanácsköztársaság 60. évfordulójára. Budapest, 1979. március 6–7. Separatum. Budapest, 1979,
120–121.*

parancsnoknak – az alárendeltségébe tartozott. Charpy felettese a Magyarországi Hadsereg Belgrádban, majd Nagyikindán állomásozó parancsnoka, de Lobit tábornok volt. A Magyarországi Hadsereg pedig a Franchet d’Espérey irányítása alatt álló Szövetséges Keleti Hadsereg kötelékébe tartozott.²²

1919. március végére befejeződtek a 76. gyaloghadosztály és a 17. gyarmati gyaloghadosztály csapatösszevonásai Szeged–Arad–Temesvár térségében. A Magyarországi Hadsereg főparancsnoka megfelelőnek értékelte az így kialakított katonai helyzetet egy francia–szerb erővel végrehajtható, Budapest elleni intervenció megszervezéséhez.²³ A főváros elleni támadás tervének kialakításához a szovjetellenes intervencióban bekövetkezett változások is lehetőséget adtak. Március 29-én ugyanis döntés született Párizsban Odessza kiürítéséről, amely április 3. és 6. között megtörtént, és a mintegy 30 ezer főnyi intervenció hadsereget Bessarábiába (a mai Moldávia területére), a Dnyeszter-rontra szállították. Ilyen módon fedezve a román hadsereget, a francia vezérkar megteremtette a Magyarország elleni támadás lényeges feltételét. A koncentrált támadáshoz szükséges erők azonban nem álltak rendelkezésre, mivel a belgrádi vezető körök egyelőre vonakodtak az akcióban való részvételtől, ugyanis az antant nem engedélyezte számukra azt, hogy a szerb hadsereget horvát, szlovén és más egységekkel kiegészítve jugoszláv hadsereggé alakítsák át. Franchet d’Espérey-nek április 5-i tárgyalásai során mégis sikerült ígéretet kapnia a szerb vezetőktől, hogy korlátozott erőkkel hajlandók részt venni a tervezett akcióban.²⁴ De Lobit a tervezett támadás elengedhetetlen feltételének tartotta a Tanácsköztársaság és a megszállt területek közötti mindennemű összeköttetés megszüntetését. Az erre vonatkozó parancsot április 8-án juttatta el a hadműveletekben érdekelt hadosztályok parancsnokaihoz.²⁵ Clemenceau végül is megtiltotta Franchet d’Espérey-nek a támadást. Az intervencióra való felhívás helyett elegendőnek tartotta, hogy nem tiltja el őket attól, számítva arra, hogy majd maguk szereznek érvényt területi követeléseiknek, s ilyen módon Franciaország nem kényszerül újabb kötelezettségek vállalására. Franchet d’Espérey valószínűleg április 9-én leállította a koncentrált támadást, a román nagyvezérkar pedig április 11-én határozott a Magyarország elleni offenzíváról, amely április 15-ről 16-ra virradó éjszaka indult meg.²⁶ A román egységek a Vix-jegyzékben előírt demarkációs vonal átlépését követően a Tiszáig folytatták előnyomulásukat.

A Temesvár–Arad–Szeged körzetében megvalósult, már ismertetett katonai átcsoportosítások csak azt a célt szolgálták, hogy biztosítsák a román támadás zavartalanságát, és megakadályozzák a román hadsereg behatolását a Bánát Jugoszláviának szánt területeire. A román foglalások elhárítására de Lobit erősítéseket vezényelt Szegedre. Az eredeti elképzelések szerint tehát Szegedet és környékét mint a Budapest elleni intervenció kiinduló bázisát vették számításba a franciák. Még ha az egy össz-szövetségi akció keretében egyelőre nem is valósulhatott meg, további támadási terveik kiindulópontjául csak ez a terület szolgálhatott. A franciák nyílt politikai hatalomátvétele április 14-én mindemellett elsősorban a már ismertetett intervenció tervekkel volt összefüggésben, hasonlóan az Aradon korábban hozott

²² Tonelli: *A franciák Szegeden*, 9.

²³ Bernachot: *Les armées françaises en Orient*, 126. A Magyarországi Hadsereg főparancsnokának a Szövetséges Keleti Hadsereg főparancsnokához 1919. március 30. -án 773/3. sz. alatt küldött jelentése (A.F.O.C. 26 N-890)-

²⁴ Ormos: *Padovától Trianonig*, 233.

²⁵ Bernachot: *Les armées françaises en Orient*, 129. – A Magyarországi Hadsereg főparancsnokának 741/3. sz. alatt küldött átíratja a 17. és a 76. hadosztályok parancsnokainak, 1919. ápr. 8. AFO C N-890.

²⁶ Ormos: *Padovától Trianonig*, 235–236.

intézkedésekhez. A városkormányzó április 15-től hatályon kívül helyezte a szovjetkormány összes rendelkezését, teljes határozat léptetett életbe a város körül, megszakítva minden közlekedést, kereskedést, telefon- és távíróforgalmat a Tanácsköztársaság területeivel.

Charpy tábornok átiratban közölte a politikai hatalomátvételének tényét a város vezetőivel: „De Lobit tábornok, a Magyarországi Hadsereg parancsnoka megbízott, hogy közöljem Önökkel az ő részéről a következőket: Béatrix ezredes, a város kormányzója az általános utasítások értelmében befolyást gyakorol az Önök politikájára és közigazgatására. [...] Ilyen körülmények között Önöknek nincsen szabadságukban oly módon eljárni, hogy csorbítatlanul követik Budapest intencióit. Alá vannak vetve a francia katonai hatóság ellenőrzésének, amely az antantot képviseli.”²⁷

A magyar ellenforradalmi erők felhasználása az intervenció tervekben

A magyar ellenforradalmi csoportok felhasználásának kérdése a franciák terveiben szoros kapcsolatban állt az április közepén megkezdett sikeres román előnyomulás következtében megváltozott francia elképzelésekkel. A román kormány, amint csapatai elérték a Tisza vonalát, a francia vezérkar hozzájárulását kérte Budapest megszállásához. Saint-Aulaire bukaresti francia nagykövet azzal a kiegészítéssel közvetítette április 30-i táviratában a román kérelmet, hogy a magyar főváros elleni akcióhoz a cseh és a szerb hadseregnek is csatlakoznia kell. Az így számításba vett haderők mellett a francia részvétel csak szimbolikus lenne.²⁸ Franchet d’Espérey erről értesülve május 2-án parancsot adott de Lobit-nak a francia csapatok készségségbe helyezésére.²⁹ A csak jelképesnek számító francia erők részvételére alapozott intervenció elképzelésekben azonban lényeges változások történtek, mivel még május 5-én döntés született a Budapest elleni akció felfüggesztéséről. A francia katonai vezetés már egyáltalán nem tartotta szükségesnek francia erők részvételét a Tanácsköztársaság megdöntésében. Erre a célra elegendőnek látták a kisszövetségesek koncentrált akcióját. Budapest megszállása is lekerült a napirendről abból a megfontolásból, hogy a koncentrált támadás révén is elérhetik a proletárhatalom bukását.

A békekonferencián a francia képviselők ugyanakkor igyekeztek elhatárolni magukat a román és csehszlovák katonai akcióktól, elhárítva ezzel saját felelősségüket a nekik nyújtott támogatásért. Ezzel magyarázható, hogy a párizsi vezetés a Tisza vonalának elérése után nem támogatta a Budapest elleni támadásra irányuló román igényeket.

Ebben a helyzetben kezdtek számolni a francia elképzelésekben az ellenforradalmi csoportok felhasználásával. Lényeges szempont volt, hogy ilyen módon az intervenciót magyar ügynek lehetett feltüntetni. Komoly dilemmát jelentett ugyanakkor a szélsőségesen nacionalista politikusokkal való kapcsolatfelvétel.³⁰ Ennek ellenére a többi antanthatalom képviselőihez hasonlóan minden ellenforradalmi csoporttal összeköttetést teremtettek.

Clemenceau április 14-i rendelkezése alapozta meg komolyabb ellenforradalmi szervezkedés megindulását a franciák által megszállt területeken.³¹ A miniszterelnök (egyben hadügyminiszter) engedélyt adott ebben fegyvertelen magyar csapatok francia vonalakon történő áthaladására; ugyanakkor mindenféle katonai szervezet kialakítását megtiltotta ezekből, azzal indokolva ezt, hogy tegnapi ellenségeiket nem tekinthetik szövetségesüknek. A

²⁷ *Szegedi Napló*, 1919. április 20.

²⁸ Ormos: *Padovától Trianonig*, 242.

²⁹ Ormos: *Padovától Trianonig*, 242.

³⁰ Ormos: *Padovától Trianonig*, 244–245.

³¹ Ormos: *Padovától Trianonig*, 246.

rendelkezés az említett korlátozás ellenére is lehetőséget teremtett az ellenforradalmi hadsereg szervezésére.

A bécsi Antiboldsevista Comité (ABC) képviselőinek a szegedi ellenforradalmárokkal történt kapcsolatfelvétele eredményeként április közepétől egyre nagyobb számban gyülekeztek az ország különböző részeiből érkezett menekültek a városban. A szegedi ellenforradalmi szervezkedés szálait Kelemen Béla fogta össze. Gömbös Gyula Belgrádban, majd Új-Szegeden, Charpy tábornokkal folytatott tárgyalásai eredményeként április 25-én jött létre az Antiboldsevista Comité 12 tagú végrehajtó bizottsága Kelemen elnökletével. Gömbös a legfontosabb teendőnek a politikai vezetés átvételét tartotta a városban, majd pedig a fegyveres erők megszervezését.³²

De Lobit a következőképpen írta elő Charpy számára a végrehajtó bizottsággal szemben tanúsítandó magatartását: „...maradjon »semleges«, de adja a komitét tudtára, hogy amennyiben gyorsan létre tud hozni egy olyan direktóriumot, amely összetételében és programjában kielégíti a »lakosság többségének elvárásait«, úgy hajlandó lesz együttműködni a testülettel.”³³ Az említett utasítás alapvető jelentőségűnek tekinthető a szegedi ellenforradalmi bázis (és később a kormány) létrejöttének előkészítésében. Ugyanakkor a de Lobit által az instrukcióhoz fűzött megjegyzésből kitűnik az ellenforradalmi társasággal szembeni határozott ellenszenv. A szegedivel egyidőben hozta létre egyébként Varjassy Lajos Aradon a harmadik ellenforradalmi központot.

A bécsi csoport arra törekedett, hogy a három ellenforradalmi központot közös nevezőre hozza, azt a szegedit téve vonzasközponttá, amelynek létrehozásában ők is részt vettek. Ezt az elgondolást támasztotta alá Arad várható román megszállása is. Az ellenforradalmi politikusok végül is kompromisszumos megoldásként megállapodtak egy Arad–Szeged–Bécs összetételű kormány megalakításában Szeged székhellyel. A kapcsolatok felvételében de Lobit közvetítőként nyújtott segítséget.³⁴ A szegedi városkormányzó ezek után beleegyezését adta Károlyi Gyulának Szegedre településéhez. A Mezőhegyesen feltartóztatott kormány továbbengedéséhez Charpy személyes közbenjárására volt szükség a román hadvezetésnél. A franciák ezzel nemcsak a magyar katonai egységek megszállt területen történő áthaladását engedélyezték, hanem a politikai szervezkedést is.

Az ellenforradalmi kormány létrejöttéhez adott félhivatalos francia hozzájárulással az addigi francia magatartás jelentősen megváltozott. Az új helyzetből adódó fő feladatot de Lobit a következőképpen határozta meg Charpynak küldött május 27-i utasításában: „...fontos, hogy a kormánynak különösképpen abban adjanak támogatást, hogy Szegeden felszámolja a bolsevizmus-gyanús elemeket, és a városból eltüntesse a kommunista intézmények minden nyomát”.³⁵ De Lobit engedélyével május 28-án három olyan magyar katonákat szállító vonat érkezett Szegedre, akiket nem kezeltek hadifogolyként, megalapozva ezzel az ellenforradalmi hadsereg létrejöttét.³⁶

Az ellenforradalmi kormány június 2-i megalakulását kísérő érdektelenséget tapasztalva Charpy kénytelen volt megállapítani, hogy a kormányt a lakosság igen kevésre becsüli, mert az túlságosan reakciós férfiakból áll. A monarchista, nacionalista tagokból álló Károlyi-kormánnyal szembeni óvatosságra intette a helyi francia vezetőket Allizé, a bécsi francia misszió vezetője. Olyan kormányra van szükség – írta Szegedre küldött levelében –, amely aláírja a

³² Kelemen: *Adatok*, 72.

³³ Ormos: *Padovától Trianonig*, 248.

³⁴ Ormos: *Padovától Trianonig*, 311.

³⁵ Ormos: *Padovától Trianonig*, 312.

³⁶ Ormos: *Padovától Trianonig*, 312.

bekét, és hajlandó írásos kötelezettséget is vállalni arra, hogy demokratizálódni fog.³⁷ Charpy felkérésére Károlyi június 7-én de Lobit-nak írott levelében eleget tett az említett írásbeli kötelezettséggel kapcsolatos francia elvárásoknak. A kormány összetételének ismeretébenél megjegyezte, hogy abban minden magyar párt képviselőt kapott, és két tárcát a szociáldemokratáknak tartanak fenn. Károlyi garanciát vállalt a békekonferencia határozatainak elfogadására is. Mindezek alapján Charpy alkalmasnak minősítette a kormányt arra, hogy az antant tárgyalásokat kezdjen vele.³⁸ A nyilatkozatot követően azonban nem történt francia állásfoglalás a kormány elismerésének kérdésében.

De Lobit június 11-i Charpynak küldött utasítása már azt a megváltozott politikai, katonai helyzetet tükrözte, ami a Vörös Hadsereg északi hadjáratának sikereivel és a Clemenceau-ajegyzékkel függött össze. Májusi utasítását de Lobit annyiban módosította, hogy a szegedi kormánnyal szembeni jóindulatú semlegességi politikában óvatosságra intette őt. Figyelmeztette arra, hogy semmiben ne kötelezze el a francia kormányt Károlyiékkel szemben, mivel az antant szándékai velük kapcsolatban még nem ismeretesek.³⁹ Károlyi előtt is egyre nyilvánvalóbbá vált a franciák politikájában bekövetkezett változás, és de Lobit határozott állásfoglalását kérte kormányának támogatását illetően. Késznek mutatkozott arra, hogy annak összetételében a franciák által kívánt bármilyen változtatást megtegyen, illetőleg a kormányt feloszlassa.⁴⁰

A francia kormány a Budapesttel való kapcsolatfelvétel ellenére továbbra is szervezte az intervenciót. Az ebben számításba vett szegedi ellenforradalmárokat, ha nyíltan nem is vállalta, de készenlétüket mindenképpen biztosította. Június elejétől lehetővé tették az ellenforradalmi katonai alakulatok szervezését. Franchet d'Espérey június 12-én adott parancsot de Lobit-nak a Budapest elleni akcióra történő felkészülésre. A terv lényege az volt, hogy az intervenció csapatok a Tiszán átkelve Kecskemét irányába induljanak a főváros felé. Ennek előkészítését szolgálták de Lobit intézkedései a szegedi hídfőállás kiszélesítésére, elrendelve a Magyarországi Hadsereg valamennyi egységének összpontosítását Szeged körzetében anélkül, hogy a demarkációs vonalukat átlépnék. Június 8-án Belgrádból Nagyikindára telepítették a Magyarországi Hadsereg főparancsnokságát. Szegedre vonták a 210. francia gyalogezredet, és a szerb parancsnoksággal történt megegyezés értelmében kiszélesítették nyugati irányba a szegedi hídfőállást.

Az említett intervenció előkészületekre zavaróan hatott a szegedi munkásság júniusi sztrájkmozgalma. A sztrájk megelőzésére Béatrix városkormányzó az apró engedmények politikájával próbálkozott, az általános politikai sztrájk kimondását azonban így sem sikerült megakadályozni. Béatrix-nek ezután távoznia kellett hivatalából; helyét az a keménykezű de Gondrecourt tábornok foglalta el, aki aradi városkormányzóként nagyban elősegítette az ottani ellenforradalmi kormány megalakulását. Elődje politikájával ellentétben nyíltan támogatta a szegedi kormányt, és kíméletlenül fellépett a sztrájk letörése érdekében. Távozása nagy valószínűséggel összefügg az ellenforradalmi erők leplezetlen támogatásával, amelynek igazolására „egyes kijelentéseiben túlmént a főparancsnokság által megengedhetőnek tartott határokon”.⁴¹

³⁷ Ormos: *Padovától Trianonig*, 313.

³⁸ Ormos: *Padovától Trianonig*, 314.

³⁹ Ormos: *Padovától Trianonig*, 314.

⁴⁰ Ormos: *Padovától Trianonig*, 314.

⁴¹ Tonelli: *A franciák Szegeden*, 13., idézi: Liptai János: *Francia katonai megszállás Szegeden (1918 december – 1920 március)*. Szakdolgozat. Szeged, Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, 2014. 28.

A szegedi kormány június második felében, illetve július elején igyekezett mindent megtenni az antant általi elismerés érdekében. A kívánt demokratizálás bizonyítására Károlyi megpróbálta a szociáldemokrata Garami Ernőt meghívni a kormányba, de nem járt eredménnyel. Végül is P. Ábrahám Dezső és Balla Aladár „októbrista” politikusok bevonásával látszólag eleget tett a francia elvárásoknak, s arra számított, hogy így a megszállók hozzájárulnak majd egy önálló magyar katonai akcióhoz. A francia hadvezetés azonban kevesellte a magyar katonai erők létszámát, kifogásolta felszereltségüket, s így joggal tarthatott attól, hogy bevetésük kudarccal végződne. Világosan látva egy a francia vonalakról induló akció balsikerének rájuk nézve kellemetlen következményeit, június 23-án megtiltották az önálló magyar katonai kezdeményezést.⁴²

Franchet d’Espérey június 25-én Szegedre érkezett, és Károlyival folytatott megbeszélésén megerősítette az ellenforradalmi hadseregnek nyújtandó további francia segítséget, ígéretet téve a toborzás engedélyezésére és fegyverek átadására. A franciák egyelőre csak 1300 ember felfegyverzését engedélyezték, és 3000 darab fegyver átadására került sor az ellenforradalmi csoportok részére.⁴³

Július elejére világossá vált, hogy a Károlyi-kormányt a franciák módosított összetételben sem támogatják. A kormány demokratizálása érdekében továbbra is a nyíltan „habsburgista” elemek eltávolítását kívánták. Károlyi július 4-én Nagykikindán bejelentette De Lobitnak a kormány lemondását.⁴⁴ A Charpyval folytatott tárgyalások eredményeként július 12-én alakult meg az új ellenforradalmi kormány P. Ábrahám Dezső vezetésével. Ebből a megszállók igényeinek megfelelően kimaradt Károlyi, Horthy és Gömbös, helyükre pedig „októbrista” politikusok kerültek. Horthy hadseregfőparancsnoki kinevezésével azonban a Gömbös–Horthy csoport lett a meghatározó erő az új kormány mellett. A franciák ezzel hozzájárultak ahhoz, hogy Horthy szabadon irányíthassa a nemzeti hadsereg szervezését.

Az Ábrahám-kormánynak sem sikerült az antant-elismerést megszereznie, mivel a francia vezető körök akkor már a bécsi ABC politikáját tekintették irányadónak. Az ellenforradalmi katonai szervezkedést azonban az eddiginél hatékonyabban támogatták. Charpy július 22-i jelentésében körülbelül 5000 főre becsülte az ellenforradalmi hadsereg létszámát, amely 1334 tényleges és 750 tartalékos tisztet számlált.⁴⁵

A Vörös Hadsereg tiszai hadjáratáról érkezett kémjelentések ismeretében a franciák valószínűnek tartották, hogy Szeged ellen is támadás készül. Azt feltételezték, hogy az ellenforradalmi kormány székhelyének elfoglalása morális szempontból is fontos lenne a Vörös Hadsereg számára.⁴⁶ A Magyarországi Hadsereg főparancsnoka ezért intézkedéseket tett a város védelmére, amelyek végül is szükségtelennek bizonyultak. A tiszai offenzíva elakadása után született meg a békekonferencia július 26-i nyilatkozata, ami lényegében nyílt felhívást jelentett a Tanácsköztársaság fegyveres megdöntésére. A szegedi kormány ezután július 29-én újabb kísérletet tett arra, hogy a békekonferencia hozzájárulását megnyerje az önálló magyar katonai akcióhoz. Az illetékes hatóságok utasítását kérte annak érdekében, hogy a Szegeden és Baján őrzött hadianyagokat adják át a részükre, és biztosítsák cselekvési szabadságukat Baja–Bátaszék térségében. A belgrádi francia parancsnokság július 31-én külön kérte is a jugoszlávokat, hogy egy magyar ellenforradalmi hadosztályt engedjenek be Bajára.⁴⁷ A

⁴² Ormos: *Padovától Trianonig*, 315.

⁴³ Kelemen: *Adatok*, 306–307.

⁴⁴ Kelemen: *Adatok*, 332.

⁴⁵ Ormos: *Padovától Trianonig*, 316.

⁴⁶ Bernachot: *Les armées françaises en Orient*, 206.

⁴⁷ Ormos: *Padovától Trianonig*, 327.

Tanácsköztársaság bukása után a kormány mindenképpen távozni akart Szegedről a Dunántúlra, ahol teljes akciószabadságát biztosítottak látni. A franciák engedélyével végül is augusztus 5-én éjjel indulhatott el Szegedről az első két század a Dunántúlra.⁴⁸ A nemzeti hadsereg mozgásszabadságát korlátozó intézkedések feloldására augusztus 7-én, a Peidl-kormány lemondása után került sor.⁴⁹ A nemzeti hadsereg megindulhatott a Duna-Tisza közén, de csak azon területekre engedélyezték bevonulását, ahol még nem tartózkodtak román csapatok. Az ellenforradalmi hadseregnek a továbbiakban lényegében rendőri feladatokat szánt a francia vezetés. Az Ábrahám-kormány augusztus 12-én szüntette be működését a városban.

A francia politika a Tanácsköztársaság bukása után

A Tanácsköztársaság bukása után a román–magyar régió viszonylagos stabilizálódásával megkezdődhetett a Magyarországi Hadsereg egységeinek a térségből való kivonása.⁵⁰ A hadsereg feloszlására Clemenceau július 28-án adott utasítást.⁵¹ A Marostól északra kialakult katonai és politikai helyzet azonban nem tette lehetővé a franciák azonnali kivonulását. Továbbra is szükségesnek tartották Szeged megszállását, mivel attól tartottak, hogy a szerbek és románok között összeütközések történnek a város további birtoklásának kérdésében. Ilyen módon egyensúlyozó szerepet játszhattak a Bánátra vonatkozó román és a szerb területi követelések miatt mutatkozó surlódások elkerülése érdekében.

A Városkormányzói tisztséget augusztus 12-től de Tournadre tábornok töltötte be.⁵² Az új városkormányzó az említett csapatkivonások miatt összesen csak öt zászlóaljnyi katonai erővel rendelkezett Szegeden és közvetlen környékén. Ezek a csapatok biztosították a városba vezető főbb útvonalak őrzését, meggátolva a csempésztevékenységet, főként az élelmiszerek kivitelét Szegedről.⁵³ A szegedi városkormányzó többször is figyelmeztette elöljáróit a románok szegedi bevonulásának veszélyére. Augusztus 24-én de Lobit azt javasolta a város francia kiűritését tervező Franchet d'Espérey-nek, hogy egy egységet mégis hagyjanak a városban. Graziani, a budapesti tábornoki bizottság francia képviselője határozottan támogatta ezt az álláspontot, figyelembe véve az ottani francia kolónia Szegedről való élelmezésének lényeges szempontját.⁵⁴ Graziani tábornok szeptember 6-án fel is kereste Szegeden Franchet d'Espérey-t, aki éppen a városban folytatott tárgyalásokat a Magyarországi Hadsereg feloszlásának módozatairól. Lényegében ekkor született döntés arról, hogy a város román megszállásának elhárítására egy kisebb francia egység maradjon a városban. Franchet d'Espérey szeptember 7-én tett erről jelentést Párizsnak.⁵⁵

A Magyarországi Hadsereg feloszlásával szeptember közepén annak vezérkara is eltávozott Nagyikindáról. Ettől kezdve Charpy tábornok irányította a hadsereg készleteinek felszámolását. Október elején – Charpy Trákiába történt átvezénylése után – hozták létre az úgynevezett Szegedi Területi Hadosztályt (*Division Territoriale de Szegedin*) de Tournadre parancsnoksága alatt. Ennek kötelékébe tartozott a Magyarországon állomásozó francia

⁴⁸ Kelemen: *Adatok*, 440.

⁴⁹ Ormos *Pádovától Trianonig*, 339.

⁵⁰ Bernachot: *Les armées françaises en Orient*, 221. A szövetséges keleti haderők főparancsnokának 9107/1. sz. parancsa (dátum nélkül) AFO C-20-N 549.

⁵¹ Ormos: *Pádovától Trianonig*, 418. 157. sz. jegyzet.

⁵² Tonelli: *A franciák Szegeden*, 9.

⁵³ Bernachot: *Les armées françaises en Orient*, 225.

⁵⁴ Ormos: *Pádovától Trianonig*, 428. 77. sz. jegyzet.

⁵⁵ Ormos: *Pádovától Trianonig*, 353.

csapatokon kívül a Bánátban, valamint a Szerb–Horváth–Szlovén Királyságnak a Dunától és a Szávától északra lévő területein tartózkodó néhány egység.⁵⁶

A politikai hatalom átadása a magyar szerveknek

Huszár Károly kormányának 1919. november végi antant-elismerése és a békekonferenciára történő meghívása után a még itt állomásozó francia erőket is fokozatosan kivonták Magyarország területéről. A román hadsereg visszavonulása a Tisza bal partjára biztosítékot jelentett a francia hadvezetés számára a további román–szerb–magyar ellentétek megszűnésére. Mindezek eredményeként lehetővé vált a Szegedi Területi Hadosztály felszámolása a városban és környékén állomásozó francia katonaság elszállításával. A Szegedi Területi Hadosztály hivatalosan 1920. február 1-jén szűnt meg.⁵⁷ A városkormányzóság fokozatosan adta át a hatalmat a városi hatóságoknak. Január 26-án Szegeden is lezajlottak a nemzetgyűlési választások. 1920. február 9-én rendelet tudatta a hadijog alapján hozott és a magyar törvényekkel ellenkező jogszabályok hatályon kívül helyezését.⁵⁸ De Tournadre tábornok február 23-án a városi vezetőknél tett látogatása alkalmával közölte a hatalom március 1-jével történő átadását.⁵⁹

⁵⁶ Bernachot: *Les armées françaises en Orient*, 227. A Szövetséges keleti haderők főparancsnokának havi jelentése C.20. N-22. (pontos dátum nélkül)

⁵⁷ Bernachot: *Les armées françaises en Orient*, 231.

⁵⁸ Tonelli: *A franciák Szegeden*, 28.

⁵⁹ CsML XIV. 10. (1920. febr. 29.) Tonelli iratok: De Tournadre utolsó napiparancsa Szegeden.

Párbeszéd „illúziók nélkül”

Kutatástörténeti interjú Hajdu Tiborral

Nagyon köszönöm, hogy elfogadta felkérésünket. Tanár Úr, mikor találkozott az 1918–1919-es forradalom témakörével?

1951-ben, huszonegy éves voltam. Levéltárosként dolgoztam az akkori Munkásmozgalmi Intézetben, amiből azután Párttörténeti Intézet lett. A kezdetekben fel sem merült bennem, hogy, mondjuk, írjak valamit. Az akkori igazgató egyszer üzent nekem, hogy van egy téma, amit szeretne megírni, de nincs rá ideje. Érdeklődött, hogy elvállalnám-e a munkát. Ez a téma a különböző *tanácsok működése volt 1918–1919-ben*. Kértem egy hét gondolkodási időt. Utánanéztam az anyagnak. A kérdést nem találtam olyan nagyon bonyolultnak, de mindenestre sokrétű volt. Mivel ezt a témát egy rövid cikkben nem tartottam lehetségesnek megírni, nagyobb terjedelmet kértem, amit elfogadtak. Elkezdtem a munkát, ami elég sokáig tartott. Nem mintha lassan dolgoztam volna, de én harminchat éves koromig fő állásban levéltáros voltam, tehát csak mellékesen írtam. Másrészt ezek nagyon eseménydús évek voltak. 1955 végére, 1956 elejére kész voltam a könyvvel. Az Intézetben meg is vitatták, de szerencsémre nem jelent meg. Jobban jártam azzal, hogy nem! A munkát aztán alaposan átdolgoztam, és 1958-ban jelent meg. Ez a *Tanácsok Magyarországon* című munkám.

Tanár Úr, amikor Ön levéltárosként először találkozott ezzel a témával, volt-e már 1918–1919-nek historiográfiai termése? Kik foglalkoztak ezzel a kérdéssel, és milyen témakezelésben?

Erre azt lehet mondani, hogy akkor diktatórikus rendszer volt. Tehát írni főleg arról lehetett, amiről szabad volt. Az akkori politikának 1956-ig volt egy borzasztó nagy problémája ezzel a témával. Nevezetesen az, hogy a Szovjetunióban likvidálták az 1919-es Tanácsköztársaság vezetőinek nagy részét, Kun Bélát elsősorban, és csak mindenféle szemétségeket lehetett róluuk írni. Tehát a hivatalos ideológia szerint főleg a Tanácsköztársaság „nagyszerű forradalom” volt, ugyanakkor a vezetőit egytől egyig „imperialista ügynököknek” vagy gazembereknek, legjobban esetben „áruló szociáldemokratáknak” tekintették. Ugye, ezt a két irányt összehozni nehéz. Érdelemleges kutatás ezért 1956 előtt nem folyt, és nem folytatható.

Ezzel kapcsolatban feltételezem, a magyarországi tanácsok kutatása nagy ideológiai nyomást nem hozott magával, vagy tévednék?

Nekem ezért volt szerencsém ezzel a témával. Valamennyi nyomás azért érezhető volt, de aránylag a legkevesebb. Például nekem Kun Bélával vagy más kommunista vezetők szerepével nem kellett foglalkoznom, nem is akartam. Elmélyedtem abban, hogy, mondjuk, Kisújszálláson kik vállaltak szerepet a tanácsokban 1918–1919-ben, és mit csináltak. Még a *Katonatanács*¹ témakörébe sem mentem bele, mert az közelebb állt a politikához.

¹ A kérdéskörrel kapcsolatban lásd Hajdu Tibor későbbi munkái közül; *Katonák, hivatásos tisztek szerepe a magyar és az orosz forradalmakban, 1917–1921*. Történelmi Szemle, 51. évf. (2009) 4.

Utalt arra, hogy a '40-es évek végétől ez a téma ideológiailag meghatározott volt. Az első országtörténetekben és pártfőiskolai munkákban Tanácsköztársaság központú témarendezés dominált?

Igen, de én már az első munkámban is foglalkoztam az 1918-as *polgári demokratikus forradalommal*. Nekem tulajdonképpen a kezdettől fogva az volt a véleményem, hogy 1918 és 1919 egybefüggő forradalom. Alulról nézve ez egyetlen forradalom. Sőt, a vezetőkkel is az a helyzet, hogy a szociáldemokraták közül például nagyrészt ugyanazok vettek részt a vezetésben. Tehát ez teljesen összefüggő forradalomnak tekinthető. Én kezdetektől a polgári demokratikus forradalom időszakában mélyedtem el, kutatni máshogy nem is tudtam, az első tanácsok 1918-ban alakultak, a forradalom akkor kezdődött.

Most egy szembesítő kérdést engedjen meg. Nemrég jelent meg az 1919-es Tanácsköztársaságról, helyesebben annak utótörténetéről egy elemzés Apor Péter tollából.² A szerző arra vállalkozott, hogy a Tanácsköztársaság 1945 és 1989 közötti történeti megjelenítéseit, beleértve a hivatalos ideológiai és kulturális ábrázolásait, a történeti bizonyítás technikáin keresztül vizsgálja. A munka számos kutatási eredménye mellett megállapítja, hogy az '50-es, '60-as évek történeti elbeszélései, beleértve a korszak vezető történészeinek munkáit is, mondhatni, feláldozták az ideológiai elvárások miatt a történeti bizonyítás módszerét.³ Tanár urat, mint aki az elemzett időszakban kutatta a korszakot, kérdezem, olvasta-e Apor Péter munkáját, és mit gondol erről az állításról?

Igen, olvastam a munkát. Nézze, ne haragudjon, de ehhez a kérdéshez újra elő kellene vegyem Apor Péter munkáját. Olvastam, de nem tanulmányoztam eléggé ahhoz, hogy véleményem legyen róla. Tisztességes írásnak tartom. Nagyon más szempontú megközelítés, mint amit én képviselek. Más kérdés, és lehet, hogy nem barátságos dolog, amit mondani fogok, de az a tapasztalatom, hogy nagyon nehéz annak megérteni egy korszakot, aki nem volt ott. Íratok alapján elképzelni azért ezt elég nehéz.

Tanár úr 1918–1919 vonatkozásában két összefoglaló munkát készített 1969-re.⁴ A két könyv egyfajta kutatási összefoglalója a Századok 103. évfolyamában jelent meg.⁵ Mesélne ennek a két munkának az előkészületeiről?

Csak az egyik munka előkészületéről lehet beszélni. Megírtam a *Tanácsok Magyarországon* című könyvemet. Sikere volt. Ebben nagy szerepe volt annak, hogy a munka 1956 után jelent meg, amikor nagyon nehéz volt a történetírás helyzete. Sokan visszavonultak a munkától, sokan elmentek, másokat lecsuktak. Tehát mondhatni, kiürült a szakma. A munkát folytattam. Sokat vívódtam magamban, mit helyes írni, meg is bíráltak érte. Miután a *Tanácsok Magyarországon* megjelent, meglepetésemre felszólítottak, hogy adjam be kandidátusi

sz. 519–539. A Budapesti vagy Központi Katonatanács megalakulásáról, működéséről és tevékenységéről lásd: Bús Fekete László (szerk.): *Katonaforradalmárok*. Budapest, 1918.

² Apor Péter: *Az elképzelt köztársaság. A Magyarországi Tanácsköztársaság utólete, 1945–1989*. Budapest, 2014.

³ Apor *Az elképzelt köztársaság*, 39–40., 42., 52–60.; uő: *A bizonyosság bizonytalansága. Elbeszélés és bizonyítás a Tanácsköztársaság történetében, 1959–1965*. BUKSZ, 22. évf. (2010) 4. sz. 342–352.

⁴ Hajdu Tibor: *Az 1918-as polgári demokratikus forradalom*. Budapest, 1968.; uő: *A magyarországi Tanácsköztársaság*. Budapest, 1969.

⁵ Hajdu Tibor: *A 1918 októberi polgári demokratikus forradalom és a Tanácsköztársaság története kutatásának újabb eredményei*. Századok, 103. évf. (1969) 2–3. sz. 288–305.

disszertációnak. Ezt követően kezdtem írással is foglalkozni. Igyekeztem olyan rész kérdésekről írni elsősorban, amelyek viszonylagosan egyértelműek voltak. Ilyen volt például a *két forradalom lefolyásának története*. Mivel engem elsősorban a polgári demokratikus forradalom érdekelt, évekig ennek a témakörnek az alap kutatásával foglalkoztam. Ebben segítséget jelentett, hogy a '60-as években lazultak a viszonyok, tehát nem volt annyira kényes téma a polgári demokratikus forradalom, mint a Tanácsköztársaság. Egy bizonyos Károlyi Mihály-rehabilitáció is lezajlott. Ezt követően jelent meg a polgári demokratikus forradalomról szóló könyvem 1968-ban. Nekem akkor nem volt szándékomban a Tanácsköztársaságról is írni. Azért sem, mert a kezdettől fogva volt olyan elképzelés, hogy az 1919-es Tanácsköztársaság olyan fontos téma, hogy azt vezető történésznek kell majd megírni. Én nem voltam olyan vezető történész, mint például Réti László, Andics Erzsébet vagy Mód Aladár, akik később különböző okokból nem vállalkoztak erre a feladatra. Viszont amikor elérkezett a Tanácsköztársaság 50. évfordulója, az „illetékeseket” idegesítette, hogy nincs olyan könyv a Tanácsköztársaságról, amelyből tanítani lehet, tehát sztenderd munka. Ekkor engem felszólított Nemes Dezső, aki akkoriban vezető politikus és egyben a Párttörténeti Intézet főigazgatója volt, hogy hagyjam abba a polgári forradalom írását, és írjam meg a Tanácsköztársaság történetét, mert arra van szükség. Én azt válaszoltam, illetve azt tudtam felajánlani, hogy amint befejezem a polgári forradalom történetét, gyorsan megírom a Tanácsköztársaságét is. Valóban gyorsan történt! Körülbelül tíz hónap alatt írtam a könyvet. Tehát, ha azt a munkát bárki kritikusan szemléli, azért vegye figyelembe, hogy nem hosszas kutatómunka eredménye. Amennyire lehetett, figyelembe vettem a téma levéltári anyagát, forrásanyagát, de nem volt szándékomban írni róla. Egy kitűnő kollégám, Siklós András, aki jól ismerte ezt a korszakot, de nálam óvatosabb természetű volt, egyszer azt mondta, „meg vagy te örülve, ezt nem lehet megírni”. Azt válaszoltam, „nézd, én azt fogom megírni, amit meg lehet írni, amit nem lehet, azt más sem írhatja meg”. Még a könyv megírása előtt meg tudtam beszélni Nemes Dezsővel, hogy nem vagyok hajlandó megkerülni olyan kényes témákat, amelyek akkor közismertek voltak, mint például a zsidókérdés vagy az egyházüzldözés. Azt mondtam, arra vagyok csak hajlandó, hogy nem megyek bele mélységében ezekbe a kényes témákba. Ebből a nézőpontból kellett dolgoznom. Voltak viszont témák, amelyekhez nem értettem. Például kellett egy gazdaságtörténeti fejezet. Kérésre Ránki György elolvasta és javította ezt a fejezetet. Különböen meg kell említsem, hogy a sok rossz mellett, ami akkor volt, nagyobb volt az együttműködés a szakmában. Jobban figyeltük, jobban segítettük egymást. Például a polgári demokratikus forradalom könyvem megírásánál külön foglalkoztam a háború és az azt megelőző évtized előzményeivel, amelyet, bevallom, akkor még nem ismertem igazán jól. Kértem, hogy a bevezető fejezetet Hanák Péter olvassa el. Ő ezt szívesen teljesítette, sok megjegyzést tett, ezáltal megítélésem szerint sokkal jobb lett a munka.

A '60-as évek közepe és a '70-es évek eleje meghozta a téma iránti érdeklődést a történészek körében. Megjelent például Siklós András munkája,⁶ amely a mai napig a téma legalaposabb bibliográfiai összefoglalója a könyv kiadásának időpontjáig megjelent munkákat tekintve.

Az a munka 1964-ben, tehát az én könyvemmel megelőzően jelent meg, a kandidátusi disszertációja volt. A kiadó azonban sajátos módon szükségét érezte, mert a kiadók már csak ilyenek, hogy a disszertációt lerövidítse, ami nagy kár, sok adat kimaradt belőle.

⁶ Siklós András (szerk.): *Az 1918–1919. évi magyarországi forradalmak. Források, feldolgozások.* Magyarország legújabbkori történetének forrásai és irodalma I. Budapest, 1964.

Ezzel nagyjából egy időben két munkát szeretnék még megemlíteni. Mérei Gyula Az októberi polgári demokratikus forralom és a polgári pártok című 1969-es könyvét, amelyre szigorúan historiográfiai szempöngből egyfajta válaszként született M6d Aladár Válaszutak, 1918–1919 című, 1972-ben megjelent tanulmánykötete. Mindkét munka a polgári demokratikus forradalom új megközelítésére vállalkozott, sok szempontból az Ön munkájától eltérő eredményeket felmutatva. Ezekkel a munkákkal kapcsolatban elmondaná a véleményét?

Mindkét embert ismertem, főleg Mérei Gyulát.

Mérei Gyula személyében az utolsó Szekfü Gyula tanítványról is beszélünk.

Igen. Amikor Szekfü Gyula 70. születésnapját ünnepeltük, Szekfünek az volt a kérése, hogy Mérei Gyula ne legyen ott. Meg volt sértödve Méreire. Mérei nagy tudású ember volt, de 1949 után kifordult önmagából, „vonalas” ember lett. Említett munkája alapos és semleges. M6d Aladár nem volt nagy elme, de olvasott ember volt. M6d érdeme, hogy ő kezdte helyreállítani a polgári demokratikus forradalom becsületét. Még a 40. évfordulóra írt egy munkát az akkor induló *Valóság* című folyóiratba *Magyar Prológ* címmel,⁷ ami utalás volt arra, hogy a szovjet történetírásban az 1905-ös forradalmat mint az 1917-es forradalom prológját „becéztek”. Tehát M6d úgy szemlélte a magyar polgári demokratikus forradalmat, mint a Tanácsköztársaság előzményét, pozitív értelemben. Annyira pozitívan, hogy meg kell mondjam, kicsit felhúztam az orromat. Később beláttam, sok meggondolandó dolgot írt. Ezt követően jelent meg még egy rehabilitációs jellegű munka a forradalom szereplőiről Horváth Zoltán tollából.⁸ Majd ezek után jelent meg M6d saját munkája a Tanácsköztársaságról, amely kimaradt a szakma közfigyelméből. Azt mondanám, hogy kevés olyan rossz könyv van, amelyben valami tanulság ne lenne. Mindent el kell olvasni, amit lehet, használni.

Korábban említett két könyvének egyfajta kutatási összefoglalójaként jelent meg egy munkája a Századokban, amelynek központi kérdése a „forradalmak viszonya”. Az akkori történetírás szerint egy forralom vagy több forradalom volt 1918–1919-ben?

Három álláspontot tudok megemlíteni, amelyeknek akkor nagymértékben politikai motívumai voltak. Nekem a kezdettől fogva az volt a véleményem, hogy ez *egy forradalom volt mint folyamat*. Az más kérdés, hogy egyéb, nagy változást hozó folyamatok is zajlottak akkor Magyarországon, de a forradalmi folyamat egynek tekinthető. Ezért a Tanácsköztársaság bukásában benne van a polgári forradalom bukása is. A Horthy-rendszer nem a polgári forradalmi rendszerhez tért vissza, még csak nem is a „ferencjózsefi”-rendszerhez, hanem egészen új dolog volt akkor. Visszatérve, lényegében három álláspont volt. Az egyik, amely nagyjából egységes folyamatként tekintette a két forradalmat, ami azt is jelentette, hogy a magyar történelem folyamata részének is tekintette. Én többedmagammal ezt a nézetet képviseltem.

A másik álláspont, amelyet baloldali nézetnek nevezhetünk, az volt, hogy a Magyar Tanácsköztársaság a „szép” és a polgári demokratikus forradalom a „csúnya” forradalom. Tehát *két forradalom volt megkülönböztethető ideológiájuk alapján*. Ennek a szemléletnek voltak árnyalatai. Hogy önkritikus legyek ezzel kapcsolatban, túlbecsültem a kommunista párt jelentőségét és súlyát a polgári demokratikus forradalomban és a Tanácsköztársaság létre-

⁷ M6d Aladár *Magyar Prológ* című közleményét lásd; M6d Aladár: *Válaszutak, 1918–1919*. Budapest, 1972. 9–37.

⁸ Horváth Zoltán: *Magyar századforduló. A második magyar reformnemzedék története, 1967–1914*. Budapest, 1974.

jöttében. Én már viszonylag többet tudtam a kommunista párt szerepéről a polgári forradalomról szóló könyvem megírása során, ennek ellenére eltúloztam jelentőségét, mert ez követelmény volt. Ha most írnám meg a könyvet, kisebbre venném jelentőségüket. Ugyanakkor érdekes, hogy minden irányból, jobbról-balról is eltúlozzák ezt a „jelentőséget” negatív vagy pozitív értelemben. Ezt nem ártana revideálni. A kommunista pártnak ugyanis nem volt olyan döntő szerepe. Március 20-án felállt egy rendkívüli helyzet, amit Kun Béla egyszerűen felismert és megragadott. Maga ez a „puccs”-konceptió, ami most divatba jött, szintén revideálandó. Hát kérdem én, börtönben ülve hogy csinálhat valaki puccsot? Ha volt puccs, akkor azt az akkori kormány részéről a szociáldemokraták csinálták, de ők sem igazán. Amiről mindenki tud, az ugyanis nem puccs.

Visszatérve, a harmadik álláspont egészen szélsőséges, ma már biztos nevetséges nézetnek fog hangzani. A kandidátusi disszertáción vitáján volt főnököm, Réti László hangoztatta ezt az álláspontot. Ő hangot adott annak, hogy a szociáldemokraták és kommunisták 1919. márciusi egyesülése, amely az '50-es évek hivatalos ideológiájában hibának számított, egyszerűen ballépés volt. Várni kellett volna pár hónapot, amíg a kommunista párt annyira megerősödik, hogy egyedül is át tudja venni a hatalmat. Nyilvánvalóan ő a *proletárforradalmat tekintette az egyedüli forradalomnak*, a többi csak mellékes volt számára.

Ha kritikánál tartunk, szükséges kitérni arra, hogy az 1918–1919-es forradalomtörténet-írással szemben kritikával élt az utókor. Leggyakrabban azt hangsúlyozzák témakezelésének hibájaként, hogy túlságosan párt-, politika- és kormányközpontú, ami politikai-ideológiai tartományba zárja a forradalom jelentését.

Ez igaz. Igaz, mert politikai történetet leírni jóval egyszerűbb, mint, mondjuk, gazdaságtörténetet vagy historiográfiát. Az utóbbiak nehezebb témák.

Folytassuk a kritikai szempontokat. A korszak politikátörténeti leírásával gyakorlatilag egyidőben megfogalmazódott annak kritikája is, amit az 1918–1919-es forradalmakkal foglalkozó helytörténeti kiadványok körvonalaztak a '60-as évek végén.⁹ A helytörténeti kutatásokat elemezve L. Nagy Zsuzsa 1969-ben azt hangsúlyozta,¹⁰ hogy „lemásolják” a budapesti eseményeket, ezáltal szerintük a helyi, városi, megyei szinten ugyanazok a politikai folyamatok játszódnak le egyidőben, mint a fővárosban, uniformizálva ezáltal egy forradalom-modellt. Önnek mi erről a véleménye, főleg a helytörténeti kiadványokkal kapcsolatban?

Ez akkor természetes folyamat volt. Egy helytörténeti kutatástól, amit akkor legtöbbször tanárok végeztek, nem is lehetett megkívánni, hogy önálló eredményeket mutasson fel. Ennek esetenként a képzettségi feltételei is hiányoztak. Tehát ezek a helytörténeti munkák bizonyos fókig másolták a központi kiadványokat. Egyrészt mert azok iránymutató alap kutatások voltak; másrészt cenzurális viszonyok között éltünk. Miután egy központi alapmunka megjelent, az azért volt „analóg”, mint ahogy Ön fogalmazott, mert olyan eredményeket tartalmazott, amit meg szabadott és meg lehetett jelentetni. A helytörténész, a helyi vezetők és szerkesztők erre tudtak támaszkodni. Nekem ebben a folyamatban annyi volt a kellemetlen szerepem, főleg a '60-as és '70-es években, hogy a helytörténeti kiadványok nagy részét el kellett

⁹ Az 50. és 60. évfordulóra készült megyei kiadványok összefoglaló bibliográfiáját lásd: *Kalauz az 1918–1919-es magyarországi forradalmak válogatott irodalmához*. (A válogatás a Kossuth Kiadó munkaközösségének gondozásában került kiadásra.) Budapest, 1978. 66–82.

¹⁰ L. Nagy Zsuzsa: *Az 1918–1919-es forradalmak és a helytörténeti kutatás néhány problémája*. Levéltári Közlemények, 19. évf. (1969) 1–2. sz. 253–265.

olvasnom és véleményeznem. Ha úgy tetszik, én voltam a cenzor. Próbáltam jóindulatú lenni. Amit tudtam, megtettem, hogy segíthessek. Talán egy eset volt, amikor megállítottam egy kiadvány megjelenését. De el kell mondjam, megjelent a '70-es években egy forráskiadvány Kecskeméten,¹¹ amit az akkori levéltárvezető és egy fiatalember, Romsics Ignác készített. Annyira meglepett a dokumentumgyűjtemény alaposága, hogy kocsiba ültem, és rögtön lementem Kecskemétre a szerzőhöz. Azok a megyék, ahol egyetem vagy pedagógiai főiskola működött, preferáltak voltak. Sok feldolgozást készítettek a forradalomról, legyenek azok városi vagy megyei történeti összefoglalók. Ezek nagyon változatos színvonalúak voltak.

Ha most visszatekint a '60-as évek végén készített munkáira, és megnézi a rendszerváltást követő irodalmat, alap kutatásainak számos eredményét olvashatja újra. Az 1918. október végi budapesti események és az 1919. március 20–21-én történtek leírását, vagy az 1918. decemberi kormányválság tematikáját napjaink történetírása is használja. A korszak egyik kérdését legújabbban feldolgozó Hatos Pál¹² többször hivatkozik 1968-as munkájára. Az új kutatási eredmények tükrében van olyan kérdés a forradalom lefolyásának történetében, amelyben megváltozott az álláspontja?

Természetesen sok új eredmény van, amit még nem ismerhettem. Annyit tudok hangsúlyozni, hogy amennyire lehetett, megpróbáltam mindig tapadni a forrásokhoz. Ha alaposan megnézi, mondjuk, a március 21-ről megjelent munkámat,¹³ amely megjelenésének időpontjában nagyon kényes témának számított, akkor olvashatja, hogy elsősorban Böhm Vilmos és Kassák Lajos önéletrajzi munkáiból vett idézetekből áll. Nagyrészt ragaszkodtam a kortársak véleményéhez.

Az előző kérdésemet szeretném kicsit szélesíteni. A korábbiakban körüljárt 1918–1919-es forradalomtörténet-írás alapjainak meghaladására számos kísérlet történt, amelyek azonban legtöbbször egyszerűen csak megkerülik a forradalom kérdését, és a birodalmi széthullás/magyar állam összeomlása/nemzetállami átalakulás kontextusából dolgozzák fel a korszakot. Kialakult az a furcsa helyzet, hogy az ország- és nemzetközi történeti munkák 1918–1919-et a 20. századi magyar történelem historiográfiai problémájának,¹⁴ újragondolandó témájának tekintik.¹⁵ Az elmúlt évtizedek több szempontból gazdag irodalma mellett azonban megjelent egy értékorientált-revizionalista irány is, amely publicisztikájában és historiográfiájában Trianon szemszögéből értelmezi 1918–1919-et, amely témakör államtörténeti nézőpontjából mégis a Monarchia szétesésének a története. Az újragondolás létfontosságú, és Ön erre a Közép-Európa forradalma, 1917–1921 (1989) című munkájában már korábban kísérletet tett. Mi a véleménye, jelenünk történetírása jó irányba tart az első világháborút követő forradalom kutatásának tekintetében?

¹¹ Romsics Ignác (szerk.): *Dokumentumok az 1918/19-es forradalmak Duna-Tisza közti történetéhez*. A Bács-Kiskun megyei Levéltár Kiadványai III. Kecskemét, 1976.

¹² Hatos Pál: *Az elátkozott köztársaság. Az 1918-as összeomlás és forradalom története*. Debrecen, 2018.

¹³ Hajdu Tibor: *Március huszonegyediké. Adatok a Magyar Tanácsköztársaság kikiáltásának történetéhez*. Budapest, 1979.

¹⁴ Romsics Ignác: *Magyar történeti problémák, 1900–1945*. In: Püski Levente – Valuch Tibor (szerk.): *Mérleglen a XX. századi magyar történelem, értelmezések és értékelések*. Debrecen, 2002. 20–23.

¹⁵ Ormos Mária: *Jelző és történelem. Kérdések a Horthy-korszakról*. Történelmi Szemle, 39. évf. (1997) 2. sz. 179–189., a témára vonatkozóan: 180–182.; vö. a Századok *Összeomlás, 1918* című tematikus (152. évf. [2018] 6) számában közölt munkákkal.

Az a véleményem, hogy *sokkal jobb lenne az eseményeket és folyamatokat összefüggéseiben elemezni ennek a régiónak a történetében*, mint azt Szűcs Jenő is korábban vizsgálta. Én is erre törekedtem már ebben a rendszerváltás előtt nem sokkal megjelent kis könyvemben. Ebben szerepe volt annak, hogy jó kapcsolat alakult ki a szlovák történészekkel a '60-as évekre,¹⁶ és sokat tanultam a felfogásukból. Felvetették például a kérdést: mi a forradalom a szociális tartalomtól. A nemzeti felkelés is forradalom. Kialakult egy közös álláspont, amit a későbbi könyvemben is képviseltem. Trianon szemszögéből nézve, azokban az országokban, amelyek „jól jártak” Trianonnal, a nemzeti forradalom dominált, azokban az országokban, akik vesztesei voltak a birodalmak felosztásának, elsősorban Magyarországra gondolok, a nemzeti erők annyira legyengültek, hogy a szociális forradalom nagyobb hatást gyakorolt, mint amennyi erőt képviselt. Ehhez még egy nagyon fontos dolgot hozzá kell tenni! Az országok története békeidőben államhatárok között zajlik. Ha jön egy korábban nem látott, évekig tartó háború, nevezetesen az első világháború, akkor, hogy úgy mondjam, kialakul egy *Tér*. Egy olyan tér, amely magában foglalja a háborúban részt vevő országok kisebb térségeit és egységes teret alakít ki. Ez az egységes tér tartott nagyjából a békekötésig, amikor aztán visszatért a történelem a különböző államok zárt terébe. Ezt figyelembe kellene venni, mert enélkül nem lehet megérteni a magyar forradalmakat, az orosz forradalom és a környező országok forradalmainak hatásait.

Az általam korábban említett revizionalista irány 1918–1919 historiográfiáját jobb esetben baloldalinak, rosszabb esetben különböző jelzőkkel kommunistának minősíti. Létezik vagy létezett 1918–1919-nek vagy tágabb értelemben a háborút követő forradalomnak kommunista kánonja a történetírásban?

Azért sincs kommunista kánonja, mert ha van, ahogy azt egyesek állítják, akkor legalább kettőnek kellene lennie. Mert ugye, Oroszországban lezajlott egy forradalom 1917-ben, ami eltartott 1929-ig, amikor Sztálin végrehajtott egy fordulatot. Hogy most a „sztálini fordulatról” mit gondolunk, mit nem... Valószínűleg meg kellett csinálnia, mert a 1917-es forradalom a világforradalomra épült, ami legalábbis a nyugat-európai forradalmat jelentette, vagyis jelentette volna. Miután 1929-re kiderült, hogy nem lesz nyugat-európai forradalom, fordulat történt. Az 1929 utáni kommunista álláspont és az 1929 előtti kommunista álláspont köszönő viszonyban sincs egymással. Ugyanez a helyzet a történetírással. Nekem sajnos nagyon „megártott”, miután olvastam az 1917 és 1919 közötti dokumentumokat az '50-es években. Az az érzésem támadt ugyanis, hogy valami nem stimmel. De hát boldogok a tudatlanok, akik nem olvastak Lenint, csak a hivatalos párttörténetet. Nekik ezzel nem volt problémájuk.

Kicsit térjünk vissza 1918–1919 irodalmához. Meg tud említeni néhány olyan munkát, amelyek a rendszerváltást követően Ön szerint feledésbe merültek, vagy nem kaptak elég figyelmet?

Van egy egészen kivételes munka. Általában az „öreg veteránok” művei nem nagyszerűek, de létezik egy kivétel, Hajdu Gyuláé, aki nekem csak névrokonom. Valamikor 1956 körül megírta visszaemlékezését pécsi élményeiről *Harcban az elnyomók és megszállók ellen* címmel.¹⁷ Ez egészen kitűnő munka, amelyből tényleg kiderül egy olyan ember tollából, aki ott volt, hogy mi történt Pécsen ebben az időszakban. Hogy szegedi példát is mondjak. Manap-

¹⁶ Rövid ismertetését lásd: Hajdu Tibor: *Tudományos ülésszak a Szlovák Tanácsköztársaság kikiáltásának 50. évfordulóján*. Párttörténeti Közlemények, 15. évf. (1969) 3. sz. 160–161.

¹⁷ Hajdu Gyula: *Harcban az elnyomók és a megszállók ellen*. Pécs, 1957.

ság sokszor kerül említésre az *interdiszciplinaritás*. Van egy kiváló szegedi irodalomtörténész, Péter László, aki Móra Ferencsel és Juhász Gyulával foglalkozott. Mindezek mellett a munkásmozgalom és forradalom kapcsolatáról is jelentetett meg irodalomtörténeti munkákat, ami jellemző módon bizonyos kollégák részéről ellenkezést váltott ki, mondván, „mit tapos ez a mi kertünkbe”. Megítélesem szerint munkái sokkal többet adnak a téma megértéséhez, mint sok sztenderd munka.¹⁸ Kisebb jelentőségű városokat tekintve Salgótarján volt kiemelt érdeklődésnek örvendő hely egyrészt az 1919-es salgótarjáni harcok, másrészt Rákosi Mátyás „szerepeltetése” miatt, amit tudtuk, hogy eltűnnek, de nem tudtuk, hogy mennyire. Abban a megtiszteltetésben részesültem néhány kollégámmal valamikor 1957-ben vagy 1958-ban, hogy a miniszterelnök Münnich Ferenc személyesen szóba állt velünk. Miután ő ott volt Salgótarjánban, megkérdeztük tőle, miben határozta meg Rákosi szerepét. Ő mosolygva kitért a komoly válasz elől, és azt felelte, a „salgótarjáni hős a mindenkori miniszterelnök, most én vagyok a miniszterelnök”.¹⁹ Ezzel szemben megjelent, talán tíz évvel ezelőtt, egy forráskiadvány Salgótarjánban a forradalom eseményeiről, amelynek egészen kiváló sajátossága, hogy más munkákkal ellentétben vagy azoktól eltérően úgy publikálja az egykori dokumentumokat, mintha politika nem is létezne. Rákosiról például csak annyit említ, hogy ott volt. Természetesen a dokumentumközléseket kommentárok és összekötő szövegek egészítik ki, de nagyjából hasonlóan olvashatjuk azokat, mint a korabeli ember.²⁰

Ahogy szélesedett a témakör irodalma a '70-es években, elindult az 1918–1919-ben vezető szerepet betöltött politikusok, személyek írásainak és beszédeinek kiadása, illetve a '70-es évek meghozták az első történeti életrajzokat. Mesélne erről az időszakról?

Én ezt folyamatnak tekintem. Az enyhülés spirális volt. Volt enyhülés, aztán visszaesés. Hruscsov idején elkezdtek szabadabban írni az orosz történelemről, ezt mi is kihasználtuk. Aztán Hruscsov leváltása után érezhető volt bizonyos fokú visszaesés. Például a Szovjetunióban kiadták a régi SZKP kongresszusi jegyzőkönyveit, amiből az derült ki, hogy ami a hivatalos párttörténeti tankönyvben van, nem igaz. Ezt észrevenni nem illett persze. Én javasoltam akkor a Kossuth Kiadó illetékes szerkesztőjének, akivel baráti viszonyban voltunk, hogy ki kellene itt is adni a pártkongresszusok anyagát. Azt válaszolta, szó sem lehet róla.²¹ Ez néhány évvel Hruscsov leváltása után volt, ehhez igazodni kellett. Életrajzok kapcsán az volt az általános vélemény, ezt képviselte például Molnár Erik, hogy egy életrajz nem olyan fontos. A nagy történelmi tendenciák fontosak. Hozzájárult ehhez az is, hogy bizonyos személyekkel nem is lehetett foglalkozni. Forráskiadásokon keresztül aztán tágult a kör. Először ki lehetett adni a különböző „vonalasnak” mondott személyek *visszatekintéseit*, amelyek gyakran ellentmondottak egymásnak. Ifjúkorom egyik traumája volt, amikor húsz éves korom-

¹⁸ Péter Lászlóról lásd: <http://www.staff.u-szeged.hu/~peterl/> (letöltés: 2019. február 27.)

¹⁹ Münnich Ferenc egy évvel később, a *Hadtörténelmi Közlemények* 1959. évi számában ismertette a Magyar Tanácsköztársaság és a vörös hadsereg 1919-es harcainak első összefoglalását. Münnich Ferenc: *Az októberi forradalom és a Magyar Vörös Hadsereg*. *Hadtörténelmi Közlemények*, 6. évf. (1959) 1. sz. 3–38.

²⁰ Cs. Sebestyén Kálmán (szerk.): *Salgótarjáni események, 1918–1919*. Adatok, források és tanulmányok a Nógrád megyei Levéltárból. 53. Salgótarján, 2007. (https://library.hungaricana.hu/hu/view/NOGM_AFT_53/?pg=5&layout=s (letöltés: 2019. február 27.))

²¹ A magyar pártkongresszusok anyagát csak 1985-ben, az MSZMP XIII. kongresszusa alkalmával adták ki. Lásd: Vida Ferenc (szerk.): *Pártkongresszusok és pártkonferenciák, 1918–1980*. Budapest, 1985.

ban Andics Erzsébet akadémikus azt mondta nekem, hogy Hevesi Gyula²² hazugságait ne vegyem figyelembe. Hevesi Gyula akkori akadémikus pedig azt mondta, hogy amit Andics Erzsébet összehazudozik a történelemből, azt nem kell komolyan venni. Így jártam harmadéves egyetemistaként két akadémikussal. Visszatérve a témához, kiadták többek között Kun Béláné visszaemlékezés jellegű könyvét.²³ Kun Béláné munkájából sok minden vitatható, de egy valami pozitív jelentőségű volt. Addig ugyanis nem lehetett azt mondani Szamuely Tiborról,²⁴ hogy öngyilkos lett. Egy olyan „nagy forradalmár”, mint Szamuely Tibor, nem lehetett öngyilkos. Azt kellett írni, hogy a határon lelőtték. Tudtuk, hogy nem igaz, mert megvolt annak a határőr főtanácsosnak a részletes jelentése, aki igazolta Szamuely öngyilkosságát. De miután Kunné könyvében leírta, hogy Szamuely meglátogatta őt úton az osztrák határ felé, megmutatott neki egy zsebkendőben tartott revolvert, és azt mondta, hogy „őt élve el nem fogják”, ez teljesen egyértelművé vált. A kommunista párton belül ugyanis, különösen az 1919-hez való viszonyban létezett egy *Kun-* és egy *Landler-frakció*,²⁵ és ez a szemlélet végig megmaradt. Azt mondta a könyv kapcsán nekem akkor egy „öreg landlerista”, hogy „ez a könyv olyan rossz, hogy akár az Irén maga is írhatta volna”. Az illető, Kelen Jolán²⁶ ezzel

²² Hevesi Gyula (Ungvár, 1890 – Budapest, 1970) Kossuth-díjas mérnök, politikus, a Magyar Tudományos Akadémia rendes tagja. A Királyi József Műegyetemen (ma Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem) szerzett mérnöki diplomát. Az első világháború alatt az Egyesült Izzó és Villamossági Rt. mérnöke, az Alkalmazott Mérnökök Országos Szövetségének vezetője, az Állami Alkalmazottak Szakszervezetének elnökségi tagja. 1918–1919 között a Kommunisták Magyarországi Pártjának (a továbbiakban: KMP) folyóiratát, az *Internacionálét* szerkeszti Komját Aladárral. A Tanácsköztársaság alatt a Forradalmi Kormányzótanács tagja, szocializálási népbiztos. A tanácskormány bukását követően emigrál, 1948-ban tér vissza Magyarországra. Előbb az Országos Találmányi Hivatal, később az Országos Fejlesztési Bizottság elnökségi tagja. Az 1956-os forradalom alatt részt vett a *Táncsics Kör* szervezésében. A '60-as évek fordulójától a „keményvonalas” 1919-esek egyik vezetője. Később az MSZMP Központi Bizottságába választották.

²³ Kun Béláné: *Kun Béla*. Budapest, 1969. A „keményvonalasok” elbeszéléseinek és visszatekintéseinek sorát Kun Béla (*Válogatott beszédek és írások*. Budapest, 1966.) munkáinak gyűjteménye nyitotta.

²⁴ Szamuely Tibor (Nyíregyháza, 1890 – Savanyúkút?, 1919) újságíró, kommunista mozgalmár és funkcionárius, 1919-ben a KMP tagja, a Forradalmi Kormányzótanács népbiztosa és politikai komisszárja. Kun Béla mellett a magyarországi Tanácsköztársaság legvitatottabb és legvitathatóbb történeti személyisége. Tanulmányait Győrött végezte, majd a Szabolcs Vármegye című újság munkatársa. A világháborút megelőzően a Magyarországi Szociáldemokrata Párt tagja. 1914–1915 között a keleti fronton teljesít szolgálatot, később hadifogságba kerül. 1918 januárjától Kun Bélával Moszkvában tartózkodik, tagja a hadifoglyok ügyeit intéző Moszkvai Központi Bizottságnak, majd a hadifoglyok kommunista csoportjának politikai megbízottja. 1919 januárjában visszatér Budapestre, tagja lett a KMP-nak és a párt hivatalos orgánuma, a Vörös Újság szerkesztőbizottságának. A Tanácsköztársaság kikiáltását követően a Forradalmi Kormányzótanács tagja, hadügyi népbiztoshelyettes, közoktatásügyi népbiztos, a Budapesti Lakásbizottság vezetője, a rokkantügyek intézője. 1919 áprilisától a Budapesti Hadseregcsoport politikai megbízottjaként a tiszántúli magyar–román front komisszárja. Politikai biztossága alatt összesen 173 kivégzést hajtottak végre. A tanácskormányzat bukását követően Savanyúkútnál próbálta meg átlépni a magyar–osztrák határt. Elfogását megelőzve öngyilkos lett.

²⁵ Az ún. frakciók eredetéről, szemléleti különbségeiről és céljairól ismeretterjesztő előadásmódban lásd: Szabó Miklós: *Egy jó kommunista szilárdan együtt ingadozik a Párttal*. Szeged, 2014. 7–12.

²⁶ Kelen Jolán, Kelen Józsefné, szül.: Fried Jolán (Munkács, 1891 – Budapest, 1979) tanár, író. Tanulmányait Budapesten végezte. 1910 és 1918 között a Budapesti Kereskedelmi Technikum tanára. A KMP-t férjével közös lakásukon, az akkori Városmajor utcában alapították. A Tanácsköztársaság alatt a Közoktatásügyi Népbiztosság Gyermekszociális Osztályának vezetője. 1919 őszén előbb Bécsbe, majd Moszkvába emigrál. 1954-ben tér vissza Magyarországra, később az MSZMP Párt-

gúnyosan utalt arra, hogy a könyvet nem annyira Kunné, mint inkább veje, Hidas Antal²⁷ írhatta. A további megjelent munkák közül Böhm Vilmos könyvét²⁸ nagyon fontosnak tartom. Én az írásaimban nagyban támaszkodtam az ő munkájára. Egyébként Böhm korábban már kétszer is megjelentette „forradalmi önéletrajzát”. Nem bírta ki, hogy ne jelentesse meg 1946-ban is. Ebből hatalmas cirkusz is kerekedett akkor. Andics Erzsébet kapta a feladatot, hogy egy hosszabb cikkében „húzza le” Böhm könyvét, ami egyben intő jel is volt másoknak.²⁹ A korai időszakban ugyanis csak Rákosi írhatott visszatekintést,³⁰ ő is kevés sikerrel.

Kevésbé a hivatalos politika fényében kezdődött el Károlyi Mihály levelezésének kiadása, amelyen Litván Györggyel dolgoztak közösen. A közel negyven évig elhúzódo munkát a közelmúltban fejezte be. Elmondaná ennek előzményeit és folyamatát?

Ez érdekes történet, rendhagyó történet, azt lehet mondhatni. Ezt bizonyára úgy képzelem egy mai olvasó vagy kutató, hogy valamikor összeült az MSZMP Központi Bizottsága, majd elhatározta, hogy be kell vonni a „forgalomba” Károlyi Mihályt. Ez nem így történt! Károlyit tulajdonképpen szidalmazni sohasem volt különösebben szokás a Rákosi-korszakban, inkább elhallgatni. Ez az elhallgatás tartott nagyjából az '50-es évek végéig. A '60-as évek elején Károlyi Mihály özvegye hazatelepült. Nem mellékesen magával hozta közös irattárukat, amit ő nagyon szépen gondozott és őrzött. Károlyi egyébként rendetlen ember volt, nem tartotta rendben levelezését, iratait, de a felesége kötelességének érezte, hogy rendben tartsa. Visszatérve, azt, hogy Károlyiné hazajöjjen, nem központilag határozták el, hanem ő kezdett el érdeklődni olyan embereknél ennek lehetőségéről, akiket régebb óta ismert. Ilyen volt az akkori párizsi és belgrádi követ. Ők szorgalmazták Károlyiné hazatelepülését. Hozzájuk kapcsolódott tulajdonképpen egy külügyi vonal, Sík Endre személye például, aki előbb külügyminiszter-helyettes, később külügyminiszter volt, és aki ugyancsak régebről ismerte Károlyi Mihályt is. Ők felkarolták ezt mint jó ötletet, és a pártvezetés belegyezett. Merem állítani, személy szerint Kádár Jánost ez a dolog nem érdekelte! Nemes Dezsőt sem. Tehát ez külügyi vonalról spontán elindult kezdeményezés volt, amihez társult egy felismerés a sajtóban, az irodalomban, a politikában: egy rendszernek szüksége van szimpatikus hősökre és előzményekre. Kun Béláról, mondjuk, sok vélemény alakult ki, de hogy őt rokonszenves személyiségnek ítélték volna, azt nem lehetne mondani. Károlyi Mihály tehát bevonult a köztudatba,

történeti Intézetének munkatársaként elsősorban történelmi tárgyú regényeket ír. A korszakra vonatkozó legfontosabb ideológiai ihletésű munkái közül lásd: *Töretlen úton. Korvin Ottó élete*. Budapest, 1955.; *A néptribun. Fejezetek Bokányi Dezső életéből*. Budapest, 1964.

²⁷ Hidas Antal, ered.: Szántó Gyula (Gödöllő, 1899 – Budapest, 1980) Kossuth-díjas író, műfordító, az ún. szocialista realizmus képviselője. Kun Béla lányának, Kun Ágnesnek a férje. A Tanácsköztársaság időszaka alatt a Munkás Egyetem hallgatója. 1920-ban Csehszlovákiába emigrált, ahol kapcsolatba került az illegális kommunista mozgalommal. Korai irodalmi munkássága elsősorban Kassák Lajos köréhez és a *realizmus formanyelvéhez* kötődik. 1925-ben visszatér Magyarországra, azonban *Az ellenforradalom földjén* című verseskötete miatt Moszkvába emigrál. A Szovjetunióban előbb a moszkvai Magyar Forradalmi Írók és Művészek Szövetségének egyik vezetője, később a Forradalmi Írók Nemzetközi Tanácsának tagja. Névtelenül Magyarországra küldött versei (*Vörös Csepel, A harcban nem szabad megállni*) a '40-es évek végétől mozgalmi dalokká váltak. A sztálini fordulatot követő koncepciós perek sorában 1937-ben börtönbüntetésre ítélték, 1944-ben szabadul. 1959-ben tér vissza Magyarországra. Elsősorban a szovjet–magyar irodalmi kapcsolatok ápolója, amelynek keretében mindkét nyelven készített műfordításokat.

²⁸ Böhm Vilmos: *Két forradalom tüzeiben*. Budapest, [1923, 1946] 1968³.

²⁹ Andics Erzsébet: *Demokrácia és szocializmus*. Budapest, 1946. Andics Böhm-kritikáját lásd: 7–11.

³⁰ Rákosi Mátyás: *A Kommunisták Magyarországi Pártjának megalakulása és harca a proletárforradalom győzelméért. A Magyar Tanácsköztársaság*. Budapest, 1954.

divatos is lett egy kicsit. Volt a dolognak másik oldala is. Különböző arisztokratáknak, akik Magyarországon éltek, nagyon jól jött Károlyi „feltámasztása”, mert ha kimondták, hogy egy „gróf” is lehet rendes ember, akkor ez kiterjedhetett rájuk is. Ez nagyon jellemző olvasat volt. Például Esterházy Mátyásnak nagyon jól kapcsolata lett Károlyinival. Egyszer mondta nekem, hogy „van egy unokaöcsém, aki író akar lenni, és nagyon tehetséges”. Tehát mindezek az események bizonyos fokig kiterjesztették a kutatások körét, jobban lehetett foglalkozni a polgári demokratikus időszakkal, annak személyeivel. Én 1969-ben elhatároztam, hogy ezt a témát befejeztem, mert eleget írtam róla. Inkább jöjjenek a tehetséges fiatalok. Gondoltam Romsics Ignácra, aki hűtlen lett ehhez a témához, vagy Péteri Györgyre, aki Norvégiába emigrált. Valamennyire háttérbe is szorult ez a kérdés. Meg is volt írva bizonyos fokig. Szóval én úgy gondoltam ’69-ben, hogy új témát keresek magamnak. Ez az új téma gyakorlatilag régi témám volt, tudniillik én szociológus szerettem volna lenni. Visszatértem tehát a szociológiához. Másrészt adódott Károlyi. Nekem jutott az a feladat, hogy rábeszéljem Károlyi Mihálynét, hogy adja oda az irattárukat a Párttörténeti Intézet Levéltárának. Én tehát mint levéltáros kerültem kapcsolatban Károlyinival és az anyaggal. Néhány éven keresztül eszem ágában sem volt Károlyival foglalkozni. Károlyiné vetette fel először, hogy ki kellene adni a férje levelezését. Alakult egy négy tagú munkaközösség az intézetben, és tulajdonképpen Károlyiné tett arra is javaslatot, hogy melyik kötetet ki szerkessze. Időrendileg Litvának jutott az első, nekem a második, Jemnitz Jánosnak a harmadik, Győrffy Sándornak a negyedik kötet. Érdemben viszont az összes kötetet, kivéve az utolsót, Litván Györggyel közösen készítettük. Jó kezdeményezés volt, de sokáig tartott befejezni. Ezzel kapcsolatban azt tartom a legérdekesebbnek megemlíteni, hogy a munka folyamán lehetett leginkább érezni, hogyan puhultak a tiltások, vagy hogy úgy mondjam, a cenzúra keretei. Nem tudom, hogy a mai fiatalok mennyire vannak ezzel tisztában. A rendszerváltást megelőző „baloskodásokban” volt bizonyos meggyőződés is, de sokkal nagyobb szerepe volt annak, hogy egy ilyen esetben vállalni kellett a felelősséget. Így lett lehetőségünk megszólalni. Így került 1956-os múltja ellenére Litván György a munkába, és így volt nagy jelentősége Károlyinének, aki személyesen ismerte Aczél Györgyöt. Ha tehát én azt mondhattam a munka során, hogy „nekem a pártközpontból megengedték”, akkor azt meg lehetett csinálni. Cenzúra hivatalosan nem volt, de mégis létezett. A tiltásnak tulajdonképpen két nagyon eltérő szintje volt. Amit nagyon nem volt szabad: semmi olyat írni vagy publikálni, ami a szovjet vezetésnek kellemetlen lehet. Ez volt az igazi vonal, itt nem volt mese. Ami csak magyar vonatkozású anyag volt, ott a különböző vezetők és szerkesztők ízlése szerint tágabb lehetőségek nyíltak, főleg, ha valaki elég erőszakos volt. Én állítólag elég erőszakos voltam. A Károlyi-levelezés feldolgozásánál, aminél már az is nagy dolog volt, hogy engedték és anyagilag támogatták, rögtön megmutatkozott, hogy hol a határ. Az első kötetbe beleválogattuk Jászi Oszkár és Szende Pál néhány levelét, amelyekben az orosz forradalomról nem írtak „eléggé udvariasan” a kötet későbbi véleményezői szerint. Jászi Oszkár például azt írta Leninről, hogy ő az „új Dzsingisz Kán”. Szó sem lehetett arról, hogy ez megjelenjen. Mi viszont ragaszkodtunk ahhoz, hogy olyan forráskiadást csinálunk, amiből legfeljebb azt hagyjuk ki, aminek semmi politikai jellege nincs, tiszta magánjellegű leveleket elsősorban. „Szép vagy nem szép, jó vagy nem jó, mi semmit ki nem hagyunk!” – gondoltuk akkor. Ezzel szemben voltak kihagyási javaslatok az „illetékesek” részéről, amiket kezdetben visszautasítottuk, de egy idő után nem tehattük meg, hogy a kifogásolt leveleket ne vegyük ki, ha a kiadást folytatni akartuk. Négy levelet tehát ki kellett

hagynunk, amit később, a rendszerváltás körül közöltünk.³¹ Közben én okoztam egy kis kellemetlenséget. Nevezetesen otthagytam a Párttörténeti Intézetet, és átmentem a Történettudományi Intézetbe. Ennek az lett a kellemetlen következménye, hogy az akkori igazgató, Vass Henrik személyes sértésnek vette távozásom. Ahogyan tehetette, megnehezítette a későbbi munkánkat. Előírta például, hogyan másolhatunk anyagot. Meghatározta, hogy ki lehetett a gépíró, aki gépelhetett nekünk. Később pedig, amikor bejött a technika, arról szó sem lehetett, hogy fényképezzünk vagy xerox-másolatot készíthessünk. Maradt a gépelés és az összeolvasás, ami eléggé körülményessé és lassúvá tette a munkát, amit végül 2015-ben már egyedül fejeztem be.³²

A '70-es és a '80-as évek történetírásában Trianon előzményének kutatása is fokozatosan kikerült a tiltás alól. Trianon gazdaság- és társadalomtörténeti összefüggéseivel már a Berend T. Iván és Ránki György szerzőpáros foglalkozott a '60-as évek végétől. A korszakra vonatkozó igazi áttörés azonban az angol, amerikai és francia levéltári anyagok feltárása és magyar nyelven történő feldolgozása jelentette.³³ Ebben a kérdéskörben az Ausztria-Magyarország felbomlására és a történeti magyar állam összeomlására vonatkozó antant hadügyi, külügyi, valamint a békekonferencia Magyarországra vonatkozó forrásanyagának széles palettáját kell megemlítenünk. Feldolgozásukat követően a magyar történetírásban a padovai fegyverszünet, a Belgrádi Katonai Konvenció, a Vix-jegyzék témakörei a legismertebb kutatási pontokká válhattak. Ön hogy látta a nemzetközi diplomáciai forrásanyag feltárását, és mennyiben használta azt munkája során?

Volt egy társaság a Történettudományi Intézetben, Pach Zsigmond Pál és munkatársai, akik a kezdetektől nagyon fontosnak tartották a külföldi források feldolgozását, a külföldi kutatókat. Tehát azt, hogy ne próbáljuk a magyar történelmet önmagából, csak a magyar történelemből magyarázni, mint von Münchhausen báró, aki „kihúzta magát a saját hajánál fogva a mocsárból”. A cél a magyar történelmet magas színvonalon megmagyarázni külföldi

³¹ Válogatás Jászi Oszkár és Polányi Károly levelezéséből. Medvetánc, (1987) 3–4. sz. 313–345.; Gyurgyák, János – Litván, György (eds.): *From the Correspondence of Oscar Jászi and Karl Polányi*. Danubian Historical Studies, vol. 2. (1988) no. 1. 53–76.

³² *Károlyi Mihály levelezése*. 1–6. köt. Budapest, 1978–2015.

³³ A legfontosabb alap kutatások közül konzultáns minőségben lásd: Arday Lajos: *Angol–magyar viszony a polgári demokratikus forradalom idején az angol levéltári források tükrében*. Történelmi Szemle, 18. évf. (1975) 2–3. sz. 244–272.; Jeszenszky Géza: *A brit külügyminisztérium és Magyarország, 1890–1914*. Történelmi Szemle, 20. évf. (1977) 2. sz. 209–246.; Karsai Elek: *Iratok a Smuts-misszió történetéhez*. [Forrásközlés] Levéltári Közlemények, 38. évf. (1967) 1. sz. 237–249.; uő: *Iratok a magyar Tanácsköztársaság történetéhez angol levéltárakban*. Levéltári Közlemények, 40. évf. (1969) 1. sz. 137–158.; Litván György: *Az első világháború és az 1918–19-es forradalmak magyar vonatkozású anyagai a francia levéltárakban*. Történelmi Szemle, 16. évf. (1973) 1–2. sz. 265–272.; uő: *Documents des relations Franco–Hongroises des années 1917–1919*. [Forrásközlés] Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae, vol. 21. (1975) no. 1–2. 183–207.; L. Nagy Zsuzsa: *Smuts tábornok budapesti küldetése 1919 áprilisában*. Történelmi Szemle, 6. évf. (1963) 2. sz. 195–216.; uő: *A Párizsi Békekonferencia és Magyarország, 1918–1919*. Budapest, 1965.; uő: *Az olasz érdekek és Magyarország 1918–1919-ben*. Történelmi Szemle, 8. évf. (1965) 2–3. sz. 256–273.; Ormos Mária: *A belgrádi katonai konvencióról*. Történelmi Szemle, 22. évf. (1979) 1. sz. 12–39.; uő: *Még egyszer a Vix-jegyzékről*. Századok, 113. évf. (1879) 2. sz. 314–332.; Vadász Sándor: *Vix és Károlyi*. Hadtörténelmi Közlemények, 16. évf. (1969) 2. sz. 239–266. A külföldi forrásanyagokra támaszkodó feldolgozások közül lásd: Arday Lajos: *Térkép csata után. Magyarország a brit külpolitikában, 1918–1919*. Budapest, 1990.; Ormos Mária: *Pádovától Trianonig, 1918–1920*. Budapest, 1984.; Romsics Ignác: *A Trianoni Békeszerződés*. Budapest, 2001.

források bevonásával. Tehát a Történettudományi Intézet volt az a hely, ahol erre nagy hangsúlyt fektettek. Említhetjük Ormos Mária esetét. Őt 1956-ban kitétték a Szegedi Tudományegyetemről. Később, több évi száműzetés és állás nélküli időszak után a Történettudományi Intézetbe kerülve ennek a munkának az egyik szimbóluma lett. Amikor az intézetbe került, egy akkori vezető kollégánk, Ránki György azt mondta neki, hogy akkor francia–magyar kapcsolatokkal fogsz foglalkozni. Omos azt felelte, hogy „én nem tudok franciául”, mire Ránki: „akkor majd megtanulsz”. Ormos Mária megtanult franciául! A későbbi években pedig együtt dolgozott Ádám Magdával a francia anyag kiadásán.³⁴ Ez tulajdonképpen Trianon kérdése is egyben. Az volt a baj, és ez érintőlegesen másik téma, hogy a kommunista pártok és a Komintern Trianon határozottan elítélték addig, ameddig a szovjet külpolitika a '30-as években erős fordulatot nem vett. Attól kezdve Trianon „nem szeretett téma” lett. Ugyanez volt érezhető 1945 után Magyarországon. Nemigen lehetett Trianonnal foglalkozni érdemben. Megemlíteni, hogy Trianont nem szeretjük, azt lehetett. Mélyen belemenni nem lehetett. Egyrészt nem voltak olyan kapcsolataink, hogy a teljes forrásanyagot kutathassuk. Másrészt a kezdetekben nem volt szabad olyat írni, amiért a román vagy csehszlovák „elvtársak” megsértődhetnek. Nehezen lehetett volna viszont olyat írni, amiért nem sértődtek volna meg. A tiltások működtek. Voltak olyan emberek, akik ezt magukévá is tették, de ez nem volt jellemző. Egyszerűen tudomásul kellett venni, hogy ez nem lehet téma. Név nélkül monddok egy példát. Összeállítottunk egyszer egy kötetet, amit Andics Erzsébet szerkesztett. Valakinek kellett a *Háború utáni rendezésről* írni, és ez az illető akkor azt hitte, hogy egy „jó marxistának” ki kell fejtenie, hogy Trianon nagyjából igazságos és igazolható volt. Erre Andics Erzsébet azt válaszolta, „ilyet magyar ember nem ír le!” Pedig Andics sem volt olyan nagy hazafi, de erre még ő is ezt mondta. Az osztrákoknál például a mai napig létezik egy olyan irányzat, amely igazolni akarja Trianont. Mindenesetre tilos volt írni róla. Összefoglaló munkákban, ha kellett valamit írni, nagyon röviden, szűkszavúan foglalkoztak a kérdéssel.

³⁴ A témakörüinkhöz kapcsolódó, azonban annak kronológiai keretét meghaladó válogatott forráskiadás csupán a francia nyelvű dokumentumok alapján készült. A dokumentumok döntően a *Quai d'Orsay* (a francia külügyminisztérium) és a *Centre des Archives diplomatiques* (Diplomáciai Levéltárak) 2009-et követően *Paris-La Courneuve*-ben található állományából, illetve a *Ministère des Armées–État-Major de l'Armée de Terre, Service Historique* (Hadügyi Levéltár) dossziéiból származnak. Lásd: Ádám Magda – Ormos Mária (Réd.): *Documents diplomatiques français sur l'histoire du Bassin des Carpates, 1918–1932*. Budapest, [1993] 2010.4, magyar nyelven: *Francia diplomáciai iratok a Kárpát-medence történetéről*. 1–5. köt. Budapest, 1998–2013. Legújabbban a Trianoni Békeszerződés előkészítésének nézőpontjából készült válogatás az olasz diplomáciai anyagból. Lásd: Juhász Balázs: *Trianon és az olasz diplomácia: Dokumentumok a békeszerződés előkészítéséről 1919–1920*. Magyar Történelmi Emlékek. Okmánytárak. Trianon-dokumentumok és tanulmányok; 1. Budapest, 2018. Az előzmények feldolgozásához lásd Hamerli Petra: *Az olasz–magyar kapcsolatok alakulása 1918–1919-ben*. Századok, 148. évf. (2014) 1. sz. 133–150. Külön meg kell jegyeznünk, hogy a Károlyi-kormányzat és a Tanácsköztársaság diplomáciai törekvéseinek tanulmányozásához önálló magyar nyelvű forrásgyűjtemény még nem készült. Ennek talán legfőbb oka az, hogy az 1918. október és 1919. június közötti időszak 1920-ra összegyűjtött kormányzati iratanyaga előbb felbontásra került, majd jelentős részét kivonták a Magyar Országos Levéltár állományából. A korábbi iratanyag töredékei jelenleg a Magyar Nemzeti Levéltár ágazati szekcióiban, a Hadtörténeti Intézet és Levéltár, valamint a Politikatörténeti Intézet és Szakszervezeti Levéltár állományában szétszórtan található. Az 1919–1920 közötti magyar diplomácia tanulmányozásához alapot nyújthat egy a Magyar Királyi Külügyminisztérium gondozásában 1939-ben megjelent dokumentumgyűjtemény, amely az 1919. július és 1920. január közötti időszak válogatott magyar külügyi iratait közli. Lásd: Deák, Francis – Ujvary, Dezső (ed./Réd.): *Papers and Documents relating to the Foreign Relations of Hungary/Pièces et Documents relatifs aux rapports internationaux de la Hongrie*. [Bilingvis kiadvány] vol. 1. 1919–1920. Budapest, 1939.

Elítéltük, de nagyon röviden, szűkszavúan. A '60-as években lazulás kezdődött, ebben szerencsés szerepet játszott, hogy a magyar és román kommunista párt viszonya megromlott, innentől kezdve nem kellett foglalkozni például a román érzékenységgel.³⁵ Csehszlovákiával '68-ban történt, ami történt, a szlovák történészekkel munkakapcsolatban álltunk, tehát nem volt már akkora a politikai elvárás. Lehetett Trianon előzményeivel foglalkozni. Az első kutatók között Vadász Sándor, Ormos Mária és Ádám Magda nevét kell megemlítem. Érdekes, hogy a lazulást követően megnyílt számos kutatási terület, Latin-Amerika például, de egyre inkább tilossá kezdett válni a Szovjetunió történetével foglalkozni. Visszatérve, én is elkezdtem foglalkozni ezzel. A Vix-jegyzék például központi eleme a *Március huszonegyediké* című kis munkámnak.

A '70-es években megjelentek 1918–1919 szereplőinek első történeti életrajzai is. Megemlítené néhányat?

Igen, az életrajzok a '70-es években jelentek meg. Nagyon különös Borsányi György Kun Béláról írt életrajzának sorsa.³⁶ Borsányi nekem nagyon jó barátom volt. A könyv tragédiáját is ismerem, mert miután őt egyszerűen behívták a pártközpontba, és közölték vele, hogy bevonták a könyvét, felhívott telefonon, és elmesélte a történeteket. A következő történt. Borsányit a KB egyik titkára, Óvári Miklós magához kérte. Először is letegezte, majd a következőket mondta szó szerint; „...te nem csináltál semmi rosszat, terád senki nem haragszik, te dolgozz tovább úgy, mint eddig, de a könyvedet bevontuk.” A Párttörténeti Intézetben az igazgató és a munkatársak sem örültek a könyv bevonásának, mert állandó probléma volt, hogy mit lehetne írni Kunról.

Mi volt a tényleges probléma ezzel az életrajzzal?

Ezt senki nem tudja. Mi azt hittük, hogy a szovjet követség kérte a könyv bevonását, vagy csak egyszerűen kifogásolták azt. De később kiderült, hogy nem a szovjet követség tett kifogást, hanem két magyar állampolgár, nevezetesen egy „régii veterán”, Szerényi Sándor, mint közismert, Kádár János sakkipartnere és Kun Béla unokája, a ma is közismert történész. Megvan mind a két feljelentés. Ez Kádár elé került. Egyszer volt egy alkalom, amikor megvitatták a Párttörténeti Intézet munkásságát. Ahogy nekem elmesélték, Kádár ott a következő kinyilatkoztatást tette: „...maguk csak dolgozzanak, maguk csak írják meg mindenről az igazat, hogy mi jelenik meg, az egy más kérdés.” Na most, nem tiltották be a könyvet. Az volt a határozat, hogy be kell vonni, de tanárok, pártfőiskolai oktatók, tudományos kutatók a Kossuth Kiadónál megvehették. Igaz, egy Nemes Dezső, Józsa Antal és Milei György által írt „kötelező” előszóval együtt.

Szerencsésebbnek tekinthető az Ön Károlyi Mihályról írt életrajza,³⁷ amelyről természetesen most kérdezni fogom. Hogyan értékeli ezt a munkáját?

³⁵ A magyar tanácskormány bukásának, az 1919. novemberi magyar politikai állapotoknak, valamint a magyarországi román intervenció történetének angolszász forrásokon alapuló bemutatását lásd: Ránki György: *A Clerk-misszió történetéhez*. Történelmi Szemle, 10. évf. (1967) 2. sz. 156–187. Külön említést érdemel Raffay Ernőnek az 1918–1919 közötti erdélyi magyar és román törekvések bemutatására vállalkozó munkakája (*Erdély 1918–1919-ben*. Budapest, 1987.), amely a Köpeczi Béla főszerkesztésében megjelent *Erdély története* (1–3. köt. Budapest, 1986.) megjelenését követően egyedülálló vállalkozásnak tekinthető.

³⁶ Borsányi György: *Kun Béla*. Budapest, 1979.

³⁷ Hajdu Tibor: *Károlyi Mihály. Politikai életrajz*. Budapest, 1978.

Szerencsésebb annyiban, hogy azt nem vonták be. Az én könyvemnek két hibája van, kisebb hibák mellett természetesen. Az egyik az, hogy én kétségtelenül rokonszenvezek Károlyi Mihállyal. Nem tartom a legnagyobb magyar politikusnak, sőt hangoztatom a polgári forradalomról szóló könyvemből azt a mondatot, hogy „Károlyi Mihály nem volt jó politikus”. De nekem Károlyi személye mindig is rokonszenves volt. Bizonyára, aki elfogulatlanabb, az másképp írná meg ezt az életrajzot. A másik hibája az, hogy élt az özvegye, és sokat segített a könyv megírása során. Nekem sajnos Károlyinéra tekintettel kellett lennem. Olyan dolgokba nem mentem tehát bele, amiket ő kifogásolna. Meg kell mondjam, hogy neki nem minden tetszett, amit írtam Károlyiról. Az ő teljesen egyéni véleménye szerint „nem elég pozitív” a könyv. Nem találok senki mással, akinek ez volt a véleménye. Tudatosan kerültem a könyvben az ajnározást.

Az életrajznál maradvá, Károlyi Mihály történeti szerepéről szobrának 2012-ben történt eltávolítását követően parázs viták kezdődtek, többek között a Szovjetunióról vallott nézeteivel kapcsolatban.

Igen. Próbáltam már korábban is szemléltetni, hogy Károlynak kritikus véleménye volt a Szovjetunióról. Ez a könyv megjelenését '78-ban már nem akadályozta. Van egy másik olvasata is számomra ennek a munkának. Én mint a Párttörténeti Intézet munkatársa több mint húsz éven keresztül 1918–1919-en kívül soha más korszakkal nem foglalkoztam. Nem véletlenül. A Horthy-korszakról már nemigen lehetett volna igazat írni, 1956-ról nem lehetett igazat írni, a „szocializmus” meg akkor még a jelenünk volt. Én ezektől tartózkodtam. Viszont egy Károlyi életrajzban úgy mellékesen tehettem megjegyzéseket a kommunista párt történetéről, rejtett vezérelvként említéseket tehettem más korszakokra, személyekre. Visszatérve arra, hogy Károlynak mi volta véleménye a Szovjetunióról: Ő sok mindenben kritikus volt, de két nagyon fontos dolgot mindig kiemelt már a '30-as évektől: a fasizmus elleni harcot, másrészt azt, hogy ellenpólusa az amerikaiaknak.

A szobor-ügy kapcsán jelent meg a Ki volt Károlyi Mihály? (2012) című munkája. Károlyival szemben leggyakrabban a baloldaliságát és az 1945-öt követő politikai szerepvállalását említik, amire ebben a munkájában is külön kitért. Ön hogy értékeli mindezeket a vádakokat?

A történelemhamisításnak vannak ügyetlen és ügyes módszerei. Az ügyes módszer az, hogy amiről akarok, írok, amiről nem akarok, nem írok. Ez ugyanolyan hamisítás, mint ténybeli hamisságokat állítani. Kifogásolják, hogy Károlyi Mihály 1947–1949-ben Rákosi szolgálatába állt. Ebben a kérdésben vizsgáljuk meg azt is, ki nem állt Rákosi szolgálatába akkor. Az összes szociáldemokrata, még a kiscgazdák is például tagjai voltak a kormányoknak. Hogy neveket is mondjak, nem Nagy Ferenc hagyta ott Rákosit, hanem Rákosi érezte Nagy Ferencel, hogy menni kell. Idősebb Antall József is például képviselő volt 1945-től 1953-ig. Miért kellett volna Károlynak „másabbnak” lenni a többiekénél? Más volt a helyzet 1949 után, amikor nagyon csúnya dolgok történtek. Károlyi akkor már fel is mondott Rákosinak. Amikor Károlyi ezek után követi állást vállalt Párizsban, mások is vállaltak. Akkor még volt egy reménység, hogy nem egy az egyben az a politikai irány alakul ki, mint ami akkor a Szovjetunióban volt. Ez a reménység tartott nagyjából a Mindszenty-ügyig. A Mindszenty-ügyben Károlyi nagyon aktívan részt vett, mindent elkövetett Rákosival szemben. Elment a párizsi érsekhez, hogy próbáljon közvetíteni a Vatikán és a magyar kormány között. Később a Rajk-ügyet először is leleplezte hazugságaiban, azután pedig véglegesen lemondott a követségről. Még egy érdekesség: Károlyi még egyszer hazajött, miután lemondott a párizsi követségről, és ez hozzátartozott jelleméhez: módot akart adni arra, hogy letartóztathassák. Rákosiék erre

már nem vetemedtek. Úgyhogy a vádra annyit tudok mondani, hogy mondják meg, ki vagy kik voltak azok, akik legalább ennyire szembefordultak Rákosival.

A rendszerváltást követő történetírásban a forradalom kutatása kevésbé tartozik az 1918–1920 közötti korszak témáihoz. Napjainkra már a tudományos megismerés kategóriái is szétfeszültek. Beszélhetünk-e „polgári demokratikus forradalomról”, „ellenforradalomról” vagy „Tanácsköztársaságról”? Hiszen újabban összeomlás, puccs, impériumváltás, liminalitás vagy publicisztikai irányból a hazaárulás kategóriái használatosak. Úgy tűnik, nincs egységes álláspont e kérdéssel kapcsolatban.

Azt kérdezném akkor vissza, hogy szüksége van-e a tudománynak arra, hogy bármilyen kérdésben egységes álláspontot képviseljen. Vannak, akik a mai napig kritizálják Darwint például. Az iskolai tankönyvekben mégis Darwin olvasható és tanulható. Ha az a kérdése, hogy egy olyan szubjektív témában, mint a történelem, szükséges-e egységes vélemény, azt tudom válaszolni, hogy szerintem nem szükséges, és nem is lehet. Mert emögött olyan nagyobb kérdések vannak, amelyek mögött szintén nincsenek egységes álláspontok, de még egységes kérdések sem. Például egy vallásos embernek máshogy kell látnia az 1919-es Tanácsköztársaságot. Ami persze nem azt jelenti, hogy akik nem vallásosak, azoknak egységesen kell látniuk, de egy vallásos ember nem helyeselheti azt az egyházüldözést, ami akkor történt. Amit mindenesetre megelőzött a szocialisták üldözése az egyházak részéről, de ebbe most ne menjünk bele... Nincs szükség egységes álláspontra, az igazság és a tények tisztázására viszont szükség van. Például, ha valaki ragaszkodik a tényekhez, mint például Hatos Pál az új könyvében, engem nem érdekel, hogy bizonyos dolgokról más a véleménye. Miért ne lenne? A lényeg az, hogy a tényekhez ragaszkodjunk. Mondjuk az, hogy március 21-én mi zajlott, az ténykérdés. De hogy ez mit jelent, volt-e puccs, vagy nem volt puccs, az egészen más kérdés. Történt valami, amiről mindenki tájékozódhatott. Miután például Bethlen István nem volt benne az eseményekben, Károlyi szükségesnek tartotta őt tájékoztatni arról, hogy mi folyik aznap, hogy esetleg akar-e valamit tenni ellene. Egy puccs azért nem így néz ki szerintem. Egy másik példa: Valamikor illet a Tanácsköztársaság Vörös Hadseregét szeretni, de nem illet beszélni arról, hogy kik voltak annak a hadseregnek a tisztjei Stromfeld Aurél alatt. Én voltam az egyik opponense Liptai Ervin magyar Vörös Hadseregről írt könyvének.³⁸ Opponensi véleményemben nem vettem fel kritikaként, de személyesen megjegyeztem Liptainak, hogy érdekes ez az *anonim hadtörténet*. Egy hadtörténetet általában tele szoktak írni a katonai vezetőkkel. Liptai azt válaszolta, hogy igen, de „most írtam volna meg, hogy Werth Henrik kiváló hadosztályparancsnok, és Karikás Frigyes rossz politikai biztos volt. És az hol jelent volna meg?” Szakály Sándor például úttörője volt annak, hogy beszéljünk arról, hogy kik voltak a Vörös Hadsereg tisztjei.³⁹ Ez is egyébként a téma felbontása volt, amikor már lehetett. Volt egy másik kolléga, egy pozsonyi, tulajdonképpen amatőr, de nagyon jó történész, Fogarassy László, aki teljesen függetlenül elkezdte feszegetni ugyanezt a témát.⁴⁰ Kik

³⁸ Liptai Ervin: *A magyar Vörös Hadsereg harcai*. Budapest, 1960.

³⁹ Lásd: Szakály Sándor: *Az ellenforradalmi Magyarország (1919–1944) hadseregének felső vezetése. Történelmi- statisztikai tanulmány a katonai elitéről*. Hadtörténelmi Közlemények, 31. évf. (1984) 1. sz. 34–71.; uő: *A Vörös Hadsereg tisztikara*. Honvédségi Szemle, 40. évf. (1985) 10. sz. 6–10.; uő: *A Magyarországi Tanácsköztársaság Vörös Hadseregének tisztikara*. Palócföld, 36. évf. (1989) 1. sz. 13–21.; uő: *A Magyarországi Tanácsköztársaság Vörös Hadseregének tisztikara, 1919*. In: Bura László (szerk.): *Sfarsit si inceptu de epoca. Korszak vég – korszakkezdet. The End and the Beginning. Szatmárnémeti–Zilah*, 1998. 459–470.

⁴⁰ Lásd: Fogarassy László: *Kik vezették az 1919-es Vörös Hadsereget?* Borsodi Szemle, 15. évf. (1971) 1. sz. 70–78.

voltak a Vörös Hadsereg vezetői? A Horthy-hadsereg későbbi tábornokai természetesen, csak akkor még hadnagyi, századosi, őrnagyi rangban. Külön előnye volt a Vörös Hadseregnek, hogy a parancsnokok a legjobb korban levő, negyven év körüli férfiak voltak, fronttápaszlatokkal.

Utolsó kérdésem. Tanár úr, ha egy mostani fiatal kutató szeretne a korszakban elmélyedni, mit tanácsolna? Ön mit tart fontosnak?

Egyrészt már említettem, *elsősorban a tények felkutatása* a fontos. Aztán két dolog nagyon hiányzik. Egyrészt, a *szociológiai háttér* alapos feldolgozása. Nem úgy nézett ki a világ, hogy volt munkásság, parasztság, tőkésék. Az, hogy ki a munkásság, például egyáltalán nem egyértelmű.⁴¹ Ezt alaposan meg kell vizsgálni, ami nagyon időigényes munka. Ha én tovább foglalkoztam volna a témával, ezzel foglalkoztam volna. A másik dolog pedig a *nemzetközi összefüggések* feltárása. Magyarország történetét nem lehet megírni az európai összefüggésekből való kiszakítással. Magyarországot elsősorban európai országként kell nézni. Vannak bizonyos európai normák, szokások, amelyek Magyarországra érvényesek. Afrikával összehasonlítva vizsgálni Magyarországot egy kicsit más lenne. Arról nem is beszélve, hogy ez a térség önmagába van öntve. Ez a forradalmi korszak is azért érdekes, mert megszűnik először Ausztria-Magyarország. Nem jogilag, hanem a valóságban, és feloldódott egy közös térben. Aztán ez a közös tér elmúlik. A második világháborúban ugyanúgy feloldódnak egy közös térben, azután az ismét elmúlik. Nálunk ez bizonyos tekintetben a rendszerváltásig eltartott. Magyarországon a szovjet megszállás nem azért történt, mert Sztálin azt akarta, hanem azért, mert a nagyhatalmak korábban abban egyeztek meg. 1956-ban a nyugati nagyhatalmak egyetlen egyszer sem szólították fel a Szovjetuniót, hogy vonuljon ki. Közös térben voltunk, és Magyarországot ebben a közös térben kell kezelni. Arról már nem is beszélve, hogy élnek magyarok a határokon túl is. Ma már a magyar kormány jogosan hangsúlyozza azt, hogy ők Magyarországhoz is tartoznak. Nemcsak azért, mert például Erdélyben magyarok élnek, hanem azért is, mert Magyarországon meg erdélyiek is élnek. Egyszer megnéztem az Akadémiai Almanachot valamikor a '90-es évek elején. Megvizsgáltam, hogy az akkori akadémikusok hol születtek. Azt láttam, hogy az akkori akadémikusok fele a határon túl született. Akkor ezt lehet nem létezőnek venni? Ez egy adottság, amihez alkalmazkodnunk kell, amitől nem lehet függetlenedni. Károlyi Mihályra például azért haragudtak nagyon, mert a birtokai nagyrésztben a határokon belül maradtak. Neki a határrendezés anyagi veszteséget nem jelentett, és ha ő egy kicsit érzéketlen volt a nemzeti ügy iránt, akkor ez azért is volt, mert az ő birtokán döntően magyarok dolgoztak. Ez a kérdés másként érintett, mondjuk, egy Teleki Pált vagy Bethlen Istvánt, vagy Apponyi Albertet, aki szükség esetén szlovák nyelven is tartott választási beszédet. Ezeket a gondolatokat fontolják meg a fiatal kollégák.

Nagyon szépen köszönöm, hogy beszélgethettünk!

Nincs mit.

(Politikatörténeti Intézet és Levéltár, Budapest, 2019. február 16.)

Az interjút készítette és jegyzetekkel ellátta: PÁLINKÓ ATTILA

⁴¹ Az MTA Lendület Trianon 100 kutatócsoport által készített legújabb társadalomtörténeti megközelítést lásd: Bódy Zsombor (szerk.): *Háborúból békébe: a magyar társadalom 1918–1924*. Budapest, 2019.

Akik nem akartak tétlen maradni: a francia katonai együttműködés két oldala

*Bene Krisztián: A Szabad Francia Erők
1940–1943. A francia katonai
együttműködés a második
világháborúban. Kronosz Kiadó, Pécs,
2017. 468 oldal*

Bene Krisztián – több szempontból is hiánypótló – műve alapvetően a szerző eddigi kutatásait egészíti ki. A korábbi, főként a második világháború éveit alatti francia kollaborációval foglalkozó munkák után azonban a francia ellenállás, azaz a Szabad Franciaország és fegyveres alakulata, a Szabad Francia Erők alakulását, valamint 1940 és 1943 közötti tevékenységeit vizsgálja.¹

Jóllehet a kor eseménytörténetében és főleg Franciaország huszadik századi történetében az ellenállás mozgalma és Charles de Gaulle neve ikonikusnak számít, a szerző maga is felhívja a figyelmet arra, hogy mélyebb magyar kutatás a Szabad Francia Erők történetével és szerepével kapcsolatban eddig még nem folyt, a francia munkák objektivitása pedig sok esetben igencsak megkérdőjelezhető. A mű – ahogy azt a szerző a fülszövegben és az előszóban is jelzi – nem csupán a témában járatos történész közönségnek szól, hanem a téma vagy a történelem iránt érdeklődő laikusoknak is. Ez jól látszik a könyv felépítésén, mely a történelmi háttér bemutatásával kezdődik, s csak ezután tér át

a külföldön szerveződő, Charles de Gaulle által vezetett, illetve a belföldi ellenállási mozgalmak bemutatására.

A szándék, hogy a könyv mindenki számára érthetővé váljon, nem csupán felépítésében tükröződik: erre utalnak a pontos, érthető szómagyarázatok és az egyes események okainak és jelentőségének magyarázata is. A rendkívül gazdag képanyag segíti a kor és az események jobb megértését, az olvasót közelebb viszi az eseményekhez.

A könyv három nagyobb egységből áll. Mint már említettük, egy elméleti bevezetővel kezdődik, mely meghatározza a Szabad Francia Erők létrejöttének történelmi kontextusát: a Franciaország rövid második világháborús szereplésének végét jelentő 1940-es német inváziót, az azt követő fegyverszünetet és a német kollaboráció szálait fokozatosan szorosabbra fűző Vichy-rendszer kialakulását. Vagyis olyan kettéosztott Franciaországot mutat be, ahol ha nem is lehetetlen, de nagyon nehéz hatékony, eredményes ellenállást kifejteni. Így kerül a szabad francia mozgalom fő színtere külföldre: Angliába, illetve Afrika területére. A kontextus ismertetése rövid és lényegre törő, nem foglal el a szükségesnél több helyet.

A rövid bevezetés után a szerző rátér a Charles de Gaulle által vezetett ellenállási mozgalom kialakulására, kezdeti lépéseire és

¹ A választott időintervallum 1940 június–júliusával kezdődik, amikor a Harmadik Birodalom lerohanja és megszállja Franciaország egy részét. A két fél fegyverszünetet köt, melynek eredményeképp az ország másik, nem megszállt felén létrejön a Vichy rendszer. Ezek az események eredményezik az Ellenállás megszületését. Az ellenállás fegyveres erejének szerveződését szintén lehet ehhez az időponthoz kötni, ugyanis a dunkerque-i csata után – mely során a szövetségesek vereséget szenvedtek, ezzel szabad utat engedve a német

csapatoknak – a brit tisztekkel együtt francia tiszteket is kimenekítettek Franciaország területéről. Az így Angliába kerülő tisztek adták az ellenállás katonai erejének alapját. 1943 végére De Gaulle az Ellenállás és a leendő ideiglenes kormány politikai vezetését is megszerezte. A Szabad (Harcoló) Franciaország teljes körben elismertté válik, és részt vehet – mint jelentős katonai és politikai erő – az európai felszabadító hadműveletekben.

az ellenállás fegyveres erejének létrehozására. Megtudhatjuk, hogyan lett De Gaulle dandártábornokból az ellenállás fő alakja, milyen hatása volt – vagy nem volt – a június 18-i rádióbeszédnek, és hogyan ismerte el a brit kormány a szabad francia mozgalmat mint háborús francia érdekeket képviselő szervezetet (s nem mint önálló kormányt). Ezután a könyv a Szabad Francia Erők alakulását, átszervezéseit folyamatosan, kronologikus rendben mutatja be; kitér a szervezeti felépítés alakulására, a fegyvernemekre, a csapatok működésére, azokra a harcokra, melyekben az ellenállás katonai szervei – az angol hadseregnek alárendelve – részt vettek. Így kerül bemutatásra – többek között – a líbiai, a szíriai és az észak-afrikai hadjárat, valamint a szövetségesek észak-afrikai partaszállása. A szabad francia mozgalom története során kiemelkedő jelentőséggel bírtak az afrikai gyarmatok, melyeket De Gaulle elsődleges támasznak szánt, hiszen a gyarmatokról csatlakozó katonákkal tervezte az eleinte igen gyenge haderő megerősítését s ezzel a legitimitáció biztosítását. Így a mozgalom történetében fontos szerepet játszó afrikai helyszínek és hadszínterek a könyvben is hasonlóan jelentős teret kapnak.²

Az ellenállás szerveződésének másik fontos színtere maga Franciaország. Az elsősorban Angliában szerveződő szabad francia mozgalmon kívül az országon belül szerveződő ellenálló csoportok (mint például a déli Combat, a Libération-Sud, a Franc-Tireur és az északi Défense de la France, a Ceux de la Résistance vagy a Ceux de la Libération, az Organisation civile et militaire, a Libération-Nord és a Front National) és tevékenységük rövid bemutatására is sor kerül a műben.

Azonban a kevés taggal rendelkező, területileg is szétszórott ellenálló mozgalmak egyedül nem érhetek el sikereket, így többé-kevésbé egyesülve De Gaulle mozgalmához kellett csatlakozniuk. Ezt a folyamatot is bemutatja a könyv, csakúgy, mint a Nemzeti Felszabadító Bizottság létrejöttét, valamint Giraud és De Gaulle harcát a felszabadító mozgalomban betöltött vezető szerepért. A könyvben helyet kap a szárazföldi alakulatok mellett a Szabad Francia Légierő és a Szabad Francia Haditengerészet is.³

A mű nem csupán a francia ellenállás kutatásának fontos állomása, hanem hadművészeti szempontból is jelentős, hiszen az egyes hadieseményekről pontos, részletes leírással szolgál. A szerző a harcok során elért eredményeket folyamatosan magyarázza, mérlegeli, felhívja a figyelmet az egyes események jelentőségére vagy éppen az elkövetett hibákra. Emellett részletesen ismerteti az egyes egységek – sokszor igen hiányos – felszereltségét, amivel szintén segíti az elért eredmények megítélését.

Azonban – jóllehet jelentős szerepet kapnak – nem kizárólag hadi eseményeket mutat be, az egyes politikai lépések (találkozók, tárgyalások) ugyanolyan súllyal vannak jelen. Látható, hogy a szerző igazi célja átfogó kép kialakítása az ellenállás mozgalmáról, amihez a politikai és katonai események egyaránt hozzátartoznak.

A könyv harmadik – véleményünk szerint legeredetibb és nemzetközi viszonylatban is úttörő eredményeket hozó – egysége a németek oldalán harcoló francia önkénteseket hasonlítja össze az ellenállás önkénteseivel. Az összehasonlítás több szempont alapján történik, így a szerző megvizsgálja az

² A téma tárgyalása nem csupán hadtörténeti kuriózumokat tartogat: nem feledhetjük, hogy a francia gyarmatbirodalom 1940 nyarán nem De Gaulle Szabad Franciaországát, hanem Pétain marsall vezetését ismeri el, így komoly pozícióharcok árán sikerül csak elérni, hogy az évek múlásával (Francia Indokína kivételével) végül tényleges hátországgá váljanak a tengerentúli területek.

³ A fegyvernemek közül a haditengerészettel kapcsolatos kutatások eredményeit a szerző korábban éppen az Aetas lapjain ismertette. Vö. Bene Krisztián: *Egy elfelejtett haderőnem nyomában. A Szabad Francia Haditengerészet második világháborús tevékenységének mérlege*. Aetas, 32. évf. (2017) 1. sz. 27–44.

egy csoportokhoz csatlakozó résztvevők létszámát, társadalmi hátterüket, motivációjukat, a politikai és katonai vezetést, a támogató nagyhatalmakkal fennálló viszonyt, a katonai tevékenység eredményességét, valamint a résztvevők utóéletét és megítélésüket. Az összehasonlítás során a szerző meglepő – vagy legalábbis a bevett kliséket igencsak meghazudtoló – eredményre jut: a két csoport – annak ellenére, hogy ellentétes érdekekért harcolt – összetételében a vártnál nagyobb mértékben hasonlít egymásra. Véleményünk szerint ez az összehasonlítás emeli Bene Krisztián könyvét a második világháborús francia katonai cselekményekkel foglalkozó összefoglaló munkák fölé, hiszen a németek oldalán harcoló francia önkéntesek csoportját eddig még senki sem próbálta a németek ellen szerveződő ellenállásban résztvevők csoportjával összevetni. A kapott eredmények pedig mindenképpen elgondolkodtatók.

A könyv végén adalékként az ellenállás jó néhány szereplőjének életrajza található, minden esetben fényképpel. Emellett fontos, az események megértését szolgáló dokumentumokat talál az olvasó, így például De Gaulle tábornok 1940. június 18-i felhívását

és a brit kormánynak szánt memorandumát egy Francia Bizottság felállításának tervéről, Churchill levelét az önkéntesekből álló francia haderő létrehozásának engedélyezéséről, valamint az ezzel kapcsolatos megegyezést. A könyv tartalmaz továbbá a Gyarmatbirodalmi Védelmi Tanáccsal, a Harcoló Franciaországgal és a Francia Nemzeti Felszabadítási Bizottsággal kapcsolatos dokumentumokat is. Összegzésként megállapíthatjuk, hogy a mű igen alapos, egyes esetekben rendkívüli mélységű kutatómunkáról ad tanúbizonyságot, s ez az alaposág a narrációban is tükröződik. A kronológiai pontosság mellett erre utal az események részletes, valóságghű leírása, melyet az egyéni visszaemlékezések még közelebbé, „átélhetővé” tesznek. A gazdag és jó minőségű képanyagon kívül a könyv gazdag bibliográfiával rendelkezik, ami segítségül szolgálhat mind a téma iránt érdeklődők, mind a korszakot kutató történészek számára. Az egyszerű olvasó éppúgy talál érdekes és hasznos részeket, mint a hadtörténettel vagy a nemzetközi politikával foglalkozó történész.

MIHÁLYI DOROTTYA

Babérok térben és időben

150 éves az Akadémia székháza. Épület-, intézmény- és gyűjteménytörténet. Szerk.: Bicskei Éva, Ugrý Bálint. Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Budapest, 2018. 288 oldal

Az elmúlt évtizedek tudományos kutatása sokszor és sokféleképp foglalkozott a Magyar Tudományos Akadémia épületével. Az ezeket a vizsgálódásokat összefoglaló kötetek nem egyszer az MTA által rendezett kiállítások katalógusai voltak. Így mutatta be például az Akadémia és a képzőművészet 19. századi kapcsolatát az intézmény 1992-ben többek közt Szabó Júlia és Majoros Valéria által rendezett kiállítása és az azt kísérő publikáció,¹ vagy az épület tervpályázatát az 1996–1997-ben látható időszaki tárlathoz kiadott katalógus és dokumentumgyűjtemény.² Ez utóbbi annak a hazai építészettörténeti kutatásban kisebb szenzációnak számító felfedezésnek köszönhette létrejöttét, hogy 1991-ben a Földtani Intézet pincéjében előkerült az akadémiai székház 1861-es pályázati terveinek jelentős része, amelyet már 1917-ben is elveszetteknek hittek. A katalógus egyik szerzője a nemrég elhunyt Kemény Mária volt, akinek utolsó nagyobb szabású publikációja épp a székház épületét bemutató 2015-ös monográfia lett.³

A most megjelent kötet ugyancsak katalógus, amely a palota 1865-ös átadásának 150. évfordulója alkalmából rendezett 2015-ös kiállítás kísérő kiadványa. Az Akadémiának 1825-ös alapításától számítva több mint negyed évszázadon keresztül nem volt saját épülete – hangsúlyozza Barnabás Beáta, az MTA főtitkárhelyettese az olvasóhoz címzett

köszöntőjében. A katalógus szempontjából azonban ennél sokkal fontosabb az, hogy az Akadémián kívül szinte alig van olyan budapesti közintézmény, amely másfél évszázada ugyanabban a számára emelt épületben működne. Talán csak az 1847-re elkészült Nemzeti Múzeum vagy az 1857-ben megnyílt Budai Császári Királyi Főreáltanoda (a mai Toldy Ferenc Gimnázium) rendelkezik messzebbre nyúló, összefonódó intézmény- és épülettörténettel. Igaz – ahogy ez a katalógusból is kiderül –, az MTA 150 éves fennállása során főbérliként vagy kényszerű társbérletben számos más szervezettel és intézménnyel osztozott a palotán. Az alcíme szerint intézmény-, épület- és gyűjteménytörténetet is kínáló kötet természetesen – ahogy ezt a kötet szerkesztői, a kiállítás koncepciójáért is felelős, az MTA Művészeti Gyűjteményét vezető Bicskei Éva művészettörténész, illetve Ugrý Bálint az olvasóhoz („AD LECTOREM”) szóló előszavában kiemeli – nem vállalkozik a jelzett témák monografikus bemutatására. Ennek ellenére többféle módon és többnyire sikeresen fessegeti a katalógusoknak a nagyobb kiállításoknál az utóbbi évtizedekben nálunk is jellemzővé vált – a friss kutatási eredményeket bemutató tanulmányokból és a kiállított művek hosszabb-rövidebb leírásaiból álló – struktúráját.

A kötet már első kézbevételekor is kitűnik a hasonló kiadványok közül. Egyik feltűnő tulajdonsága a katalógusok vagy művészeti albumok között is szokatlanul nagy mérete – ennek oka azonban nem az, hogy nagyméretű reprodukciókat közölne. Bár szinte az összes kiállított tárgyat láthatjuk itt fotón, egész oldalas illusztrációt egyáltalán

¹ *A Magyar Tudományos Akadémia és a művészetek a XIX. században.* Szerk.: Szabó Júlia, Majoros Valéria. Budapest, 1992.

² *A Magyar Tudományos Akadémia palotájának pályázati tervei. Katalógus és források.* Szerk.: Szabó Júlia. Budapest, 1996.

³ Kemény Mária: *A Magyar Tudományos Akadémia palotája.* Budapest, 2015.

nem találunk benne – hacsak nem számoljuk ide az utóbbi időben Michel Dorignynek, korábban hagyományosan Simon Vouet-nak tulajdonított, Apollót a múzsák körében ábrázoló, egykor az Esterházy Gyűjteményben őrzött, jelenleg a Szépművészeti Múzeum tulajdonát képező 17. századi táblaképet, amely hosszúkás fekvő formátumával egy teljes oldalpár felső részét elfoglalja. A festmény nemcsak azért szerepel a kötetben, mert az Esterházy Gyűjtemény részeként egy ideig letétként, majd a kollekció 1871-es megvásárlása után immár állami tulajdonban, az Országos Képtár darabjaként az Akadémia erre a célra kialakított termeiben nyert elhelyezést – de erről essék szó később.

A nagy méret tényleges oka az lehet – ahogy azt a szerkesztők a kötet „használati utasításában” is megfogalmazzák –, hogy az olvasó számára párhuzamos olvasatokat kínál. A könyv oldalait – az egyes fejezetek, azaz eredetileg kiállítási egységek rövid bevezetőit leszámítva – vízszintes vonal választja ketté. A felső – nagyobb – zónában a mindenkor főtémához szűkebben tartozó tárgyak leírásai sorakoznak, az alsó sávban általában a főtéma kontextualizálását szolgáló művek, illetve ezekhez kapcsolódó szövegek kaptak helyet. A bevezetőben megfogalmazott koncepció szerint „a fejezetek »öv alatti« részeiben például az akadémiai palota homlokzatának, belső tereinek, sőt környezetének lassú és folyamatos (át)alakulása bontakozik ki az olvasó szemei előtt [...], miközben az »öv felett« [...] az ezeket a változásokat befolyásoló erők és problémák jelennek meg”. (13. old.)

A kötet az egykori kiállítás szekcióit megidézve bomlik tematikus egységekre, amelyek latin elnevezéseket kaptak – korántsem öncélúan. Minden egyes esetben olyan kifejezésekről van ugyanis szó, amelyek egyben jelöletlen idézetek is: valamennyi megjelenik az Akadémia épületével vagy intézményével kapcsolatos korabeli diskurzusban, illetve az írott források valamelyikében. Másrészt – ahogy erre Bicskei Éva az Akadémia székházának 1865-ös megnyitójára szóló

meghívólevél ismertetésekor utal – a latin nyelv még ekkor is egyet jelentett az „euro péerséggel és klasszikus műveltséggel” (115. old.), olyannyira, hogy például ezen esemény jelentőségének hangsúlyozására is ahhoz fordultak. A kiállításon bemutatott, a MTA Kézirattárában őrzött nyomtatvány ugyanis a meghívó latin fordításának kézzel írt szövegét is tartalmazza. Ez utóbbit pedig nem más, mint Arany János – 1865 és 1879 között az Akadémia adminisztratív feladatok sokaságát lelkiismeretesen ellátó titoknok – készítette. A fennköltség mellett azonban a katalógus nem tartózkodik a hétköznapi anomáliáinak bemutatásától sem: az egyik „öv alatti” tárgyleírás például arról szól, milyen nehezen kapta meg a költő az Akadémia székházában szolgálati lakását.

Az első tematikus egység, a „*Motio*” – itt Jókai Mórtól kölcsönözték az elnevezést – az Akadémia megalapításának, a palota megépítésére indított adománygyűjtésnek, majd a székház tervpályázatának a dokumentumait vonultatja fel. A második, a „*Constructio*” a palota megépülésének szöveges és vizuális forrásait tartalmazza, a „*Decoratio*” az épület képzőművészeti díszítésének programját mutatja be. A „*Sessio*” – itt Arany János egyik fogalmazványából származik a fejezet cím – az intézmény működésének legfontosabb, egyben legreprezentatívabb eseményeit, az üléseket idézi fel, míg a „*Translatio*” az intézmény és az épület 1945 utáni (a világháborús sérülések miatt szükségessé vált, illetve a politikai változások miatt bekövetkezett) funkcionális, valamint szervezeti átalakulásait mutatja be. A kötet és az egykori kiállítás a „*Societas Litteraria*” nevet viselő egységgel zárul, amely az MTA gyűjteményében őrzött arcképeken keresztül mutatja be azokat a személyeket, akik az intézmény vagy a portréknak az intézménytől független megrendelői szerint helyet érdemelték az Akadémia és/vagy a magyar tudományos élet (ön)reprezentációjában.

A kötet első látásra nem tartalmaz a kiállítási katalógusok esetében megszokott tanulmányokat. Valójában azonban számos

kisebb és nagyobb tanulmányt rejt magában, ezek azonban mindig, hosszabb terjedelem esetében is, a katalógustételek leírásaiként vagy azokba integrálva kaptak helyet. Így bújik meg például Bicskei Éva nagyszerű, az Akadémia címereként Széchenyi által megrendelt, Johann Nepomuk Ender által festett olajképet elemző tanulmánya a katalógus (és egyben a „*Societas Litteraria*”) utolsó tárgy-leírásaként. Az alsó sávban pedig az Akadémia portrérepresentációjáról rejtettek el hosszabb elemzést – nem véletlenül, hiszen az intézményi arcképgalériák Bicskei egyik fontos kutatási témáját jelentik. Egyes fejezeteknél, így például a *Motiónak* a székház-építés költségeinek fedezésére meginduló gyűjtés bemutatásakor az egymást követő tárgyleírások összeolvashatók, és folyamatosan haladva tanulmányszerűen állnak össze a kezdeményezés eseménytörténetévé. Az ilyen esetekben az az olvasó, aki nem látta a kiállítást, olykor nehezen dönti el – főleg, ha a bemutatott tárgyak írásos dokumentumok, nem pedig műalkotások –, hogy kiállítási katalógus tárgyismertetéseit vagy egy a dokumentumok fotóival gazdagon illusztrált monográfiát olvas-e. Néha azonban kiütözik a sokszerzős kiállítási katalógusok azon sajátossága, hogy egy eseménysor az egyes tárgyak leírásait olvasva csak mozaikszerűen bontakozik ki. (Itt például előbb olvashatunk arról, hogyan próbálták a pályázó építészek orvosolni Henszlmann Imre építési programjának hiányosságait, és csak egy későbbi katalógustétel bemutatásakor ismerhetjük meg, miből is állt a programadó koncepciója.)

A tárgyismertetésekben számos új kutatási eredmény bújik meg. Különösen izgalmas például az a gyűjtés megindulásával kapcsolatos információ, amely szerint újonnan felfedezett források azt bizonyítják, hogy a kezdeményezés – a közkeletű elképzeléssel ellentétben – nem Sina Simon báró 80 000 forintos felajánlásával indult. Ahogy azt Bicskei Éva ismerteti, néhány szabolcsi közepepbirtokos – az Akadémia felhívását megelőzve – már 1857 nyarán felajánlást tett, de

a tényleges, az MTA által is felkarolt gyűjtést az intézmény taktikai okokból csak később indította el.

A *Motio* tételeihez hasonlóan épülnek egymásra a *Decoratio* fejezet felső zónájának tárgyleírásai is. Itt Bicskei Éva azon koncepciója bontakozik ki, amely szerint az újkori európai nyelv művelő/tudós társulatok mintájára a pesti akadémia székhelye is Parnasszusként jelent meg, és ezt fejtette ki a homlokzat szobrászati, illetve a díszterem már később, az 1880-as években Lotz Károly által megvalósított festészeti programja is. A kiállítás és a katalógus ebben a szekcióban térben és időben is távolról indít. A díszterem dekorációjának hagyományos értelmezési horizontját Bicskei Éva kitágítja: a korábbi értékelésekhez képest nemcsak a két végfal nagyméretű, a középkori és újkori magyar művelődéstörténet alakjait felsorakoztató *seccóját* vizsgálja, hanem interpretációjába az oldalfalak és a mennyezet allegóriáit is bevonja. A hagyományosan a két nagy csoportkép értelmezésekor hivatkozott vatikáni Raffaello-freskók – az Athéni iskola és Az oltáriszentség disputája – mellett a teljes Stanza della Segnatura dekorációs programját – így a Parnasszust és a mennyezet allegóriáit – beépíti. A raffaellói, illetve michelangelói képi tradíciónak a 19. századi akadémizmus művészetében, specifikusan pedig Lotz életművében betöltött szerepét az Esterházy Képtárból származó sokszorosított grafikai anyag is érzékelteti. Ezek a metszetreprodukciók azért is helyet kaphattak itt, mert az 1882-ben létrehozott Magyar Királyi Festészeti Mesteriskola – amely a Mintarajziskola korábbi megalakulását követően a magyar képzőművészeti felsőoktatás első valódi intézménye lett – egy ideig szintén az Akadémia épületében működött, és a sokszorosított grafikák – amelyeket csak lassan szorítottak ki a fotóreprodukciók – még ekkor is a művészeti oktatás alapvető illusztrációs bázisát jelentették. A katalógus ezen fejezetében, a Parnasszus-ikonográfia változásának bemutatásakor szerepel a már említett Dorigny-festmény is, az Esterházy (illetve a

tárgyalt korszakban már Országos) Képtár számos más, kapcsolódó alkotásával együtt.

A bemutatott Lotz-vázlatok – köztük a mennyezetfreskók kartonjai (azaz 1:1 léptékű, a művész által rajzolt kiviteli tervei), illetve az Egyetemi Könyvtár és a Nemzeti Múzeum freskóihoz készült revelatív, a Magyar Nemzeti Galéria és a Képzőművészeti Egyetem gyűjteményéből származó vázlatok – arra is ráirányítják a figyelmet, hogy a magyar művészettörténeti kutatás továbbra is adós számos nagy 19. századi alkotó modern monografikus feldolgozásával, illetve a nemcsak festményeiket, de rajzaikat is tartalmazó Oeuvre-katalógus összeállításával.

A kötetben a felső és az alsó zóna viszonya fejezetenként változó. A *Motio* fejezetben sokáig nincs „melléktéma”, hiszen még maga az épület sem létezik. Az épület létrehozására irányuló igyekezet dokumentumainak bemutatását először a palota építészeti terveinek nyilvánosság elé kerülését tekintő kis tanulmány helyezi tágabb összefüggésbe. Ez a tervlapoknak az 1861-es országgyűlés idejére időzített kiállítását, a terveket fotóreprodukciókon bemutató mappa kiadását és a látszati képekről készült metszeteknek a sajtóban való megjelenését ismerteti. A *Constructio* alsó zónájában az építkezést és épületet mutató legkorábbi fotók sorakoznak. Az egyes tételek leírásának szerzője, Nagy Zita szövegeiben jó arányban vegyíti a fotókkal mint építészettörténeti forrásokkal, illetve mint fotótörténeti dokumentumokkal kapcsolatos megfigyeléseket. A *Decoratio* fejezetben látszólag a fő téma – azaz a szűkebb értelemben vett épület- és intézménytörténet – kerül az alsó zónába. Itt többek közt a Magyar Képzőművészeti Társulat székházbeli éveiről olvashatunk – a velük kötött bérleti szerződés kapcsán. Az épület enteriőrfotóit kísérő, szintén az alsó zónába kerülő leírásában az Esterházy Képtár állami tulajdonba kerüléséről és az Akadémia épületében berendezett kiállításáról, vagy a díszterem festészeti programjának formálódásáról és a ciklus elkészítéséhez szükséges építészeti átalakításokról olvashatunk. A felső

sávban eközben – ahogy arról már szó esett – a raffaellói-michelangelói képi tradíció, Apollo és a Parnasszus-téma újkori ikonográfiája, végül a Lotz-freskók vázlatai kerülnek fókuszba. A két zóna talán a *Sessio* fejezetben különül el legszigorúbban: itt a felső részben az ülések bemutatása halad előre laza kronologikus rendben a kapcsolódó metszet-, majd fotóábrázolások és azok leírásai formájában. Az alsó zónában ezt párhuzamosan az intézmény működését „jelentősen befolyásoló társadalmi folyamatok, politikai és kulturális történések” mozzanatai kísérik, amelyek sokszor az épület előtti téren zajlottak. A (jelenlegi) Széchenyi tér történetét olvashatjuk tehát látképek, rendezési tervek, szoboravatások, tüntetések képeinek kísérőszövegeként. A 20. század történelmi eseményeinek változó ideológiai háttérét jól példázza például Marx vagy Lenin „térnyerése”: Marxot először mint alkalmi gipszszobrot látjuk az ekkor Október nevet viselő Széchenyi téren 1919. május 1-jén. Lenin és Sztálin hatalmas profilportréja ott függ – immár épületen belül – az Akadémia 125 éves fennállása alkalmából rendezett nagygyűlés dekorációi között a díszteremben, alatta Rákosi kisebb méretű arcképevel. (Azt is megtudhatjuk később, hogy a fotó 1970-es közlésekor az ekkor még élő Rákosi arcképét már kiretusálták a felvételtől.) Eközben – ezt már a *Translatio* egyik tárgyleírásában olvashatjuk – a főhomlokzat 1960-as évek elején tervezett felújításának előkészítése során Ruzsnyák István elnök felvetette, hogy a részben sérült tudósszobrok közé Lenin és Marx is felkerüljön – a pártközpont azonban érdekes módon elutasította a javaslatot.

A tér történetének bemutatásával párhuzamosan a felső zónában az ülések kronológiájának viszonylagos monotonitását csak ritkán akasztják meg egyéb események: például annak felidézése, hogy 1876-ban Deák Ferencet az Akadémia előcsarnokában ravatalozták fel, ahol többek között Erzsébet királyné is elhelyezte koszorúját. Ezt itt a Vasárnapi Ujság fametszete illusztrálja (azaz a

metszethez kapcsolódó tárgyleírás ismerteti az eseményt), de nem marad ki természetesen a Holló Barnabástól az előcsarnokba rendelt, ezt megörökítő márvány dombormű bemutatása sem – erre azonban már a *Translatio* fejezetben kerül sor. A dombormű eltávolításáról és visszahelyezéséről pedig már annak kapcsán olvashatunk, hogy az intézmény fennállásának 125. évfordulójára rendezett programsorozat idején a „munkásosztály és a tudomány új egységének” kifejezésére a relieffel szemközt Beck András Olvasó munkás című szobrát helyezték el.

Az egymással összekapcsolható tárgyleírások összekötése nem okoz nehézséget. A szerkesztők eleve arra buzdítják az olvasót, hogy alakítson ki egyéni olvasási sorrendet. Ezt nemcsak a felső és az alsó zóna párhuzamos narratívája teszi lehetővé, hanem a kereszthivatkozások rendszere is. Könnyen ugorhatunk hát Erzsébet Deák ravatalánál tett látogatásától a Holló-domborműhöz, onnan pedig a 125. évfordulós eseménysorozat dokumentumaihoz vagy akár a szobrász egy másik alkotásához, az Akadémia utcai homlokzaton 1893-ban elhelyezett, az intézmény alapítását ábrázoló reliefhez. Ez utóbbit a kötetben a Széchenyi halálának századik évfordulóján, 1960-ban tartott koszorúzás fotója kapcsán ismerhetjük meg. A kapcsolódó szöveg az alapító életművének változó recepciójába is betekintést nyújt, az emlékév tiszteletére rendezett kiállítás megnyitóbeszédének megidézésével.

Az eddig leírtakból valószínűleg már sejtethető, hogy a közölt dokumentumok sokfélesége a szűkebben vett intézmény- és épület-történeten túl számtalan adalékkal szolgál a magyar történelem elmúlt százötven évének társadalom-, ipar-, művelődés- vagy életmódtörténetével, privát történelmével kapcsolatban is. Az alapítás 125. évfordulója alkalmából rendezett közgyűlés fogadásán felszolgált ételek és italok megrendelőlevele például jelzi, hogy az 1950 körüli évek hiánygazdálkodása még egy közintézmény

reprezentatív rendezvényén is érezte hatását – természetesen csak a színpalak mögött.

A katalógus az írásos dokumentumokat legtöbbször fotón is közli. Ez a megoldás további olvasásra és kutatásra, további saját narratívák kialakítására ösztönöz. Máskor több, különálló katalógustétel rajzol ki egy-egy önállóan nem tárgyalt témát. Egy 1950-es filmhíradó képkockája kapcsán olvashatunk arról, hogy ebben az évben politikai nyomásra az Akadémia levelező tagjává választották Andics Erzsébet történészt és kommunista politikust – a női kutatók közül elsőként őt érte ez a megtiszteltetés. A szöveg kitér arra, hogy az MTA 364 fős tagságában jelenleg mindössze 24 nő szerepel, de a nők társadalmi helyzetének és lehetséges szerepvállalásának különböző aspektusai már több korábbi katalógustételben is felbukkannak. A Festészeti Mesteriskoláról szóló tételből például azt is megtudhatjuk, hogy mivel nők jelentkezésére eredetileg nem számítottak, eleinte egyszerűen elutasították őket. Később, 1885-ben kompromisszumként önálló Női Festészeti Tanfolyamot hoztak létre – Lotz Károly vezetésével. (Ez eleinte valószínűleg ugyancsak az Akadémia székházában működött.) A magyar képzőművészeti felsőoktatás végül az 1921/1922-es tanévtől lett koedukált, bár a diszkrimináció bizonyos formái tovább éltek. Az előző századforduló női egyenjogúságért küzdő mozgalmainak történetét vizsgálva hajlamosak vagyunk megfeledkezni arról a tényről, amire egy másik forrás kapcsán a katalógus is utal: a megelőző évszázadok Európájában a női munkavállalás általános volt – igaz, főleg az alsóbb néposztályok körében. A *Constructio* fejezetben közölt, a székház építésével kapcsolatos 1862-es kifizetési ív például arról is tudósít, hogy az építkezésen 3 pallér, 58 kőműves, 21 inas és 35 napszámos mellett 28 téglahordó asszony is dolgozott... Ők a birodalomszerte közismert, ekkor már pesti gyárral is rendelkező Miesbach-Drasche gyár építőanyagát hordhatták – ezt ugyanebben a fejezetben a pincéből kibontott monogramos

tégla ismertetéséből tudhatjuk meg. A gyár történetének itt közölt bemutatása maga is remek ipartörténeti kisesszé – a katalógus pedig számos hasonlót tartalmaz.

Nem tudni, a választott katalógusforma szigorú betartása vagy a terjedelmi korlátok következménye-e az, hogy bár az épület külső és belső megjelenéséről nagyon sok fotót és grafikai ábrázolást látunk – ráadásul a legkülönbözőbb korú vizuális dokumentumokat –, a székház mai kinézetéről, egyáltalán az épülethez kapcsolódó műalkotásokról (azaz például a homlokzat szobrairól vagy a díszterem freskóiról) semmilyen modern reprodukciót nem találunk a kötetben. Izgalmas a falképeket Lotz már említett kartonjai és olajvázlatai segítségével megismerni, vagy Révai Miklósnak a homlokzatot díszítő, Izsó Miklós által mintázott szobrát a Székely Bertalan rajza nyomán készült korabeli metszetes sajtóillusztráción vagy a szobor *in situ* restaurálását ábrázoló nagyszerű, Fényes Tamás által készített 1963-as MTI-fotón látni, az ezekről az alkotásokról készült modern fotók mellőzése mégis kelt némi hiányérzetet. Ugyancsak szívesen látná az olvasó a homlokzat terrakottából készült ornamentális díszeit és allegorikus alakjait, egyáltalán a homlokzatot magát mai felvételeken. Ez azért is felvetődik, mert a katalógus és a kiállítás rendkívül izgalmas módon a plasztikai díszeket szállító charlottenburgi Ernst March-gyár 1880-as évekből származó termékkatalógusának lapjait is bemutatja – a berlini Technische Universitát gyűjteményéből. (A poroszországi szállító nem meglepő, hiszen az Akadémia székházának tervezője – ahogy arról természetesen a katalógusban is sok szó esik – a korszak berlini sztárpépítésze, Friedrich August Stüler volt.) A termékkatalógus korabeli fényképfelvételein pedig a budapesti akadémiát díszítő (és a német gyár által később is forgalmazott) elemek is feltűnnek.

Essék szó végül a kötet külsejének másik, a nagy mérethez hasonlóan némileg szokatlan jellegzetességéről, a borító motívumáról is. A szerkesztők – és a kötet visszafogott,

alapvetően praktikus, a vízszintes kettéosztást nem számítva hagyományos designját tervező Koronczai Endre – eltért a kiállítási katalógusok obligát megoldásaitól. A borítót nem az épület egészének vagy részletének ábrázolása, nem az intézménytörténet valamely eseményképe, de nem is a Művészeti Gyűjtemény egyik alkotása díszíti. A választott motívum egy lepréselt babérág. A katalógusban a 109. oldalon érkezőnk el a címlapon felhasznált tárgyhoz, és megdudhatjuk, hogy az többféleképp is kötődik az Akadémia intézményéhez: egyrészt akadémiai tag, Jávoroka Sándor gyűjtötte a Kotori-öbölben 1934-ben, másrészt egykor a Nemzeti Múzeum növénygyűjteményének részét képezte, amely a Szépművészeti Múzeum megnyitása után az MTA egykori kiállítási tereiben kapott ideiglenes, végül közel fél évszázados elhelyezést. Fontosabb azonban, hogy a tárgy a katalógus *Decoratio* fejezetét zárja, amely – mint láthattuk – a tudós társaságot és annak székházát Parnasszusként interpretálja, és Apollo ikonográfiájának elemzésekor a babér(koszorú) szimbolikája is tárgyalásra kerül (akárcsak az akadémia palotája mint a muzeologizáció és pantheonizáció, a különféle emlékszobák és emlékgyűjtemények egykori helyszíne). Babérral természetesen még számos további helyen is találkozunk a kötetben: legyen szó például a Széchenyi-emlékmű avatásáról a téren, amelynek idejére a díszteremben állították fel és babérral övezték az alapító Friedrich von Amerling által festett, az intézmény számára korábban a gróf testvérei által adományozott arcképét. De olvashatunk Szelnár József Koronaherczeg (ma Petőfi Sándor) utcai virágcsarnokáról is, ahonnan az MTA a ritkaságszámba menő és ennek megfelelően drága (egy akadémiai fűtő egyhavi bérének megfelelő összegébe kerülő) babérkoszorúkat hozatta – többek közt Deák Ferenc ravatalára.

A magyar közgyűjteményi szférában ott-honosan mozgó olvasó jól ismeri azt a jelenséget, hogy időszaki kiállítások katalógusai – általában nem szakmai okokból – nem jelennek meg a megnyitóra, de esetleg a tárlat

zárására sem. Ilyenkor gyakran felmerül a kérdés, lesz-e olyan potenciális olvasó, aki valamilyen okból kellően vonzónak találja, hogy egy már nem látható kiállítás anyagában mélyedjen el. Az Akadémia épületének 150 éves fennállása alkalmából rendezett tárlat most megjelent katalógusa valószínűleg éppen azzal nyer(het) ebben a vesztesnek

látszó pozícióban, hogy bár formailag első pillantásra nem más, mint egy kiállítás (mű)tárgyainak kötetbe rendezett gyűjteménye, sok szempontból innovatív szerkezetével, a felkínált nézőpontok sokaságával és a választott forma interaktív jellegével az információk befogadását rendkívül élményszerűvé teszi.

BORÓVI DÁNIEL

Tudományos igényű „tanulságok” modern kori történelmünkben?

Csizmadia Ervin: A magyar politikai fejlődés logikája. Összehasonlítható-e a jelen a múlttal, s ha igen, hogyan? Gondolat Kiadó, Budapest, 2017. 413 oldal

Politológus szerző írt könyvet az új- és legújabbkori politika- és eszmetörténet, tudománytörténet és elemzőmódszertan témáiban. Kötete történettudományi vitacikkékként kiált, melyekhez előljáróban a jelen ismertetés is felvet néhány szempontot.

Thomas Kuhn paradigma-modelljét Csizmadia Ervin saját szakmájára is alkalmazhatónak látja, és időben egymásra következő „váltogazdálkodásukban” veszi számba a politikatudományt meghatározó, „rendszerértelmező, ideologikus hajlandósággal is bíró” szemléleti irányzatokat. (Egyben kimutatja ezek behatárolt időszerűségét, kortörténeti összefüggésekbe ágyazottságát.) Sorukban az egyik biztos hely a térség rendszerváltó átmenetei nyomán a „jelen-centrikus” beállítottságé volt, melyet főként a *tranzitológia* és saját fejlesztésű „utódelmélete” töltött meg tartalommal. Ezek uralma alatt a politológia idejétmúltnak jelentette ki „a történelmi okfejtéseket”, és a tudományok szigorú szelet szemlélete jegyében „idegen terepre való kalandozásnak” vélte „a jelenből a múlt felé való tájékoztatót”. (52., 25. old.)

Ám idővel kiderült, a múltak nem lezártak és idejétmúltak: rövidebb-hosszabb „pangási idő” után „visszatértek a történelmek, mármint az adott országok történelmei” (vö. Robert Kagan). A posztszocialista régió demokratizálódási „diverzitásai” láttán egyre több tanulmányozó kezdte kiemelni a kontextusfüggőség (vagy másképpen: helyi sajátosság) szerepét. Úgy találták, hogy az előfeltételek származékos hatásainak megértéséhez felzárkóztatandók „a prekommunista múlt meghaladottnak vélt, elfelejtett

összefüggései”. (71. old.) Ezen „új historicizmus” fő apostola, Grzegorz Ekiert célul tűzte ki a „strukturális faktorok, végső soron: a történelmi örökség” szerepének tisztázását. Az alkalmazás iskolái közül a történettudomány integrálása terén az amerikai APD-szakág emelhető ki a „politikai fejlődés” értelmezési kategóriájával, Nyugat-Európából pedig Ekierték *New Political History*-ja, mely a jelen alakulásában „hosszú történelmi trendek” és „bizonyos történelmi mintázatok újraeledésének” tetten érhetőségét hangsúlyozza. (16. skk.)

Mínt hogy Csizmadia régtől a „történeti politológia” híve (amit munkásságára visszapillantó több kitérővel is demonstrál), számára is közhely, hogy e térségben a politikai és kulturális mező csordultig van történellemmel, a múlt pedig a közélet fő legitimációs kelléke. Ráadásul az utóbbi évek megerősítették azon szakmáját érintő benyomásában, hogy „a mai korszak számos változását azért nem értjük (vagy fogalmazzunk finomabban: azért adunk rájuk felszínes magyarázatokat)”, mert nem eredtünk „a magyar politikátörténetnek valamilyen sajátos fejlődési mintázata” nyomába. (20., 18. old.) A gazdag történelmi előzményekre építő önjogú politikatudományi narratíva szerinte hiánycikk, alig tud említeni kollégái részéről kivételt. Jelszava tehát: „...merjünk nyugato-sak lenni!” (372. old.)

A honi politológiának szerinte történeti szemléletmódú újraorientálódásra van szüksége, hogy „módszerei[n]k között többször alkalmaz[zu]k a történeti komparatiztikát”, s „történeti folyamatok értelmezésében elméleti premisszákat is érvényesítsünk”. (86., 109. old.) Beleértve azt is, hogy a mindenkori politikát folyamatszerűségében, a szereplők kölcsönhatására és interakciójára tekintettel és az „informális” hatástartományok bevonásával elemezzék. Emellett a tudományos

horizontot a nemzetközi összehasonlítás felé is tágítaná. Szerencsés végeredményként a hazai politikatudomány „színvonalas márkaterméke” születhet meg, márpedig a „magyar különlegesség” húzó összetevője szerint feltétlenül a *magyar múlt* „idősíkjának jobb feltárása” lehetne. (21. old.)

Mindazonáltal az eljárás buktatóit világosan érzékeli, amikor a leegyszerűsített analógiák, felszíni hasonlóságok kimazsolázásának veszélyeiről szól. Hangsúlyozza: kutatói intuíció mellett „szakszerű indikátorokra”, „hatékony magyarázó apparátusra”, egyben „egy teherbíró szempont- és kategóriarendszer” kidolgozására van szükség. (18. skk.)

Könyvével egy megújító (reform)műfajért száll síkra: történeti-politikatudományi elemzést kíván adni, mely a tudományágak összeházasításához nem a forrásfeltárás oldaláról kíván hozzájárulni, hanem döntően irodalomfeldolgozás, műelemzés és összehasonlítás módszereivel dolgozik.

Többszöri summázata szerint politikai-történeti (gondolkodástörténeti) dimenzióban a hazai fejlődés bizonyos *önismétlő alakzatokkal* jellemezhető. Ehhez Csizmadia-nak talán a hivatkozottnál is erősebb és kétségtelenebb referenciája Szűcs Jenő koncepciója Kelet-Közép-Európa köztes és sajátosan kétarcú régiójáról és benne a kevésbé vagy nehezen változó mentális szerkezetekről, társadalmi beidegződésekről – Szűcs 1981-es értékpreferenciális terminusai nélkül. A történetés által az újkorig elemzett térség trendvonalait Csizmadia meghosszabbítja, és a 21. századi környezetben is nagyobb időtávban formálódott intézményes és magatartásbeli adottságok elevenségéről beszél („feltámadó régi politikai kultúra”, „korábban internalizált tulajdonságok” újbóli használatba vétele). (168., 225. old.)

Ezen társadalmi atmoszférikus feltételek figyelembevételével bocsátja előre téziséit,

mely szerint a Nyugat felé törekvő Magyarországon „a magyar politikai fejlődés – a maga nem nyugatias elemeivel – stabil”, egyúttal sok szempontból „mozdulatlan, mert túl kevés benne a ténylegesen kihordott és végigharcolt konfliktus”. Mindez azonban nem „torzulás” vagy „zsákutca”, hanem – állásfoglalása szerint – „normális” jelenség, azzal a kikötéssel, hogy a „fejlődésnek” nálunk *más a dinamikája, mások a „mércei”*, mint nyugatabbra. (129., 372., 123., 13. old.)

Úgy találja, hogy „a különböző ideológiai profilú rendszerek között átfedések, folytonosságok fedezhetőek fel” Magyarországon. Ilyen „sajátosságaink” körében szerinte „a talán legidőtállóbb hazai specialitás” a „közjogi hagyomány” (annak részeként *önállóságküzdelmekkel* vagy *rendszerellenzéki-séggel*), legerősebb megosztottság gyanánt pedig a „nemzeti/nemzeti törésvonalat” azonosítja. (224., 121., 306. old.)

Történeti anyagon a könyv felétől kezd el vizsgálódni, a szakmunkákon túl döntően a hazai tudományos esszéirodalom műfajából válogató eszmetörténeti igénnyel. Hiánypótlási szándékkal „konzervatívnak tekinthető szerzők” munkáira szűkíti a kört, így is nem egyszer a kortárs tudós tanulmányozók által gazdagon interpretált műveket szemlézve. (235. old.)

A vonatkozó száz könyvoldal során a neki kedves olvasmányokból a „nagyon érdekes” és „elgondolkoztató” meglátásokat igyekszik kiemelni. (Például 277., 315. old.) Ezen vizsgálató kulcsszavakhoz azonban nem mindig nőnek fel a kétségkívül érzékeny újraolvasó Csizmadia kommentárjai. Számos szemelvény kapcsán a rácsodálkozó elbeszélés lelkesen nyergeli meg a közelmúlta emlékeztető megállapításokat – bizony olyankor is, amikor „alapjában véve más történeti folyamatok és összefüggések tartozékairól” (Kosáry Domokos)¹ van szó. Az összecsengő perspektívákhoz hajlamos *határokon* és

¹ Kosáry Domokos: *Modellalkotás és történet-tudomány*. Történelmi Szemle, 21. évf. (1978) 1. sz. 143.

sírokon át tenni összehasonlításokat – anélkül, hogy a szövegek bevalottan olvasnák egymást. Emellett alig tér ki az ideológiákat az adott korszakban övező politikai akusztikákra. Drozdy Győző 1946-os fogalom- és ideológiatörténeti művéről szólva például Csizmadia „teljesen elrajzolt demokraciaképet” és „rendkívül kitágító” fogalomhasználatot (*demokrácia*-tagú szóösszetételekkel) anakronisztikusan gyártott retroniákat) panaszol. (276., 281. old.) Holott hangsúlyozni szükséges a mű *kiáltványirodalmi* töltetét és vetületét: Drozdy *saját jelene politikai harcainak pozíciójából* beszél, a kiszegdatómbból „leszámizott”, majd önállósodásában adminisztratív eszközökkel elfojtott csoportosulás táborkarának szereplőjeként. Történeti demokraciaportréja ezért egy általánosítási igénnyel felmutatott *normatív modell*, mely múltleírásban alkalmazott visszavetítéssel kívánt legalább „színes pillangó képében” ideált és biztatást adni olvasóinak.²

Mindemellett Csizmadia kétségkívül a politikai gondolkodás „nagyon hasonló konstellációit” és izomorfizmusait mutatja fel a jelenig nyúló múlt különböző rétegeiben. (355. old.) A jelenség hatásmechanizmusairól keveset tudunk meg, pedig automatikusan felvetődik a szovjetizált pártállam karsztja mélyén rejtőzés mikéntje. A válaszra utaló munkacímmel (*Búvópatakok*) azonban már folyt kutatási program 2012-től az 1956-os Intézetben. A hasonlóan összetett történettudományi vizsgálat az évkönyvek gazdag tanúsága szerint a „nemzeti-konzervatívnak feltételezhető társadalmi mikrocsoport, illetve egyetlen személy gondolkodás- és karriertörténetén” keresztül „lappangó vagy rejtőzködő diskurzusokban [...] a különféle jobboldali politikai gondolkodások

folytonosságát” és bizonyos transzformációját regisztrálta.³

Az 1945-ig terjedő időszakra egyébiránt Csizmadia külön – ötven oldalnyi – figyelmet is fordít, aminek eredménye az egyik legkidolgozottabb szerzői tézis. Eszerint a „magyar pártpolitika legjellegzetesebb történelmi produktuma” egy jellegzetes „pártversenymodell”, mely ideiglenes „mélyen szunnyadás” után épp visszatérőben van. Már a reformkortól keltez ugyanis egy mind szilárdabb hagyományt, melynek központi eleme egy aszimmetrikus jellegű pártrendszer. Ebben ciklusokon és korszakokon átívelően egypólusú hatalom felé tendál a rendszer – egy kormányzó „mamut-” avagy „szuperpárttal”, mely „sok, kicsi, szétforgácsolt és kormányképtelen ellenzéki párttal” osztozik a palettán. (209., 308. old.) Bár nem volt „posszibilis váltópárt” a láthatáron, Csizmadia szerint a kulisszák mögött „számos metódus és mechanizmus állt rendelkezésre a domináns pártrendszeren belüli innovációra”. (140. old.) Azon megfontolásból, hogy a magyar politikai fejlődés a külvilághoz viszonyítva váljék értelmezhetővé, Csizmadia a „mintaformáló” és a „mintakövető” stratégiai felfogások megkülönböztetése mellett száll síkra, és ezek időről időre megújuló küzdelmét azonosítja.

Mindezekon túl a mindenkori fejlődésirányt megszabó, „végső” mozzatókat az elittranszformáció elméletével igyekszik meghatározni: elitjeink „egymástól divergáló mozgását” látja fő szabálynak, melyből következően „a megegyezéssé elitviselkedés” sohasem tud intézményesülni, ami a rezsim ingatagságához vezet. (363. old.) Másfelől a nagy ellentéteket és történelmi dilemmákat mi folyvást felmelegítjük és újravívjuk, mivel a „viszálykodások” ritkán

² Drozdy Győző: *A demokrácia*. Budapest, 1946. 606. (hasábszámozás)

³ Rainer M. János: *A magyar jobboldal és a szovjet típusú rendszer – közéletések és hipotézisek*. In: *Búvópatakok – A feltárás*. (Évkönyv XVIII. 2011–2012.) Szerk.: Rainer M.

János. Budapest, 2012. 13.; Rainer M. János: *Szerkesztői előszó*. In: *Búvópatakok – Mélyfúrások*. Magyar jobboldal – 1945 után. (Évkönyv XX. 2014.) Szerk.: Rainer M. János. Budapest, 2014. 9.

kiélezettek annyira, hogy „folytathatatlanná” váljanak. Ez alapján Csizmadia a nagy átalakulásokat döntően az elitelrendeződésen belüli változásokból látja levezethetőnek, amihez kapcsolatosan 1867, 1919 és 1990 után egyaránt „konszolidációs”, „rendszer-továbbfejlesztő” és elitkonfliktusos-„kiüresedési” szakaszokat ír le. A bírálathoz közbe kell vesse: a hazai „rendszerbukások” primer okozója szinte kivétel nélkül nagy horderejű exogén kényszertényezők nyomása volt. Azaz empirikusan alig értelmezhető természetes ki-múlási időszakok, mivel a rendszerek nem érték meg, hogy önmozgásos folyamataikkal magukba roskadjanak. Ezenkívül a könyvben feltűnnek még kisebb történelmi tévesztések, tipológiai mellélövések vagy meghaladott korszaktörténeti munkákra támaszkodás esetei.

A könnyű kézzel és olvasmányosan író szerző ezzel együtt számos robusztus történelmi érvényű állítással szolgál, kivált a *minduntalan reprodukálódó fejlődési vonásainkról*. Ezen a ponton Jason Wittenberg önellenőrző rákérdezése idézhető: „...milyen kritériumokon keresztül tudjuk megállapítani a múlt és a jelen közötti kapcsolat plauzibilitását?” (id. 72. old.) Valóban: a *visszatérés, az újólagos előfordulás* mitől jelent

továbbélést, okozati folytonosságot? Úgy érezni, Csizmadia szemléletesen dokumentálta a megisméltődést/fennmaradást, miközben módszertana kevésbé segített eldönteni, hogy *szükségszerű* vagy csak *valószínűségi* fejleményekkel van-e dolgunk. Az ok-sági relevanciák kérdése bizonyosan további munkákat kíván.

E programadó műnek „a jelenre vonatkozóan is van mondanivalója” (34. old.), a kötetben el is olvasható. *Aktivista történet-tudományi* hangoltság híján kritikánk inkább Kuhn álláspontjára hívja fel a figyelmet, mely szerint tudományos magyarázóerőn túl „gyakorlatias érvek”, „esztétikai vonzerő”, valamint „új látási élmény” elterjedése is növelheti a keresletet új paradigmák iránt.⁴ Másfelől a hazai politika funkcionális történelemigényéhez Theodore Lowi megállapítása is kapcsolható: „...minden rezsim önmagával összhangban lévő politikatudományt alakít ki.” (id. 97. old.) Ideologikus környezet beérkezéshez és viruláshoz segíthet neki tetsző paradigmákat, és ezt Csizmadia áttörést kereső módszertani ajánlatának is mindvégig mérlegelnie kell.

EÖRY ÁRON

⁴ Kuhn, Thomas S.: *A tudományos forradalmak szerkezete*. Ford.: Bíró Dániel. Budapest, 2000. 161., 111.

Baranya szüntelen vonzásában

*Benda Kálmán: Baranyai útinapló 1955.
Szerkesztette: Keresztes Dániel. A bevezetőt
és a jegyzeteket írta: Hamarkay Ede.
Az előszót írta: Sebők Magda.
Utóhangot írta: Németh Balázs. Exodus Ki-
adó, Erdőkertes, 2018. 126 oldal*

Állásfoglalás az Exodus Kiadó részéről, hogy könyvei a letisztult, ha tetszik, puritán megjelenési formát követik. A kötet Benda naplóján kívül több írást fog egybe. Sebők Magda Benda Kálmán menyeként és a szöveg gondozójaként, Hamarkay Ede a bevezető és a jegyzetek írójaként, Németh Balázs Benda útitársaként emlékezett, illetve értelmezett. A megírása után bő hat évtizeddel megjelent kötet voltaképp egy kutatói út háttéranyag. Az egyházi iratok begyűjtését célul kitűző Ráday Gyűjtemény munkatársaként a gyűjtésről leadott hivatalos jelentésen túl Benda minden kötöttségtől mentesen szubjektív feljegyzéseket készített, elsősorban önmaga számára. Útinapló tehát, amelyben napról napra lejegyzti tapasztalatait és észrevételeit részint az iratokról – különösen állapotukról –, részint az azokat őrző vagy tároló Tolna és Baranya megyei lelkészekről és azok szűkebb-tágabb környezetéről.

A begyűjtött források ma egyrészt a Ráday Gyűjteményben, a baranyai vonatkozásúak pedig elsősorban Pécssett, a Baranyai Református Egyházmegyei Levéltárban kutathatók, pontosabban részben kutathatók, hiszen nincsenek még a teljes anyagra vonatkozóan kész mutatók, Vajszló kilenc dobozából elvileg három esetén tudhatom, hogy mit tartalmaz, de a levéltárosok – 2018 augusztusának közepén, amikor e sorokat írom – már az L betűnél tartanak az ütemes feldolgozásban, remélhetőleg a közeljövőben elkészülnek vele. Bizakodni lehet, hogy ez az anyag megmarad, és nem enyészik el a parókiákon, bár az ősényi gyűjtés sorsa mutatja, hogy akár a levéltárba kerülés is lehet a

forrás veszte. (15. old.) Gazdag tehát a gyűjtemény: amit Benda Hirics esetén csakkal és csupánnal elintézt, mára 55 tételre duzzadt, és nem pusztán az általa említett 1830-tól, de már a 18. századtól kezdve is rendelkezésre állnak dokumentumok (84. old.). Nem mond ki ilyet – pedig mennyi mindent kimond! – Benda, mégis szoros az összefüggés a lelkészi karakter és az iratok állapota között. Diósviszlón a pedáns és kutatói lelkületű Katona Géza irattárában a dokumentumok nemcsak mennyiségükben, de rendezettségükben is lenyűgözték a levéltárosokat. (55. old.) A vajszlói anyagot nem csupán szép rendben találták, de a lelkész, Tóth Kása Sándor „*töviről-hegyire ismeri*” levéltárát. (83. old.) Kisebb gond, ha az anyag csupán rendezetlen és a porlepte (28. old.), nagyobb, ha az egerek prédája (44., 45. old.), és minősíthetetlen, ha a tyúkok piszka lepi be (77. old.). A hozzáállás olykor primitív („mi egy kissé félretolva az előszobában a szemetet, a szekrényből kihúzkodtuk a levéltárát. Az asszony [a lelkész felesége – K. G.] boldogan csapott rá az eddig nem látott iratokra, mondván, adjuk neki, úgyszincs gyűjtős-papírja.”) (76. old.) Máskor az érdeklődés ténye teszi értékké a lelkészek vagy gondnokok szemében az iratokat, olyannyira, hogy visszatartsák (24., 30. old.) vagy egyszerűen letagadják azokat (79. old.). Benda Kálmán emellett az épített örökségre is odafigyel: a ma már oly becsben tartott templomi fakazettáknak a modernizálás címe alatt a harmincas évektől jellemző pusztítását is lejegyezte. (Például 74., 104. old.)

Sebők Magda a kötet elején eligazít Benda Kálmán a papságról alkotott véleményéről – *Érted haragszom* –, amely olyan elvárásból fakadt, amit csak úgy érthetünk meg, ha tudjuk, hogy Benda alma matere a református Lónyay Gimnázium volt, és igen erős vívódást jelentett, jelenthetett számára az eszme

és a valóság konfrontációja. Érzékelhető is Bendánál, hogy tudja, mi lenne az üdvös: a fáklyaként világitó, a tudást hordozó és adó, a közösségre hatni tudó, azt építő, elhivatott lelkészi karakter. A botykapeterdi Hideg Lóránt a legtisztabb, legteljesebb megvalósítója ennek az elképzelésnek, de fehér holló. (109. old.) Persze akadnak még, akik többé-kevésbé közel állnak hozzá (talán négy-öt a végiglátogatott 76 gyülekezet közül), de elképzelését legyűrve és a realitásokat előtérbe állítva Benda többeknél megjegyzi, hogy nem odavaló, többre hivatott, így például a kovácshidai lelkész, Szigethi András kapcsán: „Értékes és rokonszenves ember, kár volna érte, ha elmerülne a süllyedő ormánysági világban.” (71. old.) De akkor végül ki marad? A napló szubjektív jellegéből adódóan nem várható a szoros koncepció, a magyarázni akarás, mégis világos: az, aki beletörődött, megkeseredett (87. old.), az, akit már csak kifigurázni tudnak a hívei (80. old.), vagy az, aki lelkészi szerepébe burkolózva a saját világát messze kinagyítva szélsőségesen redukálja az azon kívül esőt. Megítélésem szerint Benda őket tudta a legjobban ábrázolni. Legtökéletesebb ironikus és minden rosszindulatot mellőző jellemrajzait róluik írta: a szekszárdi lelkész „vég nélkül mesélgette életének nevezetesebb fordulóit, melyekből az derült ki, hogy az egyház vezetői és hangadói milyen sokat adnak az ő véleményére. Persze mindezt csak bizalmasan mondta, másnak világért sem meséli el. Az 'alesperes', ahogy tréfásan magát nevezgette, kicsit hantás gyerek, de azt hiszem, mindenkivel megtalálja a hangot és önbizalma mindesetre tiszteletreméltó. Felesége teljesen elmerült férje tetteinek hallgatásában, annak handabandái teljesen betöltik az életét.” (27. old.) Csak finoman megkaparva a felületet mindig kiderül: voltaképp Pest, de legalább a környékének vonzereje hatja át a régió lelkészeinek gondolkodását, ez lehetne a menekülés ideális helye, erről szeretnének hallani, tudni, és ezért tapasztalják Bendáék keserűen, hogy saját gyülekezetükről még csak mesélni sem nagyon akarnak. A kilátástalan helyzetből

való menekülési útként jelenik meg a politika is: a mohácsi lelkész a helyi tanácsban talán csak a helyi zenekar érdekeit akarta képviselni (43. old.), de a drávaszabolcsi *Balogh-páter* már a tszcs-irodában fogadta a levéltárosokat (73. old.). A békepapok korai időszaka ez az év, de van, aki ekkor sem lepeli markáns véleményét, mint például a túronyi vagy a kisdobszai lelkész. Az utóbbi külön is hangsúlyozza, hogy hibát követtek el az egyházi vezetők azzal, hogy a politikai rendszer mellé álltak (106. old.), az alapvető cél, a megosztás tehát sikerült. Benda esetleírásaiban és következtetéseiben egyetlen olyan panelt találok, amely nemcsak hogy visszatérő és sarkos, de – különösen vallott hajdúöntudata és kurucossága mellett (11. old.) – visszatetsző és igaztalan is: az alföldi származású lelkészeket rendre érdektelennek, lassúnak, tompának ábrázolja, így az őcsényi Göbolyos Károlyt, a nagypeterdi Kővágó Jánost vagy a sellyei Barkó Antalt, de akár a decsi Cseh Benőt is: mind-mind mintha származásuktól fogva lennének eleve elrendelve arra, hogy az itt tengődő nép gondjait ne fogadják be, ne értsék meg. Szerencse, hogy a Baranyahídvégen működő hatvanhat éves Bay Jenőről, aki a környék egyik közkedvelt lelkésze volt, nem tudja Benda, hogy Békésről származik, így „szimpatikus, értelmes öregúr” maradhatott, akinek nyugdíjazása felett maga is értetlenkedik. (82. old.)

Nemcsak a forrásra és a lelkészre figyel a szerző, de egész háza népére is. Benda leírásából kitűnik, hogy ki más minősíthetné jobban a lelkészt, mint a felesége maga. Az érsekcsanádi lelkész házasságának mibenlétéről írtakat egészében érdemes idézni: „Előadta, milyen sokat dolgozik, egész belegörnyed a fizikai munkába, egyhangú megállapításunk szerint azonban hárembasa módjára kiszolgáltatja magát a feleségével. Az igát valójában Ica asszony húzza.” (23. old.) Egy másik lelkésznél: „felesége kedves, háziasszony, de semmi több. Férje szellemi igényeit azonban így is bőségesen kielégíti”. (35. old.) Esetenként már soknak tűnik az irónia, de

más alkalmakkor finom és előzékeny a szerző: ha olvasta volna valaha a kistótfalui vagy a dunaszekcsői nagytiszteletű asszony, megelégedettséjükre szolgált volna a róluk írt jellemrajz, de ahogy ritka a pozitív lelkészi ábrázolás, itt is inkább a negatív értékelés a túlnyomó. Mégis a legerősebb hangon a hóboli lelkészcsaládról szól a szerző: láthatóan mélyen lesújtották az ottani tapasztalatok, a lelkész igénytelenségbe rogyó apátiáját, a papné kicsapongásait, a gyerekek elhagyatottságát, a parókia elhanyagoltságát görgeti, halmozza. Mi sem tükrözi ezt jobban, mint hogy aránylag hosszsan, mintegy három oldalon keresztül foglalkozik velük, vissza is tér rájuk, míg a többiek jellemzően egy-egy rövid bekezdést, fél-egy oldalt ha kaptak. A pap háznépe részeként, ha volt, voltak, mindig kitér a szerző a gyerekekre is: hányan és hogyan viselkedtek, nemcsak saját szemszögéből, de az utazásban velük tartó fián, Benda Gyulán keresztül is látja és láttatja őket. Sokan egészen kis vadak, ordítanak, koszosak, elhanyagoltak, de általában és legfőképp számosak. (33., 66., 74. old.) Benda egy-két futó megjegyzést általában magára a lakókörnyezetre is tesz, elsősorban annak tisztaságára, igényességére vagy ezek hiányára vonatkozóan. A térség és a korszak lelkészeiről a jövőben esedékes kutatások számára – bizton állíthatom – szemléletformáló hatással lesznek a leírtak.

A műnek releváns szöveg hagyománya van. Németh Balázs értelmezése szerint a Baranyai útinapló a *Magyarország felfedezése* sorozat korai előfutára. (117. old.) Véleményem szerint biztosan nem az, sokkal inkább kapcsolódik Illyés Gyula *Pusztulásához* (1934) és Kodolányi János első *Baranyai utazásához* (1941). Saját vagy a leírt lelkészi véleményekbe beszűrődnek Fülep Lajos és a hatása alatt álló Kovács Imre meglátásai is. Két példán szeretném ezt megvilágítani: „A Sárközben a nemzedékek alatt kijegecse-

dett és erkölcsi törvénnyé vált az egyke” – így a dunaszekcsői Tóth Imre (39. old.), míg Fülepnél az erkölcsi rend megbomlásának a következménye az egykézés.¹ Benda saját észrevétele: „Magyarpeterd halódó, kicsiny gyülekezet. A sváb tenger szélén, fogyó magyar sziget, s valószínűleg Takaró Zoltán utolsó lelkésze.” (47. old.) Ugyanez az elem Kovács Imrénél: „Baranyában egymás után merülnek el a magyar községek a terjeszkedő német tengerében, s a haldokló magyar falukban Baranyától, Tolnán és Fejér megyén keresztül, fel Budáig, egy nagy, német nemzetiségű tömb van kialakulóban, amely elválasztja a Dunántúlt az ország törzsétől. És ha a Dunántúl is elveszett, nincs többé Magyarország.”² Míg az egykézés erkölcsi okai kapcsán nem találunk személyes állásfoglalást, addig Benda sem függetlenedik a terjeszkedő német tenger – pusztuló magyar falu dichotómiájától. A második világháború után is megmaradtak tehát a gondolkodásban a korábbi időszakok paneléi.

Amellett, hogy Benda „előszeretettel ironizál” (7. old.), és ez egyszerre teszi elevenné és izgalmassá a szöveget, közvetlenebb, úgy mond színes elemeket is beleszó a cselekménybe, amelyek reflektálhatnak egyrészt magára a munkára, amelyet végeztek („hiszen nem képzelhető el értelmes emberek-ről, hogy egy hónapot azzal töltsenek, hogy régi iratokat nézegetnek” [22. old.] – íme, egy példa az öniróniába burkolt iróniára), de egyebek mellett izgalmas az is, hogy mélyült és – egy biciklibaleset következtében – nem mélyült el a terepkutatás módszertanában a tizenéves Benda Gyula.

Németh Balázs negyvenöt év távlatából újraértelmezte a közös gyűjtés élményeit, nem tartózkodva a művészi jellegű párhuzamok kimutatásától. Véleménye szerint Benda szubjektív meglátásai az idő hatására már objektívvá értek. (116. old.) Nem fejt ki egészen pontosan, hogy mit ért ezalatt, de

¹ Fülep Lajos: „Magyarok, ne Kanadába, hanem Baranyába vándoroljatok ki!” Pesti Napló, 1929. november 10. 13.

² Kovács Imre: *Hulló Magyarország*. Válasz, 2. évf. (1935) 7-8. sz. 65.

tény, hogy jogosan hívja fel a figyelmet néhány nagyon konkrétan megragadható csomópontra, amely a köteten végighúzódik. A fenti bemutatásom részben ezek köré épül, részben más pontokra helyeztem a hangsúlyt. A lelkészek magatartásának erős polarizáltsága, a nemcsak, de itt elsősorban a papokra helyezkedő pszichés teher összeropantó súlya, a leszakadt – és határsávba tartozása miatt gettósodó – régióhoz tartozás tudata (miközben a centrum, legyen az Pécs vagy Pest fejlődése folytán egyre erősebb szerepet kapott) Németh szerint képes megmagyarázni azt, miért volt oly kevés a fáklya, amely bevilágította volna Tolnát és Bara-

nyát. Szubjektív szöveg a Bendáié mégis, de kivételése – ahogy a szövegszerkezettel is jelezni kívántam – számos területen megragadható és sokszor egyedi. Olyan lokális, de térben is messze kivetíthető információhalmazt kapunk tőle sajátos és minőségi megformálásban, amelynek minden részletéhez kontrolladatot találni nagy kihívás lesz. Az a tény pedig, hogy történész tollából kutatási háttéranyagként ilyen olvasmányos munka született, külön kuriózzummá teszi.

KOLOH GÁBOR

Az erősödő India mint tárgyalópartner, tanulságok a Mahábháratából

*Amrita Narlikar – Aruna Narlikar:
Bargaining with a Rising India. Lessons
from the Mahabharata. Oxford University
Press, Oxford, 2014. 248 oldal*

Az Indiai Köztársaság mint a legnépesebb demokrácia a Földön 1947-es megalakulása óta stabil politikai rendszerrel, kisebb-nagyobb gazdasági csavarokkal, de következetesen halad a világhatalmi státusz felé. Amrita és Aruna Narlikar könyvében az után kutat, hogy vannak-e ősi kulturális gyökerei India nemzetközi tárgyalásokon való viselkedésének, és azok milyen módon és mértékben segítik India felemelkedését. Maga a kutatás komparatvizitikai elemzés, mely e tárgyalási pozíciót hasonlítja össze a Mahábhá-rata ősi eposzában leírt számos tárgyalással, alkukötéssel. A feladat nem egyszerű, hiszen a több ezer éves írások nyelvezete és társadalmi, politikai prioritásrendszere jelentősen különbözik korunk felfogásától, de a szerzők kiemelkedő szakértelemmel hidal-ták át a problémát. Bemutatják először, hogy a Mahábhá-rata kulturális közege jelentős mértékben még mindig él a jelenben is, alátámasztva ezzel az összehasonlítási alap relevanciáját. Ezek után a tárgyalástechnikát mint egy adott társadalom vagy közösség általános kulturális elemét definiálják, majd a tárgyalás–alkukötés konceptualizációjával négy vizsgálati szempontot határoznak meg: 1) tárgyalási stratégia, 2) framing,¹ 3) koalíciók, szövetségi megegyezések, 4) időzítés.

Az összehasonlító vizsgálat ezen szempontok alapján történik. A könyv erőssége az, hogy még azok számára is érthetőek az ősi szövegekből vett példák, akik nem mozognak otthonosan e szövegekben, vagy esetleg most hallanak róluk először. Gyengesége,

hogy talán lehetnek volna rövidebbek a példamagyarázatok, és lefedhetek volna szélesebb vizsgálati spektrumot.

A szerzők azt állítják, hogy a Mahábhá-rata a legmélyebben gyökerező és legszélesebb körben ismert kulturális eleme az indiai társadalomnak. Az eposzról szóló eddig megjelent, szinte megszámlálhatatlan magyarázat és kommentár még mindig nem okozott túlsordulást az indiai néplélekben, hiszen nap mint nap születnek újabbak nemcsak az írott térben, hanem a mozivásznakon, a televíziókban és a színházakban is. A Mahábhá-rata hősei az eszményi példaképek kicsik és nagyok számára, mennyei személyiségeit a legszélesebb körű imádat övezi, és a hétköznapi beszélgetéseiben a társadalmi ranglétra csúcsától a legalsóbb fokig a legrendszeresebben megjelenő téma, sőt példaeértékű társadalmi norma. A szakértők úgy tartják, hogy a Mahábhá-rata egyaránt lélegzete Indiának mint lelkek egyesült csoportjának és az őt alkotó minden egyes egyéni léleknek. A történelmi eposz lényegi tartalma a tárgyalás, alkukötés. A 18 kötetből csupán 5 foglalkozik az örökösödési háború leírásával, viszont a tárgyalás–alkukötés áthatja a mű minden lapját: viták az utódlásról; megállapodás hiányában közvetítők bevonása, amely még szélesebbé teszi a tárgyalások palettáját; tárgyalás, vita a háború morális kérdéseiről (Bhagavad-Gíta); tárgyalás magáról, a végül 18 napig tartó kataklizmát okozó háború esetleges elkerüléséről, megoldások megtalálásáról; vita a háború során a harci alakzatokról, az alkalmazott stratégiákról; a háború végeztével, megállapodások, béketárgyalások.

Míndezen felett a szerzők azt is nagyon helyesen hangsúlyozzák, hogy a Mahábhá-

¹ Framing: egy adott dolgot miként, milyen kontextusban ábrázolnak valaki számára

rata nemcsak a kor aktuális eseményeinek történeti narrációja, hanem az akkoriban élt emberek számára történelemnek számító, jóval korábbi események, mitológiai karakterek és helyek leírásának gyűjteménye is, azaz történelem a történelemben. Amellett, hogy a könyv egyik függelékében helyet kapott a Mahábháratáról egy rövid összefoglaló, a szövegben lehetett volna átfogóbban és valamelyest mélyebben bemutatni a művet az általános műveltség bővítésének céljából, a társadalomtudományok szempontjából pedig ebben a még mindig bevezető részben mindenképpen nagyobb súlyt kellett volna helyezni annak kifejtésére és bemutatására, hogy a szociológia, a politológia, a neveléstudomány és az antropológia tudományágak szemszögéből vizsgálva milyen mélységben és hogyan hatja át a Mahábhá-rata kulturális atmoszférája India jelenkori társadalmát. Továbbá választ kellett volna adni arra a természetesen felmerülő kérdésre, hogy melyek voltak azok a teljes indiai társadalomra évezredek át ható történelmi tényezők, amelyek lehetővé tették vagy inkább ösztönözték ezt a kivételesen egyedi kulturális konzerválódást.

A vizsgálati környezet felállítását követően a szerzők rátérnek az elemzésre. A következő négy fejezeten át a konceptualizáció során megállapított négy aspektus vizsgálatának szentelnek egy-egy fejezetet, melyek felépítése azonos. Mivel a Mahábhá-rata a világirodalom jelenleg ismert legerjedelmesebb epikus vers alkotása – több mint 200 000 verssorból, 1,8 millió szóból áll, ami több mint tízszer annyi, mint az Iliász és Odüsszeia együttesen –, a könyv kereteit bőven meghaladná az összes olyan epizód vizsgálata, melyben a szereplők tárgyalnak egymással, ezért a szerzők gondosan kiválasztottak összesen negyven általánosítható tárgyalási és alkudozási részt, tíz-tíz mind a négy fejezethez. A fejezetek elején helyet kap a vizsgált aspektus jellemzőinek összefoglalója, majd az aspektus elméleti meghatározása következik az értékelési szempontok lefektetésével. Ezt követi az aspektusra

vonatkozó, India függetlenségének elnyerése óta megfigyelhető trend felrajzolása konkrét példákkal illusztrálva. Ezek után külön alfejezetekben mutatják be a szerzők a Mahábháratából az adott aspektushoz kiválasztott eseménydarabkákat az eredeti szanszkrit versekkel, angol fordítással, magyarázatokkal. Minden alfejezet a bemutatott történet rövid konklúziójával zárul. A fejezet értekezési részében pedig ezek a konklúziók kerülnek összehasonlításra a felvázolt modernkori domináns trenddel. A fejezetek egy-egy összehasonlító táblázattal érnek véget.

Az 1990-es évek kezdetéig, amíg Indiában a fabianus szocializmus volt a meghatározó politikai irány az ország vezetésében és külpolitikájában, India a nemzetközi kapcsolatokban olyan tárgyalópartnerként híressült el, aki általában nemet mond, tagad, ellenáll, a megállapodást akadályozza. A gazdasági átalakulás óta viszont jelentősen változott megítélése, mert nyitottabb, rugalmasabb és mindenben pragmatikusabb a tárgyalásokon. Amrita és Aruna Narlikar szerzőpáros ez utóbbi vonatkozásában tesz kísérletet az ősi múlt és a közelmúlt eseményeit összevetve a kulturális kontinuitás megállapítására. Talán szerepelhetne a könyvben kevesebb idézet a Mahábháratából, és azokat össze lehetett volna kötni, meg lehetett volna feleltetni az általában véve jobban ismert ókori görög és római kultúrákban fellelhető hasonló elemekkel, kicsit közelebb hozva ezzel Indiát a nyugati olvasóközönséghez, mindezek ellenére törekvésük sikerrel zárult, hiszen egyértelműen bizonyítást nyert, hogy a Mahábhá-rata ősi eposzában leírt tárgyalási módszerek megtalálhatók a modern India kül- és belpolitikai kommunikációjában egyaránt. A szerzők fontosnak tartják megemlíteni, hogy míg a szocialista időszakban az ország elszigeteltebb volt a külvilágtól, ezért a társadalomban az ősi kultúrától való eltérés csekélyebb volt, az ország vezetése, eltávolodva a társadalomtól, politikai és gazdasági vonalon inkább a szocialista elveket próbálta alkalmazni, mint az ősi

kultúra elemeit. A gazdasági átalakulás ebben is változást hozott, hiszen annak ellenére, hogy a társadalmat már jelentősebb kultúrahígító hatás éri a globalizáció erősödésével, a politikai vezetés tetteiben sokkal erőteljesebben kap helyet az ősi kultúrából megmaradt gondolkodás, ami a tárgyalásokon való részvételben is megnyilvánul, elősegítve ezzel India felemelkedését. A könyv

szerkezetéből adódóan történelmi, filozófiai és kulturális betekintést is nyújt mind az ősi indiai társadalom, mind pedig korunk Indiájának eme fontos elemébe, a tárgyalás–alkukötés kultúrájába.

VARGA LÁSZLÓ

A Kijevi Rusz első krónikájának magyar fordítása

Régmúlt idők elbeszélése. A Kijevi Rusz első krónikája. Ford. Ferincz István. Szerk. Balogh László, Kovács Szilvia. Magyar Őstörténeti Könyvtár 30. Balassi Kiadó, Budapest, 2015. 400 oldal

A *Poveszty vremennih let* a Kijevi Rusz első krónikája, történetének egyik legfontosabb forrása. A benne szereplő szövegek keletkezése térben és időben eltéréseket mutat. Összeállítás és átdolgozása több egyházi személy nevéhez fűződik. Bilingvis (óorosz-orosz), kommentárokkal ellátott kiadása 1950-ben, 1978-ban, 1996-ban és 2007-ben is megjelent. Más nyelvekre szintén lefordították, s jegyzetekkel látták el. Magyarul többféle címe létezik (*Elmúlt idők elbeszélése, Elmúlt idők krónikája, Régmúlt idők krónikája, Nyesztor-krónika, Óskrónika*), egyes részleteit kiadták, de az első teljes fordítására 2015-ig kellett várni. Szakemberek egy csoportjának összehangolt munkájára volt szükség ahhoz, hogy a szegedi Magyar Őstörténeti Könyvtár című sorozat 30. kötetként megjelenjen.

A kiadvány Zimonyi István sorozatszerkesztő frappáns előszavával indul, ezt pedig a munka oroszlánrészét elvégző Ferincz István fordító előszava követi. A Szegedi Tudományegyetem nagy tiszteletnek örvendő filológusa a *russzkaja zemlja* és a *russzkije knyazja* (szó szerint: az orosz föld, az orosz fejedelmek) jelzős szerkezetek általa használt magyar változataival (Ruszföld, rusz fejedelmek) kezdi álláspontja ismertetését, s azzal indokolja használatukat, hogy a *russzkij* (orosz) jelző korabeli értelme „a Ruszhoz tartozó”, tehát semmiképpen nem etnikumjelző a szó mai értelmében, és elismeri, hogy az eredeti szöveg szóhasználata nehézkesnek vagy szokatlannak tűnhet. A fenti terminológiai problémával egyébiránt minden magyar kutató szembesül. Eddig a szűkebb értelemben a Kijev, Csernyigov és Perejaszlav

környékét jelölő *russzkaja zemlja* kifejezést gyakorta egyszerűen orosz földnek fordítottuk, miközben minden szakmabeli tudta, hogy a jelző nem az új- vagy jelenkori orosz etnikumra vonatkozik. A Ruszföld fogalom bevezetése e tekintetben maximum alternatívát kínál, ugyanakkor új problémát is felvet. Néhány évtizeddel a *Régmúlt idők elbeszélése* szerkesztésének lezárulta után a Kijevi Rusz területén már folyt a régiók kialakulásának folyamata. Ha a 12. század második felére és a 13. század első felére vonatkozóan is alkalmazzuk a Ruszföld kifejezést, akkor hogyan fordítsuk például az egyik régiót jelölő *szuzdalszkaja zemlja* jelzős szerkezetet? A Szuzdalföld variáció nem tűnik magyarosabb változatnak, mint a szuzdali föld. Hasonló a helyzet a *russzkije knyazja* jelzős szerkezettel is. Rusz fejedelmekként való fordítása nem tűnik praktikusabbnak az eddig gyakorta alkalmazott „óorosz fejedelmek” kifejezésnél. Az utóbbit sem etnikumjelzőként használtuk. Nem is tehetjük, hiszen a tatárjárás előtti időszakban a Rurik-dinasztia fejedelmeinek ereiben túlnyomórészt nem szláv vér csörgedezett.

Előszavában Ferincz István elárulja, miért váratott ilyen sokat magára a *Régmúlt idők elbeszélése* (rövidítve PVL) magyar fordítása. Ő már az 1970-es évek második felében felvetette a József Attila Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kara vezetésének, hogy szívesen megpróbálna a fordítással, de akkor az volt a vélemény, hogy „ma már mindenki tud oroszul, nincs rá szükség”. Csak a rend kedvéért érdemes emlékeztetni arra, hogy a *Régmúlt idők elbeszélést* nem orosz, hanem óorosz nyelven írták. Mindenestre Ferincz István tovább dolgozott a fordításon, s annak jó része bő egy évtizede már elkészült. A kiadás elhúzóódásának nyilvánvalóan csak az egyik oka volt, hogy a szöveget magyarázatokkal és kommentárokkal kellett ellátni. A fordító a krónika szövegében

előforduló bibliai idézetekkel kapcsolatos nehézségekről is beszámol. A szerzők moralizáló és politikai célú fejtegetéseiket rendszerint a Bibliából vett idézetekkel támasztották alá, s ezeket gyakran „emlékezetből” citálták. Mivel az idézeteket nem lehet a mai fordításoknak megfeleltetni, Ferincz István velük kapcsolatban a *vö.* (vesd össze) rövidítést használja.

A PVL szövege látszólag hatalmas időszakot fog át: a vízözön után kezdődik az elbeszélés, és a bizánci évszámítás szerinti 6625. (1117.) évi, meglehetősen vegyes információkat tartalmazó cikkellyel zárul. Utolsó híradása I. (Komnénosz) Alexiosz bizánci császár halála, illetve fiának trónra lépése. Az utóbbi események már 1118-ban történtek. Azonban a forrás alapvetően a keleti szlávok történetének a 9. századtól a 12. század elejéig tartó szakaszát ismerteti. A PVL összetett, bonyolult alkotás. Az óorosz szöveg egy-egy kifejezésének értelmezése akár órákat is igénybe vehet, de magyar fordítása is nehéz olvasmány. Valószínűleg még a korszak kutatói közül sem vállalkozik arra senki, hogy egy ültő helyében végigolvassa. A kommentárok tanulmányozásával is napokat lehet eltölteni. Ezek elkészítésében a fordítón kívül Balogh László, Font Márta, Kovács Szilvia, Polgár Szabolcs és Zimonyi István vett részt.

A kötetben a PVL magyar fordítását öt tanulmány követi. Az elsőben Ferincz István a Régmúlt idők elbeszélését mint irodalmi emléket vizsgálja. Első fontos megállapítása az, hogy a kijevi korszakból eredetiben nem maradt ránk egyetlen kódex (évkönyv) sem. Nem véletlenül korrigálja saját magát a zárójelbe tett szóval, mivel a Kijevi Rusz időszakából ismerünk eredeti kéziratos könyveket, például az Osztromir-, a Msztyszlav- és a Jurjev-evangéliumot vagy éppen Szvjatoszlav gyűjteményét. Azonban az óorosz történelemről informáló munkák valóban csak másolatban maradtak fenn. A továbbiakban Ferincz István röviden ismerteti a PVL keletkezésének történetét. Eszerint valószínűleg a 11. század eleje óta készültek Kijevben és

Novgorodban feljegyzések, amelyek a század '60–70-es éveiben a Kijevi Barlangkolostor szerzetese, Nyikon munkásságának köszönhetően kronológiai rendben sorakoztak, és a század végére az Őskronikának nevezett évkönyvi elbeszéléssé álltak össze. Az utóbbi szerkesztője folytatta a Nyikon-féle gyűjteményt, kiegészítve azt az 1073–1095 közötti események elbeszélésével. Ezeket végleges formába legkésőbb 1113 körül Nyesztor, a Barlangkolostor tudós szerzetese öntötte. Az első szerkesztés azonban nem maradt ránk. A PVL-t csak későbbi másolatokból ismerjük, melyek közül a két legfontosabb a 14. századi Lavrentyij- és a 15. századi Ipatyij-évkönyv. A 12. század elején keletkezett PVL-t rövid időn belül (1116-ban és 1118-ban) kétszer is újraírták, átdolgozták. Ferincz István szerint az 1116-ban elkészült változat megfogalmazója a vidubicsi kolostor apátja, Szilveszter volt; az 1118-as redakcióval kapcsolatban azonban nem foglal állást.

Az első dátum, amely kiindulásul szolgál a tartalom évek szerinti elrendezéséhez a PVL-ben, a 6360-as (852.) év. Az események kronológiai elrendezése lehetővé tette azt is, hogy az évkönyvbe különböző jellegű és műfajú anyagot vegyen fel a krónikás. Az évkönyvíró figyelmét mindenekelőtt az esemény, a történet köti le. Ezt követi a fejedelmek haláláról szóló híradás, ritkábban a gyermekeik születéséről vagy házasságra lépéséről szóló tudósítás. Jelentős helyet foglal el a fejedelmek templom- és/vagy városépítő tevékenységének méltatása. Az információk másik fontos csoportját a különböző égi és természeti jelenségekről, katasztrófákról, járványokról szóló közlések képezik.

Az első kijevi fejedelmek (Oleg, Igor, Olga, Szvjatoszlav, Vlagyimir) jellemzése szóbeli történeti hagyományokra és legendákra visszavezethető elbeszéléseken alapul. Ezeket Ferincz István szakszerű, mégis érdekesítő módon elemzi, majd az alábbi fontos megállapításokat teszi: ahogyan a krónikás a régmúlt eseményeiről áttér a közelmúlt eseményeiről szóló híradásokra, az évkönyvi anyag történetileg egyre ponto-

sabb, tényyszerűbb és hivatalosabb lesz. Figyelmét továbbra is csak a társadalmi hierarchia csúcán levő személyek keltik fel. Vlagyimir Szvjatoszlavics fejedelem 1015-ben bekövetkezett halála után fiai között belviszály támadt. Az „átkozott” állandó jelzővel emlegetett Szvjatopolk hatalomféltésből megölette Boriszt, Glebet és Szvjatoszlavot. A PVL nemcsak a vértanú fejedelmek sorsát, hanem Szvjatopolk és egy másik fivér, Jaroszlav vetélkedését is bemutatja. Bölcs Jaroszlav kijevi uralmáról sok tényközlő feljegyzést találunk, kortársak, szemtanúk valóságát olvashatjuk a PVL-ben. A krónikás számos alkalommal óva inti a kortárs fejedelmeket a testvérgyilkos háború felújításától. Ez talán a legerőteljesebben a tyerebovli Vaszilko fejedelem megvakíttatását elbeszélő 1097. évi történetben fogalmazódik meg. Az utolsó rész főszereplője kétségkívül Vlagyimir Monomah, aki 1113-ban lett kijevi nagyfejedelem. Vlagyimir az évkönyvírás folytatását a vidubicsi kolostor szerzeteseire bízta, s ők a krónikának az előd, Szvjatopolk Izjaszlavics uralkodásával (1093–1113) foglalkozó részét átdolgozták. Az 1116-ban készült változat megfogalmazója, Szilveszter apát pedig már kifejezetten Vlagyimir Monomah alakját állította előtérbe.

Az első tanulmány kapcsán még két kérdésre érdemes felhívni a figyelmet. Ferincz István szerint az évkönyvírót érdekelte a keleti szlávok meglepedése a Volga és a Káma között. Itt nyilvánvalóan félreértésről van szó. A PVL szövegéből az derül ki, hogy a vjaticok az Oka mentén telepedtek le, s későbbi jelenlétük a Volgától délre, az Okát körülvevő területeken évkönyvi adatokkal és régészeti leletekkel is alátámasztható. A Káma azonban a fenti folyótól északkeletre található. Partvidéki területein a tatár invázióig részben bolgárok éltek. Ahhoz, hogy szuzdali fejedelmek flottái eljussanak a Káma volgai torkolata körzetébe, hosszú vízi utat kellett megtenni. A másik megjegyzés kronológiai jellegű. Saját kutatásaim szerint Vlagyimir Szvjatoszlavics két fiának kijevi uralma – a tanulmányban szereplő adatokat némileg

korrigálva – így datálható: Szvjatopolk (1015–1016, 1018–1019), Bölcs Jaroszlav (1016–1018, 1019–1054).

Font Márta első írása a PVL-t mint történeti forrást mutatja be. A szerző már több munkájában foglalkozott a kérdéssel, ezért ez a tanulmány akár a krónikával kapcsolatos kutatásai összegzéseként is felfogható. Az első fontos megállapítása az, hogy a *Régmúlt idők elbeszélése* a keleti szláv írásbeliségnek nem az első produktuma, mivel az Osztrómir-evangélium, néhány töredékes felirat és Bölcs Jaroszlav törvényei időben megelőzik a keletkezését, azonban a krónikás alkotások között megilleti az elsőség. Font Márta összefoglalja a történettudomány álláspontját a PVL három szerkesztményéről. Úgy látja, hogy ma is Sahmatov – és nyomában Lihacsov – kutatási eredményeire támaszkodnak a forrásra vonatkozó alapismeretek: a három redakció (1112/1113, 1116, 1118) léte és a PVL előzményeként feltételezett kolostori feljegyzések (az ún. „legrégebbi szerkesztmény” 1039-re, illetve a Barlangkolostor 1073-ra és 1093-ra datált szerkesztményei). A PVL szövegének felfedezésével egyidejűleg vált ismertté Nyesztor neve, akihez az első redakció keletkezését kapcsolják, Sahmatov nyomán pedig Szilveszteré, a vidubicsi kolostor apátjé, aki a második redakció szövegét alkotta. Mindkettő léte a Lavrentyij-évkönyv szövege alapján állapítható meg. Az Ipatyij-évkönyvre alapozott harmadik – ismeretlen krónikás által írott – redakcióval kapcsolatban kételyek fogalmazódtak meg, csakúgy, mint Nyesztor szerzőségét illetően. Nyesztor nevét – mint a Barlangkolostorban élő szerzetesét – a számos kódex közül csak egy tartotta fenn. A szerző a fentebb említett feljegyzésekkel kapcsolatban kissé félreérthető módon fogalmaz. Előbb azt írja, hogy a Barlangkolostor szerzetesei már a 11. század második felében készítették történeti feljegyzéseket (258. old.), majd a kolostor történetírásának kezdetét a 11. század végére datálja (271. old.), és nem feltétlenül tartja indokoltnak a szakirodalomban ismert két „szvod” különválasztását,

vagyis kételkedik az 1073. évi szerkesztmény létében. A koncepciója szerint megmaradt egyetlen „szvod” létrejöttét viszont a másik tanulmányában nem 1093-ra, hanem hozzávetőlegesen 1095-re teszi (305. old.). Továbbá rámutat arra, hogy az utóbbi évtized kutatásai megerősítették mind Szilveszter szerzőségét, mind a harmadik redakció létét. Véleménye szerint az utóbbi a 12. század végén (tehát nem 1118-ban!) ugyancsak a vidubicsi kolostorban készült kompiláció eredménye.

Font Márta négy ábrán mutatja be, hogy egyes kutatók szerint milyen úton került a *Régmúlt idők elbeszélése* a különböző kódexekbe, és külön ábrákon szerepelteti, miként vélekedett Sahmatov, illetve Lihacsov a PVL szerkezetéről és forrásairól. Külön ábrát szentel a tartalmi elemeknek, míg a keletkezéstörténetet táblázatok segítségével igyekszik érthetővé tenni. Olyan fontos kérdésekkel is foglalkozik, mint például a Ferincz István előszavában említett *ruszskaja zemlja* fogalma vagy a normann–anti-normann felfogás múltja és jelene. Két korrekciós javaslat ehhez a tanulmányhoz is fűzhető. Egyrészt túlzás Monomakhosz-dinasztiát említeni. Kónsztantinosz Monomakhosz, Vlagyimir Monomah kijevi nagyfejedelem (1113–1125) rokona házasságkötése után a bizánci Makedón ház egyik császára lett, de önálló dinasztiát nem tudott alapítani. Másrészt Vlagyimir Monomah apósa, az angolszász II. Harold királyként csak 1066-ban uralkodott.

Balogh László tanulmányának első része rendkívül nehéz olvasmány. Ebben a szerző a PVL egy részletét elődeink történetével kapcsolatban elemzi. A datálatlan szövegben nem nehéz ráismerni a népvándorlásra: szlávok, bolgárok, fehér ugorok, avarok, besenyők és fekete ugorok sorakoznak egymás mellett, illetve mögött. Balogh László azt a hipotézist járja körül, miszerint a fehér és fekete ugorokra vonatkozó részletek a magyarság korai történetéről adnak hírt. Megállapításai az alábbiakban foglalhatók össze: Meg kell tudni mondani, hogy a közöttük lévő hosszabb – döntő módon az avarokról szóló

– rész miként került jelenlegi helyére, azaz miként jött létre a több ponton is összehavart kronológiájú szövegrész. Több kutató is úgy vélte, hogy a fehér és fekete ugorokról szóló mondatok közötti rész interpoláció, amely kétfelé szakította a magyar honfoglalás egységes leírását. A fehér és fekete ugorokra vonatkozó passzusok azonban nem egységes leírás részei, és azokat nem is szakította szét a köztük lévő szöveg. A két passzust nem azonos időben és nem azonos szerző fogalmazta meg. Ebből az következik, hogy külön való szerepeltetésük nem valamiféle történelmi tény tükröződése, hanem a PVL egy átdolgozójának téves bejegyzése.

A szerző két másik cikkelyt is elemez. A PVL-ben a 898. évnél a magyarok Kijev melletti vonulásáról, a honfoglalásról és a kalandozó hadjáratokról olvasható híradás, míg a 882. évnél a Magyar (Ugorszkoje)-hegyről, valamint Olma udvarházáról esik szó. Balogh László nem fogadja el azt a konstrukciót, mely szerint az Ugorszkoje-hegy és Olma udvarházának együttes szerepeltetése nem véletlen, az Olma név Álmos magyar fejedelem nevének szláv formája, Olma udvarháza pedig – megerősítve a magyaroknak az Ugorszkoje-hegyen való átvonulását – a 9. századi magyarság kijevi jelenlétének egyik fontos bizonyítéka. Cáfolata a szakirodalom egy másik részének véleményét tükrözi. Eszerint a magyar kutatók figyelmét elkerülte az a külföldi szakemberek körében általános vélekedés, miszerint a magyarok kijevi jelenlétéről hírt adó részlet egy földrajzi név körül keletkezett legenda, amellyel az író az *Ugorszkoje* név eredetét kívánta megmagyarázni. A Kijev környékén lévő Ugorszkoje-hegyet a passzus írója a Kárpátokra alkalmazott Ugorszkija-hegyek elnevezés alapján történelmi magyarázattal látta el, így a magyarok nyugatra vándorlásába beiktatott egy történelmi epizódot is. Továbbá az Olma személynév nem eredeztethető az Álmosból, mivel az utóbbi személynév szláv alakjaként inkább egy Olmusin (Almosin, Almysin) forma képzelhető el. Olma valószínűleg egy kijevi előkelő volt, aki a 11. század

közepén építhette meg – akárcsak más bojárok – Kijevhez közeli udvarhelyét.

A Kijevi Rusz és a Magyar Királyság 11. századi – 12. század eleji viszonyát Font Márta második tanulmánya vizsgálja. A szerzőnek az a megállapítása, miszerint a két uralkodó dinasztia (a Rurik- és az Árpád-ház) közti kapcsolatok egyik legfontosabb forrása a PVL, aligha vitatható. Azonban a fenti témában a Szent Istvántól Könyves Kálmánig terjedő időszakra vonatkozóan a *Régmúlt idők elbeszélése* mindössze nyolc információt tartalmaz, ráadásul ezek egy része sem kiemelkedően fontos. Így csak a magyar és a nyugati kútfők bevonásával lehet valamelyest rávilágítani a két dinasztia, illetve terület között létrejött kapcsolatokra.

A tények és a tanulmányban hozzájuk fűzött megállapítások közül az alábbiakat érdemes kiemelni: a PVL-nek az a híre, mely szerint Szent Vlagyimir fejedelem (978/980–1015) és Szent István (997–1038) „békében élt egymással”, hiteles, mert valóban nem volt hadakozás közöttük, de a megjegyzés több évtized távlatából annyira általános, hogy a későbbiek folyamán bármikor le lehetett írni. A 11. század elejéről ismertek dinasztikus kapcsolatokhoz nem köthető személyek, illetve csoportok. Az alsóbb társadalmi rétegbe sorolható az a három fivér, akik az ezredforduló táján kerültek Rusz területére, és lettek Vlagyimir fia, Borisz fejedelem kíséretének tagjai. Hármuk közül Georgij (György) Borisz legbelső szolgálói, bizalmi emberei közé tartozott. Ennek köszönhető, hogy mártíriumának is részese lett. György két testvérének sikerült elmenekülni. A három testvér távozása a Magyar Királyságból a spontán népmozgások jele. Királyaink közül I. András (1046–1060) és Kálmán (1095–1116) egyaránt a Rurik családból nősült. András és Bölcs Jaroszlav lánya házasságkötésének a PVL-ben nincs nyoma. A tényt magyar krónikából ismerjük, de így is számos tisztázásra szoruló kérdés merül fel például a házasságkötés idejét, helyszínét és körülményeit illetően. 1112-ben a megőrzött Könyves Kálmán számára a Magyar

Királyságba küldték Vlagyimir Monomah (akkor még perejaszlavl) fejedelem lányát. Megengedhető az a feltételezés, hogy Vlagyimir előző évi kunok felett aratott győzelme Kálmán frigyéhez pozitív módon járult hozzá. A házasság azonban szerencsétlenül végződött, 1113–1114 táján a király eltaszította feleségét. Szülőföldjére visszatérve Eufémia fiút szült, azt a Borisz herceget, aki a 12. század közepén szívsósan kísérletezett azal, hogy a magyar trónra kerüljön.

Font Márta rámutat, hogy a PVL információja szerint Kálmán volt az első magyar király, aki hadjáratot vezetett a Kijevi Rusz egyik területi egysége ellen. A hadjáratra 1099-ben Szvjatopolk kijevi nagyfejedelem kérésére került sor. Szvjatopolk saját családjá befolyását akarta növelni, ezért elűzte a volhíniai Vlagyimir fejedelmét, Dávidot. Az eseményről a PVL két alkalommal is ír: az 1099. évi híradás rövid, tömör, csak a magyar vereség tényét közli. A másik (1097-re datálható) terjedelmesebb, és a szájhagyományból vett elemekkel bővíti a történeteket. Erre utal a számok túlzó volta, amely a magyar sereget százezres nagyságúra, a szembenállókét pedig mindössze négyszázra takarította. Kálmán hadjáratáról a 14. századi krónikakompozíció is tud. A vereség nagyságára ez a magyar forrás is utal. A PVL két püspök haláláról tud, a magyar krónika néven is nevezi őket. Ugyanakkor a kijevi és a magyar forrás a csatának nem ugyanazt az aspektusát világítja meg: a PVL szerint a magyarok elsősorban nem a ruszbeli csapatoktól szenvedtek súlyos vereséget, hanem a Dávid fejedelmet támogató kunoktól.

Kovács Szilvia tanulmánya azt vizsgálja, hogyan rekonstruálható a kunok története a PVL és Vlagyimir Monomah *Intelmei* (Intelme? Tanítása?) alapján. Bár az utóbbi a PVL szövegébe ékelve maradt fenn, az irodalomtörténet önálló alkotásként tartja számon. A szerző megállapítja, hogy a kunok „dél orosz steppei” történetének egy szakasza a PVL a legjobb forrás, majd ismerteti és elemzi az eseményeket: a kunok első hadművelete 1061-ben Perejaszlavl területét

érintette, és Rusz három, sztyeppe közeli fejedelemsége, a kijevi, csernyigovi és perejaszlavlai közül a továbbiakban is ez utóbbit érte a legtöbb támadás. 1068-ban Bölcs Jaroszlav fiainak egyesített serege szenvedett vereséget. 1071-ben a kun támadás már a Dnyepertől nyugatra lévő területek ellen irányult. A rusz fejedelmek első, sztyeppe mélyére vezetett hadjáratának leírása az 1103. év alatt olvasható. Ekkor a Vlagyimir Monomah által vezetett csapatok nagy győzelmet arattak. 1109-ben és 1111-ben is a Kijevi Rusz lépett fel támadólag és sikeresen. Kovács Szilvia két forrásrészlet magyar fordítását közli, és ezekkel bizonyítja, hogy az 1111. évi hadjárat ötletének (tervének?) leírása szinte azonos az 1103. évvel. Kissé nehéz megfejtetni, hogy a következő összehasonlítás alapjául szolgáló szövegek az 1111-es eseményekre vonatkoznak. A szerző a második, a PVL 2012-es kiadásának mai orosz nyelvű részlete alapján bizonyítja, hogy a forrás szerkesztője felcserélte az események természetes sorrendjét. Ezt követően a híres 1111. évi rusz hadművelet részletes bemutatása következik. A sort a Vlagyimir Monomah fia, Jaropolk által vezetett 1116-os hadjárat zárja. Az 1117. év alatt még két, kunokhoz köthető információ olvasható a PVL-ben: az első az előbbieket és a volgai bolgárok közötti kapcsolatról szól, amely összefüggésben állhat a kunok és Rusz fejedelmeinek viszonyával, míg a második egy házasságkötés tényét rögzíti.

A tanulmány végén a szerző igen fontos megállapításokat tesz: egyrészt, a PVL alapján állítható, hogy a kunok már a Russzal való kapcsolatuk kezdeti időszakában sem területszerző hódítókként léptek fel, hiszen a délorosz sztyeppe, ahol éltek, volt a számukra az ideális életterület. Támadásaik sokkal inkább portyáknak tekinthetők. Másrészt, Rusz és a kunok között a 11. század második felében és a 12. század elején sajátos szimbiózis jött létre. A belsőleg megosztott rusz fejedelmek folyamatosan a kunoktól kértek segítséget a hatalomért folytatott egymás közötti harcban, és házassági kapcsola-

tokat is kötöttek, hogy az utóbbiakat beilleszték a saját rendszerükbe. A kunoknak viszont szükségük volt a letelepült társadalomban élő kereskedelmi partnereikre, vagy ha a békés kereskedelem nem volt lehetséges, akkor a portyákra. Harmadszor, részben a Rusz belső megosztottságából fakadó gyengeség miatt a kunok társadalma nem kapta meg azt a kívülről érkező impulzust, amely katalizátorként működve elindított volna egy olyan folyamatot, amely a központosított hatalmi szervezettel kialakulásához vezetett volna. Egy ilyen folyamat előjeleit csak a 12. század legvégén és a 13. század elején lehet felfedezni. Ez azonban sokkal inkább a Grúz Királyság befolyásának köszönhető, mint Rusznak, és mint ismeretes, nem is ért el eredményt a mongolok megjelenése miatt. E három értékelés közül kettő egyértelmű, az utolsóval azonban nehéz azonosulni. Kun szempontból sem lehet a Kijevi Ruszt kárhoztatni azért, mert átalakulóban lévő társadalommal és kiforratlan politikai rendszerrel rendelkezett. Ráadásul nem egészen érthető, miért elvárás a kunokkal szemben a központosított hatalmi szervezetet kialakítása.

A *Poveszty vremennih let* magyar nyelvű fordítása, a kommentárok megírása és a kísérő tanulmányok elkészítése kétségkívül jelentős tudományos teljesítmény. Egyebek mellett terminológiai és kronológiai szempontból biztos iránymutatást ad a kutatók és az érdeklődők számára. Szinte borítékolható, hogy a szakma képviselői nem fognak egyetérteni az összes kommentárral, de a tudomány fejlődéséhez a vitákra szükség van. A tanulmányok magas színvonalúak, ám azokkal kapcsolatban is várható kritika. Így például, azok a honfitársaink, akik eddig úgy vélték, hogy vándorló őseink nagyobb hatást gyakoroltak Kijev és környéke lakóira, csalódottak lesznek. Saját véleményemet leginkább az a kijelentés fejezi ki, amit a Magyar–Orosz Történész Vegyesbizottság magyar tagozatának ülésén Font Márta és Ferincz István jelenlétében tettem: amikor a kötetet először kézbe vettem,

elkeseredtem. Arra gondoltam, milyen nagy haszonnal forgathattam volna kutatói pályám kezdetén, az 1980-as években, amikor is nagyon meg kellett küzdenem a PVL egyes részleteinek elemzésével. Nyilvánvaló, hogy

a fiatalabb generációk tagjai e tekintetben jóval szerencsésebb helyzetben vannak.

MAKAI JÁNOS

A Ganz és az Egyesült Izzó a nemzetközi porondon 1867–1949

Mária Hidvégi: *Anschluss an den Weltmarkt. Ungarns elektrotechnische Leitunternehmen 1867–1949.*

(*Transnationale Geschichte Band 10.*)
Vadenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 2016.
414 oldal

A hétköznapokban is gyakran hallhatjuk, hogy a Ganz dízelvonatokat exportált a két világháború közötti időszakban Dél-Amerikába. Ezzel a ténnyel igyekeznek bizonyítani, hogy az 1945 előtti Magyarország ipari nagyhatalom volt. A hibás végkövetkeztetés már önmagában is indokolja, hogy a gazdaságtörténet-írás megvizsgálja a kor legmeghatározóbb magyar vállalatainak szereplését a nemzetközi piacokon. Hidvégi Mária erre tesz kísérletet. A szerző a Lipcsei Egyetem *Transznacionalizáció és regionalizáció a 18. századtól napjainkig* elnevezésű doktori programjában szerzett tudományos fokozatot, jelenleg a berlini Humboldt Egyetem tudományos munkatársa.

Az 1880-as évektől az elektromosság egyre meghatározóbb energiaforrássá vált. Forradalmasította nem csupán a gazdasági életet, de az orvostudományt és a háztartások működését is. Növekedési lehetőséget biztosított a később iparosodott országok (például Svédország, Finnország, Magyarország) és vállalataik számára, ugyanis kezdetben még nem kellett konkurenciával versenyezniük. Ezen cégeknek „csupán” a hazai tőkehiánnyal, valamint a külföldi piacokhoz vezető akadályokkal kellett szembenézniük. A technológiai fejlődés ugyanakkor újabb és újabb piacokat nyitott meg számukra.

A kötet két főszereplője a két világháború közötti Magyarország két legjelentősebb elektromos ipari vállalata, a Ganz és a Tungstram (Egyesült Izzólámpa és Villamosági Rt.). Közöttük a legfontosabb különbség az, hogy míg a Tungstram alapvetően

izzólámpákat állított elő, addig a Ganz a gépgyártás és a villamosenergia-ipar több ágazatában is érdekelt volt. A szerző már a kötet elején leszögezi, hogy a két vállalat sohasem tartozott a világpiacon vezetőik közé, sokkal inkább középerős cégeknek számítottak. Sportból vett hasonlaltal úgy nevezi őket a szerző, mint az A-Liga kisebb súlyú játékosait. (21. old.) A nemzetközi gazdaságtörténet pedig egyre inkább érdeklődik a nemzetközi viszonylatban középerős vállalatok iránt.

Mindennek előfeltétele volt, hogy a megfelelő intézményi és szabályrendszerek hazai és nemzetközi szinten is kiépüljenek. A Tungstram és a Ganz ezt követően tudott csak a nemzetközi kartellekhez kapcsolódni. A szerző kettős célt tűzött ki. Egyrészt ismereti a két vállalat történetének legjelentősebb fordulópontjait, továbbá bemutatja szereplésüket a nemzetközi piacokon, ez utóbbira helyezve a hangsúlyt: hogyan tudtak Európa félsziget területén lévő országok a politikai függés, a korlátozott erőforrások és a külföldi piacoktól való függés ellenére hasznot húzni a nemzetközi gazdasági konjunktúrából és a globalizálódásból? Hogyan integrálódtak a fenti cégek a nemzetközi kartellekbe, és miképpen reagáltak az adott piaci feltételekhez?

A szerző az *entangled history* módszerét alkalmazza, melynek vizsgálódási kerete meghaladja a nemzetállami kereteket, és globális rendszerben gondolkodik. A kutatás széles forrásbázisra támaszkodik. Használja a Ganz és a Tungstram Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára Z szekciójában őrzött törzsananyagát, feldolgozta a XIX. század csoporthoz tartozó Iparügyi Minisztérium vonatkozó anyagát. Emellett a szerző németországi közgyűjtemények dokumentumait is áttanulmányozta: a két hazai nagyvállalat legnagyobb konkurensei, az Osram és a Siemens levéltári iratanyagában, to-

vábbá a Deutsches Technikmuseumban végzett kutatásokat. Hidvégi Mária munkájának újdonsága az eddigi hazai gazdaságtörténeti szakirodalomhoz képest, hogy a két magyar nagyvállalat tevékenységét külföldi konkurensek szemszögéből is vizsgálja.

A szerző a polgári állam 1867-től kezdődő kiépülésétől az ország szovjet gazdasági rendszerbe történő 1949-es betagozódásáig elemzi a két vállalat helyzetét. Három nagy fejezetre osztja munkáját. Az első az 1867-es kiegészítéstől az első világháború végéig, a második a két világháború között, a harmadik a második világháború, valamint az azt közvetlenül követő időszakban vizsgálja a Ganz és a Tungstram előtt álló legfontosabb kihívásokat, valamint a vállalatok reakcióit. A kötetet kislexikon és névmutató zárja.

Az első fejezet kifejti a magyarországi kapitalista ipari fejlődés feltételeit. Ezt követően röviden ismerteti a Ganz felemelkedését a cég 1844-es alapításától kezdve. A Ganz történetében fordulópontot jelentett 1885-ben a transzformátor megalkotása, mely a cég három mérnöke, Déri Miksa, Bláthy Ottó, Zipernovszky Károly nevéhez fűződik. Az új találmányt a Ganz már a megalkotását követő években bemutatta hazai és külföldi kiállításokon egyaránt. A transzformátor szabadalmaztatása, nemzetközi elismertetése azonban nem volt egyszerű. Felmerült vele szemben, hogy nem egyedi találmány, hanem csupán korábbi eljárásokat ötvöz. Ezért komoly jogi csatákat kellett vívnia a német AEG és Siemens vállalatokkal, hogy levdhesse az új találmányt.

Ezek a küzdelmek felemás eredménnyel záródtak a Ganz számára. Ugyanis a világpiaci tényezők háromféle módon használták szabadalmukat. Először is saját gyártmányaikat igyekeztek továbbfejleszteni, másrészt a konkurens vállalatokat arra kényszeríteni, hogy más irányokban végezzenek kutatásokat, megdrágítva ezzel azok fejlesztését. A szabadalom továbbá egyúttal tárgyalási alap, csereáru a kartellekben működő cégek számára. Mindennek elérése nem si-

került a Ganz vezetőinek. Saját csekély erőforrásaik, politikai kapcsolataik mindössze arra voltak elegendők, hogy a szabadalmi jogokat az Osztrák–Magyar Monarchia, valamint ideiglenesen Olaszország területén megőrizték.

A Ganz az 1890-es években bekapcsolódott a vasútvillamosításba. Különösen nagy hangsúlyt fektetett a helyi jellegű vasút- és villamoshálózatok kiépítésére. 1898 és 1902 között Kandó Kálmánnak, a Ganz mérnökének tervei alapján építették meg Észak-Olaszországban az első váltakozó áramú nagyvasúti villamosvonalat. A Kandó által kidolgozott háromfázisú rendszer egyértelműen bizonyította a villamos vontatás előnyét a gőzenergiával szemben. Az 1890-es évektől azonban a Ganz lemaradt a kutatás-fejlesztés területén a konkurenciától.

A szerző ezt követően a nemzetközi kartellek kérdését, valamint a Tungstram fellemelkedését vizsgálja. A kartellek előzményei az 1870-es évekig vezethetők vissza, amikor a szabadkereskedelem helyett a protekcionista gazdaságpolitika lett domináns a világgazdaságban. A kartellek a századfordulón már meghatározók voltak Németország gazdaságában, és Ausztriában is egyre jelentősebb szerephez jutottak. A kartellek állami ellenőrzésének kérdése ezzel egy időben heves vitákat eredményezett.

1903-ban berlini központtal megalakult a Verkaufsstelle Vereinigter Glühlampenfabriken (VVG), az első izzólámpakartell, melynek a Tungstram is tagja lett. Ebben az AEG és a Siemens rendelkezett a legnagyobb eladási kontingenssel, a második legnagyobb csoportját a Philips és a Tungstram alkotta. Megállapítható, hogy a VVG politikája egyértelműen a legnagyobb tagok érdekeit szolgálta. A központnak joga volt betekinteni a tagok üzleti könyveibe, ami által a vezető tagok egyfajta ellenőrzést gyakoroltak. A Tungstramnak számos külföldi üzemében korlátoznia kellett a termelést, átadva helyét ezzel a nagyobbaknak. Ugyanebben az időszakban a Ganz is igyekezett megállapodni

az AEG-vel a piacok felosztására vonatkozóan.

Az első világháború időszakában mindkét vállalatnak át kellett állnia a háborús gazdálkodásra. A Ganztól nyersanyagkészleteket foglaltak le, ugyanakkor megrendeléseket kapott kórházak villamosítására. 1915-ben katonai felügyelet alá helyezték üzemait. A Tungstram exporttevékenysége jelentősen beszűkült. 1915-ben a német és osztrák–magyar izzólámpa gyártók közös kartellbe tömörültek, német vezetéssel. Mindez a német gazdasági befolyás erősödését jelezte. Ugyanebben az esztendőben Kandó Kálmán egy kormányzati bizottság vezetőjeként országos áramellátási rendszer tervet dolgozott ki. Ez már jelzi, hogy a villamosítás egyre inkább ösztársadalmi érdeknek számított. A szerző a fejezet végén két szembeötlő hibát vét. Az 1918-as őszi rózsás forradalom idején megalakult magyar nemzeti tanács elnökeként gróf Károlyi Gyulát, az ország 1920 és 1944 között regnáló kormányzójául pedig Horthy Istvánt nevezi meg. (128. old.)

Az 1920-as trianoni békét követő időszakban a világgazdaságban is kedvezőtlen változások álltak be a magyar nagyvállalatok számára. Megerősödött a protekcionizmus, Ausztria a továbbiakban nem töltött be tudás- és tőkeközvetítő szerepet, nyugat-európai bankok pedig nem szívesen nyújtottak hitelt a bizonytalan politikai helyzetű közép-európai országoknak. A világpiac vonatkozásában a német gyártók részesedése a világexportból 46%-ról 25%-ra esett vissza, míg az amerikai gyártók (General Electric, Westinghouse, IGEC) és a holland Philips a németeket utolérve egyaránt annak negyede felett rendelkeztek, őket követték a brit vállalatok. (134. old.)

A Ganz és a Tungstram működése tehát igencsak megnehezült. A Ganz helyzetének az sem kedvezett, hogy a gépiparban és a villamosenergia-iparban egyaránt érdekelt volt, így erőforrásai jelentősen megoszlottak. A kedvezőtlen helyzetből való kilábalás a Tungstram számára volt sikeresebb. Ebben

nagy szerepet játszott az 1921-től vezérgazdátói pozíciót betöltő Aschner Lipót, aki jelentős változtatásokat eszközölt a vállalatnál: fiatalított a személyzetet, hangsúlyt fektetett a kutatásra-fejlesztésre. 1921-ben kutatólaboratóriumot állított fel, melynek vezetőjévé Pfeifer Ignácot nevezte ki. A kutatás-fejlesztés terén Aschner a Standard vállalattal is együttműködött; a cégek közötti illetén együttműködés ritkasága számba ment annak idején. Racionalizálta a vállalat külképviseleti működését. Az első világháború tapasztalatai alapján elsősorban a semleges országokban (Svájc, Norvégia) lévő külföldi kirendeltségek számát növelte, míg más országokban (például a Szovjetunióban) bezáratta azokat. A vállalat stabilitásához tőkére volt szükség, ezért igyekezett nyitni a nemzetközi piacvezetők felé, akik részesedést nyertek a Tungstram részvényeiből. Azt azonban csak manőverezésekkel sikerült elkerülni, hogy az Osram és a Philips felvásárolja a Tungstramot.

Az Aschner vezette Tungstram lejárt licencszerződéseket hosszabbított meg, 1924-ben pedig csatlakozott a Phoebus nemzetközi izzólámpa kartellhez, melynek igazgatótanácsában egy szavazattal rendelkezett. Mivel a legnagyobb kartelltagok (Osram, Philips) három szavazattal bírtak, a kartelltagság velük szemben szűkebb mozgásteret engedett a Tungstram számára, a tagság azonban nem jelentette a tagok közötti verseny megszüntét. A nagyobb tagok a kartellmegállapodás kevésbé vagy egyáltalán nem szabályozott területeit kihasználva igyekeztek a kisebbeket a piacról kiszorítani. Ez történt 1926-ban, amikor a Philips hitelre szállított lámpákat Lengyelországba, amivel a Tungstram kárára kívánta növelni saját piaci részesedését. 1936-ban ugyanakkor – kartelltagságát kihasználva – a Tungstram kiszorította Ausztriából kartellen kívüli versenytársait.

Elmondható, hogy a Tungstram a II. világháború kitöréséig a Phoebus izzólámpa kartell fontos közép- és nagytagja volt. Világviszonylatban a fogyasztók 5%-a számított a

vállalat termékeire. Magyarországon monopolhelyzete volt a vállalatnak; a kartell fő szállítójának bizonyult Ausztria, Románia és Jugoszlávia vonatkozásában, Európán kívül pedig a meghatározó szállítók egyike volt Egyiptom és Argentína irányába. Ezt a sikert még a gazdasági világválság sem törte meg.

Az 1920-as évek végén megindult a magyarországi rádiózás. Hamarosan a Tungstram egyik újabb fontos exportcikke lett a rádiócső, így a vállalat 1934-től a rádiócsőkartellnek is tagja lett. Ezen belül legfontosabb vetélytársa a Philips és a német Telefunken volt.

Felemás eredménnyel járt a kriptonlámpa kartellben való részvétel. A kripton nemesgázzal töltött izzólámpát 1929 és 1932 között Bródy Imre fizikus vezetésével a Ganz laboratóriumában kísérletezték ki, bizonyos európai gáztársaságok azonban ipari kémkedés révén információhoz jutottak a gyártási technológiát illetően, és szabadalmat jelentettek be arra vonatkozóan Franciaországban és Németországban. A Tungstram ennek következtében a kartellen belül csak korlátozott nyereséggel tudta piaci forgalomba hozni az új terméket. Az eset jól példázza, hogyan igyekeztek a vezető kartelltagok a kisebbeket akadályozni abban, hogy saját fejlesztéseikből profitáljanak.

A Ganz az 1920-as évek végén lépett ismét a gazdasági siker útjára. A pénzügyi stabilizációt követően angol bankok hajlandók voltak kölcsönt nyújtani villamosítási programra, azzal a feltétellel, hogy a beszállítók egy része angol vállalatok közül kerül ki. Így nagyarányú állami befektetéssel a Ganz megvalósította a Budapest–Hegyeshalom vasútvonal villamosítását 1929 és 1934 között. Ennek eredményeként épült meg 1929-ben Komárom vármegyében a bányászati erőmű. A vállalat ebben az időszakban teremtette meg a dízelmotorok sorozatgyártásának feltételeit. Ahhoz azonban, hogy az általa gyártott dízelmotorvonatokkal betörjön a nemzetközi piacra, angol gépgyártó vállalatokkal kellett megegyeznie, ugyanis a nemzetközi vasútvonalak jelentős részét

angol vállalatok üzemeltették. 1935 áprilisában meg is kötöttek egy kartellegezményt a Metropolitan Vickers és a Metropolitan Camel Carriage vállalatokkal. A megállapodás értelmében a két brit vállalat jogot nyert arra, hogy a Brit Birodalomhoz tartozó, valamint a britek által dominált területekre Ganz licenc alapján gyártott motorvonatokat hozzanak forgalomba, a világ többi részén azonban a Ganzot illette ez a jog.

A magyar kormány az 1930-as években kereskedelmi megállapodásokat kötött latin-amerikai országokkal, ami lehetőséget teremtett a Ganz számára arra, hogy a térségbe nagy mennyiségben motorvonatokat exportáljon. Argentínában nagy volt az elégedetlenség a többnyire britek által üzemeltetett, gőzenergiával működő vasutakkal szemben: drágák voltak, és a menetidő is hosszú volt. 1939-től az argentin vonalaknak csupán egy részét üzemeltető Argentin Államvasutak (ASG) a Ganz dízelmotorvontainak segítségével kiszorította a külföldi vasútüzemeltető cégeket. A Ganz termékei ugyanis villamosenergia alapon működtek, így gyorsabbak és olcsóbbak is voltak. Ahhoz azonban, hogy a Ganz hosszabb távon megtelepedhessen Dél-Amerikában, végig kellett volna mennie egy tanulási folyamaton. A vonatok exportálásán túl meg kellett volna szerveznie az üzembe helyezett vonatok karbantartását, a technológia alkalmazkodását a dél-amerikai klímához. Erre azonban nem volt elég idő. A második világháború kirobbanását követően ugyanis az amerikai konkurencia fokozatosan átvette a latin-amerikai piacot.

Az újabb világegés közeledtével sűrűsödtek a viharfelhők a Ganz és a Tungstram fölött. Az 1938-as Anschluss után mindkét vállalat ausztriai pozíciója megingott. Problémát jelentett, hogy a zsidótörvények következtében vezető tisztviselőktől és jelentős tapasztalattal rendelkező műszaki szakemberektől kellett megválnia mindkét vállalatnak, s az elbocsátottak sok esetben konkurens cégeknél folytatták pályájukat.

Aschner Lipót igyekezett felkészülni a háborús helyzetre, ezért 1938-ban a Tungstram külföldi leányvállalatait egy zürichi központú holdingban egyesítette. Biztosítani kívánta a piacokhoz való hozzáférést és a gyártási technológia magas színvonalát lejárt licencszerződések meghosszabbításával. A világháború időszakában a Tungstram és a Ganz is betagozódott a hadigazdálkodásba. Ugyan nagy mennyiségű Ganz részvény került át az AEG-től a Magyar Általános Hitelbank tulajdonába, a német gazdasági befolyás mégis jelentősen erősödött. Az AEG meggyengítette a Ganzot annak hazai piacán, Dél-Kelet-Európából pedig teljesen kikapcsolta. Ebben a helyzetben a kartelltagság mindkét vállalat számára egyfajta védelmet jelentett. Ugyanis a német vállalatok a semleges országok cégeivel történő jó kapcsolatok megőrzése érdekében kénytelenek voltak minimális együttműködést fenntartani a két magyar gyártóval. A Tungstram közvetlenül is bekapcsolódott a fegyvergyártásba. Az 1944-es német megszállás időszakában számos zsidó vállalatvezetőt és szakembert deportáltak, köztük Aschner Lipótot is, aki a mauthauseni koncentrációs táborba került.

1945 után államosították a két vállalatot. A szakszemélyzet leépülése a háború után folytatódott. Az 1940-es évek végén több szakember ellen indult koncepciós per, s közülük sokan külföldre menekültek. A koncentrációs táborból szabadult Aschner ugyan maradhatott a Tungstram élén, mozgásteret azonban jelentősen beszűkült a tervutasításon alapuló, központosított gazdaságpolitikai rendszerben. A két vállalat betagozódott a keleti blokk gazdasági hálózatába, így – bár tettek rá kísérletet – egyre kevesebb lehetőségük volt visszakerülni a világpiacon szereplők közé. De nem csak a keleti blokk országokban változtak meg a gazdasági működés keretei. Az 1950-es évektől ameri-

kai mintára egyre több nyugat-európai országban hoztak kartellelles törvényeket, aminek köszönhetően a kartellek időszaka az 1960-as évekre leáldozott.

A kartellek jól alkalmazkodtak a két világháború közötti protekcionizmushoz, és kijátszották a nemzetállamok ezzel kapcsolatos intézkedéseit. Tevékenységükkel ugyanakkor a gazdasági nacionalizmust is erősítették. A kötet összefoglaló részében a szerző újra kiemeli, hogy a kartelltagság önmagában nem szüntette meg a tagok közötti vetélkedést, legfeljebb a viszályok kezelését más mederbe terelték. A nagyobb tagok a sajátjukéhoz képest szűkebb mozgásteret biztosítottak a kisebbek számára, a kartellen kívüli szereplőkkel szemben azonban lényegesen több lehetőségük volt a kisebbeknek is. Nagyobb üzletet nem is lehetett lebonyolítani kartellegyezmények megkötése nélkül (a Ganz motorvonatexportját sem Dél-Amerikába). A második világháború alatt a hegemón törekvésekkel szemben is védelmet jelentett a kartelltagság, így beleszólásuk volt a szervezet működésének, a piacrend, valamint az árak szabályozásába. A nagyobb tagok közötti manőverek szintén lehetőséget nyújtottak a kisebbeknek is saját céljaik eléréséhez. A nemzetközi kartellek kisebb szereplőinek mozgásterét a kutatás-fejlesztés bővíthette.

Az eddigi gazdaságtörténeti munkák csupán érintőlegesen foglalkoztak a Ganz és a Tungstram világpiacon helyzetével, többnyire csak megemlítették a nemzetközi kartelltagságukat. A kartellekben betöltött szerepüket, a szervezeteken belüli manővereiket, lehetőségeiket még nem elemezték olyan alaposan, mint ahogyan Hidvégi Mária teszi munkájában.

MACHER PÉTER